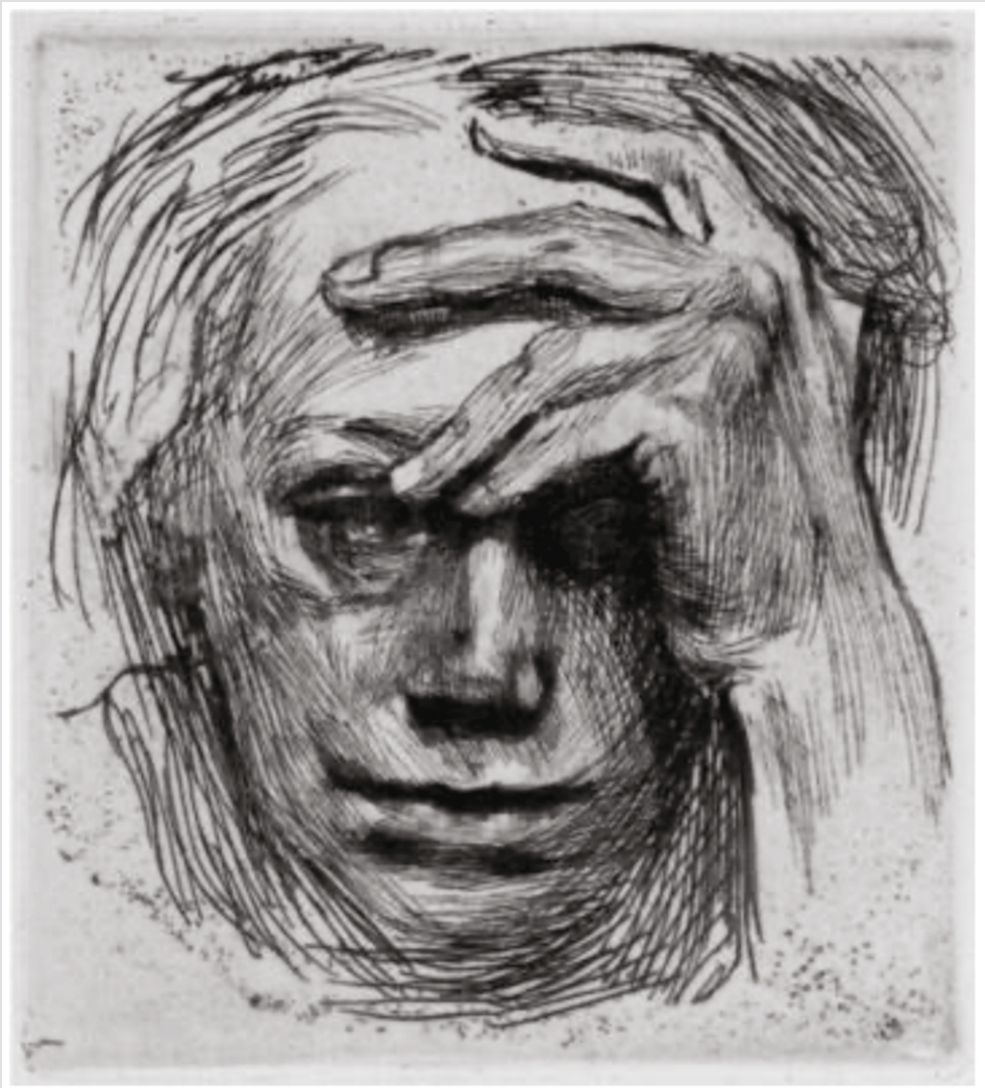

ਬਾਹਰ

ਕੌਣ ਵਸਾਏ ਖਿੰਡੇ ਵੇਲੋਂ, ਕੌਣ ਵਸਾਏ ਸ਼ਹਿਰ ?
ਕੌਣ ਕਰੇ ਗੱਲ ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ, ਕੌਣ ਝੁੱਲੇ ਇਹ ਕਹਿਰ ?

ਕੌਣ ਵਸਾਏ ਪਿੰਡ ਵੇ ਲੋਕੋ
ਕੌਣ ਵਸਾਏ ਸ਼ਹਿਰ ?
ਕੌਣ ਘੜੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਘੜਾ
ਕੌਣ ਬੰਨ੍ਹੇ ਇਹ ਪਹਿਰ ?

ਕੌਣ ਘੋਲਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਿਆਲਾ
ਕੌਣ ਪੀਵੇ ਇਹ ਜ਼ਹਿਰ ?
ਕੌਣ ਤਰੇ ਦਰਿਆ ਸੁਖਨ ਦਾ
ਕੌਣ ਬੰਨ੍ਹੇ ਇਹ ਬਹਿਰ ?

ਕੌਣ ਕਰੇ ਗੱਲ ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ
ਕੌਣ ਝੱਲੇ ਇਹ ਕਹਿਰ ?
ਕੌਣ ਕਰੇ ਗੱਲ ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ
ਕੌਣ ਝੱਲੇ ਇਹ ਕਹਿਰ ?

— ਸਵਰਾਜਬੀਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ

ਵਾਹਗਾ

ਵਾਹਗਾ • ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2023

ਸੰਪਾਦਕ :

ਚਰਨਜੀਤ ਸੋਹਲ

ਸੁਖਚੈਨ ਢਿੱਲੋਂ

ਮੈਂ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨੂੰ
ਫੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰਦੇ ਸੁਣਿਆ;

ਮੈਂ ਹਾਂ

ਮੈਂ ਹਾਂ

ਮੈਂ ਹਾਂ

-ਸਿਲਵੀਆ ਪਲੈਥ

ਮੁੱਲ : 120/-

ਵਾਹਗਾ 13

E-mail : wahga2015@gmail.com
website : www.wahgamagazine.com

ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਪਾਦਕ

ਤੇਜਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ

ਭਗਵਾਨ ਜੋਸ਼

ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ

ਪਰਮਜੀਤ ਜੱਜ

ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ

ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਮੋਨੀਕਾ ਕੁਮਾਰ

ਨਵਸ਼ਰਨ

ਅਤੁਲ ਸੂਦ

ਬਲਰਾਜ ਧਾਰੀਵਾਲ

ਅਮਨਪ੍ਰੀਤ ਗਿੱਲ

ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਸੁਖਪਾਲ

ਬਲਦੇਵ ਚੱਕ ਸਕੰਦਰ

•

ਕਲਾ :

ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਹਰਦੀਪ, ਮੰਨੂੰ

ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਲਾਹਕਾਰ :

ਡਾ. ਸੁਸ਼ੀਲ ਬਲਵਾਦਾ

•

ਛਾਪਕ :

ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

•

‘ਵਾਹਗਾ’ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ
ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ
ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸੰਪਾਦਕ

ਚਰਨਜੀਤ ਸੋਹਲ

7, ਐੱਸ.ਸੀ.ਐੱਫ, ਰਣਜੀਤ ਐਵੀਨਿਊ

ਸੀ-ਬਲਾਕ ਮਾਰਕੀਟ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ-143001

ਮੋਬਾ : (+91) 7837412401 • 7719646336

ਈ-ਮੇਲ : charanjit.sohal@yahoo.com

•

The Wahga

P.O. Box No. 28, Main Post Office

Amritsar

•

ਸੁਖਚੈਨ ਵਿੱਲੋਂ

62, Ashbrook Way, BRAMPTON

ON, L6Y 4R4, CANADA

Mob : +1-647-774-1870

*

ਖ਼ਤ ਪੱਤਰ

7, ਐੱਸ.ਸੀ.ਐੱਫ, ਰਣਜੀਤ ਐਵੀਨਿਊ

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ-143001

*

ਮੁੱਲ : ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ : 500 ਰੁਪਏ (ਸਾਲਾਨਾ)

5000 ਰੁਪਏ (ਜੀਵਨ ਸਾਥ)

*

ਵਿਦੇਸ਼ : 20 ਡਾਲਰ * 500 ਡਾਲਰ (ਜੀਵਨ ਸਾਥ)

•

‘ਵਾਹਗਾ’ ਦਾ ਬੈਂਕ ਅਕਾਊਂਟ :

WAHGA

Bank : HDFC Bank

Account No. : 50200016152542

IFS Code : HDFC0001407

Branch : Ranjit Avenue, Amritsar-143001

*

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਚਰਨਜੀਤ ਸੋਹਲ

Wahga is an international peer-reviewed research journal.

ਤਰਤੀਬ

♦ ਕਵਿਤਾਵਾਂ/ਗਜ਼ਲਾਂ

ਗੁਰਦੇਵ ਚੌਹਾਨ/5, ਸੁਖਪਾਲ/12, ਅਰਤਿੰਦਰ ਸੰਧੂ / 26
ਸੁਰਿੰਦਰ ਗੀਤ / 31, ਸੁਰਜੀਤ ਟੋਰਾਂਟੋ / 49
ਸੁਹਿੰਦਰ ਬੀਰ / 54, ਸਵਾਮੀ ਅੰਤਰ ਨੀਰਵ / 77
ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ / 98

♦ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ / 21

ਵਿਸਲਾਵਾ ਸ਼ਿੰਬੋਰਸਕਾ, ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ : ਸੁਭਾਸ਼ ਪਰਿਹਾਰ

♦ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ / 16

ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ
-ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ

♦ ਕਹਾਣੀਆਂ

ਮਨ ਦੀ ਝੀਤ -ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ ਅਸਲਮ / 35
ਭਗੋੜਾ -ਚਰਨਜੀਤ ਪੰਨੂ / 39

♦ ਲੇਖ / 57

ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਬੇੜੀਆਂ ਤੇ ਦਿਲ ਆਜ਼ਾਦ ਰਹੇ -ਸਵਰਾਜਬੀਰ

♦ ਗਹਿਨ ਚਿੰਤਨ / 64

ਦਾਂਤਿ ਤੇ / ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ -ਤੇਜਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ

♦ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ / 83

ਖੁਦ ਦੀ ਭਾਲ -ਜਿੰਦਰ

♦ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ

ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ -ਬਲਦੇਵ ਚੱਕ ਸਕੰਦਰ / 104
ਕਰਨਲ ਬੜੋਗ ਅਤੇ ਅਧੂਰੀ ਸੁਰੰਗ ਨੰਬਰ 33 ਦਾ ਰਹੱਸ / 107
-ਸੁਰਿੰਦਰ ਮਨਨ

♦ ਗੱਲਬਾਤ / 115

ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਤ ਠੰਢਾ ਤੇ ਸਬਰ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਏ : ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ ਅਸਲਮ
-ਮੁਲਾਕਾਤੀ : ਜਿੰਦਰ

- ♦ **ਭਗਤ ਬਾਣੀ / 129**
ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ –**ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ**
- ♦ **ਬਾਲ ਕਥਾ / 132**
ਰਾਜਾ ਤੇ ਕਿਆਂਗ –**ਮਰੀਅਮ ਅਹਲਾਵਤ**
- ♦ **ਜੀਵਨ ਵਿਹਾਰ / 135**
ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਆਦਮੀ ਘਰ ਵਿਚ : ਤਦ ਤੇ ਅੱਜ
–**ਗਿਆਨੇਂਦਰ ਪਾਂਡੇ • ਅਨੁ: ਪਵਨ ਟਿੱਬਾ**
- ♦ **ਚਿੰਤਨ / 172**
ਪੁੱਛਣੇ ਹੀ ਪੈਣਗੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਵਾਲ
–**ਐਰਿਕ ਹਾਬਸਬਾਮ • ਅਨੁ: ਨਿਰਮਲਜੀਤ**
- ♦ **ਲੇਖ / 182**
ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ : ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਦਰਦ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ
–**ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ • ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ**
- ♦ **ਪੁਸਤਕ ਚਰਚਾ / 190**
ਚਿੰਤਨ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ –**ਪ੍ਰੋ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ**
- ♦ **ਕਾਵਿ ਸਰੋਕਾਰ / 196**
ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰ –**ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ**
- ♦ **ਨਿਰਪ ਪਰਖ / 204**
ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿਖਰ : ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਕੂਚ
–**ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ**
- ♦ **ਸਰਵਰਕ ਬਾਰੇ**
ਸਰਵਰਕ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਜਰਮਨ ਕਲਾਕਾਰ **ਕੇਥ ਕਾਲਵਿਟਜ਼** (KATHE KOLLWITZ, 1867-1945) ਦੀ ਇਕ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤੀ (ਸਵੈ-ਚਿਤਰ) ਹੈ। ਉਹਦਾ ਤੁਅੱਲਕ ਅਕਸਪ੍ਰੈਸ਼ਨਿਜ਼ਮ ਕਲਾ-ਲਹਿਰ ਦੇ ਬਰਲਨ-ਸੈਸਨ ਸਕੂਲ ਨਾਲ ਸੀ। ਸਰਵਰਕ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ **ਸਵਰਾਜਬੀਰ** ਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਖਰਕਾਰੀ **ਜਤਿੰਦਰ** ਦੀ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਗੁਰਦੇਵ ਚੌਹਾਨ

ਜਦ

ਜਦ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ
ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ
ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ
ਰਾਤ ਵਿਚ ਪਿਘਲਦੀ ਸ਼ਾਮ
ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਬਾਹਰ
ਕਾਹਲ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਮਾਰ

ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ
ਚਿੜੀਆਂ, ਬਰਡ ਫੀਡਰ 'ਚੋਂ ਖਾਦੀਆਂ ਦਾਣੇ
ਤੋੜ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ
ਗਲਾਸ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬਰਫ
ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ
ਭੁੱਲਿਆ ਜਿਹਾ ਕੁਝ
ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ
ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਭੁਲਾਉਣ ਦੀ
ਉਸ ਨੂੰ ਜੋ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਬਹੁਤ ਯਾਦ
ਉਹ ਤੇਰੇ ਲਰਜਦੇ ਹੋਠਾਂ ਦੀ ਆਬ

ਜ਼ਖਮੀ ਕਬੂਤਰ ਵਾਂਗ
ਫੜਫੜਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦ
ਮੇਰੀ ਇਕੱਲ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ
ਤਾਂ ਚੁਪਕੇ ਜਿਹੇ
ਤੇਰੀ ਰਾਹਗੀਰ ਯਾਦ
ਫੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਹੱਥ
ਬਹਿ ਜਾਂਦੀ ਏ ਮੇਰੇ ਕੋਲ
ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਦ-ਭਿੱਜੇ ਬੋਲ

ਫੁਟਕਲ ਦੇ ਰੰਗ

ਬਰਸਾਤੀ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਪਿਆ ਹੈ
ਬਾਂਹਵਾਂ ਨੂੰ ਬਰਸਾਤੀ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਾ
ਉਹ ਮੀਂਹ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਰਸਾਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ
ਕਣੀਆਂ ਜਦ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ
ਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਉੱਭਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ

•

ਪਿਆਜਾ ਵਿਚ ਬੈਂਗਣੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਤੁਰਦੀ ਕੁੜੀ
ਖੁਸ਼ ਵੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦਾਸ ਵੀ
ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਦਾਸੀ ਅਚਾਨਕ ਮਿਲੀ,
ਖੁਸ਼ੀ ਕਰਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ
ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਹਿਜ਼ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ
ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ
ਅਸੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ

•

ਵਰਤਮਾਨ ਇਕ ਬੇਰੀ ਦੀ ਤਰਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੇਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੰਡੇ ਵੀ
ਬੇਰੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖਦੀ
ਰੁਕਦੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੋ
ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ।

•

ਐ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਖਿੜੇ ਗੁਲਾਬ
ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ
ਪਰ ਤੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਭੱਦੇ ਜਿਹੇ ਗਰੂਰੀ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ
ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਗੁਲਾਬੀ ਹਾਸੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਪਰ ਤੇਰੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਪਤਨੀ
ਜਦ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ
ਅਤੇ ਨਾਜ਼ਕ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਤੇਰੇ ਵੱਲ
ਵੇਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਵੱਲ
ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ
ਗੁਲਾਬਾਂ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ
ਦਾ ਇਹੀ ਹਸ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਨਾਜ਼ਕ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਤੇਰੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ
ਆਖਰਕਾਰ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਹੱਥ ਰਖ ਕੇ
ਚੁੱਪ ਖਲੋਤੇ ਰਹਿਣ ਲਈ
ਗੁਲਾਬਾਂ ਵਾਲੇ ਘਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ

ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਲਈ ਥਾਂ

ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ
ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਹਨ
ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਹੀ
ਕੁਝ ਭੇਦ ਭਰੇ ਸਵਾਲ ਹਨ
ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੋਢੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ

ਕਿ ਕਿੰਨਾ ਕਿੰਨੀ ਦੂਰ ਤੀਕ ਭਾਰ
ਚੁੱਕ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿੰਦਗੀ
ਜਾਂ ਹੋਣੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ
ਸਕਦੀ ਹੈ, ਰੱਖ

ਆਪਣੇ ਫਲ ਦਾ ਸਵਾਦ, ਪੇੜ
ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਫਲ ਆਪ ਚੱਖ
ਕੁਝ ਇਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਕਵਿਤਾ
ਉਸੇ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੇ
ਜਿਵੇਂ ਬੰਦਾ ਘਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਸਾਰ
ਰੋਸ਼ਨੀ ਲਈ ਬਲਬ ਜਗਾਏ
ਜਾਂ ਭੁੱਖ ਲਗਣ 'ਤੇ
ਘਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਖਾਵੇ

ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਵੀ
ਘੁੰਮਣ ਅਤੇ ਗੁੰਮਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਬੀਜ ਦੀ
ਬਹੁਤ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਉਹ ਵੇਖੋ

ਉਹ ਵੇਖੋ
ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਰਿਹਾ
ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜੀ
ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਹੋਵੇ
ਇਤਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ?
ਇਹ ਸਭ ਕਾਰਸਤਾਨੀ ਹੈ
ਜਾਦੂਗਰੀ ਹੈ ਤੇਰੀ
ਸਭਸ਼ਬਦ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ
ਤੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜੜ ਹੋਣਾ
ਅਤੇ ਰਹਿਣਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਖੜੋਤੀ ਹੈ
ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ
ਕਿਸੇ ਦਾ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਹੈ
ਕਿਸੇ ਦਾ ਤੇਰੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ
ਕਿਸੇ ਦਾ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ ਦਿਲ
ਤੇਰੀ ਅਡੋਲ ਅਦਾਅ
ਤੇਰੀ ਤਬੀਅਤ ਦਾ ਖਿਆਲ
ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤੇਰਾ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ
ਸਰਲ ਕਰਨਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਅ

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤੇਰਾ ਸਾਂਵਲਾ
ਬਦਨ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਰਮਾ
ਕੋਈ ਤੇਰੀ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟ
ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਹੈ ਕਾਇਲ
ਕੋਈ ਤੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ
ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੀ
ਨਹੀਂ ਹਟਾਉਂਦਾ, ਕੁਝ ਹੈ
ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ
ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹਾ
ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਹਜ਼ੂਰ

ਆਸ

ਆਸ ਇਕ ਔਰਤ ਦਾ
ਮਹਿਬੂਬਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਣ ਵਰਗਾ
ਅਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਜਿਸ ਮਹਿਬੂਬਾ ਦੇ ਵਾਲ
ਸ਼ਾਹ ਕਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ
ਅਤੇ ਲੰਮੇ
ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਲਾਹਪ੍ਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਡਿੱਗੇ
ਜਿਵੇਂ ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਕੋਈ ਬਦਲੀ
ਖਿੱਲਰੀ ਹੋਵੇ, ਚੌਫਾਲ
ਅਖਾਂ ਸ਼ਾਹ ਕਾਲੀਆਂ
ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਚਿੱਟਾ ਭਾਗ
ਤੁਹਾਨੂੰ ਭਰਮਾਉਂਦਾ ਹੈ
ਚਮਕ, ਗੂਹੜਾਪਣ
ਕੁਝ ਕੁ ਗਿੱਲਾਪਣ ਵੀ
ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ
ਨਿਖਰਿਆ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ
ਇਸ ਦੀ ਤੋਰ ਗੁਆਚੀ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਜਿਵੇਂ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਅਦਿੱਖ ਪ੍ਰੇਮੀ
ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇ
ਹੱਥ ਵਿਚ ਚਾਬੀਆਂ ਦਾ ਛੱਲਾ ਹੋਵੇ
ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਲਟਕਿਆ ਪਰਸ ਹੋਵੇ
ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਛੱਲੇ ਨੂੰ
ਆਪਣੀ ਇਕ ਉਂਗਲੀ 'ਤੇ
ਘੁਮਾਉਂਦੀ ਹੈ
ਅਤੇ ਅਕਾਰਣ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ
ਤਾਂ ਨਿਰੀ ਤੁਹਾਡੀ ਸੋਚ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਦੀ ਕੇਵਲ ਪਿੱਠ ਹੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ

ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਕੇਵਲ ਨੱਕ ਬੁੱਲ੍ਹ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੀ
ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ
ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੁਢੋਂ-ਸੁੱਢੋਂ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣੋਂ
ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ.
ਆਸ ਇੰਜ ਵਾਰ ਵਾਰ
ਆਉਂਦੀ ਅਤੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਕੁਝ ਦੇਰ ਟਟਹਿਣੇ ਵਾਂਗ ਟਮਟਮਾਉਂਦੀ ਹੈ
ਅਤੇ ਫਿਰ ਐਨ ਤੁਹਾਡੇ ਪੈਰਾਂ ਕੋਲ
ਆ ਕੇ ਬੁਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਤੰਦ

ਤੰਦ
ਗੱਲ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇ
ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ
ਕਿਥੇ ਵੀ ਹੋਵਾਂ
ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਤੰਦ
ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀ ਹੈ
ਪੈਕਟ ਖੋਲ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ ਦੁੱਧ
ਜੱਗ ਵਿਚ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਹਦਾਇਤ
ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਵੇਖੋ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪਾਵੇ
ਫੁੱਲ ਜਾਵੇਗਾ
ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ
ਤਰਕ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਾਂ
ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਤਰਕ ਨਾਲ ਨਹੀਂ
ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ

ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ
ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਸੁਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁੱਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਜਿਥੇ ਪੁੱਜਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਮੈਂ ਆਖਦਾ ਹਾਂ
ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਉਂਗਲ ਪਕੜ ਕੇ
ਤੇਰੀਆਂ ਬਰੂਹਾਂ 'ਤੇ ਗਿਆ ਹਾਂ
ਮੇਰੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਤੇਰੇ ਤੀਕ
ਹੀ ਪਹੁੰਚਣਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ
ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਤੂੰ ਚੂਸ ਲਏ ਹਨ
ਕੀ ਮੈਂ ਹੁਣ ਅੰਦਰ ਆ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?

ਗੱਡਾ

ਦੀਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਟਰੈਕਟਰ ਵਿਚਕਾਰ ਘਿਰਿਆ ਖਲੋਤਾ ਹੈ
ਅ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਭਰਿਆ,
ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਆਤੰਕ ਤੋਂ ਡਰਿਆ
ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਬਣਿਆ
ਖਲੋਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸੀ ਕਦੇ
ਆਪਣੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ, ਗੱਡਾ

ਖਲੋਤਾ ਹੈ ਉਹ ਅੰਤਹੀਨ ਉਡੀਕ ਵਿਚ
ਜੋ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਅੱਡਾ
ਕੁਹਾੜੇ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦਾ,
ਜੋ ਆਇਆ ਸੀ ਕਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਬਣ
ਹੁਣ ਆਵੇਗਾ, ਕੋਈ ਲਕੜਹਾਰੇ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ
ਲੁਕਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ
ਓਟ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੁਹਾੜੇ ਦੀ

ਗੱਡੇ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਕੋਈ ਬੈਲ ਨਹੀਂ ਹੈ
ਸੋ ਕਿਵੇਂ ਰੁੜ ਸਕੇਗਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ
ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਰੋੜ ਰੱਖ

ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ,
ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਉਹ
ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ
ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਢਿੱਡ

ਹੁਣ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਨਹੀਂ
ਫਰਸ਼ ਤੇ ਖਲੋਤਾ ਹੈ
ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਕਦੋਂ ਦੀ
ਨਿਕਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਜ਼ਮੀਨ
ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੁਣ
ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਗੜ ਆਇਆ ਹੈ
ਉਹ ਹੁਣ ਬਸ ਇਕ ਵਿਕਲਾਂਗ ਵਾਂਗ
ਖਲੋਤਾ ਹੈ ਆਪਣੀ ਲਾਚਾਰੀ ਵਿਚ ਗੱਡਿਆ
ਦੀਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਟਰੈਕਟਰ ਵਿਚਕਾਰ
ਜੀਉਂਦੀ ਲਾਸ਼ ਬਣ
ਬਿੱਟਬਿੱਟ ਤੱਕਦਾ
ਜੋ ਕਦੇ ਮਾਣ ਕਰਦਾ ਸੀ
ਕਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਆਪਣੇ ਕਿਸਾਨ ਦੇ
ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ
ਅੱਡਾ- ਗੱਡਾ

ਅਧੂਰਾ

ਲਗਦਾ ਹੈ ਕੁਝ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ
ਇਵੇਂ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ ਹਰ ਵਾਰ
ਹਰ ਦਿਨ, ਹਰ ਸ਼ਾਮ

ਅਧੂਰੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪਿਆ ਹੈ
ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ
ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ, ਤੇਰੀ ਬੇਰੁੱਖੀ
ਤੇਰਾ ਚਿਹਰਾ, ਤੇਰੀ ਅਵਾਜ਼
ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ
ਤੇ ਖੁਮਾਰ

ਅਧੂਰੇ ਵਿਚ ਪਏ ਹਨ ਮੇਰੇ ਦਿਨ
ਅਣਲਿਖੇ ਸਫੇ, ਅਣਕਹੇ ਸ਼ਬਦ
ਅਣਘੱਲੇ ਸੁਨੇਹੇ, ਅਣਖਿੜੇ ਫੁੱਲ

ਅਧੂਰੇ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ
ਮੇਰਾ ਪੂਰਾ ਕਾਬੂ, ਮੇਰਾ ਵਲਵਲਾ
ਤੈਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰਾ ਬਵਾਲ

ਅਧੂਰੇ ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ
ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦੀ ਕਾਹਲ
ਪੂਰੀ ਚਾਹਤ
ਪੂਰਾ ਪਿਆਰ
ਪਰ ਤੇਰਾ ਅਧੂਰਾ ਪਿਆਰ

ਸਾਇਦ ਅਧੂਰੇ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ
ਮੇਰੇ ਅਧੂਰੇ ਤੁਰ ਜਾਣ ਦਾ ਸਫਰ,
ਅਧੂਰੀ ਮੰਜ਼ਲ
ਅਧੂਰਾ ਕੱਚਸੱਚ, ਅਧੂਰਾ ਤਨਮਨ

ਲਗਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਅਧੂਰੇ ਨਾਲ
ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹਾਂ, ਕੈਦ ਵਿਚ ਹਾਂ
ਅਧੂਰੇ ਦੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਮੈਨੂੰ
ਤਾਉਮਰ ਪੂਰੀ ਸਜਾ

❦

ਗੁਰਦੇਵ ਚੌਹਾਨ
ਸੰਪਰਕ :- 1 647 866 2630

ਰੱਛਿਆ ਰੁੱਖ ਰਿਆਇਤ

(ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੇ ਹੜ੍ਹ ਲਿਆਂਦੇ)

ਮੰਗਲਾਚਰਣ

ਵੇਲਾ ਸੀ ਕੋਈ -

ਜੀਕਰ ਖ਼ਾਲਸਿਆਂ ਨੇ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ ਜੰਜੂ ਦੀ
ਓਵੇਂ ਜੰਜੂਧਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ
ਲੰਗਰ ਲਾਏ ... ਬਣੇ ਪਨਾਹ ... ਸੰਦੇਸ਼ ਪੁਚਾਏ
ਜੰਜੂਧਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰ ਸਿੰਘ ਸਜਾਏ
ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਲੜੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਨਿਆਂ ਲਈ
ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁਧੂ ਸ਼ਾਹ ਜੀ
ਪੀਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਚਾਰ ਮਰੇ ਸਨ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਲਈ
ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੱਜ ਤੀਕਰ ਵੀ
ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦੀ ਰੱਖੀ ਇੱਟ ਪਈ
ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਵਿਚੋਂ ਓਸ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤੇ
ਕਲ੍ਹ-ਮੁਕਲਿਆਂ ਉੱਚ ਦੇ ਪੀਰ ਨੂੰ ਕੱਢ ਲਿਆਏ
ਨਬੀ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਗ਼ਨੀ ਖ਼ਾਨ ਜੀ
ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖ ਇਸਾਈ ਜੈਨੀ ਹਿੰਦੂ ਬੋਧੀ
ਜੋ ਵੀ ਰੱਛਿਆ ਰਿਆਇਤ ਕਰਦਾ
ਗੁਰੂ ਦੀ ਨਜ਼ਰੇ - ਸੋਈ ਖਾਲਸਾ !
"ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਸਾਹਿਬ
ਤਹਾਂ ਤਹਾਂ ਪਰ ਰੱਛਿਆ ਰਿਆਇਤ"

ਖਾਲਸਾ ਜੀ ! ਅੱਜ ਦੇਸ ਤੁਸਾਡੇ
ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੈ ਲੋੜ ਤੁਹਾਡੀ ਰੱਛਿਆ ਦੀ !
ਅੱਜ ਸੱਭੇ ਹੋਹੁ ਸਹਾਇ ਜੀ !
ਅੱਜ ਹਰ ਥਾਂ ਹੋਹੁ ਸਹਾਇ ਜੀ !
ਏਹ ਜੋ ਪਾਣੀ ਭਰ ਭਰ ਡੁਲਿਆ
ਸਤਲੁਜ ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਬਿਆਸਾ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਨੂੰ
ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭੰਨ ਭੰਨ ਰੁੜ੍ਹ ਰੁੜ੍ਹ
ਸਾਡੇ ਖੇਤਾਂ ਘਰਾਂ ਚਾ ਰੁਲਿਆ
ਖਾਲਸਾ ਜੀ ! ਏਹ ਹੰਝ ਤੁਹਾਡੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦਾ
ਏਹ ਰੋਣ ਤੁਹਾਡੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ
ਤੇ ਬੇਲਿਆਂ ਦਾ ...
ਏਹ ਰੁੱਖ - ਸਾਡੇ ਵੱਡ ਵਡੇਰੇ
ਏਹ ਰੁੱਖ - ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਠੇਰੇ

ਇਕਨਾਂ ਗਲ ਵੇਲਾਂ ਦੇ ਜੰਜੂ
ਕੁਝ ਹਰੀਆਂ ਦਸਤਾਰਾਂ ਵਾਲੇ
ਇਕ ਟਾਹਣਾਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਅੰਦਰ
ਕਲੀਆਂ ਫੁੱਲਾਂ ਹਾਰਾਂ ਵਾਲੇ
ਟੰਗੇ ਗਏ ਅੱਜ ਕਾਠ ਸਲੀਬੇ
ਦੇਸ ਕਰਬਲਾ ਬਣੇ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਲਭਦੇ ਫਿਰਦੇ ਰਾਹ 'ਨੰਦਪੁਰ ਦਾ
ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਵਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ
ਰੱਖੇ ਹੱਥ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ
ਕਹੇ -

“ਤੁਹਾਡੇ ਧੜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਮੇਰਾ ਸੀਸ ਕੁਹਾੜਾ ਠਲ੍ਹੇ
ਜੰਗਲ ਅੰਦਰ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਆਰਾ ਚੱਲੇ
ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਮਤੀ ਦਾਸ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਝੱਲੇ ...”

ਰੁੱਖਾਂ ਫ਼ਰਕ ਕਦੇ ਨਾ ਕੀਤਾ
ਓਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਸਿੱਖ ਸੁੱਤਾ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸੁੱਤਾ
ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਬੋਧੀ ਜੈਨ
ਫਲ ਓਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸ ਮੂੰਹ ਲੀਤਾ
ਰੁੱਖ ਸਦਾ ਹੀ ਥੀਵੇ ਓਟ ਨਿਓਟੇ ਦੀ
ਓਹ ਭਾਵੇਂ ਸੀ ਕੋਈ ਵੀ -

ਸੰਤ ਭਗੋੜਾ ਡਾਕੂ ਚੋਰ ਗੁਆਚਾ ਬਾਗੀ
ਪੀਰ ਨਿਬਾਵਾਂ ਬਿਰਧ ਨਿਪੱਤਾ ਥੱਕਿਆ ਰਾਹੀ
ਫੌਜੀ ਬੇਘਰ ਔਰਤ ਬੱਚਾ ਗੁਰੂ ਸਵਾਬੀ

ਰੁੱਖਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਦਾ ਭਲਾ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਕੀਤਾ
ਬਿਨਾ ਵਿਤਕਰੇ ਸਰਬੱਤ ਦੀ ਹੀ ਕੀਤੀ ਰਾਖੀ
ਖਾਲਸਾ ਜੀਓ ! ਸਦੀਆਂ ਲੰਮੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬੱਧੀ
ਜਦ ਜਦ ਵੀ ਜਰਵਾਣਾ ਕੋਈ
ਖੁਰਾ ਤੁਹਾਡਾ ਨੱਪਣ ਆਇਆ

ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਇਆ
ਸੂਹ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਝੋਲ ਲੁਕਾਇਆ
ਏਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੰਨੂੰ ਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਬਾਣਾਂ ਨੂੰ ਝੱਲਿਆ
ਵਿਚ ਬਰੂਦੀਂ ਸੜ ਗਏ ਫਿਰ ਵੀ ਸੀਅ ਨਾ ਸੱਲਿਆ
ਜਿਸ ਰਾਤੇ ਚਮਕੌਰ ਗੜ੍ਹੀ 'ਚੋਂ ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰਾ ਆਇਆ
ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਤਾਈਂ ਸੁਣਾਇਆ
ਲੋਕੀ ਆਖਣ - ਪੱਤਾ ਪੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਵੈਰੀ !
ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ - ਇਕ ਇਕ ਪੱਤੇ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਰਾਖੀ !!
ਏਨ੍ਹਾਂ ਹਠੀਆਂ ਤਪੀਆਂ ਰੁੱਖਾਂ
ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਿਆ ਦੇਗ ਚਲਾਈ
ਇਕ ਇਕ ਫਲ ਨੇ ਲੜਦੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਭੁੱਖ ਬੁਝਾਈ
ਡਿੱਗੇ ਪੱਤੇ ਬਿਸਤਰ ਬਣ ਗਏ

ਤੁੱਲੇ ਪੱਤਰ ਮਲੂਮਾਂ ਬਣ ਗਏ
 ਤਣਿਆਂ ਨੇ ਢਿੱਡ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ
 ਟਾਹਣਾਂ ਹੱਥ ਫੜ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ
 ਯੋਧਿਆਂ ਖਾਤਰ ਗੁਫਾ ਬਣਾਈ
 ਟੁੱਟੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਬਿੜਕਾਂ ਰੱਖੀਆਂ
 ਬੂਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੁਆਈਆਂ ਫੁੱਟੀਆਂ
 ਲੱਕੜਾਂ ਦੇਗਾਂ ਬਲਦੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ
 ਤਿੜ ਘਾਵਾਂ ਦੇ - ਘੋੜਿਆਂ ਖਾਤਰ ਬਣ ਗਏ ਚਾਰਾ
 ਹਰ ਸ਼ਹੀਦ ਸੰਗ ਇਕ ਰੁੱਖ ਦਾ ਹੋਇਆ ਸਸਕਾਰਾ
 ਜਦ ਵੀ ਜੰਗਲੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪਰਕਾਸ਼ੀਂ ਆਇਆ
 ਟਾਹਣਾਂ ਨੇ ਚੰਦੋਆ ਬੰਨ੍ਹਿਆ
 ਹਰ ਪੱਤੇ ਨੇ ਚੌਰ ਝੁਲਾਇਆ
 ਹਰ ਇਕ ਰੁੱਖ ਨੇ ਰਹਿਤ ਪੁਗਾਈ
 ਵੇਖੋ ਵੇਖੋ -
 ਲੰਮੇ ਟਾਹਣ ਕੇਸ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
 ਸੂਲਾਂ ਹਨ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਨੇਜ਼ੇ
 ਤਣਾ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੱਟ ਕੇ ਵੇਖੋ
 ਜਿੰਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਹੈ ਰੁੱਖ ਜੀਵਿਆ
 ਪਹਿਨੇ ਉਸ ਓਨੇ ਹੀ ਕੜੇ
 ਇੱਕ ਇੱਕ ਰੁੱਖ ਹੈ ਇੱਕ ਇੱਕ ਦੰਦਾ
 ਪੌਣ ਤੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕਰਦਾ
 ਏਹ ਜੰਗਲ ਧਰਤੀ ਦਾ ਕੰਘਾ
 ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਉੱਗਿਆ
 ਘਾਹ ਹੈ ਹਰਾ ਕਛਿਹਰਾ
 ਧਰਤੀ ਦੇ ਨੰਗੇਜ ਨੂੰ ਕੱਜਦਾ
 ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਬਚਾਏ ਬਾਬੇ ਸਾਡੇ
 ਅੱਜ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਵਾਂਗ ਅਸਾਡੇ ਹੱਥੋਂ ਕੁੱਠੇ ਗਏ
 ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਸਾਡੀ ਰੱਛਿਆ ਅਤੇ ਰਿਆਇਤ ਕੀਤੀ
 ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗੇ ਪੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਹੋ ਹੋ
 ਰੁੱਖ-ਮਾਵਾਂ ਗਲ ਮੋਏ ਬੱਚੇ ਬਣ ਬਣ ਲਟਕੇ
 ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਬਚਾਇਆ ਇਕ ਇਕ ਪੰਛੀ ਜੀਅ ਤੇ ਬੰਦਾ
 ਸਾਡੇ ਹੱਥੋਂ ਬੰਦ ਬੰਦ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ
 ਸੂਲ ਸੁਰਾਹੀ ਖੰਜਰ ਪਿਆਲਾ
 ਹਾਲ-ਮੁਰੀਦਾ ਡਿੱਠਾ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ
 ਆਪਣੇ ਘਰ ਰਹਿਣਾ ਨਾਗ-ਨਿਵਾਸਾ
 ਹੋ ਗਿਆ ਅੱਜ ਓਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ...
 ਖਾਲਸਾ ਜੀ ! ਅਸਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ -
 ਇੱਕੋ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਦਾ ਬਰਾਬਰ ਲੱਖ ਸਵਾ
 ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਸੀ -ਪੰਜ ਵਰ੍ਹੇ ਸੀ ਮਸਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਜਿਉਂਦਾ
 ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਕ ਇੱਕ ਸਿੰਘ ਬਚਾਉਂਦਾ

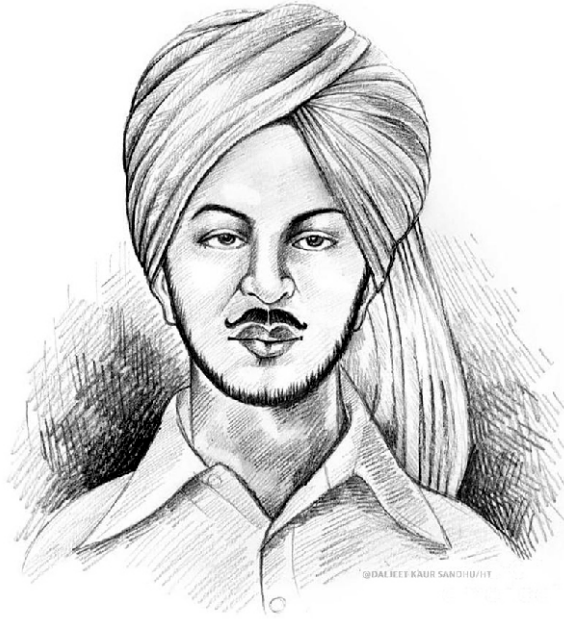
ਲੱਖ ਸਵਾ ਮਜ਼ਲੂਮ ਸਦਾ
 ਅੱਜ ਤਾਂ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਇਕ ਇਕ ਸਿੰਘ ਜਿਊਂਦਾ ਇਕ ਸਦੀ
 ਅੱਜ ਹਰ ਸਿੰਘ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੀਂਦੇ ਜੀਅ
 ਰੁੱਖ ਵੀ ਲੱਖ ਸਵਾ ...
 ਜੇਕਰ ਹਰ ਇਕ ਜਣਾ ਬਚਾਵੇ
 ਇੱਕੋ ਹੀ ਰੁੱਖ - ਜੀਂਦੇ ਜੀਅ
 ਉਸ ਇਕ ਰੁੱਖ ਬਚਾਅ ਲੈਣੇ ਨੇ ਬੰਦੇ ਲੱਖ ਸਵਾ
 ਇਕ ਰੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਬੰਦੇ ਲੱਖ ਸਵਾ
 ਇੱਕ ਇੱਕ ਰੁੱਖ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਣੇ
 ਵਰ੍ਹਦੇ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕਣ ਲੱਖ ਸਵਾ
 ਇੱਕ ਇੱਕ ਰੁਖ ਨੇ ਦੇਣੇ ਮੇਵੇ ਲੱਖ ਸਵਾ ...
 ਜੇ ਕੋਈ ਰੱਛਿਆ ਨਈਂ ਕਰ ਸਕਦਾ
 ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਏ ਲੱਖੀਆਂ ਦੀ
 ਹੱਥ ਜੋੜ ਰੁੱਖ ਜੋਦੜੀ ਕਰਦੇ -ਕੁਝ ਤਾਂ ਕਰੇ ਰਿਆਇਤ ਹੀ
 ਜੇਕਰ ਨਹੀਂ ਬਚਾਅ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ - ਮਾਰੋ ਨਾ ਜੀ ...
 ਅੱਜ ਰਾਤੀਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਿਆਂ
 ਦਾਨ ਬਿਬੇਕਾ ਦਾਨ ਭਰੋਸਾ
 ਨਾਮ ਦਾਨ ਤੇ ਰਹਿਤ ਦਾਨ ਸੰਗ
 ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਰੁੱਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਦਾਨ ਮਿਲੇ ...
 ਦੁੱਖ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤ ਆਵੇ
 ਚਿੱਤ ਆਵਣ ਕਾ ਸਦਕਾ ਸ਼ੈਦ ਸਰਬ-ਸੁੱਖ ਹੋਵੇ ...
 ਸਾਡੇ ਚਿੱਤ ਆਵਣ ਕਾ ਸਦਕਾ
 ਰੱਛਿਆ ਅਤੇ ਰਿਆਇਤ ਸਦਕਾ
 ਸ਼ਾਇਦ ਬੰਜਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ
 ਸਾਡੇ ਪਾਣੀ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਨਾ ਡੁਲ੍ਹਣ
 ਸਾਨੂੰ ਅਪਣਾ ਦੁੱਖ ਦੱਸਣ ਲਈ
 ਦਰਿਆਵਾਂ ਕੰਢਿਓਂ ਨਾ ਟੁੱਟਣ
 ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਈਸਾ ਰਲ ਕੇ ਸਾਡੇ ਰੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੋਲਣ
 ਗੋਵਿੰਦ ਗੋਬਿੰਦ ਦੋਵੇਂ ਅੱਖ ਸਵੱਲੀ ਖੋਲ੍ਹਣ
 ਮੁੜ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਗਾਵਣ
 “ਕੋਈ ਹਰਿਆ ਬੂਟ ਰਹਿਓ ਰੀ ...!”
 *

ਸੁਖਪਾਲ
 18 ਜੁਲਾਈ 2023

“ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੇ ਹੋ—ਤੁਸੀਂ ਉਸਦਾ ਫਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਪਾਲਦੇ ਹੋ ਉਸ ਨੂੰ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਾਲਦੇ ਹੋ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੁੱਖ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਿਓਗੇ, ਵਾੜ ਕਰੋਗੇ, ਉਸਦੇ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਫਲਣ ਫੁਲਣ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਹੀਲਾ ਕਰੋਗੇ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਪਰ ਆਖਦੇ ਹੋ ਕਿ ਰੁੱਖ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੁੱਖ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਹੈ, ਰੁੱਖ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ।”

-ਦਲਾਈ ਲਾਮਾ

ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ

ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ

“ਮੈਂ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।” ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੋਮਨ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਲਫਰਡ ਬਾਰਟਨ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੀ ਜੇਲ੍ਹ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਨੋਟ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਪਰਕ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਤਾਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਸੂਲ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਸਲੇ ਸਮੇਤ ਹਰ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਸਨ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਮਹਿਜ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ, ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਕੌਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਰਫ਼ਤਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ, ਉਦਗਾਰਾਂ ਅਤੇ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਹੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਬੋਲੀ ਉਦੋਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੌਖਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਲਿਖਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਸਮੂਹਿਕ ਸਾਹਿਤ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮੌਖਿਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਧਰਾਤਲ ਸਮਾਜਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਹਿਤ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਮੂਹਿਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਮੌਖਿਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਲਿਖਤੀ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਧਾ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ

ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਹਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਉਚਾਣਾਂ ਫੁੱਹਦਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਉਵੇਂ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਡੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ।’

ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮਾਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਲੀਹ ਉਤੇ ਕਦਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ—‘ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਉਸ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਵਾਕਫ਼ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਤੱਤਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਝਲਕਦੀ ਹੈ।’

ਸਮਾਜਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦਾ ਅਮਲ ਸਾਹਿਤਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨਾਲ ਨੇੜਿਉਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਤਿੱਖਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅੱਜ਼ਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਚੇਤਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਚੇਤਨਾ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜੁਲਾ ਲਾਹਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕਈ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉੱਥੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਤੇ ਜ਼ਾਰਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਿਲਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ‘ਸ਼ਾਇਦ ਗੈਰੀਬਾਲਡੀ ਨੂੰ (ਇਟਲੀ ਵਿਚ- ਲੇ.) ਇੰਨੀ ਛੇਤੀ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਜੇਕਰ ਮਾਜ਼ਿਨੀ ਨੇ 30 ਵਰ੍ਹੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾ ਲਾਏ ਹੁੰਦੇ। ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨਕਲਾਬ ਨਾ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ ਜੇਕਰ ਰੂਸੋ (ਮਹਾਨ ਫਿਲਾਸਫਰ Jean Jacques Rousseau, ਜੋ 1712 ਵਿਚ ਜਨਮ ਵੇਖੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ) ਅਤੇ ਵਾਲਟਾਇਰ (ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਲੇਖਕ, ਫਿਲਾਸਫਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਕ ਜੋ 1694 ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ) ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਜੇਕਰ ਟਾਲਸਟਾਏ, ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਰ੍ਹੇ ਨਵਾਂ ਸਾਹਿਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਉਤੇ ਨਾ ਲਾਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਰੂਸ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਵਾਪਰਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸੰਭਵ ਸੀ।’

ਇਹ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਲਕਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਚਿਰਸਥਾਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਦੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਥਾਨਕ ਜਾਂ ਮਾਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਲਈ ਨਫਰਤ ਦੇ ਭਾਵ ਉਪਜਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਆਇਰਲੈਂਡ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਗੈਲਿਕ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਇਕ-ਦੋ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰੱਖਣ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।’

ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਵੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਸੰਨ 1849 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਹੋਰਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਛਾਪਿਆ ਕੈਦਾ-ਏ-ਨੂਰ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਕੜੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰੱਜਿਆ-ਪੁੱਜਿਆ ਵਰਗ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਰਹਿ ਸਕਿਆ।

ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੋੜ ਪੈਣ ਉਤੇ ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਵੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਡਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ

ਬਗਾਵਤ ਵਰਗੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੋਧਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਲਿਖਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਗੜਬੜ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਮਝਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਹੇਠਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਸਨ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ, 'ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਵਗਿਆ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ।..ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਸਮਰਪਣ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਮੰਥਨ ਕਰਨ ਦੇ ਭਾਵ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿੱਜ ਤੇ ਹਉਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।.. ਅਸੀਂ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ- 'ਬਾਂਹਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਕੜੀਐ, ਸਿਰ ਦੀਜੈ ਬਾਂਹਿ ਨ ਛੋੜੀਐ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬੋਲੀਐ, ਧਰਤੀ ਪੈ ਧਰਮ ਨ ਛੋੜੀਐ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦਮ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੁਝਾਰੂ ਭਾਵ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ।'

ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਸਰਬਉਤਮ ਸਾਧਨ ਹੈ ਉਥੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਹ ਸਾਡੀ ਵੱਡੀ ਸਹਾਇਕ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੁਣ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਓਪਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਸਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਓਪਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਗੁਆ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਜਾਣਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੁੱਲਵਾਨ ਖੋਜਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਯੂਨਾਈਟਡ ਨੇਸ਼ਨ'ਜ਼ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸਾਇੰਟੇਫਿਕ ਐਂਡ ਕਲਚਰਲ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ (UNESCO) ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਖੋਜ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮਾਧਿਅਮ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਅਰਥ ਭਰਭੂਰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਅਤੇ ਸਮਝ ਲਈ ਬੱਚੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਇਹ ਉਸ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਪੱਖੋਂ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਸ (ਮਾਂ ਬੋਲੀ- ਲੇ.) ਰਾਹੀਂ ਬੱਚਾ ਕਿਸੇ ਬੇਗਾਨੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਵਧੇਰੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।'

ਭਾਵੇਂ ਉਕਤ ਖੋਜਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਕੂਲ-ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੇਲੇ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸਨ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ 16 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰੇ ਉਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਸਬੰਧੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਬੜੇ ਧੜੱਲੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਪੰਜਾਬ ਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਥਾ ਲਿਪੀ ਕੀ ਸਮੱਸਯਾ' ਸੀ। 1924 ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ ਦੇ ਲੇਖ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਹਾਸਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਲੇਖ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਰਸਾਲੇ 'ਸੰਦੇਸ਼' ਵਿਚ 28 ਫਰਵਰੀ, 1933 ਨੂੰ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੋਚ ਦਾਇਰਾ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਫ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਕ ਕੜੀ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਵੀ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਫ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹਰ ਪੜਾਅ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰਾਹ ਉਤੇ ਤੁਰਕੇ ਹੀ ਸਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪਨਪ ਰਹੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਦਾ ਦਰਦ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਮਸਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਹੱਲ ਲੱਭਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਆਈ ਗਰਮੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਸਾਰਥਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਹਬੀ, ਜਾਤੀ, ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਭੇਦ ਭਾਵ ਭੁਲਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਉਕਤ ਤੱਤਕਾਲੀ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਮੱਦੇ ਨਜ਼ਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ— ‘ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕੌਮ ਅਤੇ ਨਸਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਭਾਸ਼ਾ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜੇ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕੇ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਾਡੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਸਲੇ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਜਾਣਾ ਹੈ।’

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਲਾਲ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਰ ਸ਼ਖ਼ਸ— ਮੁਸਲਮਾਨ, ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਈਸਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦਾ, ਸਮਝਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਾਂ-ਵਿਹਾਰਾਂ ਤੇ ਕੰਮ-ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਇਸਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਉਹ ਕਿਉਂ ਇਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਵਪ੍ਰਵਾਨਤ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ— ‘ਹੋਰਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਬਰਾਦਰੀ ਨੇ ਉਸ ਸੂਬੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਬੰਗਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨਜ਼ਰ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਇਕ ਚਮਕਦੇ ਸਿਤਾਰੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਲਤੀਫ਼ ਹੁਸੈਨ ਨਟਵਰ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਉਤੇ ਮਾੜੇ ਭਾਗ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਛੱਡੋ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਇਸ ਮਸਲੇ ਉਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ।’

ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਇਕਵੰਜਾ ਫ਼ੀਸਦ ਮੁਸਲਿਮ, ਇਕੱਤੀ ਫ਼ੀਸਦ ਹਿੰਦੂ, ਸਾਢੇ ਬਾਰਾਂ ਫ਼ੀਸਦ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਡੇਢ ਫ਼ੀਸਦ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਈਸਾਈ ਸਨ। (1921 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ) ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਿਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਰਹੀ। ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਮੁਸਲਿਮ ਜਨਸੰਖਿਆ ਉਰਦੂ-ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ (ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ) ਅਤੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵੱਲੋਂ ਉਰਦੂ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਲਿਪੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ ਅਤੇ ਵਸੋਂ ਦੇ ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਇਹ ਹੋਣਾ ਲਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਸੀ। ਪਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸਿਰ ਜੋੜ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਸੀ ਵਖਰੇਵੇਂ ਖ਼ਤਮ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਤਾਲ ਮੇਲ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਲਿਪੀ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸੁਝਾਅ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਸੋਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤਬਾਦਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਦੇ ਸਵਾਲ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੱਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਲੇਖਕ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰੀ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਬਣਾਉਣ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਨਮਾਣਯੋਗ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਹੀ। ਉਹ ਬੰਗਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਇਹ ਗੱਲ ਅਸੀਂ ਹਰ ਕਦਮ ਤੇ ਨੋਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਦੇਵਿੰਦਰ ਠਾਕੁਰ (ਰਾਬਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਭਰਾ) ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸ਼ਵ ਚੰਦਰ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਾਲੇ ਕਈ ਵੱਡੇ ਪੁਰਸ਼

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਠਾਕੁਰ ਅਤੇ ਕੇਸ਼ਵ ਚੰਦਰ ਜਿੰਨਾਂ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ।’ ਇਥੇ ਇਹ ਦਸਣਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸਨ। ਉਹ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1822 ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਸੀ (ਹੁਣ ਜਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ) ਵਿਖੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ‘ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ‘ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ’, ‘ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਰਤਕ’ ‘ਰਾਮਾਇਣ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ’, ‘ਤਵਾਰੀਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ’ (ਉਰਦੂ), ਤਵਾਰੀਖ ਲਾਹੌਰ’ (ਉਰਦੂ), ‘ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਗੜੀਆਂ’, ਅਤੇ ‘ਰਿਪੁਦਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧ ਸਕੀ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ - ‘ਜੇ ਅਸੀਂ ਜਾਂਚ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਕਾਰਣ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇਗਾ, ਉਹ ਹੈ ਸਾਡੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਦੀ ਘਾਟ।..ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਜਿਹੜਾ ਅਸੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਹੈ ਸਾਹਿਤਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚ। ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਲੀਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।’

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹਰ ਦਲੀਲ ਦਾ ਖੰਡਨ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂਆਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਸਦਾਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਕੀ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਮਿੱਠੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਤੌੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ—‘ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਨਿਰਆਧਾਰ ਹੈ।..ਇਕ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਪੰਡਤਾਉ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਉਨੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਆਮ ਗੱਲਾਂ।’ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਤਬਕਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬਰਾਬਰ ਮਾਨਤਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ— ‘ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।..ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਹੀ ਦੁੱਖ ਹੈ ਕਿ ਐਨੀ ਮਿੱਠੀ, ਪਿਆਰੀ ਤੇ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਈ। ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾ ਰਹੇ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਧਰਮ ਦਾ ਡੰਡਾ ਲੈ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ।’ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਸੇ ਯਕੀਨ ਦੀ ਬਿਨਾਹ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ—‘ਜਿਉਂ ਹੀ ਇਹ (ਮਸਲੇ) ਹੱਲ ਹੋਣਗੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਚ ਪਾਏ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸਾਹਿਤ ਜਨਮੇਗਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਉੱਤਮ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਵੇਗੀ।’

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਂਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਸਲੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਣਸੁਲਝੇ ਹੀ ਰਹੇ ਪਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਆਸ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਜ਼ਰੂਰ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮਕਾਰ ਦੀ ਅਤੇ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਲ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਰੁਤਬੇ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਸਦਾ ਰੁਤਬਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਮਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਸੰਪਰਕ : ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਐਡਵੋਕੇਟ

ਕੋਠੀ ਨੰ. 53, ਫੇਸ-ਇਕ, ਅਰਬਨ ਅਸਟੇਟ, ਪਟਿਆਲਾ-147002, ਫੋਨ: 94170-72314, 0175-2281224

ਦੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ

ਵਿਸਲਾਵਾ ਸਿੰਬੋਰਸਕਾ

(2 ਜੁਲਾਈ 1923-1 ਫਰਵਰੀ 2012 • ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ 2012)

ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ : ਸੁਭਾਸ਼ ਪਰਿਹਾਰ

ਧਰਮ/ਨਸਲ/ਕੌਮ/ਬੋਲੀ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਬੇ-ਮਾਅਨੀ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਮਰ ਰਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਪੀੜ ਸਿਰਫ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਹੋਣ, ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦੋਸਤ-ਮਿੱਤਰ। ਬਾਕੀਆਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਤਰ ਆਂਕੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਬਦਤਰ, ਕਈਆਂ ਲਈ 'ਸਕੋਰ' ਵੀ। ਬਦਤਰੀਨ ਉਹ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਜ਼ਾਲਿਮ ਦਾ ਪੱਖ-ਪੂਰਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੁਲਮ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਅਤ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਬੰਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਬੈਠਾ ਫਲਸਫੇ ਘੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਮੈਂ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ/ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ, ਸਭ ਆਪਣੇ ਹੱਛਾਂ 'ਤੇ ਹੰਡਾਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਹੱਥੋਂ 60 ਲੱਖ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸ਼ਰੀਰ ਕੰਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਓਨਾ ਪੀੜਾਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿੰਨਾ ਪਲ-ਪਲ ਮਰਨਾ। ਕਈਆਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਪਲ ਛੇ-ਛੇ ਸਾਲ ਲੰਮੇ ਸਨ। ਜੋ ਯਾਤਨਾ ਕੇਂਦਰਾਂ 'ਚੋਂ ਜਿਉਂਦੇ ਬਚ ਵੀ ਗਏ, ਉਹ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਮਾਤਰ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਤੁਭਕ-ਤੁਭਕ ਉੱਠਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ।

ਹਿਟਲਰ ਨੇ ਯਾਤਨਾ ਕੈਂਪਾਂ 'ਚ 60 ਲੱਖ ਯਹੂਦੀ ਤਾਂ ਮਾਰ ਮੁਕਾਏ। ਜੰਗ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੈਂਪਾਂ 'ਚੋਂ ਜਿਉਂਦੇ ਬਚੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਹ ਸੀ

ਮੈਂ ਹਾਲੀਵੁੱਡ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਟੀਵਨ ਸਪੀਲਬਰਗ ਦੀ ਫਿਲਮ ਸ਼ਿੰਡਲਰਜ਼ ਲਿਸਟ(1993) ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਵੇਖ ਸਕਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਜੁਟਾ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ ? ਕੀ ਉਹ ‘ਬੰਦੇ’ ਕਹਾਉਣ ਦੇ ਲਾਇਕ ਵੀ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਜਾਨਵਰ’ ਕਹਿਣਾ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਹੈ। ਜਾਨਵਰ ਕਦੇ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਨਾਲ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਧਰਮ/ਨਸਲ/ਕੌਮ/ਬੋਲੀ/ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਰਗੀਆਂ ਮਨੋਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ’ਤੇ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੇ।

ਆਖ਼ਿਰ ਅਜੇਹੇ ਘਿਨੌਣੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ? ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹਿਟਲਰ ਕਦੇ ਵੀ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਅਜਰ ਅਮਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਦੁਹਰਾਉਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਮਰੀਕਨ ਯਹੂਦੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸਿੰਥੀਆ ਓਜ਼ੀਕ (ਜਨਮ 17 ਅਪ੍ਰੈਲ 1928) ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਅਤੇ ਪੋਲਿਸ਼ ਕਵਿੱਤਰੀ ਵਿਸਲਾਵਾ ਸ਼ਿੰਬੋਰਸਕਾ (1923-2012) ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੀਕ ਝੰਜੋੜ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। 1939 ਤੋਂ 1945 ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭ-ਲੱਭ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿੰਥੀਆ 12ਵੇਂ ਤੋਂ 18ਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਬੋਰਸਕਾ 16ਵੇਂ ਤੋਂ 22ਵੇਂ ਵੱਲ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚਲੀ ਟੀਸ ਡੁਲ੍ਹ-ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿੰਬੋਰਸਕਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਜਿਊ’ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਨਾ ‘ਨਾਜ਼ੀ’। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਧਰਤੀ ਦੁਆਲੇ ਸਾਰੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਸਲ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੋਲਿਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ ਪਰ ਮੈਂ ਅਨੁਵਾਦ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਪੇਤਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼ੈਰ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈ, ਪੇਸ਼ ਹੈ :

ਨਫ਼ਰਤ

ਵੇਖੋ, ਅਜੇ ਵੀ ਕਿੰਨੀ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਇਹ
ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਜਵਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ—
ਸਾਡੀ ਸਦੀ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ
ਕਿਵੇਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਲੰਘ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।
ਇਹ ਕਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਝਪਟਦੀ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਲੱਭ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।
ਇਹ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ
ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਦੋਹਾਂ।
ਇਹ ਇਸ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ
ਜਦ ਇਹ ਸੌਂਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਵੀ ਸਦਾ ਲਈ ਨਹੀਂ।
ਅਤੇ ਉਨੀਂਦਰਾ ਇਸਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਾਲਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਧਰਮ ਜਾਂ ਦੂਜਾ
ਜੋ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੋਰਚੇ ਤੇ
ਇੱਕ ਪਿੱਤਰ-ਭੂਮੀ ਜਾਂ ਦੂਜੀ
ਜੋ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਲਈ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ
ਜਦ ਤੀਕ ਨਫ਼ਰਤ ਆਪਣੀ ਤੇਜ਼ੀ ਫੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਨਫ਼ਰਤ! ਨਫ਼ਰਤ!

ਇਸਦਾ ਚੇਹਰਾ ਕਾਮੁਕ ਤਰੰਗ
ਦੇ ਖੇਖਣ ਵਿਚ ਵਿਕ੍ਰਿਤ

ਅਤੇ ਇਹ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ,
ਢਿੱਲੜ ਮਾੜਚੂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਪਿੱਛੇ ਕਦ ਭੀੜਾਂ ਜੁੜਦੀਆਂ?
ਕੀ ਕਦੇ ਰਹਿਮ ਜਿੱਤਿਆ ਹੈ?
ਕੀ ਕਦੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਤੇ ਮਜ਼ਮਾ ਲੱਗਿਆ ਹੈ?
ਬਸ ਸਿਰਫ਼ ਨਫ਼ਰਤ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਸਭ ਲਈ।

ਗੁਣਵੰਤ, ਉੱਦਮੀ, ਮਿਹਨਤੀ
ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਰਚੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਚਰਚੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ?
ਸਾਡੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ 'ਕੁ ਸਫ਼ੇ ਜੋੜੇ ਹਨ ਇਹਨਾਂ?
ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਲੀਨ ਵਿਛਾਏ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਨੇ
ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਚੌਕਾਂ ਜਾਂ ਫੁੱਟਬਾਲ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਉੱਪਰ?

ਆਓ, ਇਹ ਮੰਨ ਲਈਏ:
ਇਹ ਖ਼ੁਬਸੂਰਤੀ ਸਿਰਜਣੀ ਜਾਣਦੀ ਹੈ।

ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅੱਗ ਦੀ ਲਾਲੀ ਦੀ
ਸੁਰਖ ਸਵੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਬੰਬ-ਧਮਾਕਿਆਂ ਦੀ।
ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਭ 'ਚੋਂ ਨਿੱਕਲੇ ਕਾਠੇ ਥੰਮ੍ਹ
ਖੰਡਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਇਕ ਰੂਹ
ਅਤੇ ਲੁੱਚੇ ਮਜ਼ਾਕਾਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ

ਨਫਰਤ ਨੂੰ ਮੁਹਾਰਤ ਹੈ ਅੰਤਰ ਸਿਰਜਣ ਦੀ—ਧਮਾਕੇ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਚੁੱਪੀ ਵਿਚਕਾਰ
ਲਾਲ ਖੂਨ ਅਤੇ ਸਫ਼ੈਦ ਬਰਫ ਵਿਚਕਾਰ
ਵੱਡੀ ਗੱਲ, ਇਹ ਕਦੇ ਥਕਦੀ ਨਹੀਂ
ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ—ਮਲੀਨ ਸ਼ਿਕਾਰ 'ਤੇ
ਝੁਮਦੇ ਮਾਸੂਮ ਜੱਲਾਦ ਤੋਂ

ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਹੈ ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਲਈ
ਜੇਕਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਉਡੀਕਣਾ ਪਿਆ, ਇਹ ਉਡੀਕ ਲਵੇਗੀ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹੈ। ਅੰਨ੍ਹੀ ?
ਲੁਕ ਕੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਰਗੀ ਤੇਜ਼ ਨਜ਼ਰ ਹੈ ਇਸਦੀ
ਭਵਿੱਖ 'ਤੇ ਇਸਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਜ਼ਰ ਹੈ
ਜਿਹੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਸੇ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅੰਤ ਅਤੇ ਆਦਿ

ਹਰ ਯੁੱਧ ਮਗਰੋਂ
ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪੈਣੀ ਹੈ
ਆਖਿਰਕਾਰ, ਸਭ ਕੁਝ ਨੇ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੋ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮਲਬਾ ਧੱਕ ਕੇ ਸੜਕ ਤੋਂ ਪਾਸੇ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ
ਤਾਂ ਜੋ ਲਾਸ਼ਾਂ-ਲੱਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਲੰਘ ਸਕਣ

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵੜਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ
ਕੂੜੇ ਅਤੇ ਸਵਾਹ ਵਿਚ
ਸੋਫੇ ਦੇ ਸਪ੍ਰਿੰਗਾਂ
ਕੱਚ ਦੀਆਂ ਕਿਰਚਾਂ
ਅਤੇ ਲਹੂ-ਲਿਬੜੇ ਚੀਥੜਿਆਂ ਵਿਚ

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਗਾਡਰ ਪੂਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ਕੰਧ ਉਸਾਰਣ ਲਈ
ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜੜਣਾ ਪੈਣਾ ਹੀ ਹੈ ਬਾਰੀ 'ਚ ਸ਼ੀਸ਼ਾ
ਚੁਗਾਠ 'ਚ ਬੂਹਾ

ਖੂਬਸੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹ ਸਭ
ਅਤੇ ਸਾਲਾਂ ਲਗਦੇ ਹਨ ਇਸ 'ਚ
ਸਾਰੇ ਕੈਮਰੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ
ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੁੱਧ ਲਈ

ਸਾਨੂੰ ਫੇਰ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ ਪੁਲਾਂ ਦੀ
ਨਵੇਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਦੀ
ਆਸਤੀਨਾਂ ਲੀਰਾਂ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ
ਇਹ ਸਭ ਕਰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ

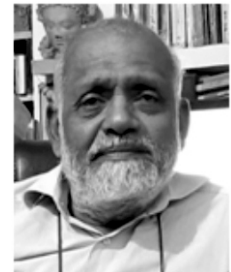
ਕੋਈ, ਹੱਥ 'ਚ ਝਾੜੂ ਲਈ
ਅਜੇ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਮਾਂ
ਜਦ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਸੀ
ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੁਣਦਾ ਹੈ
ਅਤੇ ਅਣਵੱਢਿਆ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ
ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹਨ
ਟਹਿਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਕਾਊ ਲੱਗਣਾ ਹੈ
ਝਾੜੀਆਂ 'ਚੋਂ
ਕਦੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਹਾਲੇ ਵੀ ਲੱਭਦਾ ਹੈ
ਜੰਗਾਲ-ਖੱਧੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ
ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰ ਤੀਕ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ
ਇੱਥੇ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ
ਉਹ ਰਾਹ ਦੇਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਤਾ ਸੀ
ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ
ਲਗਭਗ ਨਾਂਹ ਜਿੰਨਾ

ਕਾਰਣਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ
ਉੱਪਰ ਉੱਗੇ ਘਾਹ 'ਤੇ
ਕੋਈ ਲੇਟਿਆ ਹੋਵੇਗਾ
ਮੂੰਹ 'ਚ ਘਾਹ ਦੀ ਤਿਣ ਲਈ
ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ

ਵਿਸਲਾਵਾ ਸ਼ਿੰਬੋਰਸਕਾ

ਸੁਭਾਸ਼ ਪਰਿਹਾਰ

ਮੋਬਾਇਲ: 9872822417

ਈ-ਮੇਲ: spairhar48@gmail.com

ਅਰਤਿੰਦਰ ਸੰਧੂ

ਆਈ ਹੀ ਸੈਂ ਜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ

ਆਈ ਹੀ ਸੈਂ ਜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ
ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਕੁਝ ਸਮਾਨ ਵੀ
ਪੈਰਾਂ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ
ਸਿਰ ਵਾਸਤੇ ਅਸਮਾਨ ਵੀ

ਪੈਰ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ
ਬੇਚੈਨ ਪੌਣਾਂ ਦਾ ਸਫਰ
ਖ਼ਬਰੇ ਕਿਹੜੇ ਅੰਬਰੋਂ
ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤੂਫਾਨ ਵੀ

ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਰੱਖਦੀ
ਜੀਣ ਵਿਚਲੀ ਪੀੜ ਲਈ
ਹੁੰਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ
ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਵੀ

ਬੇਮੋਚ ਚਲਦੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦਾ
ਕੁਝ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਨਾਪ-ਤੋਲ
ਦਿਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਮੁੱਕਣੀ ਕਦ
ਵਾਟ ਇਹ ਬੇਜਾਨ ਵੀ

ਕੁਝ ਤਾਂ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ
ਖ਼ੁਦ ਲਈ ਜੀਣ ਥੀਣ ਦੀ
ਰਾਹੇ ਤਾਂ ਪੈਂਦੇ ਕਿਸੇ
ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਦੇ ਅਰਮਾਨ ਵੀ

ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਕੇ ਸੂਝ ਦੇਂਦੀ
ਜਾਚ ਫਿਰ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀ
ਲਿਖਣ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਸੀ
ਪੀੜ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਵੀ

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ
ਦੱਸਦੀ ਕੇਵੇਂ ਖੋਲ੍ਹਣਾ
ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਫਿਰ ਪਾਸ ਕਰਨੇ
ਆਏ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵੀ

ਸਾਹਾਂ 'ਚੋਂ ਰਿਸਦੀ ਪੀੜ ਦੀ
ਬਾਰਿਸ਼ ਦੇ ਕਤਰੇ ਜੋੜ ਕੇ
ਚਿਤਵਣਾ ਕਿੰਜ ਆਪਣੇ
ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਆਸਮਾਨ ਵੀ

ਚੀਸਾਂ ਦੀ ਵਹਿੰਦੀ ਭੀੜ ਨੂੰ
ਹੈ ਮੰਨਣਾ ਮੇਲਾ ਕਿਵੇਂ
ਆਪਣੇ ਟੋਟੇ ਵੇਚ ਕੇਵੇਂ
ਵਣਜਣੇ ਅਰਮਾਨ ਵੀ

ਆਪਣੇ ਹੀ ਨਾਲ ਕਰ
ਸਮਝੋਤੇ ਆਪੇ ਤੋੜਨੇ
ਪੂਰਦੇ ਰਹਿਣਾਂ ਫਿਰ ਆਪੇ
ਕਰ ਲਏ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ

ਆਈ ਹੀ ਸੈਂ ਜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ
ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਕੁਝ ਸਾਮਾਨ ਵੀ
ਪੈਰਾਂ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ
ਸਿਰ ਵਾਸਤੇ ਆਸਮਾਨ ਵੀ

ਪਲ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਡਲੁਕਦੇ

ਪਲ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਡਲੁਕਦੇ
ਜੀਣ ਦੀ ਹਰ ਆਸ ਲਈ
ਤ੍ਰੇਲ ਦੇ ਕਤਰੇ ਹੀ ਨਿਕਲੇ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪਿਆਸ ਲਈ

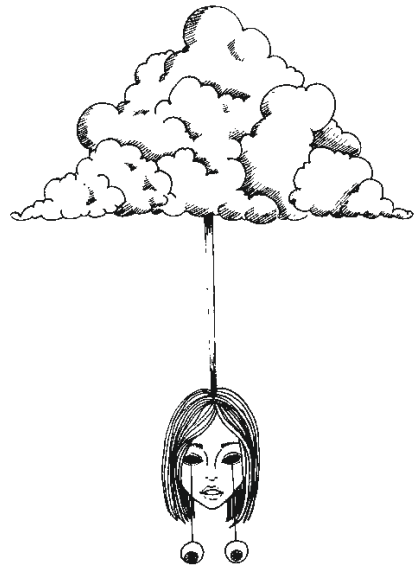
ਜੀਣ ਹੋਇਆ ਖੁਦ ਨੂੰ ਖਾਣਾ
ਥੋੜ੍ਹਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਖੁਰਚ ਕੇ
ਤੁਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਨੇਰ ਸੰਗ
ਅੱਛੇ ਦਿਨਾ ਦੀ ਆਸ ਲਈ

ਪੁੱਛ ਵੇਖੋ ਚੁੱਪ ਵਹਿੰਦੇ
ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਵੀ
ਜ਼ਹਿਰ ਭਰੀਆਂ ਵਹਿਣ ਲਹਿਰਾਂ
ਗੁੰਮ ਸੁੰਮ ਅਹਿਸਾਸ ਲਈ

ਮਨ ਦਾ ਸਾਫ਼ ਹੋਣਾ ਹੁਣ ਤਾਂ
ਨਿਭ ਰਿਹਾ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼
ਚੁੱਪ ਖੜੇ ਹਾਂ ਭੀੜਾਂ ਅੰਦਰ
ਸੁੰਨ ਦਾ ਆਵਾਸ ਲਈ

ਧਰਤ ਦੀ ਪੀੜਾ ਦੇ ਹਾਮੀ
ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦੇ ਰਾਹ ਪਏ
ਕਿਹੜੇ ਅੱਖਰ ,ਕੌਣ ਬੋਲੇ
ਕਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਧਰਵਾਸ ਲਈ

ਪੌਣਾਂ ਖੰਭੀਂ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਦੇ
ਸਾਰੇ ਮੰਡਲ ਗਾਹ ਲਏ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇੱਕ ਗੇਂਦ ਹੋਈ
ਵੇਲਿਆਂ ਦੀ ਰਾਸ ਲਈ

ਲਿਖ ਰਹੇ ਨੇ ਅਕਲਦਾਨ
ਸੂਤਰ ਸਾਡੇ ਜੀਣ ਦੇ
ਸਰਘੀਆਂ ਦੇ ਲਾਰਿਆਂ ਦੇ
ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸਲਫਾਸ ਲਈ

ਪਲ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਡਲੁਕਦੇ
ਜੀਣ ਦੀ ਹਰ ਆਸ ਲਈ
ਤ੍ਰੇਲ ਦੇ ਕਤਰੇ ਹੀ ਨਿਕਲੇ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪਿਆਸ ਲਈ

ਖੁਦ ਤੋਂ ਬੇਦਖਲੀ ਦੇ ਪਲ ਵਿਚ

ਖੁਦ ਤੋਂ ਬੇਦਖਲੀ ਦੇ ਪਲ ਵਿਚ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਵਰਚਾਵਾਂ
ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਾ ਤੁਰਿਆ ਸਖੀਏ
ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਪਰਛਾਵਾਂ

ਪੈਰ ਰਹੇ ਸਿੱਖਦੇ ਤੁਰਨਾ ਬੱਸ
ਉੱਧੜੇ ਦੁੱਘੜੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਹੀ
ਹੱਥ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਨਾਮ ਤੇਰਾ ਬੱਸ
ਖਿੱਲਰੇ ਪੁੱਲਰੇ ਸਾਹਾਂ ਤੇ ਹੀ
ਏਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਹਿ ਲਏ ਜੀਣਾ
ਜਾਂ ਫਿਰ ਜਾਣਾ ਬੀਤ ਨਿਥਾਵਾਂ...ਖੁਦ ਤੋਂ...

ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਪਗਡੰਡੀ ਕੋਈ
ਨਾ ਚਾਨਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਹੀ ਕੋਈ
ਨਾ ਰਾਹੀ ਨਾ ਰਾਹ ਦਸੇਰਾ
ਨਾ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਕੋਈ
ਐਸੇ ਰੋਲ ਘਚੋਲੇ ਅੰਦਰ
ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ ਕਿੱਧਰ ਜਾਵਾਂ...ਖੁਦ ਤੋਂ...

ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹਵਾਵਾਂ ਮਿਲੀਆਂ
ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਜਿਹੇ ਵਹਿੰਦੇ ਪਾਣੀ
ਆਪਣੀ ਚੁੱਪ ਵਿਚ ਤੁਰਦੀ ਤੁਰਦੀ
ਮੂਕ ਸੁਬਕਦੀ ਰਹੀ ਕਹਾਣੀ
ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਕਿਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ
ਸਮਝ ਨਾ ਆਵੇ ਕਿੰਜ ਸੁਣਾਵਾਂ...ਖੁਦ ਤੋਂ...

ਖੁਦ ਵਿਚ ਉਲਝੀਆਂ ਪੌਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ
ਮਰਨੋ ਬਚੇ ਸਾਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆਂ
ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜ਼ਿੰਦਗੀ

ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁਣਿਆਂ
ਉਸ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਘੁੱਟ ਪੀਂਦੇ ਹੋਏ
ਢਲ ਚੱਲਿਆ ਦਿਨ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ

ਆਪਣੇ ਲਈ ਮੁਖੌਟੇ ਸਿਰਜੇ
ਕਦੇ ਸਾਂ ਆਪ ਮੁਖੌਟਿਆਂ ਖ਼ਾਤਰ
ਖੁਦ ਦੇ ਤੰਬੂ ਅੰਦਰ ਹੋਏ
ਆਪਣੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਪਾਤਰ
ਇਸ ਬੇਬਾਕ ਇਕੱਲੇਪਨ ਦੇ
ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਹੈ ਕੀ ਸਿਰਨਾਵਾਂ

ਖੁਦ ਤੋਂ ਬੇਦਖਲੀ ਦੇ ਪਲ ਵਿਚ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਵਰਚਾਵਾਂ
ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਾ ਤੁਰਿਆ ਸਖੀਏ
ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਪਰਛਾਵਾਂ

ਜਿਸ ਸਾਵਣ ਨੂੰ ਤਾਂਘ ਰਹੇ ਹਾਂ

ਜਿਸ ਸਾਵਣ ਨੂੰ ਤਾਂਘ ਰਹੇ ਹਾਂ
ਉਹ ਸਾਵਣ ਕਦ ਆਏਗਾ
ਧਰਤੀ ਤੇ ਜੀਂਦਾ ਹਰ ਬੰਦਾ
ਮਨ ਅੰਦਰੋਂ ਮੁਸਕਾਏਗਾ

ਆਸਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਫੁੱਲ ਪੈਣਗੇ
ਰੀਝਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ
ਰੋਟੀ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈ ਜਿੰਦਾਂ
ਭੁੱਖੇ ਪੇਟ ਨਾ ਸੌਣਗੀਆਂ
ਸਾਵਣ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸਾਵਾ ਰੰਗ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਤੇ ਛਾ ਜਾਏਗਾ...ਜਿਸ ਸਾਵਣ...

ਇੱਕ ਰੁੱਤ ਆਵੇ ਤੇ ਇੱਕ ਜਾਵੇ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰਹੇ ਉਡੀਕਾਂ ਵਿਚ
ਔਂਸੀਆਂ ਪਾਉਂਦੀ ਲੀਕਾਂ ਗਿਣਦੀ
ਉਲਝੀ ਫਿਰੇ ਤਰੀਕਾਂ ਵਿਚ
ਕਦ ਮੌਸਮ ਰਿਮ ਝਿਮ ਵੱਸੇਗਾ
ਅਸਲੀ ਸਓਣ ਲਿਆਏਗਾ...ਜਿਸ ਸਾਵਣ...

ਜਦ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਪੀਂਘਾਂ
ਅਸਲੀ ਪੀਂਘਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ
ਰੁਜ਼ਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ
ਹੱਸਦੀਆਂ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣਗੀਆਂ
ਜਦ ਹਾਕਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੀੜਾ
ਆਪਣੇ ਮਨੋ ਹੰਢਾਏਗਾ...ਜਿਸ ਸਾਵਣ...

ਛੈਲ ਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਵਾਂ ਨੂੰ
ਜਦ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਨਾ ਤੋੜਨਗੇ
ਜੀਣ ਥੀਣ ਦੇ ਚਾਅ ਉਹਨਾ ਨੂੰ
ਘਰਾਂ ਦਰਾਂ ਵੱਲ ਮੋੜਨਗੇ
ਖੀਰਾਂ ਪੂੜੇ ਪੀਂਘਾਂ ਦਾ ਰੰਗ
ਰੁੱਤ ਸਾਰੀ ਭਰ ਜਾਏਗਾ...ਜਿਸ ਸਾਵਣ...

ਹੱਦਾਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੇ ਲੋਕੀਂ
ਬਣ ਕੇ ਗੁਆਂਢੀ ਵਰਤਣਗੇ
ਜਦ ਪੌਣਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕੇ ਸੁਪਨੇ
ਆਪਣੀ ਭੌਂ ਵੱਲ ਪਰਤਣਗੇ
ਫਿਰ ਕੋਈ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਵਾਂਗੂੰ
ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਗਾਹ ਆਏਗਾ...ਜਿਸ ਸਾਵਣ...

ਉੜਾਂ ਥੁੜਾਂ ਮਾਰੇ ਅੰਨ ਦਾਤੇ
ਮੌਤ ਦੇ ਰਾਹ ਨਾ ਪੈਣ ਜਦੋਂ
ਮਿਹਨਤਕੁਸ਼ਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਨੂੰ
ਨਾ ਤਕੜੇ ਸਾਂਭ ਕੇ ਬਹਿਣ ਜਦੋਂ
ਫਿਰ ਧਰਤੀ ਸਰਸ਼ਾਰ ਹੋਏਗੀ
ਹਰ ਕੋਨਾ ਮਹਿਕਾਏਗਾ...ਜਿਸ ਸਾਵਣ...

ਜੋ ਸਾਵਣ ਆ ਕੇ ਨਾ ਆਏ
ਕਿੰਜ ਗੁਆਚੇ ਕਿੱਥੇ ਭਟਕੇ
ਹਾਸੇ ,ਆਸਾਂ ਤੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ
ਤੁਰੇ ਕਾਫਲੇ ਕਿੱਥੇ ਅਟਕੇ
ਕੌਣ, ਕਿਵੇਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸਾਡਾ
ਫਿਰ ਤੋਂ ਮੋੜ ਲਿਆਏਗਾ...ਜਿਸ ਮੌਸਮ ...

ਜਿਸ ਸਾਵਣ ਨੂੰ ਤਾਂਘ ਰਹੇ ਹਾਂ
ਉਹ ਸਾਵਣ ਕਦ ਆਏਗਾ
ਧਰਤੀ ਤੇ ਜੀਂਦਾ ਹਰ ਬੰਦਾ
ਮਨ ਅੰਦਰੋਂ ਮੁਸਕਾਏਗਾ

❁

ਸ਼ਾਇਰਾ **ਅਰਤਿੰਦਰ ਸੰਧੂ** ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਦਾ ਜਾਣਿਆ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਚਿਹਰਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਾਰਤਕ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਰਤਿੰਦਰ ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਤ੍ਰੈਮਾਸਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਰਸਾਲੇ **ਏਕਮ** ਦੀ ਸੰਪਾਦਕ ਵੀ ਹੈ। ਅਰਤਿੰਦਰ ਹੁਣ ਤਕ 8 ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, 3 ਅਨੁਵਾਦ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ 3 ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਕੇ ਛਪਵਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਵਿਤਾ ਉਪਰ ਕੁਝ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸੰਪਰਕ 98153 02081 ਈ-ਮੇਲ : sandhuartinder89@gmail.com

ਅਸੀਂ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ

ਕਵੀ ਤੂੰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ
ਅਸੀਂ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ
ਬੇਸ਼ਕ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ
ਰੰਗਦਾਰ ਟੀ ਵੀ ਨੇ ਪਕੜ ਲਿਆ ਹੈ
ਚਲਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਨੇ
ਜਕੜ ਲਿਆ ਹੈ
ਪਰ ਅਸੀਂ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰ ਉੱਠਾਂਗੇ
ਤੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ
ਤੇ ਤੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਹਰ ਹਰਫ਼ ਦੀ
ਹਰ ਪੈੜ ਤੇ ਤੇਰੀ ਸੋਚ ਦਾ ਦੀਵਾ ਧਰਾਂਗੇ।

ਕਵੀ
ਤੂੰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ
ਅਸੀਂ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ
ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਦੇ ਲੱਚਰ ਗੀਤਾਂ ਦੇ
ਭਾਵਹੀਣ ਬੋਲਾਂ ਨੇ
ਸਾਡੀ ਪਸ਼ੂ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ
ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਬੇ-ਜੁਬਾਨ
ਭਾਵੇਂ ਆਖਣ ਨੂੰ
ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਇਨਸਾਨ।

ਕਵੀ !
ਤੂੰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ
ਅਸੀਂ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ
ਕਵਿਤਾ ਬਿਨ
ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਬੇ-ਜਾਨ
ਤੁਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ
ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡਾਂ ਲਈ
ਤੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡਾਂ ਲਈ ਜੀਣਾ
ਹੈ ਮਰਨ ਦੇ ਵਾਂਗ
ਪਰ ਤੇਰੀ ਕਵਿਤਾ
ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਸਾਡੀ
ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨਾਲ ਸਾਂਝ।
ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ
ਧਰਤੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਪੱਖੋਂ

ਕਿੰਨ੍ਹੀ ਉਣੀ ਹੈ
ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਕਵਿਤਾ ਬਿਨ
ਅਧੂਰੀ ਹੈ।

ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ
ਚੰਦ ਦੀ ਸਤਹ ਤੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ
ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਤੱਕਦੇ ਨੇ
ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਢੰਡੋਰਾ ਪਿਟਦੇ ਨੇ
ਪਰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਵਸਦੇ ਨੇ
ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਹੈ
ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਅਜ਼ਮਾਉਣ ਲਈ
ਦਬਦਬਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ
ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾਉਣਾ
ਧਰਤੀ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਉਣਾ
ਸੋਹਲ ਸੋਹਣੇ ਜਿਸਮਾਂ ਦਾ
ਮਲਬਾ ਬਣਾਉਣਾ
ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ
ਲੰਗੜੀ ਲੂਲੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ
ਡਾਕਟਰ ਦਵਾਈਆਂ ਤੇ
ਬਿਸਕੁਟਾਂ ਦੇ ਪੈਕਟ ਭੇਜ
ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਹਾਸਾ ਉਡਾਉਣਾ
ਤੇ ਇਹ ਖੇਡ
ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ।

ਪਰ ਤੇਰੀ
ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਰਮ ਹੈ
ਤੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ
ਸਵੱਛ ਸੀਤਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਕੇ
ਲਹੂ-ਲੁਹਾਣ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਧੋਣਾ
ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਚੂਸਣਾ
ਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ
ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ
ਆਪਣੇ ਤੇਜ ਤੱਪ ਵਿਚ ਫੂਕਣਾ ।

ਕਵੀ! ਤੂੰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ
ਅਸੀਂ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ
ਕਵਿਤਾ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡਾ ਨਹੀਂ ਸਰਦਾ
ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਬਿਨਾਂ
ਕੋਈ ਯੁਗ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ
ਤੂੰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ
ਅਸੀਂ ਹਰ ਯੁਗ ਵਿਚ
ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ।

ਕਵਿਤਾ ਤੂੰ ਆ

ਕਵਿਤਾ ਤੂੰ ਆ
ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆ
ਕਿ ਤੇਰੇ ਆਉਣ ਤੇ
ਠੰਡੇ ਚੁੱਲ੍ਹਿਆਂ 'ਚ ਅੱਗ ਬਲ ਪਵੇ
ਭੁੱਖ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਠਲ੍ਹ ਪਵੇ
ਫੁੱਟ-ਪਾਥਾਂ ਤੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ
ਘਰ ਮਿਲ ਜਾਵੇ
ਚੌਂਦੀਆਂ ਝੁੱਗੀਆਂ ਤੇ ਛੱਤ ਪਵੇ
ਨੰਗਿਆਂ ਨੂੰ
ਤਨ ਢਕਣ ਲਈ
ਕਪੜਾ ਮਿਲੇ
ਤੂੰ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣ ਕੇ ਆ
ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਸਦੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਲਈ
ਮਨੁੱਖਾ ਜੂਨ ਬਣ ਕੇ ਆ
ਕਵਿਤਾ ਤੂੰ ਆ
ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆ।

ਕਵਿਤਾ ਵਰਗੇ

ਕਵਿਤਾ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ
ਜਦ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਨੇ
ਖਿਆਲਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਾਉਂਦੇ ਨੇ
ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਬੇਸ਼ਕ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ
ਯੁੱਗਾਂ ਜੇਡੀ ਯਾਦ ਉਹ
ਬਣਕੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ
ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਫਿਰ
ਸਫ਼ਰ ਓਦੋਂ
ਸਿਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਫ਼ਰ ਦੀ
ਲੀਹ ਤੇ ਲਾਉਂਦੇ ਨੇ
ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜਾਉਂਦੇ ਨੇ।

ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ

ਸੜਕ 'ਤੇ ਰੋੜੀ ਕੁੱਟਦੀ
ਕਿਸੇ ਧਨਾਢ ਜੱਟ ਦਾ ਗੋਹਾ ਕੂੜਾ ਕਰਦੀ
ਗਲੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ
ਭੱਠੇ ਤੇ ਇੱਟਾਂ ਢੋਂਦੀ
ਵੱਟਾਂ ਤੋਂ ਘਾਹ ਖੋੜਦੀ
ਪਸ਼ੂ ਚਾਰਦੀ

ਗੱਲ ਕੀ
 ਹਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ
 ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਸੁੰਦਰੀ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ
 ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਖਿੱਲਰੇ ਹੋਏ
 ਉਲਝੇ ਮੈਲੇ ਵਾਲ
 ਧੁੱਪ ਨਾਲ ਝੁਲਸੇ ਗੋਰੇ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ
 ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਜੰਮੀ ਸਿੱਕਰੀ ਦੀ ਪੇਪੜੀ
 ਅੱਟਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਖੁਰਦਰੇ ਹੱਥਾਂ
 ਅਤੇ ਕੋਇਆਂ ਵਿੱਚ ਧਸੀਆਂ
 ਉਦਾਸ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨਾਲ
 ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੋਂ
 ਉਸਦੀ ਉਹ ਮਿਹਨਤ ਝਲਕਦੀ ਹੈ
 ਜਿਸ ਉੱਤੇ
 ਲੱਕ ਮਟਕਾ-ਮਟਕਾ
 ਸਕਰੀਨ ਤੇ ਤੁਰੀ ਫਿਰਦੀ
 ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਦਿਖਾਉਂਦੀ
 ਵਿਸ਼ਵ ਸੁੰਦਰੀ ਪਲਦੀ ਹੈ
 ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ ਦੀ
 ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਨਾਲ ਭਿੱਜੀ
 ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਪਾਟੀ
 ਸੂਈ ਨਾਲ
 ਸੜੋਪੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਸਿਊਂਤੀ ਕੁੜਤੀ
 ਤੇ ਟਾਕੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸਲਵਾਰ
 ਵਿਸ਼ਵ ਸੁੰਦਰੀ ਦੀ ਕੀਮਤੀ ਪੋਸ਼ਾਕ ਤੋਂ
 ਵੱਧ ਕੀਮਤੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ
 ਕਿਉਂਕਿ
 ਵਿਸ਼ਵ ਸੁੰਦਰੀ ਦੀ ਪੋਸ਼ਾਕ
 ਉਸਦਾ ਤਨ ਨਹੀਂ ਢਕਦੀ
 ਸਗੋਂ ਨੰਗੇਜ ਖਿਲਾਰਦੀ ਹੈ।
 ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ
 ਵਿਸ਼ਵ ਸੁੰਦਰੀ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

❖

ਸੁਰਿੰਦਰ ਗੀਤ ਕੋਲ ਕਵਿਤਾ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਉੱਠਤਾਈਆਂ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਖਲੋਤੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਅਲੱਗ ਸਥਾਨ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਛਪੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ **ਤੋਹਫ਼ਾ** ਨੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਮਨ ਟੁੰਬਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਦੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਪਰ ਕਈ ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਪਰਕ : +1 (403) 605-3734

ਕਹਾਣੀ • ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ ਅਸਲਮ

ਮਨ ਦੀ ਝੀਤ

ਲਿਪੀਅੰਤਰ : ਖ਼ਾਲਿਦ ਫ਼ਰਹਾਦ ਧਾਰੀਵਾਲ

ਦੂਣੀ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਪਰ ਦਿਲੋਂ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾਉਂਦੇ। ਉਹ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੇ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਇੰਝ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਬਹਿੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਜੌਕੀ ਹੋਵੇ। ਘੋੜੇ ਦੇ ਕੰਨ ਫੜ ਕੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰਦਾ ਤੇ ਹੁਟੇ ਲੈਂਦਾ। ਕਦੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਘੋੜਾ ਚੰਨ ਵੱਲ ਉੱਡਦਾ ਪਿਆ ਏ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲੈਂਦਾ। ਘੋੜਾ ਚੰਨ ਤੋਂ ਪਰਤ ਕੇ ਭੋਏਂ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਦਾ ਤਾਂ ਦੂਣੀ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਫਿਰ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਗਾਣਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ‘ਇਕ ਦੂਣੀ ਦੂਣੀ, ਦੋ ਦੂਣੀ ਚਾਰ।’ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਉਹਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਗਾਣਾ ਗਾਉਂਦਾ।

“ਇਕ ਦੂਣੀ ਦੂਣੀ, ਦੋ ਦੂਣੀ ਚਾਰ।”

ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਵੀ ਚੰਨ ਵੱਲ ਉੱਡਦਾ ਤੇ ਜਦ ਉਹ ਪਰਤ ਕੇ ਭੋਏਂ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਦਾ ਤਾਂ ਦੂਣੀ ਉਹਦੀ ਜਾਨ ਛੱਡਦਾ। ਮਾਂ ਉਹਨੂੰ ਡੱਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਪਰ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਮੁੜਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਘੋੜਾ ਬਣ ਕੇ ਦੋ ਦਾ ਪਹਾੜਾ ਸੁਣਨ ਲਈ ਇਸ ਪਾਸੇ ਨਾ ਪਰਤੇ। ਘੋੜੇ ਤੁਕ ਵੀ ਤਾਂ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਦੂਣੀ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਦਾਨਿਆਲ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕਰਦਾ ਪਈ ਦਾਨਿਆਲ ਤੋਂ ਪੁੱਠਾ ਨਾਮ ਦੂਣੀ ਪਿਆ ਜਾਂ ਫਿਰ ਦੋ ਦਾ ਪਹਾੜਾ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਲੋਕ ਉਹਨੂੰ ਦੂਣੀ ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਨਿਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਉਹਦਾ ਪੁੱਠਾ ਨਾਮ ਦੂਣੀ ਕਦੋਂ ਪਿਆ।

ਉਹ ਦੂਜੀ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਜਮਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋ ਦਾ ਪਹਾੜਾ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਚੱਕਰ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹ ਧੜਮ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਭੋਏਂ ਵਿੱਚ ਦੱਬੇ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਵਜਾ ਤੇ ਉਹ ਨਾਲ਼ ਈ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਤੋਂ ਪੱਟੀ ਕਰਵਾਈ ਤਾਂ ਘੰਟੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਇਆ। ਹੋਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਈ ਉਹਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਖਿੱਲਰਦੇ ਗਏ:

“ਇਕ ਦੂਣੀ ਦੂਣੀ, ਦੋ ਦੂਣੀ ਚਾਰ।”

ਦੂਣੀ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਕੋਈ ਡਾਕਟਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡਿਆ ਜਿਹਨੂੰ ਵਿਖਾਇਆ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਦੂਣੀ ਨੂੰ ਅਰਾਮ ਨਾ ਆਇਆ। ਉਹਦਾ ਦਿਮਾਗ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਖਲੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਣੀ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਖਲੋਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮਾਂ-ਪਿਓ ਈ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ-ਵੇਖ ਕੇ ਦਿਲ ਸਾੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਮਾਪੇ ਕਦੀ ਸਕੂਲ ਉੱਤੇ ਕੁੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਕਦੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਰੋਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਯਾਤੀ ਦੂਣੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਾਂਗ ਖਲੋ ਗਈ ਸੀ। ਲੋਕੀਂ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਣੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਈ ਜਵਾਬ ਹੁੰਦਾ, “ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਮਰ-ਮੁੱਕ ਗਏ ਹਾਂ।”

ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਵਾਬ ਈ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੂਣੀ ਦੀ ਮਾਂ ਕਿੱਥੇ ਮੰਨਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਲੱਭ-ਲੱਭ ਕੇ ਹਕੀਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਦੂਣੀ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਖਲੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਦਵਾ-ਦਾਰੂ ਕੰਮ ਨਾ ਆਇਆ। ਉਹਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਵੱਜੇ ਜੰਦਰੇ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਗਵਾਚ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਣੀ ਦੀ ਮਾਸੀ ਖ਼ਦੀਜ਼ਾ ਇਕ ਦਿਨ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੱਸਿਆ ਪਈ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲੂਣ ਦੇ ਪਹਾੜ ਉੱਤੇ ਤੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਥਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਏ, ਉਹ ਖਲੋਤੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਨੂੰ ਝਾੜ-ਫੂਕ ਕਰਕੇ ਚਲਾ ਦਿੰਦੀ ਏ। ਦੂਣੀ ਦੀ ਮਾਂ ਜ਼ੀਨਤ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਫਿਰ ਉਮੀਦ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜ੍ਹ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਲੰਘੇ ਤੇ ਦੂਣੀ ਦੀ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਅਸਗਰ, ਉਹਦਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੇ ਕਰ ਇਨਸਾਨ ਮੁਰਦੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਏ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਕਿਹੜੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਏ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਜ਼ੀਨਤ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਦੂਣੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਗਈ। ਅਸਗਰ ਗੱਡੀ ਸਟਾਰਟ ਕਰਕੇ ਲੂਣ ਦੇ ਪਹਾੜ ਵੱਲ ਟੋਰ ਲਈ। ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਉਹ ਲੂਣ ਦੇ ਪਹਾੜ ਕੋਲ ਅੱਪੜ ਗਏ। ਵਸੇਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਮਾਈ ਦਾ ਪੁੱਛ ਕੇ ਉਹ ਪਹਾੜ ਦੀ ਟੁੱਟੀ ਭੱਜੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਇਕ ਘੰਟਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਰ ਕੋਲ ਗੱਡੀ ਖਲ੍ਹਾਰੀ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੁੱਲੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਬੱਕਰੀਆਂ ਚਾਰਦਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਬੱਕਰੀਆਂ ਦੇ ਛੇੜੂ ਨੇ ਮਾਈ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅੱਜ ਸਾੜਰੇ ਈ ਥਲਾਂ ਵੱਲ ਟੁਰ ਗਈ ਸੀ। ਅਸਗਰ ਹੁਣ ਥੱਕ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਉੱਤੇ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਉਹ ਛੇੜੂ ਦੇ ਕੋਲ ਈ ਜ਼ੀਨਤ ਨੂੰ ਲਾਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜ਼ੀਨਤ ਜਵਾਬ ਤਾਂ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਸੜ-ਸੁੱਕ ਗਈ। ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੀ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੁੱਪ ਦੂਣੀ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਿਆ:

“ਬੇ ਅੱਬਾ, ਤੇ ਦਰਖਤ। ਦੋ ਦੂਣੀ ਚਾਰ।”

ਅਸਗਰ ਤੇ ਜ਼ੀਨਤ ਦੂਣੀ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ।

ਡੀਗਰ ਤੇ ਦਿਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਗੱਡੀ ਥਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕੁੱਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਅੱਪੜ ਕੇ ਖਲੋ ਗਈ। ਕੁੱਲੀ ਦੇ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਦੋ ਰੁੱਖ ਇੱਝ ਲੱਗਦੇ ਪਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਦੋ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੋਣ। ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਘਾਹ ਲੱਭਦੀ ਬੱਕਰੀ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਕੁੱਕੜੀ ਦੇ ਚੂਚੇ ਧੁੱਦਲ ਵਿੱਚ ਚੁੰਝਾਂ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਭੱਜਦੇ। ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਬਿੱਲੀ ਰੁੱਖ ਦੀ ਛਾਂ ਥੱਲੇ ਲੱਤਾਂ ਖਲ੍ਹਾਰ ਕੇ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਮਾਈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਕੁੱਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੀ, ਗੱਡੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਈ। ਚੂਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੇ ਜੰਤੂ ਕੁੱਲੀ ਵੱਲ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਦੂਣੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅਸਗਰ ਨੇ ਮਾਈ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਿਆ। ਮਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਕੁੱਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਮਾਈ ਕੁੱਲੀ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਵਿਛੇ ਫੁੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਦੂਕ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਪੀ ਪੈਨਸਿਲ ਕੱਢੀ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਲਕੀਰਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਜ਼ੀਨਤ ਤੇ ਅਸਗਰ ਵੀ ਮਾਈ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬਹਿ ਗਏ। ਦੂਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਜ਼ੀਨਤ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਦੂਣੀ ਮਾਈ ਨੂੰ ਘੋੜਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਕਰੇਗਾ।

“ਬਾਲ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਏ?” ਮਾਈ ਨੇ ਜ਼ੀਨਤ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਦਾਨਿਆਲ। ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਦੂਣੀ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਾਂ।” ਜ਼ੀਨਤ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਇਹ ਕਿਸ ਮਹੀਨੇ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਜੰਮਿਆ ਸੀ?” ਮਾਈ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਜੇਠ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਪੋਸ਼ੀ ਦੀ ਅਜ਼ਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ।” ਜ਼ੀਨਤ ਦੱਸ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ।

“ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਬੋਲਦਾ ਏ?”

“ਇਕ ਦੂਣੀ ਦੂਣੀ, ਦੋ ਦੂਣੀ ਚਾਰ।” ਅਸਗਰ ਹੁਣ ਜ਼ੀਨਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਬੋਲ ਪਿਆ।

ਮਾਈ ਨੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ 1, 2, 2, 2, 2, 4 ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਹੋਰ ਡੱਬੇ ਵਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੋ ਨੰਬਰ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ। ਫਿਰ ਮਾਈ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਮਰਾਕਬੇ (ਸਾਧਨਾ) ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਅਸਗਰ ਤੇ ਜ਼ੀਨਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਅੱਖਾਂ ਮਾਈ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਗੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕੋਈ ਨੌ-ਦਸ ਮਿੰਟ ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਮਾਈ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ।

“ਤੁਹਾਡੇ ਜਾਤਕ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਸੱਟ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪ ਈ ਖਲੋ ਗਿਆ ਏ। ਇਹਨੂੰ ਜੇ ਸੱਟ ਨਾ ਲੱਗਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹਦੀ ਹਯਾਤੀ ਦੀ ਗਰਾਰੀ ਅੜ ਜਾਣੀ ਸੀ।” ਮਾਈ ਇਹ ਦੂਣੀ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਰਹੀ।

“ਡਾਕਟਰ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹਨੂੰ ਜ਼ੀਨਜ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਆਖਣ ਪਰ ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਦੋ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਿਤਾਰੇ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿ ਕੇ ਹਯਾਤੀ ਦਾ ਵੇਲਾ ਲੰਘਾਉਂਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਖਿੱਚ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਤੇ ਭੰਨਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿੱਕੀ ਮੋਟੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਏ ਜਿਹਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਜੁੱਸੇ ਜਾਂ ਦਿਮਾਗ ਉੱਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਖਿੱਚ ਨੇ ਮਿਲਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਹਯਾਤੀ ਦੀ ਗਰਾਰੀ ਨੇ ਅੜਨਾ ਹੀ ਸੀ।” ਮਾਈ ਇਹ ਦੱਸ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਈ।

“ਸਾਡੀ ਹਯਾਤੀ ਦੀ ਇਸ ਖਿੱਚ ਦਾ ਦੂਣੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਸਤਾ ਏ?” ਅਸਗਰ ਨੇ ਮਾਈ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ।

“ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ੈਵਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨੇ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਖਿੱਚ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ। ਫਿਰਐਨ ਦੇ ਘਰ ਮੂਸਾ ਜੰਮਿਆ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਘਰ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ। ਗੌਤਮ ਮਹਿਲ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਸਭ ਕੁਝ ਖਿੱਚ ਦਾ ਅਸਰ ਏ। ਇਹ ਖਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਭਜਾਉਂਦੀ ਏ। ਇਹਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮੁਕੱਦਰ ਸਮਝੋ। ਬੰਦੇ ਦੇ ਮੁਕੱਦਰ ਦੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ਵੀ ਇਹੀ ਖਿੱਚ ਵਾਹੁੰਦੀ ਏ।”

ਮਾਈ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਈ ਤੇ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਮੀਟ ਲਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਦੂਣੀ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਸਤਾ ਏ? ਇਸ ਸਵਾਲ ਨੇ ਮਾਈ ਉੱਤੇ ਦੂਣੀ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਖੱਪਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਮਾਈ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਈ ਨੂੰ ਸੋੜੀਆਂ ਪੇ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਫਿਰ ਦੂਣੀ ਕਿਵੇਂ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ?”

“ਜਿਸ ਖਿੱਚ ਉਹਦਾ ਦਿਮਾਗ ਵੇਲੇ ਦੇ ਘਣਚੱਕਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਏ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਭੱਜਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਟੈਕਸਿਲਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖ਼ਿਆਲੀ ਸ਼ੈਵਾਂ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਉੱਥੋਂ ਸਾਨੂੰ ਬੰਦ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਲੱਭ ਜਾਵੇਗੀ।”

“ਮੈਂ ਪੰਝੀ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਜਾਣਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਉੱਥੇ ਰਹਾਂਗੀ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਆ ਜਾਇਆ ਜੇ।” ਮਾਈ ਨੇ ਅਸਗਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ।

“ਠੀਕ ਏ, ਅਸੀਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ।” ਅਸਗਰ ਤੇ ਜ਼ੀਨਤ ਦੋਵੇਂ ਇਕਸਾਰ ਬੋਲ ਪਏ।

ਅਸਗਰ ਨੇ ਮਾਈ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਗਰ ਤੇ ਜ਼ੀਨਤ ਦੂਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਅੱਪੜੇ।

ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਟੈਕਸਿਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਇਕ ਰੁੱਖ ਦੀ ਛਾਂ ਥੱਲੇ ਫੂੜ ਉੱਤੇ ਮਾਈ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਬੰਦੇ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਮਾਈ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦੇ ਪਏ ਸਨ। ਅਸਗਰ ਤੇ ਜ਼ੀਨਤ ਵੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਖਲੋਤੇ। ਦੂਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਫੜ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ। ਮਾਈ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਸਾਰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਮਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ। ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਛੱਤ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗਦੀਆਂ ਦਿੱਸਣ। ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਪੜਛੱਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇੰਝ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਵਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜੇ ਈਜਾਦ (ਵਿਉਂਤ) ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਲੰਘਿਆ ਵੇਲਾ ਇਕ ਭਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਖਲੋਤਾ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੀ ਬਣਾਵਟ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਬੱਚਾਦਾਨੀ ਏ। ਕਾਮਯਾਬੀ ਇਕ ਸੋਹਣੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ 'ਚ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਹਾਰੇ ਦੇ ਟੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ

ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ:

“ਮੈਂ ਹਯਾਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿੱਕਾ ਸੁਰ ਹਾਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚੋਖਾ ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇੱਜੜ ਲੜਦਾ-ਭਿੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ।”

ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਲੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਸਲੇਟ ਜੁੜੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਲੇਟ ਉੱਤੇ ਦੋ ਮੂੰਹ ਵਾਲੀ ਦੌਲਤ ਦੀ ਗੁਫਾ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਾਈ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਪਈ ਇਹ ਗੁਫਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਫ਼ਨਕਾਰ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਏ। ਗੁਫਾ ਦੇ ਇਕ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਪਤਲੇ ਤੇ ਮਾੜੇ ਬੰਦੇ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਮੋਟੇ ਢਿੱਡਾਂ ਨਾਲ ਗੁਫਾ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਭੱਜਦੇ। ਗੁਫਾ ਦਾ ਇਹ ਮੂੰਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਥ-ਚੱਥ ਕੇ ਫਿਰ ਪਹਿਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ। ਉੱਥੇ ਹੋਰ ਲੋਕੀਂ ਇਸ ਦੌਲਤ ਵੱਲ ਘੋੜੇ ਭਜਾਈ ਆਉਂਦੇ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੇ।

ਮਾਈ ਆਖਣ ਲੱਗੀ:

“ਲੋਕੀਂ ਸਮਝਣ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡ ਦੌਲਤ, ਤੇ ਦੌਲਤ ਆਖੇ ਮੇਰੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਬੰਦੇ।”

ਮਾਈ ਤੇ ਦੂਣੀ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਪੈਰ ਪੁੱਟੇ ਤੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਗੀਟੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਏ ਸਨ।

“ਇਹ ਗੀਟੇ ਕਿਉਂ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਨੇ?” ਅਸਗਰ ਨੇ ਮਾਈ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

ਮਾਈ ਨੇ ਦੂਣੀ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ, ਫਿਰ ਨਜ਼ਰ ਪਰਤਾ ਕੇ ਅਸਗਰ ਨੂੰ ਤੱਕਦੇ ਹੋਏ ਆਖਣ ਲੱਗੀ:

“ਦੁਨੀਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਲਾਮ ਬਣੀ। ਕੁਝ ਪੱਥਰ ਭਗਵਾਨ ਬਣੇ ਤੇ ਕੁਝ ਟੂੰਬਾਂ। ਦੇਵਤਾ ਜਦੋਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਤਬਾਹੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਛੱਡ ਕੇ ਟੁਰ ਗਏ ਨੇ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਗੀਟੇ ਖਿੱਲਰੇ ਪਏ ਨੇ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਇੰਝ ਈ ਲੱਭੀ ਏ।”

“ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਦੱਸੀਆਂ ਨੇ?” ਅਸਗਰ ਨੇ ਮਾਈ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ।

“ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਟੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਦੱਸੀਆਂ ਨੇ।” ਮਾਈ ਜਵਾਬ ਦੇ ਕੇ ਅੱਗੇ ਟੁਰ ਪਈ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਖਲੋਤੀ ਜ਼ੀਨਤ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ।

ਅੱਗੇ ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਇੱਕੋ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ। ਹਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਹੋ ਲੱਗੇ, ਮੂਰਤੀ ਉਹਨੂੰ ਹੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀ ਪਈ ਏ।

ਕੰਧ ਦੇ ਅਖੀਰ ਉੱਤੇ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਜਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਖਲੋਤੀ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜਾਪਦਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਮੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਜਿਊਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਬੰਦਾ ਏ। ਮਾਈ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕੀ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਨਾਗਰਜਨ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੰਗਲੀ ਸੀ ਜਿਹਦੇ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ, ਗੀਟੇ, ਦੌਲਤ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੂਣੀ ਨਾਗਰਜਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ:

“ਇਕ ਦੂਣੀ ਦੂਣੀ, ਦੋ ਦੂਣੀ ਚਾਰ।”

ਦੂਣੀ ਦਾ ਦਿਲ ਚੰਨ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕੀਤਾ। ਉਹਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾਗਰਜਨ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਨਾਗ ਅਰਜਨ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਖੁੱਬਿਆ ਖੋਰੇ ਫ਼ਨਾਹ (ਵਿਨਾਸ) ਬਾਰੇ ਈ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਾਈ ਵੀ ਭੋਏ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਮਹਾਕਬੇ (ਸਾਧਨਾ) ਵਿੱਚ ਗਵਾਚ ਗਈ। ਨਾਗਰਜਨ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਰਮਜ਼ (ਰਹੱਸ) ਲੱਭਣੀ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਮਾਈ ਜਦੋਂ ਗਿਆਨ-ਧਿਆਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੂਣੀ, ਅਸਗਰ ਤੇ ਜ਼ੀਨਤ ਵੱਲ ਗੌਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਅਸਗਰ ਤੇ ਜ਼ੀਨਤ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਤਰਦੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

“ਦੂਣੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੋਸ਼-ਹਵਾਸ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਭਾਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਏ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰ ਖਲੋਤਾ ਪਿਆ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਹਯਾਤੀ ਨੂੰ ਦੂਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਕਾਮਯਾਬੀ, ਦੌਲਤ, ਗੀਟੇ ਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਤੋਂ ਵੱਖਰਿਆਂ ਕਰੋ ਤੇ ਫਿਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਸਲ ਲੱਭੇਗਾ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹੀ ਏ ਪਈ ਜਿੱਥੋਂ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹੋ ਉੱਥੋਂ ਦੂਣੀ ਬਿਮਾਰ ਏ ਪਰ ਜਿੱਥੋਂ ਨਾਗਰਜਨ ਵੇਖਦੇ ਨੇ ਉੱਥੋਂ ਤੁਸੀਂ ਬਿਮਾਰ ਹੋ।”

ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ ਅਸਲਮ

ਭਗੋੜਾ

ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂੰ

ਲਾਸ ਵੇਗਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੰਨੀਂ ਕਤਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮਾਰੂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਉਸਾਰਿਆ ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਅਜੂਬਾ ਜਿਥੇ ਨਵਾਡਾ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸਵਰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਅਪਰਾਧ ਤੇ ਪਾਪ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੱਟਾ, ਜੁਆ, ਬਦਕਾਰੀ, ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਨਾਂਹ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਨਾਮ ਨਹੀਂ। ਏਨਾ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਹਿਰ! ਤੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਅਲਾਮਤਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਕਾਲੀ ਬਿੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਇੱਥੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਟਰਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧੋਣਾਂ ਮਰੁੱਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਿਤਲੀਆਂ ਦੇ ਖੰਭ ਮਸਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਹੀਂ। ਕਹਿੰਦੇ ਅਰਬਾਂ ਦੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਉਡਾਣਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਸਵਰਗ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੁਤਫ਼ ਲੈਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਬਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਾਂਹ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੁਫਤ ਵਿਚ ਸਵਰਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵੇਖ ਆਇਆ ਸੀ।

ਹੁਣ ਫੇਰ ਮੋਹਣੇ ਤੇ ਜੋਗੇ ਨੇ ਇੰਨੀ ਅਪਣਤ ਨਾਲ ਦਾਅਵਤ ਦੇ ਕੇ ਚਿਣਗ ਜਿਹੀ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਜੋਗੇ ਨੂੰ ਗਰੀਨ ਕਾਰਡ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੋਹਣੇ ਦਾ ਸਿਟੀਜ਼ਨ ਕੇਸ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਵੀ ਕਿੰਨੀਆਂ ਮੁੱਦਤਾਂ ਉਡੀਕਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਚਲੋ ਝੋਨੇ ਦੇ ਪੱਜ ਡੀਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਣੀ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਇਹ ਵੀ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਮੌਜ ਮੇਲਾ ਵੇਖ ਆਉਣਗੇ। ਮੈਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰ ਦਿੱਤਾ।

ਬਿਨੇਟੀਅਮ ਹੋਟਲ ਦੇ ਸਵਾਗਤੀ ਡੈਸਕ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਖਵੇਂ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਅੰਦਰਾਜ ਕਰਵਾਏ ਤੇ ਉੱਛਲਦੇ ਕੁੱਦਦੇ ਸਾਰੇ ਮਤਵਾਲੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਤਿੰਨ ਕਾਰਡ ਚਾਬੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਤੀਰ ਦੇ ਨੀਲੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪਿੱਛੇ ਚੱਲ ਪਏ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੈਸੀਨੋ ਦੀਆਂ ਜੂਏ ਵਾਲੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਜਰਗ ਦੇ ਮੇਲੇ ਵਾਂਗ ਜੁੜੀਆਂ ਭੀੜਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕਚੀਚੀਆਂ ਵੱਟਣ ਲੱਗੇ। ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਵਾਲੀ ਹੋਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਸੀ। ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਹੱਥ ਪਾਉਂਦੇ, ਸਫਲਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਡਿੱਗਣ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਮੱਧਮ ਸਿਤਾਰੇ ਹੁਣ ਬੁਲੰਦ ਹੋ ਕੇ ਚਮਕਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਦ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਅਸਲੀ ਡਰ-ਡੁੱਕਰ ਰਹਿਤ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਟਰੀ ਹੀ ਨਿਕਲੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਨਕਦ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਹੋਰ ਚਮਕਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਰੱਸੇ ਤੁੜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੜੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸਨ ਜਦ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿਚ ਪਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੌ ਡਾਲਰ ਦਾ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ, ਫਿਰ ਦਸ ਤੇ ਫਿਰ ਲੱਖ ਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੇਰਾਂ ਦੇ ਵੇਰ ਬਣ ਜਾਣ। ਉਹ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਠੀਆਂ, ਮੁਰੱਬੇ ਤੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਖਰੀਦਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਅਲੀ ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਕੁੰਦਰਾਂ ਤੇ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਕਈ ਗੈਲਰੀਆਂ ਤੇ ਭੁੱਲ-ਭੁਲਾਈਆਂ ਲੰਘ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਐਲੀਵੇਟਰ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਗਿਆਰਾਂ ਦੀ ਲਾਬੀ, ਫੇਰ ਨਵੀਂ ਬਣਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਲੰਘਦੇ ਦੂਸਰੀ ਐਲੀਵੇਟਰ ਤੋਂ ਬਤਾਲੀ ਨੰਬਰ ਛੱਤ ਦੀ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਸੁਇਟ ਨੰਬਰ ਪੰਜ ਸੌ ਚੁਤਾਲੀ ਦੇ ਸੋਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਧਸ ਗਏ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਕੰਧ ਵਿਚੋਂ ਵੇਗਸ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ, ਪਹਾੜਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਲੇ ਚਿੱਟੇ ਬਰਫ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੇ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਬੱਦਲ ਤੇ ਉੱਪਰ ਨੀਲੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਟੋਟੇ ਇੱਧਰ ਉੱਪਰ ਲੁਕਣ-ਮੀਟੀ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੂਲ ਇੱਥੋਂ ਅੰਦਰੋਂ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਗੋਰੇ-ਗੋਰੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਕਾਲੀ ਕਾਲੀ ਛਾਂ ਜਦ ਗੋਰੀਆਂ-ਗੋਰੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਘਸਰਦੀ ਤਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸੋਨ ਰੰਗਾ ਭਾਅ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਜਦ ਕਦੇ ਕਾਲੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਦਾ

ਕਾਲਾ ਕਾਲਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਉੱਪਰ ਲਿਪਟ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਚੌਕ ਵਿਚ ਖੜੀ ਕਿਸੇ ਗੋਰੀ ਵੱਲੋਂ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਕਿਸੇ ਹਬਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਮੂੰਹ ਪਾਈ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਕ੍ਰੀੜਾਂ ਵਾਂਗ ਲਗਦਾ, ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਰਮਣੀਕ ਰੁਸ਼ਨਾ ਜਾਂਦਾ। ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਮੋਟੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ, ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਹਰ ਮਿੰਟ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਡਾਰਾਂ ਤੇ ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆਂ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀਆਂ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਦਾਰੂ ਦੀਆਂ ਗਲਾਸੀਆਂ ਦੀ ਟੁਣਕਾਰ ਵਿਚ ਰਲ-ਗੱਡ ਹੋ ਗਿਆ।

‘ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸੱਪਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰੀਆਂ ਮਿੱਧਦੇ, ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੀ ਹੱਥ ਪਾਉਣੋਂ ਨਹੀਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਫਿਰ ਵੀ ਨੰਗ ਦੇ ਨੰਗ! ਜੋ ਕਮਾਇਆ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਜੇਬ ’ਚ ਪਾਇਆ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਹੁਸੀਨ ਵੇਖਣ, ਮਾਣਨ, ਜਾਣਨ ਤੇ ਭੋਗਣ ਵਾਲੀ ਰਹਿਮਤ ਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਅਭਿੱਜ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਭੱਠ ਝੋਕਦੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਘੁਲਾਟੀਆਂ ਵਾਂਗ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਤੇ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਦੇ ਪੁਲਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਸਤਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੌੜਦੇ ਜਾਂ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਚਿਮਨੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ ਲੰਘਾ ਲਈ। ਪੰਨਵਾਦ ਤੇਰਾ ਤੂੰ ਸਾਡੀ ਅਮਰੀਕਾ ਫੇਰੀ ਨੂੰ ਸਕਾਰਥ ਕਰ ਕੇ ਅਸਲੀ ਮੁੱਲ ਪਾਇਆ।’ ਮੋਹਣਾ ਪਹਿਲੇ ਹਾੜੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅੱਗ ਪਿੱਛਾ ਫੋਲਦਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਚਾਰਾ ਐਮ. ਏ. ਪਾਸ...ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਾ ਪਈ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ। ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਨਹੀਂ। ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਬਾਹਰ ਦੌੜ ਆਇਆ ਸੀ।

‘ਮੈਂ ਵੀ ਭਰਾਵਾ ਏਨੀ ਜੋਗਾ ਕਿੱਥੋ! ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਮੇਰਾ ਸਵਾਮੀ ਨਾਲ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਦੀ ਸੈਰ ਵੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਮੁਫ਼ਤ ਵਿਚ। ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਖੂਨ ਪਸੀਨਾ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਕਮਾਏ ਡਾਲਰ ਅਜੇਹੇ ਫ਼ਾਲਤੂ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕਾਲਜੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੌ ਡਾਲਰ ਖ਼ਰਚ ਕੇ ਮੁਫ਼ਤ ਦੀ ਸ਼ੈਪੇਨ ਤੇ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਦੀ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਪਰੋਂ ਉਡਾਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਲੁਤਫ਼ ਹੈ। ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਬੱਤੀਆਂ ਜਗਣ ਤੇ ਉੱਪਰੋਂ ਇਵੇਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਤਰ ਰਹੇ ਹੋਈਏ।’ ਬਾਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਿਛਲੀ ਫੇਰੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਉਹ ਹੋਰ ਮੱਛਰ ਪਏ।

‘ਅਸੀਂ ਵੀ ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਦੀ ਸ਼ੈਪੇਨ ਉਡਾਣ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਲਵਾਂਗੇ।’ ਜੋਗੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਭਰ ਆਇਆ।

‘ਫ੍ਰੈਂਡ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਜ਼ਾਰਾ ਕਾਹਦਾ? ਸੇਠ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਆਪਣੀ ਫ੍ਰੈਂਡ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਜਾਂਦਾ, ਤੈਨੂੰ ਕਿੱਦਾਂ? ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ’ਚ ਭੰਗ ਪਾਇਆ ਹੋਊ।’ ਮੋਹਣੇ ਨੇ ਚੁੰਢੀ ਜਿਹੀ ਭਰੀ।

‘ਉਹ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਰੰਗ-ਭੰਗ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ। ਇਹ ਲੋਕ ਤਾਂ ਸ਼ਰ੍ਰੇਆਮ ਲਾਂਘਿਆਂ ’ਚ ਖਲੋ ਕੇ ਤਮਾਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਚੁੰਮਾ-ਚੱਟੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਕੀ ਦੱਸਾਂ ਯਾਰਾ! ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਲ ਬਾਡੀ ਗਾਰਡ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਖੁਣੋਂ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਸਟੈਨੋ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਗਰਲ ਫ੍ਰੈਂਡ ਹੀ ਹੋਊ। ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਉਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਬਗਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪੁਚ ਪੁਚ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਬੇਸ਼ਰਮ!’ ਮੇਰੇ ਵਿਖਿਆਨ ਤੇ ਮੋਹਣੇ ਨੇ ਕਸੂਤੇ ਜਿਹੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਾਲਜੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾ ਲਿਆ।

‘ਗਰਮੀ ਸਰਦੀ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਲਾਸ ਵੇਗਸ ਦਾ ਰਮਣੀਕ ਸਥਾਨ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਦਾ ਤਰਜੀਹੀ ਮਨ ਪਸੰਦ ਟਿਕਾਣਾ ਹੈ। ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ, ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵੀਂ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਹੜੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਨੀਲੀ ਛਤਰੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਿਆਂ ਭਰਿਆ ਅਸਮਾਨ, ਟਿਮਟਿਮਾਉਂਦੇ ਜਗਦੇ ਬੁਝਦੇ ਟੁੱਟਦੇ ਤਾਰੇ ਇੱਕ ਇਹਾਤੇ ਵਿਚ, ਆਕਾਸ਼ ਬੱਦਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇਵੇਂ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਬਾਰਸ਼ ਆਈ ਕਿ ਆਈ ਦੂਸਰੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ। ਕਿਧਰੇ ਕਾਲੇ ਚਿੱਟੇ ਬੱਦਲ ਚੱਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਦਿਸਦੇ। ਕਿਤੇ ਚੰਦ ਚਾਂਦਨੀ ਰਾਤ ਦਾ ਝਉਲਾ ਪੈਂਦਾ। ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੇ ਡੁੱਬਣ ਤੇ ਅੱਡੇ ਅੱਡਰੇ ਨਜ਼ਾਰੇ। ਹਰ ਹੋਟਲ ਨੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਕੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਕਲਾਤਮਿਕ ਨਮੂਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅੱਗ ਦੀ ਖੇਡ, ਸੰਗੀਤਕ ਫੁਹਾਰੇ, ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਠੰਢ ਸਵੈਟਰ ਕੋਟੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਸੜਕਾਂ...ਸਟਰਿਪ ਰੋਡ ਤੇ ਨਿਕਲੇ। ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਚੰਡੋਲਦੀਆਂ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਦਾਅਵਤ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅੱਤ ਦੀ ਗਰਮੀ ਤੇ ਗਰਮ ਲੂ ਹੱਡਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਭਦੀ ਮਾਰੂਥਲ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਸੀ।’ ਬਾਸ ਦੇ ਦੱਸੇ ਸਮਝਾਏ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਕੁੱਝ ਹੱਡਾਂ ਤੇ ਹੰਢਾਏ ਪਲ ਮੈਂ ਮਸਾਲੇ ਲਾ ਕੇ ਦੱਸਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਘਰਾਟੀਆ ਸੈਲਾਨੀ ਜਤਾਇਆ।

‘ਤੇਰਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਬੜਾ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਹੋਊ! ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਇਵਜ਼ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।’

‘ਇਹ ਨਾ ਕਹਿ ਭਰਾਵਾ ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਸ ਦਾ ਕੀ ਮੁੱਲ ਪਾਇਆ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੁੱਤੀਆਂ ਵੀ

ਤੇਰੀਆਂ, ਮਾਲ ਵੀ ਤੇਰਾ ਤੇ ਸਿਰ ਵੀ ਤੇਰਾ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੀ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਝੋਨੇ ਦੇ ਪੱਜ ਡੀਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਣੀ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਡਾਲਰ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ, ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖ।’ ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨ ਨਾ-ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਬਲਿਊ ਲੇਬਲ ਦਾ ਘੜਾ ਅੱਧਾ ਕੁ ਥੱਲੇ ਲਾ ਕੇ ਮੁੜ ਭੁੱਲ-ਭੁਲਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਖਰੀਦੋ ਫਰੋਖਤ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ।

‘ਆਪ ਦੇਖੀਏ ਸਾਹਿਬ! ਕਿ ਸੀਜ਼ਨ ਮੇਂ ਯਹ ਦਸ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਮਹਿਮਾਨ ਸਮਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਟਲ ਨਾਕਾਫੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਹਰ ਯਾਤਰੂ ਪੰਜ ਦਸ ਜਾਂ ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਤੱਕ ਦਾ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ੌਕ ਤੇ ਕਿਸਮਤ ਅਜ਼ਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਇਤਨੇ ਕੁ ਪੈਸੇ ਹੋਣ ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਖਾਣ ਖਰਚਣ ਤੇ ਮੌਜ ਮੇਲੇ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵੀਂ ਥਾਂ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਜੋ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਵਾਧੂ ਗ੍ਰੈਚੂਇਟੀ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਮਿਆਰ ਤੇ ਰੁਤਬੇ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਹੈ। ਨਾਂਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਰੂੜੀ ਜਾਂਗਲੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।’ ਇਕ ਸਟੋਰ ਦਾ ਮੈਨੇਜਰ ਕਿਸੇ ਅਜਨਬੀ ਗਾਹਕ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਾਂ ਸਮਝੋ ਵਰਗਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਰੰਗੀਨ ਤੇ ਹੁਸੀਨ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਪੁੰਦਲਾ ਜਿਹਾ ਹੋਰ ਆਕਾਰ ਉੱਭਰ ਆਇਆ। ਮੇਰੀ ਇਕ ਸਹਿ-ਕਰਮੀ ਨੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੀ ਫਰਾਈ-ਡੇ ਕਲਚਰ ‘ਤੇ ਚੋਟ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲਾਸ-ਵੇਗਸ ਵਿਖੇ ਡਾਰਕ-ਰੂਮ ਡਾਂਸ ਜਾਂ ਹੋਲੀ-ਡੇ ਪਿਕਨਿਕ ਲਈ ਦਾਅਵਤ ਦੇ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦੀਨ-ਇਮਾਨ ਨੂੰ ਬਿੜਕਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ ਵੇਤਨਾਮੀ ਚਾਲਕ ਨੂੰ ਏਨੀ ਜਲਦੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਦੀ ਰੀਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਨ ‘ਤੇ ਇੱਕ ਬਿਗਾਨੀ ਔਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਧਰੇ ਦੂਰ ਰਾਤਾਂ ਕੱਟਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਣਖ ਇਖਲਾਕ ਦਾ ਤਕਾਜ਼ਾ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੰਮ ਤੇ ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦ ਸਾਰੇ ਗੋਰੇ ਕਾਰੀਗਰ ਤਨਖਾਹ ਦਾ ਲਿਫਾਫਾ ਲੈ ਕੇ ਦਿਲ-ਪਰਚਾਵੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਕਲੱਬਾਂ ‘ਚ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ, ਮੈਂ, ਉਹ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਇਹਨਾਂ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਘਾਪਾ ਭਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਇਕ ਕੜੀ ਸਾਂਝੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੀਅਤਨਾਮ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਖਾੜਕੂ ਪਨਾਹਗੀਰ ਤੇ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਦੌੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਸਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਪੱਤਰ ਪੂਰੇ ਕਰਦੇ ਕਈ ਦਿਨ ਕੰਮ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਸਿਟੀਜ਼ਨ ਬਣਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਰਾਹ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਵਰ ਚਲਾਇਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਮਣ ਪੱਕੇ ਦੀ ਗਾਲ੍ਹ ਨਿਕਲੀ। ਪੜੋਸੀ ਚੀਨਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਵੀ ਕਮਲੇ ਹਰਾਮੀ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਮੈਨੂੰ ਛੇੜਦੇ ਟਾਹ ਟਾਹ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਜਦ ਮਰਜ਼ੀ ਆ ਕੇ ਘੰਟੀ ਖੜਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਚੀਨੇ ਆਪਣੇ ਰੌਂਦੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਪਗੜੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵੱਲ ਚੇੜ ਕੇ ਉਂਗਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

‘ਔਹ ਵੇਖ ਹੈਂਫਲੈਮ ਆਇਆ....ਡਾਇਨਾਸੋਰ ਆਇਆ....ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਜੂ ਗਾ...ਖਾ ਜੂ ਗਾ...ਚੁੱਪ ਕਰ।’

ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਫੜ ਕੇ ਅਜੇਹੇ ਕਾਬੂ ਕੀਤੇ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪੱਕੇ ਯਾਰ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਜਦ ਮਾਂ ਪਿਉ ਝਿੜਕਦੇ ਤਾਂ ਬੁੱਸ ਬੁੱਸ ਕਰਦੇ ਮੇਰਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਆ ਖੜਕਾਉਂਦੇ, ਮੇਰੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਲੁਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰਦਾ ਦਬਕਾ ਜਿਹਾ ਲਗਾਉਂਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਝੀਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਕ ਦਮ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਝਟਕੇ ਵਾਂਗ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਪਰੀ ਵਾਂਗ ਦੁੱਧ ਚਿੱਟੀ ਸਕੱਰਟ ‘ਚ ਬਣੀ ਫੱਬੀ!....ਗੁਜ਼ਮ! ਹਾਏ! ਇਹ ਸਾਲੀ ਬਲਾ ਕਿਧਰੋਂ!

‘ਹੈਲੋ ਮਿਸਟਰ ਸਿੰਘ!’

ਚਿੱਟੇ ਮੋਤੀਆਂ ਵਰਗੇ ਦੰਦ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਗੁਜ਼ਮ ਬਰੇਸ! ਇਹ ਅਚਨਚੇਤ ਇੱਥੇ ਕਿਉਂ! ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਕੰਮ ਦੀ ਸ਼ਰੀਕ ਦੂਜੇ ਖਾਤੇ ਦੀ ਮੁਖੀਆ! ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗਾਲ੍ਹ ਉਲਾਂਭਾ ਭਸੂੜੀ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਬਾਸ ਨੇ ਭੇਜੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਦੋ ਚਾਰ ਸੌ ਹੁਦਾਰ ਮੰਗੇਗੀ। ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਚਕਰਾ ਗਿਆ। ਉੱਚੀ ਅੱਡੀ ਵਾਲੇ ਸੈਂਡਲ, ਗੋਡਿਆਂ ਤੱਕ ਚਮੜੀ ਰੰਗੀਆਂ ਜੁਰਾਬਾਂ, ਅੱਧੇ ਪੱਟਾਂ ਤੱਕ ਸਕੱਰਟ! ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਅਜੇਹਾ ਜਾਨਵਰ ਮੇਰੇ ਘਰ! ਜਿੱਥੇ ਕਦੇ ਬਿੱਲੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੜੀ, ਕੋਈ ਅਲੋਕਾਰ ਅਜੂਬਾ ਹੀ ਸੀ।

ਗੁਸਲਖਾਨੇ ‘ਚੋਂ ਫਟਾਫਟ ਅੱਧ-ਵਰਿੱਤਾ ਡਰੈੱਸ-ਅਪ ਹੋ ਕੇ ਦੋਬਾਰਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਿਹਾ।

‘ਸੌਰੀ ਮਿਸਟਰ ਸਿੰਘ! ਮੈਂ ਅਗਾਊਂ ਦੱਸਣ ਪੁੱਛਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਆ ਗਈ। ਇਹ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਰਾਦਤਨ ਹੀ ਸਮਝ ਲੈ...ਟੂ ਸਰਪਰਾਈਜ਼ ਯੂ।’ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਿਆ ਮਹਿਕ ਬਿਖੇਰਦਾ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਗੁਲਦਸਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਸ਼ੋਖ ਜਿਹੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ।

ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੇ ਘੁਰਨੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹੈਲੋ ਹਾਏ ਬਾਏ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਦੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁਫਤਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਅਧਨੰਗੇ ਜਿਸਮ ਵੱਲ ਨਿਹਾਰਦੀ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਜਿਹੀ ਹੋਈ ਸੰਗਦੀ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਢੱਕਦੀ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੀ ਸੀ।

‘ਬੈਠੋ ਬੈਠੋ...ਹੁਣੇ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ।’ ਮੈਂ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ।

‘ਸੌਰੀ ਵੈਰੀ ਸੌਰੀ!’ ਉਸ ਨੇ ਫੇਰ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਦੇ ਲੰਬੀ ਹੇਕ ਲਗਾਈ।

‘ਨੋ ਮੈਟਰ! ਕਮ ਆਨ ਥੈਂਕ ਯੂ...ਵੈਲਕਮ। ਟੈਲ ਮੀ ਇੱਫ ਆਈ ਐਮ ਫਿੱਟ ਫਾਰ ਐਨੀ ਸਰਵਿਸ ਫਾਰ ਯੂ।’ ਮੈਂ ਵਿੰਗੇ ਟੇਢੇ ਸ਼ਬਦ ਉਚਰੇ।

‘ਯੂ ਵੈਲਕਮ! ਥੈਂਕ ਯੂ...ਯੂਅਰ ਫੈਮਲੀ!...ਚਿਲਡਰਨ...ਕਿਡਜ਼?’ ਇੱਧਰ ਉਧਰ ਝਾਕਦੀ ਅੱਖਾਂ ਅੱਡਦੀ ਇੱਕੋ ਸਾਹ ਕਈ ਸਵਾਲ ਕਰ ਗਈ।

‘ਯੂ ਅਪੀਅਰ ਵੈਰੀ ਸਟਰੋਂਗ ਐਂਡ ਸਟਰੰਡੀ! ਡੂ ਯੂ ਗੋ ਟੂ ਜਿੰਮ? ਯੂਅਰ ਲਿੰਬਜ਼ ਆਰ ਗਾਈ ਜੈਂਟਿਕ।’ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਰਤ ਭਰਦੇ ਭਰਵੱਟੇ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਫੁਰਫੁਰਾਏ। ਅਚਾਨਕ ਪਰਸ ਸੋਫੇ ਤੇ ਸੁੱਟਦੀ ਬੇ-ਧਿਆਨੀ ਜਿਹੀ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧੀ।

ਉਸ ਦੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਸੋਮਾ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਪਰ ਮੈਂ ਆਪ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਲਝਣ ‘ਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ‘ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਸ਼ਕ ਮੁਸ਼ਕ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਕਦੋਂ ਕਿੱਥੇ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਬੇਈਮਾਨ ਹੋ ਜਾਏ!’ ਧੰਨੇ ਲੰਬੜ ਦਾ ਕਥਨ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਾਖਸਾਤ ਹੋ ਗਿਆ।

‘ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਇੰਡੀਆ ਹਨ। ਮੈਂ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਲੈਂਬੜ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਭਗੋੜਾ ਮੁਲਜ਼ਮ ਹਾਂ। ਇੱਥੇ ਅੱਠ ਸੌ ਕਿਰਾਇਆ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ, ਖਾਣਾ ਆਪ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਭਿਆਲੀ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਹੋਜ਼ਾਨਾ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਤਵਾਜ਼ਨ ਵਿਗਾੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ...। ਇਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਟੱਲ ਤੇ ਆਖਰੀ ਫੈਸਲਾ ਹੈ।...ਹੋਰ ਕੁਛ...?’

ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਭਵ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲੇ ਨਿੰਨਵੇ ਤੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜੁਆਬ ਤਣਜ ਜਿਹੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕੋ ਸਾਹ ਉਗਲਾਫ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਸੰਗਾਊ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਹੱਸਦੀ ਦੰਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪੀਹੜ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਰ ਖਿੱਲਰ ਗਈ।

‘ਮੈਂ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕੱਲੀ ਹੀ ਹਾਂ...ਵਿਹਲੀ ਸਿੰਗਲ।’ ਗੁੰਗੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਨਖ਼ਰਾ ਜਿਹਾ ਕਰਦੀ ਉਹ ਚੰਚਲੇ ਰਾਣੀ ਉੱਠ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਢੁੱਕ ਗਈ।

‘ਚਲੋ ਨਾ ਸਹੀਂ, ਏਦਾਂ ਹੀ ਸਹੀਂ।’ ਮੇਰੇ ਹੋਸ਼-ਹਵਾਸ ਗੁੰਮ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਦੀ ਹਵਾਸ ਭਰੀ ਸਰੀਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਮਰਦਾਊਪੁਣਾ ਇੱਕਦਮ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਤਲਬ ਭਰਿਆ ਚਿਹਰਾ ਪਲੇਸਦਾ ਘੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੱਸਲੀਆਂ ਦੇ ਕੜਾਕੇ ਕਢਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਂਹਾਂ ’ਚ ਵਿਛ ਗਈ। ਪਲਕ ਝਲਕ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਦੋ ਅਨਜਾਣੇ ਬਦਨ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਏਨੀ ਜਲਦੀ! ਕੀ ਦਾ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ! ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਸੁੰਨਸਾਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਈਆਂ।

‘ਇਹਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਮੈਂ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾ ਦੇਵਾਂ...ਕਿਤੇ ਸੁੱਕੀ ਨਾ ਚਲੇ ਜਾਵੇ। ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਮੈਂ ਵੀ ਤਾਂ ਕੰਮ ਤੇ ਜਾਣਾ ਹੈ।’ ਮੈਂ ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਥਰੂਮ ਵੱਲ ਵਧ ਗਿਆ।

...ਪਰ ਉਹ ਉੱਠਣ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਜਾਪਿਆ ਅਜੇ ਕੁੱਝ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਵਧਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਟਰਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ! ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਟਾਈਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ!

‘ਅੱਜ ਕੰਮ ‘ਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ? ਛੁੱਟੀ ਹੈ?’ ਮੈਂ ਚਾਹ ਦਾ ਕੱਪ ਫੜਾਉਂਦੇ ਉਸ ਦੀ ਲੰਬੀ ਸੋਚ ਸਮਾਧੀ ’ਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਂਦੇ ਉਸ ਦਾ ਮੋਢਾ ਨੱਪਿਆ।

‘ਸੌਰੀ! ਥੈਂਕ ਯੂ...ਗਾਡ ਬਲੈਸ ਯੂ।’ ਕਹਿੰਦੀ ਚਾਹ ਦਾ ਘੁੱਟ ਭਰਦੀ ਉੱਠਦੀ ਮੇਰੇ ਗਲਾਵੇਂ ਨਾਲ ਮਿੱਠੀ ਜਿਹੀ ਮਿੱਠੇ ਬੀਜਦੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਈ।

‘ਬਾਏ...ਟੇਕ ਕੇਅਰ...’

ਉਸ ਦੇ ਗਰਮ ਬਦਨ ਦੇ ਸਪਰਸ਼ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਭਾਂਬੜ ਬਾਲ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਰੋਕਦਾ ਪਥਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰ ਦੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਠਠਬਰ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੋਬਾਰਾ ਬਾਥ ਰੂਮ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਡਿਟੋਲ ਦੀ ਚਾਕੀ ਮਲਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਘਸਾਉਂਦਾ ਹਾਂ...ਰਗੜਦਾ ਹਾਂ।

‘ਸਾਲੀ ਬਲਾ ਜਿਹੀ ਕਮਜ਼ਾਤ, ਕਿੱਥੋਂ ਆ ਗਈ ਚੁੜੇਲ! ਮੈਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਕੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਬਤੇ ’ਚ ਰੱਖਿਆ ਮੇਰਾ ਜਤ ਸਤ ਭੰਗ ਕਰ ਕੇ ਰਾਹ ਪਈ। ਸ਼ਾਂਤ ਸਮੁੰਦਰ ’ਚ ਜੁਆਰਭਾਟੇ ਵਰਗਾ ਕੁੱਝ ਸੁੱਟ ਗਈ। ਕਿੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਕੰਮ ਤੋਂ ਲੇਟ ਕਰ ਗਈ।’ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਅਸੀਸ ਸੀ ਜਾਂ ਸਰਾਪ ਵਰਗਾ ਕੁੱਝ ਜੋ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਉੱਭਰਿਆ।

ਰੋਟੀ ਦੀ ਪੂਣੀ ਬਣਾ ਕੇ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਬੁਰਕੀ ਤੋੜਦਾ ਘਰ ਦਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਲਾਰਮ ਕੋਡ ਲਗਾਉਂਦਾ ਮੈਂ ਕਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਸੜਕ ‘ਤੇ ਹੋਏ ਅਚਾਨਕ ਹਾਦਸੇ ਵਾਂਗ ਏਨਾ ਕੁੱਝ ਵਾਪਰ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਹੁਸੀਨ ਸੁਪਨਾ ਸਾਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਗੁੰਮ-ਸੁੰਮ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦੁਸਤ ਮਸਰੂਫ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਗੁਜ਼ਮ ਅੱਜ ਨਿਸੰਗ ਹੋ ਕੇ ਨੱਚੀ। ਉਸ ਦਾ ਸੁਡੋਲ ਅੰਗ ਅੰਗ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਨੱਚਿਆ। ਮੇਰੀ ਤਰੱਕੀ ਵੇਲੇ ਜਿੱਥੇ ਹੋਰਾਂ ਆਪਣਿਆਂ ਨੇ ਸੜ੍ਹਾਂਦ ਜਿਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਕ ਮੂੰਹ ‘ਚੋਂ ਠੂਹੇਂ ਕੇਰੇ ਉੱਥੇ ਗੁਜ਼ਮ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਗੁਲਾਬੀ ਮੁਸਕਾਨ ਸੁੱਟ ਕੇ ਗਲੇ ਮਿਲਦੇ ਮੁਬਾਰਕ ਕਰੀ ਤੇ ਗਾਹੇ-ਬਗਾਹੇ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਤਕਨੀਕੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਆਮਦ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਰਹੱਸ ਭਰੀ ਗੰਢ ਬਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮੇਰੀ ਨੀਂਦ ਚੈਨ ਹਰਾਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਤਲਬ ਵਾਸਤੇ ਆਈ, ਕੀ ਚੰਦ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ।

ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਿਫਟ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮੌਰੀਆ ਬੈਠੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਚਾਅ ਮੱਠੇ ਪੈ ਗਏ। ਪੈਰਾਂ ਬੱਲਿਓਂ ਜ਼ਮੀਨ ਖਿਸਕਣ ਲੱਗੀ। ਮੌਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਗੁਜ਼ਮ ਅੱਜ ਕਲ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਉੱਖੜੀ ਉੱਖੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਗਈ ਹੈ। ਗੋਲ-ਮਟੋਲੇ ਬਦਾਮ ਰੰਗਾ ਜੁੱਸਾ, ਕਰੜੀ ਨਿੱਗਰ ਗਲ਼ੀਟ ਦੀ ਮਾਲਕ ਗੁਜ਼ਮ! ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਹਾਰਦਾ, ਹੱਥ ਨਾਲ ਧੌਣ ਤੇ ਉੱਕਰੇ ਬੋਸੇ ਦਾ ਨਿੱਘ ਸਹਿਲਾਉਂਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਫੇਰ ਕਦੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਉੱਘ ਸੁੱਘ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੀ।

‘ਹੈ ਹੈ ਗ਼ਾਰਕ ਜਾਣਿਓਂ! ਲੋਹੜਾ ਪੈ ਜੈ...ਦੋ ਪਲ ਠਹਿਰ ਜਾਓ....ਇਕਲਵਾਂਝੇ ਜਾ ਕੇ ਢਾਹ ਲਿਉ ਪੜੁੱਲ...ਜਿਹੜਾ ਢਾਹੁਣਾ ਹੈ।’ ਸੜਕ ਕਿਨਾਰੇ ਅਲਿੰਗਨ-ਮਸਤ ਜੋੜੀ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿੰਦਰ ਨੇ ਦੁਪੱਟਾ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਕਰਦੇ ਮੂੰਹ ਜਿਹਾ ਸਿਕੋੜਿਆ। ਇਕ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਉਡਾਣ ਗੁਜ਼ਮ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਕਿੰਦਰ ਵੱਲ ਮੁੜ ਆਈ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਇਹ ਫੇਰੀ ਨਾ-ਮੁਕੰਮਲ ਰਹਿਣੀ ਸੀ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉੱਸਰਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ, ਕੋਠੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੌਜੂ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਮੋਟੇ ਕੜੇ ਤੇ ਗਲ ਵਿਚ ਭਾਰਾ ਕੈਂਠਾ ਵੇਖ ਕੇ ਹੋਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲੂਹਰੀਆਂ ਉੱਠਣ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਮੇਰੇ ਵੰਡੇ ਦਾ ਕਿੱਲਾ ਗਹਿਣੇ ਧਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜਰਮਨ ਭੇਜ ਦਿਓ। ਉਹਨੇ ਆਨਾ-ਕਾਨੀ ਕੀਤੀ। ਆਪਾਂ ਭੁੱਖ-ਹੜਤਾਲ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

‘ਚੰਗਾ ਜਿਉਣ ਜੋਗਿਆ! ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਪਰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਉਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਤੇਰੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਨੇ। ਜ਼ਮੀਨ ਰੱਖ ਕੇ ਤੂੰ ਚਲੇ ਜਾਏਂਗਾ ਤੇ ਇਹ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਖਾਣਗੇ!’ ਬਾਪੂ ਨੇ ਤਰਲਾ ਜਿਹਾ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।

‘ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ ਬਾਪੂ ਜੀ! ਰੱਬ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪਾਵੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਐ। ਮੈਂ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪੇ ਸਾਂਭ ਲਵਾਂਗੀ, ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਰਾ ਤੌਖਲਾ ਨਾ ਕਰੋ। ਜੇ ਇਹ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਬੁੱਲਿਆਂ ਤੇ ਪੁਲਸ ਦੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਬੇਮੁਹਾਰੀਆਂ ਸੰਗੀਨਾਂ ਚੁੰਝਾਂ ਨੇ ਨੋਚ ਜਾਣਾ ਹੈ ਇਹਨੂੰ।’ ਕਿੰਦਰ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਨਾਲ ਬਾਪੂ ਨਿਰ-ਉੱਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਚੰਗੀ ਹੱਲੇ ਵਾਲੀ ਨਿਆਈਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ, ਚਾਰ ਲੱਖ ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਭਲਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ, ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਠੱਗੀ ਠੋਰੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਏਜੰਟ ਨੇ ਚੰਗੀ ਕੰਪਨੀ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਆਪ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਰੱਸਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਲਾਲ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਆਇਆ ਜੀਹਦੀ ਬੋਲੀ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆਵੇ ਨਾ ਮੇਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਹਨੂੰ। ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ

ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਂਗ ਸੀਮੈਂਟ ਇੱਟਾਂ ਗਾਰੇ ਨਾਲ ਲੱਥ ਪੱਥ ਸਿਰ ਮੂੰਹ! ਨਾ ਕੋਈ ਖਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਸੌਣ ਦਾ ਵਿਹਲ। ਡੰਗਰਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਵਾਂਗ ਇਕੇ ਖੁਰਲੀ ਜਿਹੀ ਵਿਚ ਚੋਲ, ਚਿੜਵੇ, ਘੁੰਝਣੀਆਂ, ਭੱਤਾ ਜਿਹਾ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਜੋ ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਜਣੇ ਇਕੱਠੇ ਮੂੰਹ ਮਾਰ ਕੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਗੁਤਾਵੇ ਵਾਂਗ ਪੇਟ ਝੁਲਕਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਅਮੀਰ ਹੋਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਇਹ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਝੱਲਦੇ ਰਹੇ। ਪੈਸੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਟਰਕਾਉਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਪੈਸੇ ਤੁਹਾਡਾ ਏਜੰਟ ਪੇਸ਼ਗੀ ਲੈ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗਹਿਣੇ ਧਰ ਗਿਆ ਹੈ... ਪੂਰੇ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਹਿਸਾਬ ਕਰ ਕੇ ਦਿਆਂਗੇ। ਭੁੱਖੇ ਮਰਦੇ ਤੂੰ ਤੂੰ ਮੈਂ ਮੈਂ ਤੱਕ ਗੱਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪੁਲਸ ਕੋਲ ਅੱਪੜ ਗਈ। ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਤੇ ਡੀਪੋਰਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਕੈਦ ਤਾਂ ਕੱਟ ਲਈ ਪਰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲੇ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਾਲਮ ਦਿੱਸ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਦਾ ਤਾਂਘੜਦਾ ਖੂੰਡਾ, ਪਾਪਾ ਦੇ ਡਾਲਰ ਉਡੀਕਦੇ ਅਨਾਥਾਂ ਵਾਂਗ ਬੇਘਰ ਹੋਏ ਨਾਨਕੇ ਬੈਠੇ ਨਿਆਣੇ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਪਈ ਧਰਤ-ਮਾਂ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੀ ਕਿੰਦਰ ਦੁਰ-ਲਾਹਨਤ ਕਹਿੰਦੀ ਲੋਹਲਕੜੀਆਂ ਕੱਢਦੀ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿੱਸੀ।

‘ਇੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿਓ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਟਿਕਟ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਨਹੀਂ।’ ਮੈਂ ਹੱਥ ਜੋੜੇ।

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲਈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੱਥ ਜੋੜੇ ਦੀ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝ ਕੇ ਸੰਤਰੀ ਪਾਸੇ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਅਵੇਸਲਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਆਵਾਰਾ ਫਿਰਦੇ ਰੋਟੀ ਲਈ ਜੂਝਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਕੋਈ ਭਲਾ ਲੋਕ ਟੱਕਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੇ ਦੁੱਖੜੇ ਖੋਲ੍ਹ ਸੁਣਾਏ। ਉਸ ਨੇ ਜਰਮਨ ਦੀ ਇੱਕ ਮੇਮ ਜੋ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਵਸਨੀਕ ਸੀ ਦੇ ਹੱਥ ਗੁਲਾਮਾਂ ਵਾਂਗ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਸੁੰਦਰ ਮੇਮ ਨੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਉਹ ਦੋ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਬਣ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਫੁਲ ਨੂੰ ਟਾਹਣੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ। ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇੱਥੇ ਚੰਗਾ ਵਕਤ ਕੱਟ ਜਾਏਗਾ। ਉਹ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਜਰਮਨ ਦੀ ਛੁੱਟੜ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮੰਦੇ ਜਾਂ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੋ, ਪੈੜ ਨੱਪਦਾ ਨੱਪਦਾ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਖ਼ਸਮ ਵੀ ਆਣ ਪਹੁੰਚਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਹੁਸੀਨਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਅੱਖਾਂ ਫੇਰ ਲਈਆਂ। ਯਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਨਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਪੂੰਜੀ ਪੱਤੀ ਸਮੇਟ ਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ‘ਤੇ ਚੱਕਰ ਕੱਟਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਭਾਰੀ ਗਠੜੀ ਵੇਖ ਕੇ ਇੱਕ ਟਰੱਕ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਈ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਟੂਲ ਬਕਸੇ ਵਿਚ ਦੜ ਕੇ ਸਿਆਟਲ ਤੇ ਫਿਰ ਸੈਕਰਾਮੈਂਟੋ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਅਮਰੀਕਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਂ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਚਲਾਵਾਂ ਪੱਥਰ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ। ਰੱਜ ਕੇ ਮੂੰਹ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚੋਂ ਫਾਲਤੂ ਸਮੇਂ ਦਸ ਦਸ ਮੀਲ ਪੈਦਲ ਚੱਲ ਕੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਬੇਰ ਤੋੜਨਾ, ਖੁੰਬਾਂ ਕੱਟਣੀਆਂ, ਟਰਕੀਆਂ ਕੱਟਣਾ, ਬੱਕਰੇ ਭੇਡਾਂ ਝਟਕਾਉਣਾ, ਆਟਾ ਗੁੰਨੁਣਾ, ਰੋਟੀਆਂ ਪਕਾਉਣੀਆਂ, ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣਾ, ਗਲੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਕਰ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨਾ, ਟੱਟੀ-ਖ਼ਾਨੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨੇ ਤੇ ਹੋਰ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮਾੜਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨੱਕ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਵਟਿਆ ਤੇ ਪਰਹੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਦੇਸ਼ ਚੋਰੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਭਿੱਖਿਆ! ਜੇ ਵੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਡੀ. ਐੱਮ. ਵੀ. ਦੇ ਕਸੂਤੇ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਟੈਸਟ ਵਿਚੋਂ ਅੱਠ ਵੇਰਾਂ ਮੈਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਇਆ ਪਰ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਹਾਰਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਅਸਲੀ ਅਮਰੀਕਾ ਤਾਂ ਡਰੈਵਰੀ ਦਾ ਲਸੰਸ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਕਾਰ ਚਾਲਕ ਲਾਇਸੈਂਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਤੇ ਕਮਾਈ ਦਾ ਰਾਹ ਸੁਖਾਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਪੈਦਲ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਘੰਟੇ ਵੀ ਕੈਸ਼ ਹੋਣ ਲੱਗੇ।

‘ਭਾ ਜੀ! ਆਹ ਵੇਖੋ, ਤੁਸੀਂ ਐਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋ।’ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਹਲੂਣ ਕੇ ਮੋਹਣੇ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਭੀੜ ਵਿਚ ਬੇਰੀ ਵਰਗੇ ਮੋਟੇ ਤਾਜ਼ੇ ਕਾਲੇ ਗੋਰੇ ਜਿਸਮ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁਟਾਪਾ ਨਿਗੂਣਾ ਜਿਹਾ ਜਾਪਿਆ। ਇਕ ਮੋਟੀ ਭਾਰੀ ਗੋਰੀ ਮੇਮ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਮਖ਼ਮਲੀ ਕਤੂਰੇ ਨੂੰ ਬਾਂਹਾਂ ‘ਚ ਘੁੱਟੀ ਬੜੀ ਮਸਤ ਗਰੂਰੀ ‘ਚ ਮੋਹਣ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਈ। ਦੋ ਵਿਅਕਤੀ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫੀਆਂ ਪਾਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ‘ਚ ਚੁੱਭੀ ਲਾਈ ਖੜ੍ਹੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਤਾੜ ਲਏ। ਸ਼ਰੂਆਮ ਲੱਚਰਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲਈਆਂ।

‘ਵੇਖ ਪਰਾਈਆਂ ਚੰਗੀਆਂ, ਮਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਜਾਣੇ...’ ਵਡਾਰੂਆਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਉਹ ਦੰਦਾਂ ਥੱਲੇ ਪੀਹਣ ਲੱਗਾ।

‘ਮੈਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਵਾਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਕਿਵੇਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਾਂ? ਨਾ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹਯਾ ਨਾ ਸਰੀਰ ਤੇ ਤਨ ਕੱਜਣ

ਲਈ ਕੋਈ ਕੱਪੜਾ!' ਜੋਗੇ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿਵੇਂ ਕਚਿਆਣੂ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ, ਉਹ ਦੁਰ ਦੁਰ ਕਰਦਾ ਨੱਕ ਮੂੰਹ ਮਰੋੜਨ ਲੱਗਾ।

'ਇਹ ਵੀ ਸਾਲੇ ਕੀ ਜਾਂਗਲੀ ਜੂਨ ਐ! ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁੱਛ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਦੂਰ ਦੌੜਦੇ ਨੇ ਤੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਬਿੱਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੂਛਾਂ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਚੱਟਦੇ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਈ ਫਿਰਦੇ ਨੇ।' ਮੋਹਣ ਦੇ ਹਸਗੁੱਲੇ ਲਗਾਤਾਰ ਮਨੋਰੰਜਨ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਗਲੇ ਦੁਆਰ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਲੰਮੀ ਝੀਲ ਵਿਚ ਚੱਲਦੀਆਂ ਗੰਧੋਲਾ ਬੇੜੀਆਂ ਤੇ ਸੰਗੀਤਮਈ ਗਾਣੇ ਗਾਉਂਦੇ ਡਾਂਸ ਕਰਦੇ ਮਲਾਹ ਯਾਤਰੂਆਂ ਲਈ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਾਰ ਤਲਾਬ...ਇਕ ਵੱਡਾ ਤਿੰਨ ਛੋਟੇ...ਨੀਲਾ-ਨੀਲਾ ਪਾਣੀ ਨੀਲੇ ਅੰਬਰ ਥੱਲੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਲੁਭਾਉਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਲੀ ਗੋਰੀ ਚਮੜੀ ਵਾਲੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲਿੰਗਕ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਆਵਾਰਾ ਤਾਰੀਆਂ ਚੁੱਭੀਆਂ ਲਗਾਉਂਦੇ ਮਜ਼ੇ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਪਾਸੇ ਪਈਆਂ ਆਰਾਮ ਕੁਰਸੀਆਂ ਤੇ ਅੰਗੀ ਚੱਡੀ ਨਿਚੁੜਦੀ ਨਾਲ ਬੈਠੇ/ਬੈਠੀਆਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਸਾਲੇ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਈ ਨੌਜੁਆਨ ਅਣਵਿਆਹੇ ਦੋਸਤ ਜਾਂ ਨਵ-ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੋੜੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ 'ਚ ਅਭੇਦ ਚੰਬੜੇ ਵਿੰਗੇ ਟੇਢੇ ਉੱਚੇ ਨੀਵੇਂ ਲੁਕਣ ਮੀਟੀ ਖੇਲ੍ਹਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਖ਼ਰਮਸਤੀਆਂ 'ਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਹੋ-ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੇਖਣ ਜਾਂ ਕਹਿਣ ਦੀ ਫ਼ੁਰਸਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

'ਭਾ ਜੀ ਗੋਰੀਆਂ ਨਾਲ ਤਲਾਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਨਹਾਉਗੇ ਤਾਂ ਲਾਸ ਵੇਗਸ ਦਾ ਦੌਰਾ ਸਕਾਰਥ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ।' ਮੋਹਣੇ ਦੀ ਹੁੱਝ ਨਾਲ ਮੈਂ ਵੀ ਗਰਮ ਤਲਾਬ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਜਲਦੀ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਆਣ ਵੜੇ ਪਰ ਜੂਏ ਦੀ ਖਿੱਚ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਹਰ ਧੂਹ ਲਿਆਂਦੇ।

'ਦੋਸਤੋ! ਜੁਆ ਖੇਡਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ? ਆਹ ਵੇਖੋ ਲੋਕ ਓਵੇਂ ਹੀ ਬਟਨ ਜਿਹਾ ਨੱਪਦੇ ਨੇ। ਭੁਰਲ ਕਰ ਕੇ ਨਵੇਂ ਖੜ੍ਹ ਕਰਦੇ ਨੋਟ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਉਹ ਗਿਣਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਜੇਬ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।' ਏ. ਟੀ. ਐੱਮ. ਵੱਲ ਉਂਗਲ ਕਰਦੇ ਮੋਹਣੇ ਨੇ ਜੋਗਕ ਵਾਂਗ ਇਕ ਹੋਰ ਸੀਟੀ ਜਿਹੀ ਮਾਰ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਸੂਮੀਅਤ ਦਾ ਢਕੋਂਜ ਕੀਤਾ ਭਾਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਏਨਾ ਅਣਜਾਣ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਤਾਸ਼, ਕੋਡੀਆਂ, ਗੀਟੀਆਂ ਤੇ ਡਾਲਰ ਘੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਾ ਜਹਾਨ ਆਣ ਢੁੱਕਾ ਹੋਵੇ, ਰੌਣਕੀਲੇ ਹਾਲ ਨੇ ਖਿੱਚ ਮਾਰ ਲਈ। ਜਿਵੇਂ ਤਵੱਕੋ ਸੀ ਬੱਲੇ ਬੱਲੇ ਹੋ ਗਈ। ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਜੂਏ ਦੇ ਦਾਅ ਸੌ ਵਧ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾ ਗਏ। ਚਰਖੜੀਆਂ ਦੇ ਗੇੜੇ 'ਤੇ ਗੇੜਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ। ਕਦੇ ਦਸ ਗੁਣਾ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਕਦੇ ਦਸ ਵੀਹ ਹੜੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦਾ। ਤਿੰਨੇ ਉਤਸੁਕ ਉਤੇਜਿਤ ਸੁਹਲੇ ਨਵੇਂ ਜੁਆਰੀਏ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰੀ ਚੜ੍ਹ ਗਏ।

ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨ ਫੜੀ ਸਨੈਕਸ, ਸੋਢਾ, ਬੀਅਰ, ਵਾਈਨ, ਵਿਸਕੀ ਚੁੱਕੀ ਕਾਲੀਆਂ ਗੋਰੀਆਂ ਸੈਕਸ ਬੰਬ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਉਂਗਲਾਂ ਟਾਕੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਤਣੀਆਂ ਨਾਲ ਬੱਧੀਆਂ ਤੇ ਪੁੰਨੀ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਲੰਗੋਟੀ ਨੁਮਾ ਇਕ ਝਾਲਰ ਜਿਹੀ, ਲੁਸ਼ ਲੁਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ ਨੰਗੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਬਾਂਹਾਂ ਤੇ ਮੋਰਨੀਆਂ, ਘੁੰਗੀਆਂ, ਖਰਗੋਸ਼, ਠੂਹੇਂ, ਟਾਟੂ ਆਦਿ ਖੁਣਵਾਈ ਹੋਈ ਆ ਧਮਕੀਆਂ। ਰੇਸ਼ਮ ਜਿਹੇ ਬਦਨ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਨਿਆਮਤਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਖਿੰਡਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਇੰਦਰ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਦੀਆਂ ਹੂਰਾਂ ਪਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਤਪੱਸਵੀ ਤੇ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਭੰਗ ਕਰਨ ਤੇ ਲਲਸਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਨ। ਉਹ ਬਣੀਆਂ ਫਬੀਆਂ ਹਾਏ ਬਾਏ ਕਹਿ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਖਹਿ ਕੇ ਲੰਘਦੀਆਂ ਤੇ ਕੁੱਝ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪੈਂਫਲਿਟ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ, ਘੰਟੇ ਦਾ ਮਿਹਨਤਾਨਾ, ਬੈਂਡ-ਰੂਮ ਡਾਂਸ, ਕਾਲ-ਗਰਲਜ਼ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਵਾਸਤੇ...ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਅਤੇ ਉਜਰਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸੀ, ਫੜਾ ਕੇ ਲੱਕ ਮਟਕਾਉਂਦੀਆਂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈਆਂ। ਪਲ ਦੀ ਪਲ ਨਵੇਂ ਜੁਆਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਰੜਕ ਪੈਣ ਲੱਗੀ...ਚਰਖੜੀਆਂ ਰੁਕ ਗਈਆਂ।

ਜਿੱਤਦੇ ਜੁਆਰੀਏ ਵੇਖ ਕੇ ਜਾਂਘੀਏ ਤੇ ਝਾਲਰਾਂ ਲਟਕਾਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੁੰਦਰੀ ਜਾਮ ਲੈ ਆਈ। ਫਿਰ ਦੂਸਰੀ ਤੇ ਫਿਰ ਤੀਸਰੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਕੰਪਾੜੇ ਮੱਲ ਲਏ। ਤਿੰਨੇ ਲੱਟੂ ਹੋ ਗਏ। ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਸੌ ਸੌ ਕੱਢ ਕੇ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਖੁਮਾਰੀ ਭਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਤਕੜੇ ਹਾੜੇ ਪਾ ਕੇ ਨਾਲ ਢੁੱਕ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈਆਂ।

'ਆਠਾ ਲਗਾਓ...ਪਾਂਚਾ ਲਗਾਓ....ਅਬ ਸਾਤਾ ਲਗਾਓ।' ਉਹ ਉਂਗਲਾਂ ਨੱਪਦੀਆਂ ਧੌਣ ਮਟਕਾਉਂਦੀਆਂ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ।

ਬਟਨ ਨੱਪਿਆ...ਚਰਖੜੀ ਚੱਲੀ।

‘ਅੱਠ...ਅਅਅ...!’ ਸੁਆਦ ਆ ਗਿਆ ਪੰਝੱਤਰ ਸੌ! ਇੱਕ ਮਿੱਠੇ ਜਿਹੀ ਮਾਰ ਕੇ ਦਾਅ ਲੁਆ ਕੇ ਉਹ ਰੌਣਕੀਲੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ। ਫੇਰ ਦਸ ਵੀਹ ਪੰਜਾਹ ਸੌ ਸਾਰੇ ਜਿੱਤਦੇ ਰਹੇ। ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਸੂਈ ਨੇ ਚੰਗਾ ਭਰਵਾਂ ਬੈਲੇਂਸ ਦੱਸ ਕੇ ਸੇਰ ਸੇਰ ਲਹੂ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ।

ਚਰਖੜੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸਮਤ! ਜਦ ਪੁੱਠੀ ਚੱਲ ਪਵੇ ਤਾਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਟਨ ਤਾਂ ਓਹੀ ਸੀ, ਚਰਖੜੀ ਵੀ ਸਿੱਧੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਪੁੱਠੀ ਚੱਲ ਪਈ। ਤਿੰਨੇ ਹਿੰਦਸੇ ਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਕਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਾ ਆਏ ਨਾ ਹੀ ਦੋਬਾਰਾ ਮੰਗੇ ਹਿੰਦਸੇ ਪੂਰੇ ਉੱਤਰੇ। ਹਰੇ ਜੁਆਰੀਏ ਹਿਸ਼ ਹਿਸ਼ ਕੇ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰਦੇ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹੀ ਆ ਕੇ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਗੁਰ ਦੱਸ ਜਾਣ। ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਬੈਹਰੇ ਆਏ, ਵਿਸਕੀ ਦੇ ਪੈਂਗ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ, ਰੱਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੀ ਹਾਰ ਤੇ ਮੂੰਹ ਚਿੜਾ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਮੁਕੱਦਰ ਨੇ ਐਸਾ ਪਲਟਾ ਖਾਧਾ ਕਿ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਡਾਲਰ ਉਲਟੇ ਸਾਰੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹਰ ਗਏ। ਜਿੱਤੇ ਹਰਾ ਕੇ ਜੇਬ ਵੀ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਫ਼ੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰ ਗਈਆਂ। ਕਰੈਡਿਟ ਕਾਰਡ ਤੇ ਏ. ਟੀ. ਐੱਮ. ਕਾਰਡ! ਘਸਾ ਘਸਾ ਕੇ ਖਾਤੇ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮਸ਼ੀਨ ਤੋਂ ਜੁਆਬ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਦਾਅ ਵਿਅਰਥ ਫੇਕੇ ਨਿਕਲਦੇ ਰਹੇ।

ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਰੋਣਹਾਕੇ ਚਿਹਰੇ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਪਹਿਰਾ ਬੁਰਜ ਤੇ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਤਾੜ ਰੱਖਦੇ ਨਿਗਰਾਨ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਟੋਲੀ ਹੁਣ ਨੰਗ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਤਰਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਢਿਲਕੇ ਚਿਹਰੇ ਤਾੜ ਕੇ ਉਹੀ ਪਹਿਲੀ ਸੁੰਦਰੀ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੇ ਆਪਣਾ ਸੌ ਵਾਲਾ ਨੋਟ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ...ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਨਾਂਗਵਾਚੀ ਨੰਬਰਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ।

ਇਕ ਅਜਨਬੀ ਜੈਂਟਲਮੈਨ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਰੁਕਿਆ। ਮੁਰਝਾਏ ਬੂਥੇ ਲਟਕਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਸੌ ਦਾ ਪੱਤਾ ਫੜਾ ਕੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਿਆ।

‘ਲਓ ਅਬ ਆਠਾ ਲਗਾਓ, ਘਰ ਜਾਓ, ਖਾਣਾ ਖਾਓ ਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰੋ। ਜੂਏ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤ ਸਕਦਾ।’ ਉਸ ਨੇ ਹਮਦਰਦੀ ਵਜੋਂ ਜੋਗੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਥਾਪੜੀ।

ਸੱਚੀਂ ਉਸ ਸੌ ਦਾ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੌ ਵਾਪਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਨਵਾਦ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਹ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਜੋਗੇ ਹੋ ਗਏ। ਤਕੜਾ ਭਾਰੀ ਕਾਰੀਗਰ ਜੁਆਰੀਆ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਚੰਗਾ ਮਾਲ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਰਾਤ ਸੁਹਾਣੀ ਨੀਂਦ ਆਈ।

ਸਵੇਰੇ ਟੀ. ਵੀ. ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸੂਰਖੀਆਂ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਹਵਾਲਾ ਸੰਧੀ ਬਾਰੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਗੋੜੇ ਮੁਲਜ਼ਮ ਇੰਟਰਪੋਲ ਰਾਹੀਂ ਫੜਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਅੱਡ ਦਿੱਤੇ। ਸਭ ਦੇ ਮੱਥੇ ‘ਤੇ ਡਰ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰੀਆਂ ਹਵਾਈਆਂ ਫਿਰ ਗਈਆਂ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਇਕ ਖ਼ਬਰ ‘ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।

‘ਭਾਰਤ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚਾਲੇ ਹਵਾਲਗੀ ਸੰਧੀ ਰੰਗ ਲਿਆਈ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਭਗੋੜਾ ਨਾਮੀ ਪਿਛੋਰਾ ਜਰਨੈਲ ਅਪਰਾਧੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ!’

ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਸ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਘੜੀਆਂ ‘ਚ ਜਕੜੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਤੁਰਦੇ ਸੁੰਦਰ ਸੁਨੱਖੇ ਨੌਜੁਆਨ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਤਸੱਦਦ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੇਰੇ ਰੌਂਗਟੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਅਸਮਾਨ ਇਕ ਦਮ ਭੁਆਂਟਣੀਆਂ ਲੈਣ ਲੱਗਾ। ਜੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵੱਡੀ ਸਿਆਸੀ ਪਹੁੰਚ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਨਾਮੀ-ਗਰਾਮੀ ਘਰਾਣੀਏ ਵਾਪਸ ਜਾਣੇ ਨਹੀਂ ਰੁਕ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕੀਹਦੇ ਪਾਣੀਹਾਰ ਹਾਂ! ਮੇਰਾ ਵੀ ਨੰਬਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਆਇਆ ਖੜ੍ਹਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਭਗੋੜਾ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰੀ ਕਾਤਲ ਮੁਲਜ਼ਮ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਬਹਾਦਰ ਸੂਰਮਾ, ਖਾੜਕੂ ਜੋਧਾ ਦੱਸਦਾ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਮਥੌਣੇ ਜਾਂ ਚੋਲੇ ਬਦਲ ਕੇ ਕੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦਾ ਭੇਤੀ ਲੰਕਾ ਢਾਹੇ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਲੂੜੀ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਪਲ ਦੀ ਪਲ ਡੀਪੋਰਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਸ ਦੀ ਚੰਡੇ ਪਾੜ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ, ਗਿੱਦੜ-ਕੁੱਟ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਸੀਹੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਲੱਗੇ। ਉੱਥੋਂ ਤੇ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਨਵੇਂ ਨਾਮ ਦਾ ਠੱਪਾ ਲਗਵਾ ਕੇ ਇੱਧਰ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਆਇਆ ਪਰ ਇੱਥੇ ਸੱਜਣਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਸਲ ਵਿਚ ਲੈਂਬੜ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਵੀ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਕੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਨਾ ਹੋਈ। ਕੇਸ ਰੀਜੈਕਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਭਰ ਕੇ ਨਵੇਂ ਨਾਮ ‘ਤੇ ਸ਼ਰਨ ਕੇਸ ਪਾਸ ਹੋਇਆ।

‘ਮੈਂ ਤਾਂ ਭਾਈ ਜੀ! ਐਵੇਂ ਨਕਲੀ ਖਾੜਕੂ ਹੀ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਜੁਰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।’ ਜੋਗਾ ਫੁਸਫੁਸਾਇਆ।

‘ਹੁਣ ਪਤਾ ਲੱਗੂ! ਕਿਸ ਭਾਅ ਵਿਕਦੀ?’ ਮੋਹਣੇ ਨੇ ਹੁੱਜ ਜਿਹੀ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਹਲੂਣ ਦਿੱਤੇ।

‘ਅਸੀਂ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ! ਮੁਫਤ ’ਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਘੁਲਾਟੀਏ ਬਣ ਗਏ। ਜਦ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਨਕਸਲੀਏ ਖਾੜਕੂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਛਾਣੇ ਵਰ੍ਹਾ ਕੇ ਫਟਾਫਟ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਰਹੇ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਵੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਪੁਆਈ। ਇਕ ਪੁਲਸ ਅਫਸਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਅਟੀ-ਸਟੀ ਰਲਾਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੰਬ, ਲੁੱਟ ਮਾਰ, ਕਤਲ, ਡਾਕੇ ਦੇ ਕਈ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਰਜ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਹਰ ਉੱਡਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਤਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ ਪਰ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਝਾਲੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਨੋਟ ਖ਼ਰਚ ਕੇ ਏਜੰਟਾਂ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਵਿੰਗੇ ਟੇਢੇ ਜ਼ਰੀਏ ਕਈ ਧਰਤੀਆਂ ਗਾਹ ਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਆ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਟਰੈਕਟਰ ਕਿੱਲਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਪਨਾਹਗੀਰਾਂ ਦਾ ਠੂਠਾ ਫੜ ਬੈਠੇ। ਮਾਂ ਉਡੀਕਦੀ ਮਰ ਗਈ, ਪਿਉ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਗਲੀਆਂ ‘ਚੋਂ ਡੰਗੋਰੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਟੋਲਦਾ ਹੱਡ ਰੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਬਾਦ ਹੁਣ ਗਰੀਨ ਕਾਰਡ ਨਸੀਬ ਹੋਇਆ।’ ਆਪਣੀ ਹੱਡ ਬੀਤੀ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਜੋਗੇ ਦਾ ਗਲਾ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਚੋਅ ਪਈਆਂ।

ਉਸ ਦੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਗਏ।

ਮੇਰੇ ਰੂਪੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਜਰਮਨ ਦੌੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਹੁਨਾਲ ਤੇ ਸਿਆਲ ਇਹ ਵਿਛੋੜੇ ਭਰੇ ਦਿਨ ਕਿਵੇਂ ਰੰਡੇਪੇ ਵਾਂਗ ਪੁਲਸ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਭਾਂ ਵਿਚ ਲੰਘਾਏ। ਮੈਨੂੰ ਮਰਿਆ ਖਪਿਆ ਸਮਝ ਕੇ ਨਿਆਣੇ ਲੈ ਕੇ ਪੇਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਤੇ ਮਨੀ-ਆਰਡਰ ਉਡੀਕਦੀ ਉਹ ਹਰ ਪਲ ਕੀਮਾ ਕੀਮਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ ’ਚ ਮੈਂ ਘੋਲੀ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪੈਸਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਕਰਾਰ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਪੈਸਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੰਪਨੀ ਵਾਲੇ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਗਏ। ਉਜਰਤ ਮੰਗਣ ਤੇ ਕੰਮ ’ਚ ਨੁਕਸ ਬੀਨੀਆਂ ਕੱਢ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਭੁੱਖੇ ਮਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਮਰੋਂ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਨੇ ਉਹ ਮੈਨੇਜਰ ਜਾ ਢਾਹਿਆ। ਕੇਸ ਜੱਜ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਛਾਪੇਮਾਰ ਧੜ ਪਕੜ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਮੁਖ਼ਬਰ ਦੁਰਗੇ ਦੀ ਕੁੱਟ ਦਾ ਬਦਲਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਤੇ ਕਹਿਰ ਵਰਤਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਦੁਸਾਂਗੜ ਕਰ ਕੇ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਜਰਮਨ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪੂੰਗ ਸਮਾਜ ਦੇ ਗਰਮ ਲਾਵਿਆਂ ਤੇ ਇੱਲਾਂ ਕਾਂਵਾਂ ਦੇ ਠੂੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁੱਕੜੀ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਖੰਭਾਂ ਥੱਲੇ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖੇ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਾਣਨ ਵਾਲੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਲ ਤੇ ਹੁਸੀਨ ਸੁਪਨੇ ਜੋ ਕਿੰਦਰ ਨੇ ਮੁੜਤਣ ਵਿਚ ਗਵਾਏ, ਉਹ ਮੌਸਮ ਬਹਾਰਾਂ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀਆਂ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਆਪ ਚੁੱਪ ਧਾਰ ਗਈ ਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਚੁੱਪੀ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟੀ। ਆਲ ਇਜ਼ ਵੈਲ ਦੈਟ ਏਂਡਜ਼ ਵੈਲ...ਭਗਤਣੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਹੁਣ, ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ, ਪਾਠ ਕਰਦੀ ਹੈ ਸੁਭਾ ਸ਼ਾਮ, ਸੁਕਰਾਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉੱਪਰ ਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਦਾ। ਨਿਰਵਿਘਨ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪੇ ਹੀ ਤਾਜ਼ਾ ਦੁਹਰਾਈ ਗਈ। ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕੈਸੀਨੋ ਵਿਚ ਵੜ ਗਏ। ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵਾਲਾ ਜੂਆ-ਘਰ ਤੇ ਨਾਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਿੰਮ ਸੀ।

‘ਲਓ ਸੌ ਸੌ..., ਸਾਰੇ ਕਿਸਮਤ ਅਜ਼ਮਾਓ! ਇਹ ਧੁਰ ਦਰਗਾਹੋਂ ਮੁੜਿਆ ਖ਼ਰਚ ਹੁਣ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਣਾ...ਹੰਨੇ ਜਾਂ ਬੰਨੇ।’ ਮੈਂ ਨੋਟ ਵੰਡਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਸੰਗਏ ਝਕਦੇ ਡਰਦੇ ਡਰਦੇ ਪੈਰ ਰੱਖਦੇ ਅਜਨਬੀ ਜੁਆਰੀਏ ਵੇਖ ਕੇ ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਚੌਕਸ ਅੱਖ ਨੇ ਪਹਿਰਾ-ਬੁਰਜ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੁਏ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ‘ਤੇ ਅਜੇ ਪਹਿਲਾ ਗੇੜ ਹੀ ਲਗਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ‘ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਭਾਰਾ ਜਿਹਾ ਹੱਥ ਆ ਧਰਿਆ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਨੀਲੀ ਵਰਦੀ ਵਾਲਾ ਪੁਲਸ ਕਰਮੀ ਲੱਗਦਾ ਚਿੱਟੇ ਚਿੱਟੇ ਡੋਲੇ ਕੱਢੀ ਮੁਸਕਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

‘ਹੈਲੋ! ਮਿਸਟਰ ਲੈਂਬੂ ਸਿੰਘ ਬਗੌੜਾ??’

‘ਨੋ ਨੋ ਆਈ ਅਮ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ...’

ਭਰ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬ ਉੱਠਿਆ। ਪਿਛਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦਾ ਅਗਿਆਤ-ਵਾਸ, ਪੁਲਸ ਨਾਲ

ਲੁਕਣ-ਮੀਟੀ, ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਭਟਕਣ, ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਰਨ ਦਾ ਕੇਸ, ਬੂਠਾ ਹਲਫ਼ਨਾਮਾ, ਨਾਂ ਦਾ ਬਦਲਵਾਂ ਕੁਨਾਂ ਰੱਖਣਾ, ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਗੀਲਾਂ ਇਕ ਦਮ ਅੱਖਾਂ ਮੂਹਰੇ ਲੰਘ ਕੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਲਿਆ ਮਜ਼ਾ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰ ਗਿਆ।

‘ਪਲੀਜ਼ ਕਮ!...ਫਾਲੋ ਮੀ...।’

ਪੁਲਸੀਏ ਨਾਲ ਤਲਖ-ਕਲਾਮੀਂ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੂੜਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹ ਵੀ ਨਿਮੋਬੁਣੇ ਜਿਹੇ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਗਏ। ਮੋਹਣੇ ਦਾ ਹੱਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਇਕ ਦਮ ਮੁਰਤਾ ਗਿਆ। ਜੇਗੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਦਰਜ ਕੇਸ ਮੁੜ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਲੱਗੇ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਰੇ ਤੇ ਪੱਕੇ ਨਾਗਰਿਕ ਕਾਰਡ ਥਰਥਰਾ ਗਏ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਨ ਦੀ ਤਾਕ ਵਿਚ ਰਸਤਾ ਲੱਭਣ ਲੱਗੇ। ਜਿਹੜਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਚੜ-ਖਾਨੇ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦੇ ਬੱਕਰੇ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਮੋਕ ਵਗਣ ਕੰਢੇ ਹੋ ਗਈ।

ਕੈਬਿਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੜਦੇ ਹੀ ਇਕ ਪਟਿਆਂ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਜੋ ਇਸ ਸਾਰੇ ਜੁਗਾੜ ਦੀ ਇੰਚਾਰਜ ਮੁਖੀਆ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਉੱਠ ਖੜੀ ਹੋਈ।

‘ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਲੈਂਬੂ ਸੀਂਘ ਬਗੌੜਾ ???’ ਉਹ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਹੱਸੀ।

ਮੇਰੀ ਡਰਦੀ ਕੰਬਦੀ ਆਤਮਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੱਲ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਇਕ ਲੋਕ ਅਪਰਾਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੇ ਇੱਜ਼ਤ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਤਮੀਜ਼ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਘਟੀਆ ਦਰਜੇ ਦੀ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਜਾਂ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਘੱਟ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੈਦ, ਜੁਰਮਾਨਾ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਕਰਨ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਕੇ ਦਾ ਵੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਉਠਾਈਆਂ...ਝਮਕੀਆਂ ਫੇਰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਝਮਕੀਆਂ। ਪਾਸੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਖੜੇ ਮੋਹਣਾ, ਜੋਗਾ, ਬੇਟਾ, ਪਤਨੀ ਤੇ ਲੜਕੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਸਾਰੇ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅੱਗੇ ਕੀ ਅਣਹੋਣੀ ਵਰਤਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਕਿਹੜੀ ਦਫ਼ਾ ਲੱਗ ਜਾਣੀ ਹੈ।

‘ਹਾਂ...ਹਾਂ, ਤੂੰ ਲੈਂਬੂ ਬਗੌੜਾ...ਮੇਰਾ ਬਗੌੜਾ!’ ਰੋਚਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨੀੜ ਲਾ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕਦਮ ਚਮਕ ਆ ਗਈ। ਅੰਦਰਲੀ ਸੋਝੀ ਨਾਲ ਤੀਸਰੀ ਅੱਖ ਉੱਗ ਆਈ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਸਰੀਰ ਚਿਹਰਾ ਸਾਰੇ ਖਿੜ ਗਏ।

‘ਨੋ ਨੋ! ਯੂ ਆਰ ਮੇਰਾ ਭਗੌੜਾ...।’ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਰਜਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਮੋੜਵਾਂ ਵਾਰ ਕਰ ਕੇ ਨਹਿਲੇ ‘ਤੇ ਦਹਿਲਾ ਮਾਰਦਾ ਸ਼ੇਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਹ ਮੇਰੀ ਤਸਦੀਕ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਉੱਠ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧੀ। ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਂਦੀ ਪੌਣ ਤੇ ਪਾਰੀ ਬੀਜਦੀ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲਿਪਟ ਗਈ।

‘ਮੀਟ ਮਾਈ ਹਸਬੈਂਡ ਮਿਸਟਰ ਟੋਮੀ।’ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਸਿਪਾਹੀ ਵੱਲ ਹੱਥ ਕੀਤਾ।

ਉਹ ਕਾਲਾ ਪੁਲਸੀਆ ਬੜੇ ਨਿੱਘੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਦਸਤ-ਪੰਜਾ ਕਰਦਾ ਖਿੜ-ਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸਦਾ ਮੈਨੂੰ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

‘ਮਾਈ ਫੈਮਲੀ! ਬੇਟਾ, ਬੇਟੀ, ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ-ਜੋਤੀ...ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ।’ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਤੁਆਰਫ਼ ਕਰਾਇਆ।

‘ਵੈਲਕਮ! ਬੀ ਸੀਟਡ ਪਲੀਜ਼...।’ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਠਹਾਕਾ ਮਾਰਦੀ ਸਭ ਨੂੰ ਗਲੇ ਮਿਲਦੀ ਉਹ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

‘ਤੂੰ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ! ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਜੋਗੀ ਵਾਲੀ ਫੇਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਧਰੇ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ! ਸ਼ਕਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਏਨੇ ਸਾਲ!’

‘ਚੱਲ ਬੂਠਾ ਕਹੀਂ ਕਾ...ਉਲਟਾ ਚੋਰ ਕੁਤਵਾਲ ਕੇ ਡਾਂਟੇ!...ਇਹ ਉਸੇ ਦਿਨ ਘੜੀ ਪਲ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ ਬਾਸ! ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੂੰ ਠੋਕ ਵਜਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਠੁਕਰਾਇਆ ਸੀ।...ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣ...ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਤੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਹਿੰਮਤ, ਪਰ ਤੂੰ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਭਿਆਲੀ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣੀ, ਇਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆ ਆਖਰੀ ਫੈਸਲਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ। ਭਲਾ ਹੋਏ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਜਿਸ ਨੇ ਕਰਜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ...ਤੇ ਵੇਖ ਲੈ ਹੁਣ ਇਹ ਮੇਰੀ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਫਲ! ਇਹ ਮੇਰੀ ਇਕੱਲੀ ਦੀ ਕਮਾਈ ਜਗੀਰ ਜਾਇਦਾਤ ਹੈ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ!’

E-mail: pannucs@yahoo.com

ਕਵਿਤਾਵਾਂ
ਸੁਰਜੀਤ ਟੋਰਾਂਟੋ

ਓ ਮੇਰੀ 'ਰੂਹ ਕੀ ਸਖੀ' !

ਜਦ ਵੀ ਤੂੰ ਆਉਂਦੀਓਂ
ਆਮ ਜਿਹਾ ਦਿਨ ਖਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ !
ਆਪਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਣੀਆਂ ਕੱਤਦੀਆਂ
ਹਾਸਿਆਂ ਦੇ ਗਲੋਟੇ ਲਾਹੁੰਦੀਆਂ
ਗੀਤ ਪੱਛੀ ਧਰਦੀਆਂ
ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਤੰਦ ਪਾਉਂਦੀਆਂ !

ਤੂੰ ਪੁੱਛਦੀਓਂ
'ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਸਰਾਇਕੀ ਗੀਤ ਆਉਂਦੈ !'
ਮੈਂ ਕਹਿੰਦੀ—
ਤੂੰ ਛੋਹ ਤੇ ਸਹੀ
ਤੇ ਤੇਰੇ ਸੁੱਚੇ ਸੁਰ ਬੋਚ ਲੈਂਦੀ !

ਫਿਰ ਮੇਰੀ ਹੇਕ ਨਾਲ ਹੇਕ ਮਿਲਾ
ਅਸੀਂ ਇਕ ਸੁਹਾਗ ਦੇ ਬੋਲਾਂ 'ਚ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦੀਆਂ—
'ਨਿੱਕੀ ਜਿੰਨੀ ਸੂਈ
ਵੱਟਵਾਂ ਧਾਗਾ
ਬੈਠ ਕਸੀਦਾ ਕੱਢ ਰਹੀ ਹਾਂ,
ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਾਹੀ ਪੁੱਛਦੇ
ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਬੀਬਾ ਰੋ ਰਹੀ ਆਂ !'

ਲਕੀਰਾਂ ਦੇ ਪਾਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ
ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਸਾਂਝਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ !

ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਚੁੱਪ ਪੱਸਰਦੀ
ਤੇਰੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਤੇਰੇ ਬੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਉੱਭਰ ਆਉਂਦੇ—
'ਮੇਰੇ ਅੱਬੂ ਵਿਚਾਰੇ !
ਹੁਣ ਤਾਂ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ
ਅੰਮੀ ਦੇ ਫ਼ੌਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ
ਕਿੰਨੇ 'ਕੱਲੇ ਵੀ!!!'

ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਕੋਇਆਂ ਵਿਚ
ਕੁਝ ਜਲਣ ਲਗਦਾ
ਤੂੰ ਝੱਟ ਦੇਣੀ ਆਖਦੀ—
ਚੱਲ ਸਮੁੰਦਰ ਕੰਢੇ ਚੱਲੀਏ !

ਬੀਲਾਂ, ਰੁੱਖ, ਪਰਬਤ
ਫੁੱਲ, ਪੱਤੀਆਂ ਤੇ ਤਿਤਲੀਆਂ

ਜਲੰਧਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਲਹੌਰ ਤੇ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ;
ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅਸੀਂ
ਕਿਹੜੇ ਵਹਿਣਾਂ ਵਿਚ ਵਹਿ
ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਸੈਰ ਕਰ ਆਉਂਦੀਆਂ-
ਆਪਣੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ
ਜਿਵੇਂ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਆਪਾਂ ਹੋਈਏ 'ਕੱਲੀਆਂ'!

ਤੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦੀ,
ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਸੁਣਦੀ,
ਅਚਾਨਕ ਆਖਦੀ—
'ਜਦ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹਾਂ
ਕਿੰਨੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਬੋਲ -
ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ
ਓ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਕੀ ਸਖੀ!'

ਖੋਰੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਛੱਡ ਗਈ ਏਂ—
ਮੇਰੇ ਕੋਲ
ਜੋ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ ਅੱਜ ਤੱਕ...
ਤੈਨੂੰ ਮੁੜ ਤਰਾਸ਼ਦੀ ਹਾਂ
ਤਲਾਸ਼ਦੀ ਹਾਂ
ਅੱਖਰਾਂ 'ਚੋਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ 'ਚੋਂ
ਓ ਮੇਰੀ 'ਰੂਹ ਕੀ ਸਖੀ'!

ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ

ਅਸੀਂ ਕੁੜੀਆਂ
ਲੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ
ਸੂਈ ਧਾਗੇ ਨਾਲ
ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਕਸ਼ੀਦ ਦੀਆਂ
ਪਟੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਉਂਦੀਆਂ
ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁੰਨੀਆਂ ਦੀ ਸਾੜੀ ਬਣਾ
ਉੱਚੀ ਅੱਡੀ ਦੇ ਸੈਂਡਲ ਪਾ
ਪਾਊਡਰ ਸੁਰਮੇ ਸੁਰਖੀਆਂ ਲਾ
ਲੁਕ ਲੁਕ ਕੇ ਘਰ ਘਰ ਖੇਡਦੀਆਂ!

ਰੁੱਸਦੀਆਂ ਮੰਨਦੀਆਂ
ਗੁੱਡੀਆਂ-ਗੁੱਡਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਰਦੀਆਂ
ਅਚੇਤ ਹੀ ਸਿੱਖ ਗਈਆਂ
ਸਿਊਣਾ-ਪਰੋਣਾ, ਕੱਸੀਦੇ ਕੱਢਣਾ
ਘਰ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਪਾਲਣਾ!

ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਜਵਾਨੀ

ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਜਰਮਨੀ
ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ
ਬਸ ਘਰ ਘਰ ਦੀ ਖੇਡ ਹੀ ਖੇਡਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ!

ਅਸੀਂ ਮਰ ਮਰ ਕੇ ਜੀਵੀਆਂ!
ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਚਪਨ ਵੀ
ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਹੀ ਸੀ ਮਹਿਜ਼!

-2-

ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕੁੜੀਆਂ ਬਾਰਬੀ ਡੌਲਾਂ ਨੂੰ
ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਵਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਉਂਦੀਆਂ
ਦਿਲ ਭਰ ਜਾਏ ਤਾਂ
ਵਗਾਹ ਕੇ ਮਾਰਦੀਆਂ
ਬੇਪਰਵਾਹ
'ਬਿਊਟੀ ਐਂਡ ਬੀਸਟ',
ਐਲਿਸ ਇਨ ਵੰਡਰਲੈਂਡ,
ਲਿਟਲ ਮਰਮੇਡ' ਵਰਗੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵੇਖਦੀਆਂ
'ਫੇਅਰੀ ਟੇਲਜ਼' ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ
ਪਰੀਆਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਾ ਸਮਝਦੀਆਂ,
ਨੈੱਟ
ਕੰਪਿਊਟਰਾਂ
ਸੈੱਲ ਫੋਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ
ਕਦੇ ਪੁਲਾੜ
ਕਦੇ ਖ਼ਲਾਅ ਵਿਚ ਜਾ ਉੜੀਆਂ!

ਵਿਆਹ
ਬੱਚੇ
ਘਰ
ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਚੋਣ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਾਇਨੇ ਹੋਰ!
ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਉਤੇਜਨਾ
ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ
ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੇ ਜਿਊਂਦੀਆਂ
ਇਹ ਕੁੜੀਆਂ!

ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ

ਸਮੁੰਦਰ ਖੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ
ਉਹ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ!
ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਉੱਭਰਦੇ

ਉਹ ਫੜਨ ਦੌੜਦੀ
ਉਹ ਮੱਛੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ
ਉਹ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਲਗਦੀ
ਮੱਛੀਆਂ ਰੰਗ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ!

ਪਰ ਉਹ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ
ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਲ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਤੱਕਦੀ ਰਹੀ...
ਸਮੁੰਦਰ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ
ਵਰਕਾ ਵਰਕਾ ਹੋ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਖਰ ਗਿਆ,
ਉਹ ਵਰਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੌੜੀ
ਕਿਤਾਬ ਪੰਨਾ ਪੰਨਾ ਹੋ ਡੁੱਬਣ ਲੱਗੀ!

ਉਹ ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ
ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ!

ਫੇਰ ਉਹ ਵੀ
ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲ ਇਕ ਖੇਡ ਖੇਡਣ ਲੱਗੀ
ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਲੁਕੇ ਲਿਆ
ਪਰਤ ਦਰ ਪਰਤ
ਸਮੁੰਦਰ 'ਚ ਹੇਠਾਂ ਡੂੰਘਾ ਉੱਤਰ ਗਈ!

ਸਮੁੰਦਰ ਜਿਹੇ ਜਿਹਾ ਉੱਪਰੋਂ ਸੀ
ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੇਠੋਂ ਨਾ ਸੀ,
ਅਨੇਕਾਂ ਰੰਗ ਸਨ—
ਉਸ ਮੂਹਰੇ ਸਿਰ ਬੁਕਾਈ ਖੜ੍ਹੇ!

ਅਚੰਭਤ...
ਅੱਖਰ ਫੜਣ ਲੱਗੀ
ਵਰਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗੀ
ਉਠਾਲ ਕੇ ਵੇਖਿਆ
ਤਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ—
ਜੋ ਦਿਸਦਾ ਹੈ
ਉਸ ਦੇ ਪਾਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਅਸੀਮ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੈ ਤਾਂ
ਜ਼ਰਾ ਅੰਦਰ ਡੂੰਘਾ ਉੱਤਰਿਆ ਕਰ!

ਉਸ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਗਹਿਰਾਈ ਮੰਗ ਲਈ
ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹ
ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਕੇ
ਮੱਛੀਆਂ ਦੇ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਤੱਕਦੀ
ਸਗੋਂ ਅੱਖਰ ਫੜਨ ਲਈ
ਸਮੁੰਦਰ 'ਚ ਚੁੱਭੀ ਮਾਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ!

ਨੌਂ ਸੁਫਨੇ

ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਸੰਧੂਰੀ ਰੰਗ
ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ 'ਚ ਘੁਲ ਗਿਆ
ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਅੰਬਰ ਦਾ ਗੰਧਰਵ ਹੋਇਆ!

ਟਿਕ ਟਿਕ ਟਿਕ
ਸਮਾਂ ਤੁਰਿਆ,
ਸਿੱਪੀ ਨੀਂਦਰੋਂ ਜਾਗ ਪਈ-
ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਦੇ ਘੁੰਗਰੂ ਛਣਕੇ
ਬੀਜ ਨੇ ਅੰਗੜਾਈ ਲਈ
ਉਸ ਦੀ ਪੁੰਨੀ ਹੇਠਾਂ ਹਲਚਲ ਹੋਈ-
ਉਸ ਨੇ ਸਿਲਾਈਆਂ ਚੁੱਕ ਲਈਆਂ
ਤੇ ਕੋਈ ਗੀਤ ਬੁਨਣ ਲੱਗੀ!

ਘੁਰੇ ਦਰ ਘੁਰੇ
ਉਸ ਨੇ ਨੌਂ ਸੁਫਨੇ ਬੁਣੇ!

ਦਸਵਾਂ ਸੁਫਨਾ
ਉਸ ਨੂੰ ਜਦ ਆਇਆ
ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮੋਤੀ ਥਿਆਇਆ
ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਹਸਤੀ ਨਾਲ ਉਸਨੇ
ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਇਕ ਗੀਤ ਗਾਇਆ!

ਲੋਰੀਆਂ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦੀ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਰਾਤ
ਸੀਨੇ ਉਸ ਦੇ 'ਚੋਂ ਸਿੰਮਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ
ਪੂਰੇ ਚੰਨ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਉਸ ਦੀ ਪਰਾਤ!

ਵਿਸਮਾਦਿਤ ਹੋ ਉਹ ਸੁਫਨੇ ਨੂੰ ਤੱਕਦੀ
ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਉਸ ਦੀ ਝੋਲੀ 'ਚ
ਖਿੜ ਖਿੜ ਹੱਸਦੀ!

ਜਦ ਤੱਕ
ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਦਾ ਸੰਧੂਰੀ ਰੰਗ
ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ 'ਚ ਘੁਲੇਗਾ
ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਊਰਜਾ
ਕਿਣਕੇ 'ਚ ਸਿਮਟੇਗੀ
ਸਿੱਪੀ ਦੇ ਗਰਭ 'ਚ ਜਾ ਉਤਰੇਗੀ
ਮਾਂ ਸਿਲਾਈਆਂ ਚੁੱਕੇਗੀ
ਘੁਰੇ ਪਾਏਗੀ
ਸੁਫਨੇ ਬੁਣੇਗੀ
ਪੀੜਾ ਸਹੇਗੀ
ਲੋਰੀਆਂ ਗਾਏਗੀ!

ਸੁਰਜੀਤ ਟੋਰਾਂਟੋ

ਈਮੇਲ : surjit33@gmail.com

ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ/ਗੀਤ
ਸੁਹਿੰਦਰ ਬੀਰ

-1-

ਕਦਮ ਕਦਮ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਵੇਂਗਾ।
ਲੱਖ ਬਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਲ ਲਾ ਕੇ ਗੀਤ ਮਲਾਰ ਦੇ ਗਾਵੇਂਗਾ।
ਪਰਬਤ ਦੀ ਟੀਸੀ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਡਿਗਣਾ-ਢਹਿਣਾ ਪੈਂਦੇ,
ਆਸ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜਕੇ ਰੱਖੀਂ ਟੀਸੀ ਤੇ ਮੁਸਕਾਵੇਂਗਾ।
ਇਸ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਹੈ ਗਤੀਮਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ,
ਰੁਕ ਜਾਵੇਂਗਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੀਕਣ ਅਪਣਾ ਹੁਨਰ ਦਿਖਾਵੇਂਗਾ?
ਉਪਜਣ ਤੇ ਬਿਨਸਣ ਦਾ ਨੇਮ ਹੈ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਉਤੇ,
ਚਲਣ ਵਿਚ ਹੀ ਅਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਨਿਭਾਵੇਂਗਾ।
ਇਹ ਜੀਵਨ ਤਾਂ ਚਾਰ ਦਿਹਾੜੇ ਸੰਭਲ ਕਦਮ ਟਿਕਾਵੀਂ,
ਸ਼ੁਭ-ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਬਾਝੋਂ ਜੀਵਨ ਮਿਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਵੇਂਗਾ।
ਇਸ ਪਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਰੁੱਖ-ਬੂਟੇ ਸਾਰੇ ਜੱਗ ਦੇ ਰਹਿਬਰ,
ਭਟਕਣ ਦੇ ਵਿਚ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਾਵੇਂਗਾ।

-2-

ਤੇਰਾ ਬੂਹੇ 'ਚ ਮੁਸਕਾਣਾ, ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
ਤੇ ਦਿਲ ਦੀ ਬਾਤ ਕਹਿ ਜਾਣਾ, ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਗਈ ਗਾਥਾ, ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤੇ ਨੇ ਮਿਲਿਆਂ ਵੀ,
ਸਮਾਂ ਓਹ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਆਣਾ, ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਦ ਘੂਕ ਸੀ ਮਹਿਤਾਬ ਸੌ ਜਾਂਦਾ,
ਦਬਾ ਕੇ ਪੈਰ ਤੂੰ ਆਣਾ, ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
ਜਦੋਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮਿਲਾਈਆਂ ਸੀ, ਬੜੇ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤੇ ਸੀ,
ਸਿਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣਾ, ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
ਹਵਾ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ ਤੁਰਨਾ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਜਾਣਾ,
ਉਡਾਰੀ ਅਰਸ਼ ਤਕ ਲਾਣਾ, ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
ਅਸੀਂ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸਾਡਾ ਨਿਭ ਨਹੀਂ ਸਕਣਾ,
ਤੇ ਨੈਣੋਂ ਨੀਰ ਬਰਸਾਣਾ, ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
ਝਕਾਨੀ ਮਾਰ ਕੇ ਨੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਬਦਲੋਟੀਆਂ ਜੀਕਣ
ਇਵੇਂ ਤੇਰਾ ਸਿਮਟ ਜਾਣਾ, ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੀਤ

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਨਗਰ ਵੀ,
ਆਪਣਾ ਬਣ ਜਾਏਗਾ।
ਮੇਰੀ ਧੜਕਨ-ਧੁਨ ਤੇ ਇਹ
ਮੇਰੇ ਤਰਾਨੇ ਗਾਏਗਾ।

ਜਿਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਜਨਮਿਆ ਸਾਂ
ਓਸਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ
ਅਜਨਬੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ
ਪੈਰ ਸੀ ਰੱਖਣਾ ਪਿਆ
ਜੀਣ ਲਈ ਇਹ ਮਨ ਮੇਰਾ
ਸਭ ਦੂਰੀਆਂ ਹੰਢਾਏਗਾ...

ਮਨ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ
ਰੂਪ ਇਕ ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ
ਅਬਰਕੀ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ
ਮਨ ਕਿਤੇ ਟਿਕਦਾ ਨਹੀਂ
ਧਰਤੀਆਂ ਦੇ ਹੁਸਨ-ਮਾਅਨੇ
ਗੀਤ ਹੀ ਸਮਝਾਏਗਾ...

ਧਰਤੀਆਂ ਅਣਦੇਖੀਆਂ ਵੱਲ
ਕਦਮ ਉਠਦੇ ਰਹਿਣਗੇ
ਥਲ ਤੇ ਪਰਬਤ ਟੀਸੀਆਂ ਦੀ
ਆਭਾ ਤਕਦੇ ਰਹਿਣਗੇ
ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਸਦਕਾ
ਹਰ ਨਗਰ ਮੁਸਕਾਏਗਾ...

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਨਗਰ ਵੀ
ਆਪਣਾ ਬਣ ਜਾਏਗਾ
ਮੇਰੀ ਧੜਕਨ-ਧੁਨ ਤੇ ਇਹ
ਮੇਰੇ ਤਰਾਨੇ ਗਾਏਗਾ

ਮੋਬਾ. 9855204102

ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ

ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਬੇੜੀਆਂ ਤੇ ਦਿਲ ਆਜ਼ਾਦ ਰਹੇ

ਸਵਰਾਜਬੀਰ

ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਡਾਇਰੀ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਡਾਇਰੀ ਦੇ 25ਵੇਂ ਸਫੇ ਉੱਤੇ ਉਸਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਵਿਲੀਅਮ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਿਸਦੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਏ
ਹਕੀਕੀ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ 'ਤੇ ਉੱਕਰੀ ਹੋਈ
ਪਰ ਉਹ ਤਾਕਤ
ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਉਸ ਜੂਝਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਲੱਭੇਗੀ
ਜਿਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸੂਰਮੇ ਕਰਦੇ ਨੇ
ਤੇ ਜਦ ਚਾਹੁਣ, ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ
ਉਸ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਲੈਂਦੇ ਨੇ
ਕੀ ਇਹ (ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ) ਬਦਲਾ ਲਵੇਗੀ ?

ਉਸ ਤਕਦੀਰੀ ਥਾਂ ਤਕ ਨਾ ਕੋਈ ਪੈਰ
ਜਾ ਸਕਦੇ ਨੇ, ਨਾ ਕੋਈ ਨਜ਼ਰ
ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ, ਉਹ ਰੂਹ
ਜਿਹੜੀ ਤੇਜ਼ ਹਵਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਡਦੀ
ਜਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚ
ਹਵਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਈ ਸੌਂਦੀ
ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਾਲ, ਨੇੜੇ ਤੇ ਦੂਰ
ਇਹ ਦੇਸੀ ਫ਼ਸਲ ਉੱਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ
ਇਹ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਉੱਠਦੀ
ਤੇ ਹਰ ਹੱਠ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ
ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇਣ ਲਈ

ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਦੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ: 'ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਿਸਦੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਏ' (The Power of Armies is a Visible Thing)। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡਾਇਰੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਲੀਕ ਮਾਰ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਏ 'ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੜਾਈ (Fight for Freedom)'। ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰਣ ਵਾਲਾ ਵਿਲੀਅਮ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ; ਉਹ 1790ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਫਰਾਂਸ ਗਿਆ; ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਐਡਮੰਡ ਬਰਕ ਅਤੇ ਵਿਲੀਅਮ ਗੋਡਵਿਨ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਡਾਇਰੀ ਦੇ 104ਵੇਂ ਸਫੇ 'ਤੇ ਐਡਮੰਡ ਬਰਕ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ: "ਇਕ ਸੂਝਵਾਨ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇਗਾ।" ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਨੋਟਸ ਬਣਾਏ (ਸਫੇ 183-189)। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ, ਜਰਮਨੀ, ਰੂਸ, ਇਟਲੀ, ਫਰਾਂਸ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ। ਉਹ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਨੋਟਸ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਹੀਦ

ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ
ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਜੋ ਫਾਂਸੀ ਫੰਦਿਆਂ 'ਤੇ ਲਟਕ ਗਏ
ਦਿਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੁਲਣੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ
ਉਹ ਜੋ ਠੰਡੇ ਤੇ ਬੇਹਰਕਤ ਲਗਦੇ ਨੇ
ਉਹ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਜਿਉਂਦੇ ਨੇ
ਉਸ ਜੁੰਬਿਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ
ਜੋ ਕਦੀ ਵੀ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ

ਓ ਰਾਜਿਓ ! ਉਹ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ 'ਚ ਜਿਉਂਦੇ ਨੇ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ 'ਚ, ਜੋ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਨੇ
ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਨਾਬਰ ਹੋਣ ਲਈ
ਮੌਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ
ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਗਏ
ਰੁਤਬਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੁਲੰਦ ਹੋਇਆ

ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਕੋਈ ਕਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ
ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਉੱਗਦੇ
ਤੇ ਹੋਰ ਬੀਜ ਫੁੱਟਦੇ
ਜੋ ਹਵਾਵਾਂ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ
ਮੀਂਹ ਤੇ ਬਰਫਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਦੇ

ਆਈ ਹੈ; ਇਹ ਰੱਬ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਦੈਵੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਅੰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ (ਸਮਾਜਕ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਦੇ ਪੱਖ) ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ; ਉਹ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, “ਇਨਕਲਾਬ ਉਦੋਂ ਹੀ ਵਾਜਬ (ਨਿਆਂ-ਸੰਗਤ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ/ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਕਰਾਰ/ਅਹਿਦ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਜਾਵੇ।” (ਡਾਇਰੀ ਦਾ ਪੰਨਾ 176)

ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ, ਲੈਨਿਨ, ਟਰਾਟਸਕੀ, ਸਾਰੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹਨ। ਉਥੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਉ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਾਰੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੋਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਜੇ ਉਹ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਕਿਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ, ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਉਹ ਨਿਊਯੋਰਕ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਅਤੇ ਜੱਜ ਜੌਹਨ ਸਾਲਮੰਡ (John Salmond) ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਨੋਟਸ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਕਿੰਨੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸਾਲਮੰਡ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, “ਸਿਵਲ ਨਿਆਂ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਨਿਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। (ਸਫ਼ਾ 112)”

ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ, ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਭ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਪਟੋਨ ਸਿਨਕਲੇਅਰ, ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ, ਹੈਨਰਿਕ ਇਬਸਨ, ਵਿਕਟਰ ਹਿਊਗੋ, ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ, ਜੈਕ ਲੰਡਨ ਤੇ ਹੋਰ

ਉਹ ਰਾਬਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਇਕ ਟੁਕ ਨੋਟ ਕਰਦਾ ਹੈ: “ਮਨੁੱਖਤਾ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਕੇ ਪੈਸਾ ਕਮਾ ਰਹੀ ਹੈ; ਯੂਰੋਪ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਸ਼ੈਤਾਨੀਅਤ (ਭਾਵ ਪੈਸਾ/ਸਰਮਾਇਆ) ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਵਾਹਿਦ ਮਲਕੀਅਤ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। (ਡਾਇਰੀ ਸਫ਼ਾ 39)। ਡਾਇਰੀ ਦੇ 103ਵੇਂ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਉਹ ਫਿਰ ਟੈਗੋਰ ਵੱਲ ਪਰਤਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨੋਟ ਕਰਦਾ ਹੈ: “ਉਹ ਜੱਜ ਜਿਹੜਾ ਪੀੜ/ਦੁੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ।”

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਮਾਜਕ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ (Social Contract) ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਹੋਬਜ਼, ਲੌਕ, ਰੂਸੋ, ਸਭ ਨੂੰ ਨਿੱਠ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਆਸਤ/ਸਟੇਟ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜ ਅਫ਼ਰਾ-ਤਫ਼ਰੀ ਅਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ (State of Nature) ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਅਫ਼ਰਾ-ਤਫ਼ਰੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਇਕਰਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਿਆਸਤ/ਸਟੇਟ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤ ਬਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਸਾਂਝ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਿਆਸਤ/ਸਟੇਟ/ਹਕੂਮਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ/ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਕਾਰਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ

ਕਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਡਾਇਰੀ ਦੇ ਸਫ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹਨ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੈ। ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਬੰਦਾ ਜੇਲ੍ਹ ਬਾਰੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਬਾਇਰਨ ਦੀਆਂ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀਆਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਡਾਇਰੀ ਦੇ 29ਵੇਂ ਸਫ਼ੇ 'ਤੇ ਨੋਟ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਉਥੇ ਨਾ ਤਾਰੇ ਸਨ, ਨਾ ਧਰਤੀ, ਨਾ ਸਮਾਂ
ਨਾ ਕੋਈ ਹੁੰਡੀ ਸੀ, ਨਾ ਭਾਣ (ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ)
ਨਾ ਚੰਗਿਆਈ, ਨਾ ਅਪਰਾਧ
ਉਥੇ ਚੁੱਪ ਸੀ ਤੇ ਨਿਸੱਤੇ ਸਾਹ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਗੰਧ ਸੀ, ਨਾ ਮੌਤ ਦੀ

ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਬਾਇਰਨ ਦੀ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ, 'ਕਿਲੋਨ ਦਾ ਕੈਦੀ (The Prisoner of Chillon)' ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਉਸਨੇ ਜਨੇਵਾ ਦੇ ਇਕ ਦੇਸ਼ਭਗਤ ਇਸਾਈ ਸਾਧੂ ਫਰਾਂਸਵਾ ਬੋਨੀਵਾਰਡ (Francois Bonivard) ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਵਾਏ ਦੇ ਡਿਊਕ ਚਾਲਸ ਤੀਸਰੇ ਨੇ 1932 ਤੋਂ 1936 ਤਕ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਤਜਰਬਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਨੋਟ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ:

ਓ ਨੰਗੀਓ ਕੰਧੋਂ, ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਦੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰੋ !
ਕਿੰਨੇ ਉਦਾਸ ਤੇ ਹਨੇਰੇ ਹੋ ਤੁਸੀਂ
ਕਿੰਨਾ ਬੋਝ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਏ
ਇਕ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਨੂੰ ਬੇਦਮ ਕਰ ਦੇਣਾ
ਤੇ ਫਿਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਣ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ

ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬੀ, ਵਿਗਿਆਨੀ ਤੇ ਕਵੀ ਨਿਕੋਲੋਈ ਮੋਰੋਜ਼ੋਵ ਦੀਆਂ ਨੇ ਜਿਹੜਾ 1882 ਤੋਂ 1905 ਤਕ ਜ਼ਾਰ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਰਿਹਾ (ਡਾਇਰੀ ਦਾ ਪੰਨਾ 30)। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੋਰੋਜ਼ੋਵ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੋਟ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਮੋਰੋਜ਼ੋਵ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵੀ ਮਹਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਬੁਲੰਦ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਟੁਕੜੀ (ਪੰਨਾ 31) ਜੇਲ੍ਹ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇੰਝ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ:

ਇਥੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਕਿੰਨੀ ਚੁੱਪ ਏ
ਜੀਵਨਹੀਣੀ, ਪੀਲੀ
ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਕੀਤਿਆਂ
ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ
ਕਿੰਨੇ ਬੋਝਲ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰੀਂਗਦੇ ਇਹ ਦਿਨ, ਇਹ ਹਫ਼ਤੇ
ਨੀਰਸ ਅਕੇਵੇਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਬੁੱਕਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ

ਬਹੁਤ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਆਏ ਸਾਰੇ ਚਿੰਤਕਾਂ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਕਾਨੂੰਨਦਾਨਾਂ, ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ, ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਇਕੋ ਲੇਖ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

—2—

23 ਮਾਰਚ, 1931 ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਦੇਵ ਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ 'ਤੇ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲੋਕ-ਮਨ ਪਸ਼ੋਮਾਨ ਸੀ, ਦੁਖੀ, ਨਾਉਮੀਦ, ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾੜੇ ਵਜੋਂ ਤਸੱਵਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਲਾੜੀ। ਲੋਕ-ਮਨ ਮੌਤ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਇਸ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਗਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਘੋੜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

ਆਵੇ ਨੀਂ ਸਈਓ, ਰਲ ਗਾਵੇ ਘੋੜੀਆਂ

ਜੰਵ 'ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ ਤਿਆਰ ਵੇ ਹਾਂ
ਮੌਤ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਚਲਿਆ
ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਵੇ ਹਾਂ

ਹੱਥਕੜੀ ਦਾ ਗਾਨਾ ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ ਬੱਧਾ ਲਾੜੇ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵੇ ਹਾਂ
ਘੋੜੀ ਤੇ ਮਹਿੰਦੀ ਤੈਨੂੰ ਲਾਈ ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ ਗਲ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਸੋਹਣਾ ਹਾਰ ਵੇ ਹਾਂ
ਆਵੇ ਨੀਂ ਸਈਓ ਰਲ ਗਾਵੇ ਘੋੜੀਆਂ ਜੰਵ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ ਤਿਆਰ ਵੇ ਹਾਂ।

ਮਾਤਾ ਪਿਆਰੀ ਅੱਜ ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਤੇਰੇ ਉੱਤੋਂ ਵਾਰ ਵੇ ਹਾਂ।
ਭੈਣ ਪਿਆਰੀ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਡੁੱਲ੍ਹ ਡੁੱਲ੍ਹ ਪੈਂਦਾ ਵਿਚੋਂ ਨੀਰ ਵੇ ਹਾਂ।

ਰਾਜਗੁਰੂ, ਸੁਖਦੇਵ ਵੀ ਤੁਰ ਪਏ ਯਾਰਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਯਾਰ ਵੇ ਹਾਂ
ਸ਼ਮਾ ਵਤਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਰਵਾਨੇ ਚੱਲੇ ਸੱਦਣ ਡੋਲਾ ਮਾਰ ਵੇ ਹਾਂ
ਆਵੇ ਨੀਂ ਸਈਓ ਰਲ ਗਾਵੇ ਘੋੜੀਆਂ ਜੰਵ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ ਤਿਆਰ ਵੇ ਹਾਂ।

ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇਰੀ ਵੇਦੀ ਬਣਾਈ, ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵੇ ਹਾਂ
ਚਾਲੀ ਕਰੋੜ ਤੇਰੀ ਜੰਵ ਵੇ ਲਾੜਿਆ, ਕਈ ਪੈਦਲ ਤੇ ਕਈ ਅਸਵਾਰ ਵੇ ਹਾਂ।

ਖੜ੍ਹੂ ਖੜ੍ਹੂ ਸੋਹਦੇ ਗ਼ਮ ਨਾ ਕੋਈ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਲਾਲੀ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਵੇ ਹਾਂ
ਕੰਮ ਲਈ ਮਿਟਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਦਿਲ ਵਿਚ, ਰਿਹਾ ਰੂਹਾਂ ਤੇ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਵੇ ਹਾਂ
ਆਵੇ ਨੀਂ ਸਈਓ ਰਲ ਗਾਵੇ ਘੋੜੀਆਂ, ਜੰਵ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ ਤਿਆਰ ਵੇ ਹਾਂ।

ਜਦ ਤਕ ਚਮਕਣ ਚੰਨ ਤਾਰੇ, ਜਦ ਤਕ ਰਹੇ ਸੰਸਾਰ ਵੇ ਹਾਂ
ਇਸ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਨਾਮ ਚਮਕੇ, ਸੂਰਜ ਦੀ ਮਾਰੇ ਚਮਕਾਰ ਵੇ ਹਾਂ

ਰੱਸੀ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸ਼ੇਰ ਨੇ ਚੁੰਮ ਕੇ, ਦਿੱਤੀ ਸੂਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵੇ ਹਾਂ
ਬਲਕਾਰੀ ਅਮਰ ਹੋਇਆ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਮਿਟ ਕੇ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਵੇ ਹਾਂ।
ਆਵੇ ਨੀਂ ਸਈਓ ਰਲ ਗਾਵੇ ਘੋੜੀਆਂ, ਜੰਵ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ ਤਿਆਰ ਵੇ ਹਾਂ।

ਲੋਕ-ਮਨ ਹੋਰ ਤੀਬਰ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਾੜੀ/ਨਾਰ ਸਿਰਜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ; ਨਾਰ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਦਰੋਗੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਉਹਦੀ ਹੋਣੇ ਵਾਲੀ ਨਾਰ ਜੀ ਪਈ ਤੱਕਦੀ ਉਸਦਾ ਰਾਹ
ਕਿਸੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਾਹੀ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚਾ
ਉਹ ਰੋਂਦੀ ਤੇ ਕੁਰਲਾਂਵਦੀ, “ਰੱਬਾ ਦਿੱਤਾ ਕਹਿਰ ਕਮਾ
ਰੱਬਾ ! ਮੈਂ ਕੀ ਤੇਰਾ ਵਿਗਾੜਿਆ ਕਿਹੜੇ ਜਨਮ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲਿਆ ?
ਕੋਈ ਦੇਖੀ ਨਾ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਜੱਗ ਦੀ ਅਜੇ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਚਾਅ
ਦਾਤਾ ਐਡਾ ਜੁਲਮ ਕਮਾਵਨਾ ਤੂੰ ਚੰਗਾ ਬੇਪਰਵਾਰ।

ਜਾ ਮਿਲੀ ਦਰੋਗੇ ਜੇਲ੍ਹ ਨੂੰ ਲਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾ
ਕਹਿੰਦੀ: “ਇਹ ਕੀ ਜੁਲਮ ਕਮਾ ਲਿਆ ਤੁਸੀਂ ਪੈ ਗਏ ਕਿਹੜੇ ਰਾਹ ?
ਕੰਧਾਂ ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਰੋਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਛਮ ਛਮ ਨੀਰ ਵਹਾ
ਕਦੀ ਸਿਹਰਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਆਵਸੀ ਪਈ ਤੱਕਣੀ ਆਂ ਤੇਰਾ ਰਾਹ
ਮੇਰੀਆਂ ਸਧਰਾਂ ਹਾਲੀ ਅਧੂਰੀਆਂ ਮੇਰਾ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਚਾਅ

ਕੁਝ ਤਰਸ ਕਰ ਮੇਰੇ ਹਾਲ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਣੀਆ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾ
ਮੈਂ ਕਦੇ ਦੀ ਤਰਲੇ ਪਾਂਵਦੀ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ।”

ਕਿਹਾ ਵੀਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ, “ਨਾ ਤੂੰ ਭੋਲੀਏ ਨੀਰ ਵਹਾ
ਮੈਂ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਤਨ ਮਨ ਵਾਰਿਆ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਮੇਰਾ ਚਾਅ
ਮੈਂ ਬਣ ਕੇ ਮਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਈ ਦਿੱਤੇ ਨੇ ਬੂਟੇ ਲਾ
ਫਲ ਖਾਣਗੇ ਬੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਸੀਂ ਦਿੱਤਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਅ
ਅਸੀਂ ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਕੇ ਲੈਣਾ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਬਣਾ
ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਵਣਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਾ ਦਿਲ ਵਿਚ ਚਾਅ
ਕੱਲ੍ਹ ਘੋੜੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵਣਾ ਮੇਰਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਕੱਲ੍ਹ ਵਿਆਹ
ਮੇਰੇ ਤੇਤੀ ਕਰੋੜ ਬਰਾਤੀਆਂ ਆਉਣੀ ਬਰਾਤ ਸਜਾਅ
ਮੇਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਘੋੜੀਆਂ ਵਾਂਦੀਆਂ ਬੜਾ ਵਾਗ ਫੜਾਈ ਦਾ ਚਾਅ
ਤੂੰ ਭੀ ਗੀਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਗਾ ਕੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਪਰਚਾ।”

ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸਮਾਪਤ ਮਿਲਣ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜ਼ਾਲਮ ਬਿਗਲ ਵਜਾ
ਸਾਥੀ ਵਿਛੜੇ ਜਨਮ ਜਨਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜ਼ਾਲਮ ਵਿਛੋੜਾ ਪਾ
ਸੋਹਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੀਰ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ
ਇਹਨਾਂ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਜ਼ੁਲਮ ਕਮਾ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਗਦੀ ਜੋਤ ਬੁਝਾ
ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਮੀਰ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀਆਂ ਰਹੇ ਲੋਕ ਨੇ ਘੋੜੀਆਂ ਗਾ।

ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇਖੋ, ਉਹ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ‘ਵੀਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ’ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ‘ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ’
‘ਵੀਰ ਸ਼ੇਰ’ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

—3—

ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕਿੰਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹਨ; ਸ਼ਹੀਦ, ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾ, ਲੋਕ ਕਲਪਨਾ ਦੀ
ਭਾਵੁਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹਦਾ ਭਰਾ, ਚਿਤਵਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਬੂਬ, ਪਤੀ, ਭਰਾ, ਸਾਥੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਹਦੇ
ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਗੂੰਜ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਪੈਂਦੀ ਹੈ; ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਜਗਜ਼ ਦਾ ਨਾਂ
ਉਸਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਬੁੱਤ ਲੱਗਦਾ ਹੈ; ਉਸ 'ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ,
ਨਾਟਕ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ
ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਘੋੜੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਮਰਦ ਵਜੋਂ ਚਿਤਵਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਰਦ-ਔਰਤ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ
ਸੁਭਾਵਕ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਕੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ, ਮਹਿਬੂਬਾ, ਪਤਨੀ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਸੀ; ਇਹ
ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ। ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ **ਇਨਕਲਾਬੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ** ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਗੂ ਸਤੀਸ਼ ਲੁੰਬਾ ਦੀ ਧੀ
ਅਨੀਆ ਲੁੰਬਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਉਸ਼ਾਬਾਈ ਡਾਂਗੇ,
ਕਲਪਨਾ ਦੱਤ, ਪਾਰਵਰਤੀ, ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਵੋਹਰਾ, ਪਾਰਵਤੀ, ਵਿਮਲਾ ਡਾਂਗ, ਸ਼ੀਲਾ ਦੀਦੀ, ਰਜ਼ੀਆ ਸੱਜਾਦ
ਜ਼ਹੀਰ, ਲਕਸ਼ਮੀ ਸਹਿਗਲ, ਉਸ਼ਾ ਦੱਤ ਵਰਮਾ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀ
ਹਿੰਦੀ ਲੇਖਕ ਯਸ਼ਪਾਲ ਨੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਾਥੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਵਾਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ
'ਚੋਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ? ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਔਰਤਾਂ ਜਨਤਕ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ
ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਜੇਲ੍ਹ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਰੂਸੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵੇਰਾ ਫਿਗਨਰ ਦੀਆਂ
ਕਈ ਕਾਵਿ-ਟੁਕੜੀਆਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਗਨਰ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਵਿਚ 20

ਸਾਲ ਕੈਦ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਲਾਵਤਨੀ ਵਿਚ ਬਦਲੀ ਗਈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦੀ ਪੀਟਰ ਕਰਪੋਤਕਿਨ (ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕਰਪੋਤਕਿਨ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਅਗਸਤ 1928 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ) ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਹੈ; ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ।” ਵੇਰਾ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਕਾਵਿ-ਟੁਕੜੀ (ਡਾਇਰੀ ਦੇ ਪੰਨੇ 29 'ਤੇ ਦਰਜ) ਗੁੰਮਨਾਮ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹੈ:

ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਗਏ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀਰਾਨੇ ਵਿਚ ਦਫਨਾਇਆ ਗਿਆ
ਕੋਈ ਅੱਥਰੂ ਨਾ ਵਗਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ
ਅਜਨਬੀ ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਬਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ
ਨਾ ਕੋਈ ਕਰਾਸ (ਇਸਾਈ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ), ਨਾ ਕੋਈ ਵਲਗਣ,
ਨਾ ਕਬਰ 'ਤੇ ਗੱਡਿਆ ਕੋਈ ਪੱਥਰ
ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਣਮੱਤੇ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ

ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਘਾਹ ਉੱਗਦਾ ਏ
ਨਾਜ਼ਕ ਪੱਤੇ ਭੇਤ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ ਝੁਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ
ਇਸ ਦੀਆਂ ਇਕੋ ਇਕ ਗਵਾਹ ਸਨ
ਕਿਨਾਰੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀਆਂ
ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਆਪਮੁਹਾਰੀਆਂ ਤੇ ਗੁਸੈਲ ਛੱਲਾਂ
ਪਰ ਉਹ ਤਾਕਤਵਰ ਛੱਲਾਂ ਵੀ
ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਘਰਾਂ ਤਕ
ਅਲਵਿਦਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲਿਜਾ ਨਾ ਸਕੀਆਂ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਨਬੀ ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਸਲਤੁਜ ਕੰਢੇ ਸਾੜਿਆ। ਪਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

—4—

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨਾ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰ ਬਿਰਜ ਨਰਾਇਣ ਚਕਬਸਤ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਹਨ:

ਮਿਟਨੇ ਵਾਲੋਂ ਕੀ ਵਫਾ ਕਾ ਯਹ ਸਬਕ ਯਾਦ ਰਹੇ
ਬੇੜੀਆਂ ਪਾਓਂ ਮੈਂ ਹੋਂ ਔਰ ਦਿਲ ਆਜ਼ਾਦ ਰਹੇ
ਬਾਗ਼ਬਾਨ ਦਿਲ ਸੇ ਵਤਨ ਕੋ ਯਹ ਦੁਆ ਦੇਤਾ ਹੈ,
ਮੈਂ ਰਹੂੰ ਯਾ ਨਾ ਰਹੂੰ ਯਹ ਚਮਨ ਆਬਾਦ ਰਹੇ।

ਇਹ ਕੈਦ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਰਤ ਸਭਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਆਰਮੀ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਨੌਜਵਾਨਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੌਲਿਕਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ: “ਨੌਜਵਾਨ ਪੰਜਾਬੀਓ, ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪ ਆਪਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਤੂਫਾਨੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਜਾਗਰਤੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਸਾਡੇ

ਲਈ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੀਆਂ ਬੇਮਿਸਾਲ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੂਬਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ ਲਈ ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਕੌਮ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਹਾਂ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜੋ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਟੈਕਸਿਲਾ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 'ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਅੱਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਰੇ ਬੈਠੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉੱਚਕੋਟੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।”

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਸਨ: “ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲੀਡਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅੱਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਬਜਾਏ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣ ਦੇ। ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨੇਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜਿਸ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਨਹੀਂ, ਉਹ ਖਤਰਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਲੈਣਗੇ। ਇਹੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਦਬਾਅ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਚੰਦ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ ਯਾਨੀ ਭਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਲਈ ਚੰਦ ਹੋਰ ਰਿਆਇਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁਣਗੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਭੱਠਾ ਤਾਂ ਬੈਠੇਗਾ ਹੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ। ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਕਰ ਜਿਹੜੇ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ‘ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ’ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਸੰਗਠਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।”

ਇਹ ਸੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਜਿਸ ਨੇ ਮਕਾਨਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ; ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ ਤੇ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ; ਉਸਨੇ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਕਿਰਤੀ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਇਉਂ ਵੰਗਾਰਿਆ: “ਅਛੂਤ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਸਲੀ ਸੇਵਕੋ ਤੇ ਵੀਰੋ, ਉੱਠੋ। ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇਖੋ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਸਲੀ ਤਾਕਤ ਤੁਹਾਡੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਤੁਹਾਡੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੱਜ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।”

ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਇਨਕਲਾਬ ਨਾਲੋਂ ਸਮਾਜਕ ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਿਆਂ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਇਆ, “ਸਮਾਜਿਕ (Social) ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਇਨਕਲਾਬ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਓ ਅਤੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਨਕਲਾਬ ਵਾਸਤੇ ਕਮਰਕੱਸੇ ਕਰ ਲਓ। ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਮੁਲਕ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੋ, ਅਸਲੀ ਤਾਕਤ ਹੋ, ਉੱਠੋ ! ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ੇਰੋ, ਵਿਦਰੋਹੀਓ ਵਿਪੱਲਵ ਜਾਂ ਵਿਦਰੋਹ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿਓ।”

(ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਮੱਗਰੀ ਪੁਸਤਕ **Bhagat Singh's Jail Note Book** ਵਿਚੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ **ਹਰੀਸ਼ ਜੈਨ** ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਲੜੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ **ਮਲਵਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੜੈਚ** ਹਨ।)

ਏਕ ਸਾਇਰ ਵੀ ਇਨਾਇਤ ਨਾ ਹੋ ਆਜ਼ਾਦ ਰਹੇ,
ਸਾਕੀਆ, ਜਾਤੇ ਹੈਂ ਮਹਿਫਲ ਤੇਰੀ ਆਬਾਦ ਰਹੇ।

ਆਪ ਕਾ ਹਮ ਸੇ ਹੂਆ ਥਾ ਕਭੀ ਸਮਾਨੇ ਵਫ਼ਾ,
ਜ਼ਾਲਮ ਮਗਰ ਵੇ ਹੂਆ ਥਾ ਭੀ ਘੜੀ ਯਾਦ ਰਹੇ।

ਬਾਗ ਮੇਂ ਲੇ ਕੇ ਜਨਮ ਹਮਨੇ ਅਸੀਰੀ ਝੇਲੀ,
ਹਮ ਸੇ ਅੱਛੇ ਰਹੇ ਜੰਗਲ ਮੇਂ ਜੋ ਆਜ਼ਾਦ ਰਹੇ।

ਮੁਝ ਕੋ ਮਿਲ ਜਾਏ ਰੁਕਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਸ਼ਾਖ ਮੇਰੀ,
ਕੌਨ ਕਹਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਲਸ਼ਨ ਮੇਂ ਨ ਸੱਯਾਦ ਰਹੇ।

ਹੁਕਮ ਮਾਲੀ ਕਾ ਹੈ ਯਹ ਫੂਲ ਨਾ ਖਿਲਨੇ ਪਾਏ
ਚੁੱਪ ਰਹੇ ਬਾਗ ਮੇਂ ਕਾਇਲ ਅਗਰ ਆਜ਼ਾਦ ਰਹੇ।

ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ
(ਡਾਇਰੀ, ਸਫ਼ਾ 19-20)

ਸੰਪਰਕ : 9501013006

ਦਾਂਤਿ ਤੇ/ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ

ਤੇਜਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ

ਅਲਾਇਗਿਰੀ ਦੁਰਾਂਤ (1265-1321) ਇਟਲੀ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਸਾਰੇ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਦਾਂਤਿ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ (1469-1539) ਅਪਰ ਅਪਾਰ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਵਜੋਂ ਪਿਆਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਅਤੇ ਪਰਖਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਅਤੇ ਉਪਰੰਤ ਦੇ ਭਾਵਾਂ, ਮਨੋਭਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਅ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਚੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਾਰ ਅਜੋਕੇ ਮੌੜ 'ਤੇ ਜਦ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਧਦੇ ਫੁਲਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਣਦੇ ਬਿਣਸਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਭੈਅ ਵੀ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰੁਸ਼ਟੀਆਂ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਂ-ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਬੋਧ ਸੁਬੋਧ, ਸੰਭਾਵੀ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਆਰੰਭੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦਾਂਤਿ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਤਾਲਵੀ ਭਾਖਾ (ਭਾਵ ਲਿਖਤ ਦੀ ਬੋਲੀ) ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਡਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤਾਲਵੀ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਾਕੀ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਉਪਾਧੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੀ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਮਾਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਟੀਐੱਸ. ਇਲੀਅਟ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਵੀ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਵਜੋਂ ਮੋਹਰੀ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਨੋਂ ਯੂਰਪ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਵਧੇਰੇ ਨੀਝ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਤੀ ਭਰ ਹੀ ਸਹੀ, ਦਾਂਤਿ, ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਨਾਲੋਂ ਮਹਾਨ ਸੀ।

1265 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਫਲੋਰੈਂਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਂਤਿ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਗੌਰਵ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸੂਰਬੀਰ ਵਜੋਂ ਨਿਭਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਪਰ ਬੀਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਜਿਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਦਾਂਤਿ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੌਰਵ ਲੋਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਭੋਇੰ ਦੀ ਘਾਟ ਅਜੇ ਖਟਕਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗੀ ਪਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਰੁਝਾਣ ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪੱਖੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਖਿਸਕ ਗਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂਜਹਿਦ ਵਿਚ ਬਣੇ ਰਹਿਣਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਰਾਸ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਇਕ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾ ਨੇ ਦਾਂਤਿ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਅਜੇ ਬਾਲਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਪ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੋਹ ਦੀ ਲੋੜ ਵਧ ਗਈ ਜਿਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਮਤਰੇਏ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਨੇ ਇਸ 'ਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਟਾ ਹੀ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕੱਲਾ ਕਾਰਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਧੁਰੋਂ ਹੀ ਉਸਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਨਿੰਮੋਝੂਣਾ ਅਤੇ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਸਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਵੱਲੋਂ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤੇ ਨੀਮ-ਫੌਜੀ ਦਸਤੇ ਦਾ ਉਹ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਦਸਤਿਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸੀ। ਫੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੇ ਇਹ ਦਸਤੇ ਜਾਂ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੋਪ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਭਾਲ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਮਰਥਕ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਧੜੇ ਦਾ ਦਾਂਤਿ ਸਮਰਥਕ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੋਪ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਰੀਕੇਬਾਜ਼ੀ ਨੇ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਐਨਾ ਨਕਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ। ਜੇਤੂ ਧੜੇ ਨੇ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਧੜੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਫਲੋਰੈਂਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ

ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾ ਅਤੇ ਨਿਆਸਰੇ ਬਣਾ ਦਰ ਦਰ ਭਟਕਣ ਜੋਗੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਲਾਵਤਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦਾਂਤਿ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਰਸੇ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਇਦਾਦ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਜ਼ਬਤ ਹੋ ਗਈ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਬੀਵੀ ਅਤੇ ਬੇਟਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮੋੜ ਤਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਖੂਬ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਸੀ। ਦਾਂਤਿ ਦੇ ਧੜੇ ਦੇ ਜੋ ਜਲਾਵਤਨ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ ਖਿਮਾ ਦੇ ਜਾਚਕ ਬਣ ਗਏ, ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਮੁੜ ਆਏ ਅਤੇ ਖੁੱਸੀ ਹੋਈ ਜਾਇਦਾਦ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਦਾਂਤਿ ਦੀ ਬੀਵੀ ਅਤੇ ਬੇਟੇ ਤਾਂ ਘਰੋਗੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਖੁਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਖੇਦ ਪਰਗਟ ਕਰਕੇ ਖਿਮਾ ਦਾ ਜਾਚਕ ਬਣਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਬੇਹੱਦ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਖਿਮਾਂ ਦਾ ਜਾਚਕ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਮੁੜ ਆਉਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਅਣਖ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਅਨਾਦਰ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣ ਕਰਨਾ ਉਸਦੇ ਤਸੱਵਰ ਵਿਚ ਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ।

ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਮਹਿੱਟਰ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਨਾਰੀ ਦਾ ਜੋ ਪਰਮ ਬਿੰਬ ਉਸਦੇ ਮਨ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਲਈ ਡੱਬਦੇ ਲਈ ਤਿਨਕੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣਨ ਦੇ ਨਾਲ, ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਲਪੀ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਉਦਭਵ ਬੀਐਟਰਿਸ (Beatrice) ਨਾਂ ਦੀ ਬਾਲਿਕਾ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਉਮਰ ਸੀ। ਐਸਾ ਪਾਵਨ ਜਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਬਾਲਿਕਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਝਿਲਮਿਲ ਕਰਦਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਪਾਰ ਰੂਹਾਨੀ ਸਾਰ ਦਾ ਉਹ ਟਹਿਕਦਾ ਮਹਿਕਦਾ ਬਿੰਬ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਭਰ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਦਾਂਤਿ ਦੇ ਭਾਵਾਂ, ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੇ ਉਹ ਐਸੀ ਛਾਪ ਛੱਡ ਗਈ ਕਿ ਸੁਖੀ ਤੋਂ ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਝਲਕ ਦਾ ਝਿਲਮਿਲਾਉਣਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਢਾਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਲਾਵਤਨੀ ਦੌਰਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜਾ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਹੋਏ ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ, ਉਸਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦਾ ਅਟੱਲ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ। ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪਛਤਾਵੇ ਅਤੇ ਖੇਦ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਮੁੜਨਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਔੜਣੋਂ ਹੀ ਹਟ ਗਿਆ। ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਅਤੇ ਉਚਿਆਈ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਉਤਪੋਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜਲਾਵਤਨੀ ਦੌਰਾਨ, ਇਟਲੀ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ, ਇਕ ਰਾਜ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਵਿਚ, ਜਾਣੇ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣੇ ਥਾਂ ਜਾ ਕੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਠਹਿਰਣਾ ਉਸ ਦਾ ਨੇਮ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ, ਗਿਰਜਿਆਂ, ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੀ ਭਾਖਾ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ, ਲਾਤੀਨੀ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਵਿਖਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਾਦੂਮਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਜੋ ਪਾਦਰੀਆਂ, ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਬੋਲ ਉਦਾਲੇ ਤੇ ਛੱਡਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਨਤਾ, ਗ਼ਰੀਬ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਦੀ। ਦੂਜੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ। ਡੋਰ-ਡੋਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਸੀ।

ਆਪਸੀ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਲਈ ਲੋਕ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ ਕਿਰਤੀ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਰਦ ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਭਾਲਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰ ਕੁਝ ਕੋਹਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼-ਵਿਆਪੀ ਬੋਲੀ ਜੋ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਢਲਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ, ਉਸਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਾਵ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀ ਅਤਾਲਵੀ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਸਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਾਵ ਸੀ। ਫਲੋਰੈਂਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਂਤਿ ਦੇ ਜਵਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜੇਹੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਜੁਟ ਬਣਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ, ਜੋ ਉਥੋਂ ਦੀ ਉਪ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਭਾਖਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਗੀਤ ਅਤੇ ਸੈਨਿਟ ਆਦਿ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਹ ਬੜਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਾਲਾ ਕਦਮ ਸੀ

ਅਲਾਇਗਿਰੀ ਦੁਰਾਂਤ (1265-1321)

ਅਤੇ ਜਲਾਵਤਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾਂਤਿ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਸਰਗਰਮ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਖੀ ਪਰਮ ਮਿੱਤਰ ਕੇਵਲਕਾਂਤਿ ਗਿਉਦੋ ਸੀ ਜੋ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਵਡੇਰਾ ਸੀ।

ਬਹੁਤ ਮੁਬਾਰਕ ਸੀ ਇਹ ਹੰਭਲਾ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਉਪ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਸੀ। ਉਦੇਸ਼ ਅਜੇਹੀ ਅਤਾਲਵੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਭਾਖਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਦੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਭਾਵਪੂਰਤ ਅਤੇ ਉਦੱਤਮਈ ਸੀ ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਨੌਜਵਾਨ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਵਿੱਤ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਦਾਂਤਿ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ, ਜੜ੍ਹ-ਵਸਤੂਕਰਣ ਤਕ ਸਿਮਟ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਖਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲਫਜ਼ ਅਤੇ ਬੋਲ ਲੈ ਕੇ, ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਉਪਰੰਤ ਅਤਾਲਵੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮਰੱਥ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਉਤਪੋਤ, ਆਚੰਭੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਜੋ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਜਲਾਵਤਨ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਭਾਖਾ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ, ਸੰਵਾਰਣ ਅਤੇ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਤੱਕ ਲਿਜਾਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਈ।

ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਸੁਝ ਉਸਦੇ ਬੁੱਧ-ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਸੁਤੇਸਿੱਧ ਹੀ ਵਾਰਿਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਜਲਾਵਤਨੀ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਭਟਕਣ ਉਸਦੇ ਪੱਲੇ ਪਈ, ਇਹ ਸਭ ਉਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਟਕਣਾ ਪਿਆ, ਉਥੋਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਨੀਝ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ, ਪਰਖਿਆ ਅਤੇ ਪੜਚੋਲਿਆ। ਇਸ ਘਾਲਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਸਨੇ ਇਹ ਮਿਥਿਆ ਕਿ ਬੋਲਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਬੋਲੀ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਉਦਾਲੇ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੁਤੇਸਿਧ ਜੋ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਵ ਨਾਲੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਉਚਾਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਲਿਖਤ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਾਤੀਨੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਵੀ ਵਰਜ਼ਿਲ (Virgil) ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ **ਏਨੀਅਡ** (Aeniad) ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ **ਦੈਵੀ ਸੁਖਾਂਤ** (The Divine Comedy) ਦੇ ਉੱਦਾਤਮਈ ਗੁਣ ਦਾ ਵਰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ।

ਜਲਾਵਤਨੀ ਦੌਰਾਨ ਭਟਕਦੇ ਹੋਏ, ਦਾਂਤਿ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚੌਦਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ, ਗੋਣ ਅਤੇ ਸਨਿਮਰ ਆਧਾਰ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘਾਟੇ ਵਾਧੇ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵੀ ਉਸਨੇ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਰੋਮ ਉਦਾਲੇ ਜੋ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ, ਉਹ ਗਿਟਮਿਟ ਤਕ ਸੀਮਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਖਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਸਾਰਦੀਨੀਆ ਨਾਮੀ ਟਾਪੂ, ਜੋ ਦੇਵਨੇਤ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਅਨਤੋਨੀਓ ਗ੍ਰਾਮਸੀ ਦਾ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਹੈ, ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਜੋ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਬੋਲੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੀ। ਸਿਸਲੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਅੱਖੜ ਜਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਿੱਚਦੀ। ਰੋਮਾਗਨਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਚਾਰਣ ਦੌਰਾਨ ਐਨੀ ਕੋਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਚਾਰੇ ਜਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਪ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਿਆਉਣ ਯੋਗ ਸਨ ਬੋਲੋਗਨੋਸਿ ਦੇ ਸ਼ਬਦ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਸਵੀਰ ਨਿਗਾਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅਰਥ ਕਮੱਸ਼ਤਾ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨਮੋਹਕ ਸੀ ਫਲੋਰੈਂਸ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਕੀਆਂ ਦੇ ਗੁਣ ਅੱਗੁਣ ਜਾਨਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਦਨਾ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਲਾਮਵੰਦ ਹੋ ਕੇ ਦਾਂਤਿ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਹਾਂਕਾਵਿ **ਦੈਵੀ ਸੁਖਾਂਤ** (The Divine Comedy) ਰਚਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸ਼ੈਲੀ, ਬਿਰਤਾਂਤ, ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ, ਗੱਲ ਕੀ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਯੂਨਾਨੀ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਹੋਮਰ (Homer) ਦੇ ਰਚੇ **ਇਲੀਅਡ** (Illiad) ਅਤੇ **ਔਡਸਿ** (Odessay) ਭਿੰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵਿਪਰੀਤ ਸੀ, ਉਚੇਰੇ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਾ, ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਾਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਹੋਮਰ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪੁਰਖ ਹੋਣੀ, ਅਣਖ, ਬੇਵਫਾਈ, ਹੱਤਿਆ, ਧਰੋਹ, ਘਾਤ, ਪ੍ਰਹੁਣਾਚਾਰੀ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ, **ਦੈਵੀ ਸੁਖਾਂਤ** ਦਾ ਸੁਖ ਪਾਤਰ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਨਰਕ, ਤਪ-ਭੂਮੀ ਅਤੇ

ਸਵਰਗ ਦੀ ਮਹਾਂ-ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਨਰਕ ਅਤੇ ਤਪ ਭੂਮੀ ਵਿਚੀਂ ਲੰਘਦੇ ਨੂੰ ਲਾਤੀਨੀ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਵਰਜ਼ਿਲ (Virgil) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਔਕੜ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੱਖੜਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਯਾਤਰੀ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਤੇਜ਼ੀ ਪਕੜਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਬੜੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਚੇਤੰਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਚਲਦਿਆਂ ਤੇਜ਼ ਰਫਤਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕੁਰਾਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਵਰਜ਼ਿਲ ਸਦਭਾਵੀ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਦੈਵੀ ਸੁਖਾਂਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ, ਵਿਧਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖੋਂ ਮੌਲਿਕ ਪਰ ਵਚਿੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਦਾਂਤਿ, ਆਪ ਇਸ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ, ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਆਦਰ ਅਤੇ ਸਨਮਾਣ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਖਾ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਉਹ ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮਾਨਵੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਮਹਾਂਕਵੀ ਉਸ ਲਈ ਅਹਿਸਾਸ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਚੇਤੰਨ ਹੈ। ਯਾਤਰੀ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਸ੍ਰੋਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦੇ ਸੂਲੀ ਚੜ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲਾ ਬੰਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਨਰਕ ਅਤੇ ਤਪ-ਭੂਮੀ ਵਿਚੀਂ ਵਿੱਢੇ ਸਫਰ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਯਾਤਰੀ ਦਾ ਸਾਥ ਨਿਭ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਰਗ ਦੇ ਦੁਆਰ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਵਾਪਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਬੀਐਟਰਿਸ ਵਲੋਂ ਘੱਲੇ ਸਵਰਗੀ ਸਨੇਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਨਰਕ ਅਤੇ ਤਪਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ, ਯਾਤਰੀ ਪੁਰਾਤਨ ਵੇਲਿਆਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਦੌੜਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਰਦਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਭੋਗਦਿਆਂ ਹੰਢਾਏ ਸਨ। ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਨਾਹ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਿਰਦਈ ਭਾਵਨਾ ਵਸ ਉਹਨਾਂ ਉਹ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਰਕ ਅਤੇ ਤਪ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਉਹ ਘੁਰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸਨ, ਕਿਤੇ ਭਾਂਬੜਾਂ ਵਿਚ ਜਲ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਪਸ਼ੁਚਾਤਾਪ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਸਨ। ਘੁਰਨੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਦੋ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਏਥੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਡੇਰੇ ਪਰ ਉਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਭਾਵ ਫਲੋਰੈਂਸ ਦੇ ਉਹ ਵਾਸੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ—ਫਾਰਤੂਨਾਤਾ, ਜੋ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਦਾਂਤਿ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਭੁਗਤੇ ਗੁੱਟ ਦਾ ਨੇਤਾ ਸੀ। ਯਾਤਰੀ ਦੇ ਜਲਾਵਤਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਮੇਤ ਜਦ ਯਾਤਰੀ ਨਰਕ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਸ ਘੁਰਨੇ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਬੰਦ ਹੈ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਆਕੜ ਵਿਚ ਉਹ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਦਾਂਤਿ ਦੀ ਧਿਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰੰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੀਤੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਨਰਕ ਨਸੀਬ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਛਤਾਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈਂਕੜ ਉਸਦੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰੋਸ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਫਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਯਾਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਉਹ ਪੂਰੀ ਹੈਂਕੜ ਵਿਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਯਾਤਰੀ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਉਸਦਾ ਉਹ ਹੰਗਾਰਾ ਵੀ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਉਸਦੇ ਹੰਗਾਰੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਗਿਊਦੋ ਨਾਮ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮੁਰਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸਤੋਰ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਯਾਤਰੀ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਡੇਲੇ ਬੇਟੇ ਗਿਊਦੋ ਕੇਵਲਕਾਂਤਿ ਦਾ ਪਰਮ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਜਦ ਯਾਤਰੀ ਨੇ ਭੂਤਕਾਲੀ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਤਾਂ ਧੜਮ ਕਰਕੇ ਉਹ ਘੁਰਨੇ ਦੀ ਡੂੰਘ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਭੂਤਕਾਲੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਹੋਣਹਾਰ ਪੁੱਤਰ ਜੀਵਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਜਿਉਂਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਲਫਜ਼ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਘਟਨਾ ਇਕੋ ਥਾਂ ਅਤੇ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਜੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਸੀ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਰਲਾਪ ਤੋਂ ਵੀ ਕੋਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗ਼ੈਰ ਨਾਲ ਹਿੰਸਕ ਵਰਤਾਉ ਪਰ ਆਪਣਿਆਂ ਲਈ ਉਪਭਾਵਕ ਬਣੇ ਰਹਿਣਾ ਇਸ ਦਾ ਖਾਸਾ ਸੀ।

ਜਿਸ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਦੁਹਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ, ਉਸਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਮਗਰੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਇਟਲੀ ਦੇ ਦੁਰਲੱਭ ਚਿੰਤਕ ਅਨਤੋਨੀਓ ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ (1892-1937) ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ, ਉਸਦਾ ਏਥੇ ਜ਼ਿਕਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਾਸੀਵਾਦ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਰਥਕ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸਮੇਤ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦਾਂਤਿ ਦੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਦਾ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਦਾਂਤਿ ਨੇ ਜਿਸ ਕਮਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੋਹਰੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਉਸਨੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਨੂੰ ਐਸੇ ਫ਼ਿਕਰ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਲਿਖੇ ਖ਼ਤਾਂ ਬਾਬਤ ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਸਦਾ ਲਿਖਿਆ ਖ਼ਤ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਿਰਜੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਰਲੱਭ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਾਰਤੂਨਾਤਾ ਦੇ ਵਿਖਿਆਣ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨਿਰਾਪੁਰਾ ਵਿਰੋਧ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਾਹਣ ਬਣਿਆ ਬੰਦਾ ਕਿਵੇਂ ਕੁੱਲ ਮਾਨਵੀ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਤੱਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਲਈ ਭੂਤਕਾਲੀ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸੱਟ ਪਲ ਦੇ ਪਲ ਲਈ ਹੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਸੁੱਧ ਕਰਨ ਤੱਕ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਰੂਸੀ ਮੂਲ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਦੋਨੋਂ ਬਾਲਕ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋਏ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਵੀ ਸਕਣਗੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੰਭਵ ਜਾਣ, ਕਾਵਿ-ਟੋਟੇ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭੂਤਕਾਲੀ ਕਿਰਿਆ ਉਹ ਖੁਦ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਲਾਸਾਨੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚੇ ਗਏ ਖੰਡ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਗੌਰਵ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਵਿਰਾਗਮਈ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਦਾਂਤਿ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਕਮਾਲ ਹੋਣ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੀ।

ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵੁਕ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਯੁਵਤੀ ਅਤੇ ਯੁਵਕ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਹੈ ਦੈਵੀ ਸੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਜੋ ਬੇਪਨਾਹ ਵੇਗ ਦੇ ਚੁੰਧਿਆਏ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਲੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਲਝੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਵੇਗ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਲ ਉਦਾਲੇ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਕਾਸੇ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਸ, ਕਾਮੁਕ ਉਨਮਾਦ ਦੇ ਵਾਹੁਣ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ, ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਵੇਗ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਅਜੇਹੀ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਦੀ ਕੋਈ ਨੌਬਤ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਘੁੰਮਣਘੇਰੀ ਵਿਚ ਉਲਝੇ, ਇਕ ਪਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਢੁੱਕਦੇ ਪਰ ਦੂਜੇ ਹੀ ਪਲ ਦੂਰੀ ਬਣਾਉਂਦੇ, ਉਹ ਬੇਬਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿ੍ਤ ਦੀਆਂ ਵੇਗ-ਮੱਤੀਆਂ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝੇ, ਉਹ ਅਜੇਹੀ ਪਰਛਾਈਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮੇਲ ਲਈ ਤਰਸਦੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਜਾਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਕਿਧਰੋਂ ਵੀ ਨਿਛਾਵਰ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ।

ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀਆਂ, ਪਟਰਾਣੀਆਂ, ਸੁਹੱਪਣ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਬਣੀਆਂ ਯੁਵਤੀਆਂ, ਹੈਲਨ, ਕਲਿਓਪੈਟਰਾ ਅਤੇ ਦੀਦੇ ਆਦਿ ਦੁਖਾਂਤਕ ਹੋਣੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਤਰਾਸ਼ੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੜਣ ਜਾਂ ਚਿਤਰਾਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦੇ ਆਗਮਣ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਵੇਗਮੱਤਰੀਆਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ, ਰਾਣਿਆਂ, ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਨਾਲ ਅੰਨ੍ਹੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਉਲਝ ਗਈਆਂ ਜਾਂ ਉਲਝਾ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਸ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਢਹਿੰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੇਗਮੱਤੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਤੱਕ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਵੇਗ ਦੀ ਇੰਤਹਾਅ ਅਤੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਵੀ ਉਂਗਲ ਧਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੁੰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ, ਵੇਗ ਦੀ ਇੰਤਹਾਅ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜਿਗਰਾ ਲੇਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਵਰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ **ਏਨੀਅਡ** (Aeniad) ਦੀ ਨਾਇਕਾ, ਦੀਦੇ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਨਾਇਕ ਵਲੋਂ

ਪੱਲੇ ਪਾਈ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਹਿਣ ਦਾ ਜਿਗਰਾ ਵੀ ਦਰਸਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੋਂ ਖਾਵੰਦ ਬਣਿਆ ਸੂਰਬੀਰ ਕਿਸੇ ਅਣਹੋਣੀ ਨੂੰ ਹੋਣੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਤੜਪਦੀ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣਾ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਨਾਜ਼ਕ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਆ ਵਸਦਾ ਹੈ,
ਨਿਰਦਈ ਬਣ ਕੇ ਵੀ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਰੁਸਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਉਲਟ ਸੋਚ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਆਵਾਜ਼ ਜਦ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਉਸ ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਨਿਗਾਹ ਝੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਬੋਲ ਇਸ ਪਰਿਣਾਮ ਨੂੰ ਯੋਗ ਠਹਿਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਰਹਿਮ ਦਿਲ ਹੋ ਬੇਸੁੱਧ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ॥
ਧੜੰਮ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਈ ॥

ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਚਿਤਰੇ ਯੂਲੀਸਿਜ਼ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਇਹ ਵਰਨਣ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਹਥਿਆਉਣੀ, ਖ਼ੁਦਪ੍ਰਸਤੀ ਫੈਲਾਉਣੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤੱਵ ਸੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਭਾਗ ਦੇ ਮਾਲਕ ਮਹਾਨ ਸਿਕੰਦਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਯਸੂ ਮਸੀਹ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਤੱਕ, ਪੁਰਾਤਨ ਰੋਮਨ ਰਾਜ ਦੀ ਆਣ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ ਬਰੂਟਸ ਅਤੇ ਕੈਸ਼ੀਅਸ ਆਦਿ ਇਸੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਸ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਹੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਤ ਦਾਂਤਿ ਦੀ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਉਤਸ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਪੈਗੰਬਰ ਦਾ ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਲਟਕ ਜਾਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਬਰੂਟਸ ਅਤੇ ਕੈਸ਼ੀਅਸ ਵਲ ਸੀ ਜੋ ਜੂਲੀਅਸ ਸੀਜ਼ਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਰਬਾਰੀ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਗੁਨਾਹ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਾਰ ਬੱਜਰ ਗੁਨਾਹ ਸੀ, ਉਸੇ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਦਾ ਰੋਮਨ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਕਤਲ ਸੀ। ਪਰਤੱਖ ਹੀ ਦਾਂਤਿ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੈਗੰਬਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਿਰਪੱਖ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ। ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਖੇਤਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮਤੋਲ ਦਾ ਅਭਾਵ ਸੀ ਇਸ ਕਾਰਨ ਪੈਗੰਬਰ ਦੇ ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਲਟਕ ਜਾਣ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਕਚਿਆਣ ਸਮੇਤ, ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਘਿਰਣਾ ਦਾ ਵਾਹਕ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ੇ ਅਲੀ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਘੋਰ ਤਸੀਹੇ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚਰਦੇ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਖੋਪਰੀ ਤੋਂ ਠੋਡੀ ਤਕ ਦੁਫਾੜ ਹੋਇਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਯੂਰਪੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਭੈਅ-ਦਾਇਕ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਿਰਣਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਦੇ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਉਪਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਤਰਸ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਏਹੋ ਜਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਕਾਰਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਇਹਨਾਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਹੀ ਉਭਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਹਰੇਕ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸਪੇਨ ਅਤੇ ਪੁਰਤਗਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਲਈ ਵੀ ਖ਼ਤਰਾ ਬਲਵਾਨ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਦਾਂਤੇ ਨੂੰ ਇਹ ਭਾਵੀ ਬਹੁਤ ਅਣਉਚਿਤ ਅਨੁਭਵ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਮ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਇਹਨਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਮਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਜੰਮਪਲ, ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖੋਜਕਾਰ ਤੇ ਪਰਖ ਐਡਵਰਡ ਸਾਈਦ (Edward Said) ਦੀ ਤਹਿਲਕਾ ਮਚਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ **ਪੁਰਾਤਨਵਾਦ (Orientalism)** ਦਾਂਤਿ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

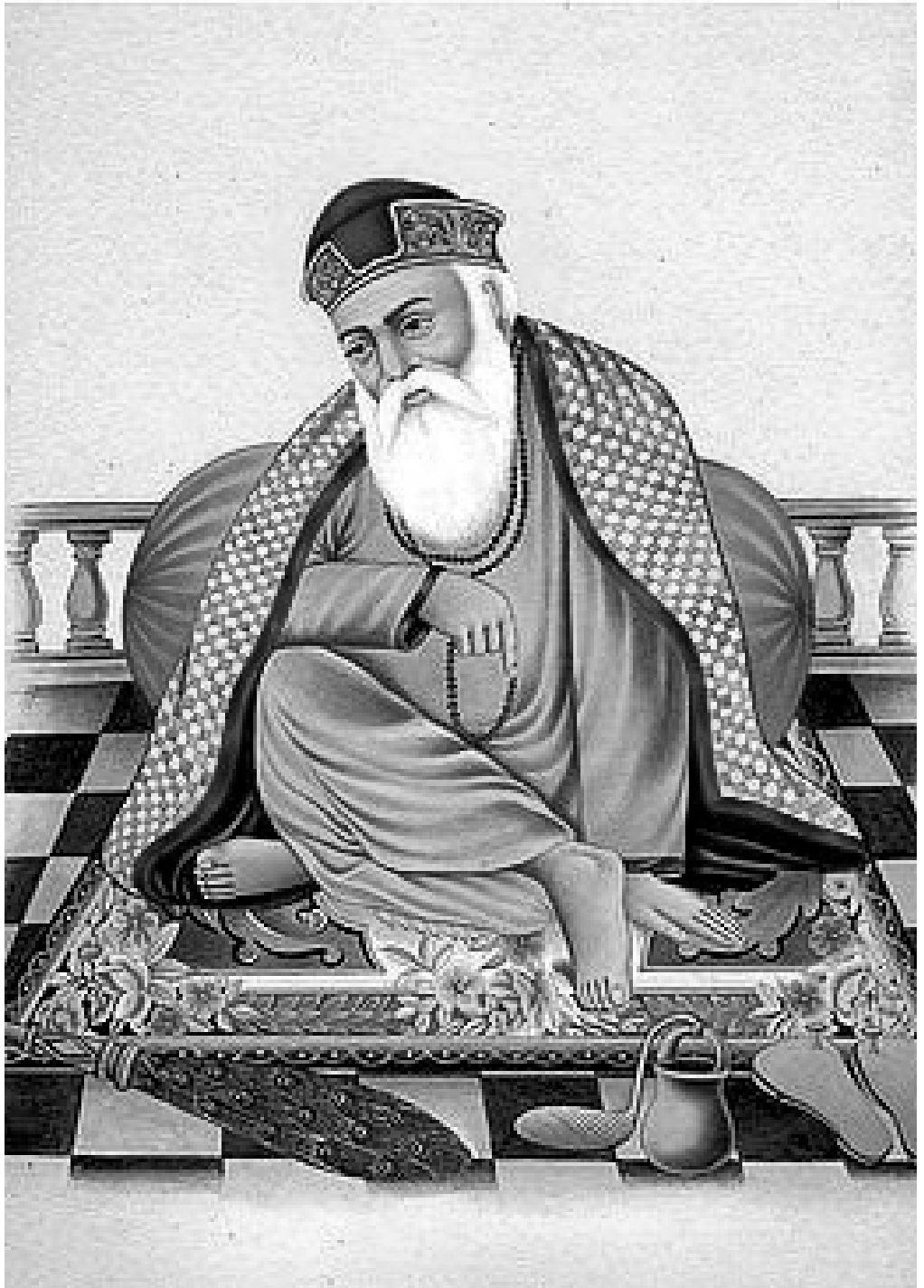
ਨੂੰ ਮੂਧੇ ਮੂੰਹ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਪਾਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਚਿੱਤਰਿਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਕਨਸੋਐ ਉੱਠਦੀ ਸੀ ਕਿ ਦਾਂਤਿ ਦਾ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬਾਨੀ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਈਆ ਕਿੰਨਾ ਪ੍ਰਤੀਭਾਵ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚੇ ਅਹਿਲਕਾਰ, ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਲਈ ਗੇੜੇ ਮਾਰਦੇ ਸੈਲਾਨੀ, ਚੀਰ ਫਾੜ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਗਧ ਮਨ ਨਾਲ ਮਨਮਾਣੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਅਨਿਆ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਭ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਚੰਚਲਤਾ ਵਿਦਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਰਾਪੁਰਾ ਕੱਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਨਿਰਪੇਖ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਵੀ ਭੁਲੇਖਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਦਾਂਤਿ ਦੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਪਾਸਾਰ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਕੱਚ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਨ ਖੋਜਕਾਰ ਬਨਾਮ ਪਰਖਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਸਿਰਜ ਲਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਐਡਵਰਡ ਸਈਅਦ ਨੇ ਵਡਮੁੱਲਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਰੇਮੰਡ ਵਿਲੀਅਮਜ (Raymond Williams) ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸ ਖੋਜ ਅਤੇ ਪਰਖ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਵਿਦਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਐਡਵਰਡ ਸਈਅਦ ਨੂੰ ਨਵ-ਜਹੂਰ ਪ੍ਰਤੀਭਾ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਤੱਥ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਐਨਾ ਉਸਦੀ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ **ਪੁਰਾਤਨਵਾਦ** ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਜਿੰਨਾ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਰਚੀ ਕਿਤਾਬ **ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੰਪੰਨਤਾਵਾਂ** (Musical Elaborations) ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਰੀਵਿਊ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ। **ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ** (Music and Its Limits) ਇਸੇ ਲੜੀ ਵਿਚ ਛਪੀ ਉਸਦੀ ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਇੱਕਾ ਦੁੱਕਾ, ਏਧਰ ਉਧਰ ਛਪੇ, ਹੋਰ ਲੇਖ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਤੱਥ ਸੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੀਨਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਜੋ ਬੋਝ ਬਣ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਬੋਝਲ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਣ। ਜਲਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਉਂਦੇ, ਤਾਜ਼ਾ ਪਰਿਪੇਖ ਸਿਰਜਦੇ ਉਹ ਸਕਾਰਥ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਅਦਭੁਤ ਕਿਰਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦਾ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਕਾਲ ਕਹਿਣਾ ਜੋਗ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬਲ ਅਤੇ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਹਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗਠਿਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਖਿੱਲਰੇ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਉਭਾਰਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹੀ ਸੀ। ਦਰਦ ਭਿੰਨੀ ਭਾਵਨਾ ਵਸ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਨਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਅਕਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਦਾਂਤਿ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (1469-1539) ਦਾ ਜਨਮ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਾਏ ਭੋਏ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ ਨਾਮੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਦਰ ਸਨਮਾਨ ਵਜੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਂ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪੈ ਗਿਆ। ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਇਹ ਇਸੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਕੋਈ ਅਣਹੋਣੀ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦੀ। **ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ** ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ, ਪੇਸ਼ੇ ਤੋਂ ਪਟਵਾਰੀ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਪੂਰਾ ਰੋਹਬ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਤਿਕਾਰਤ ਸਿੱਖ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਦਾਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਸੀ ਜੋ ਰਿਸ਼ੀ ਬਣ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਝਮੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਰਖਰੂ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ **ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼** ਵਿਚ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਅੰਦਰਾਜ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਪ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰੰਗਤ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ, ਇਹ ਉਕਾਈ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪਾੜੇ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੁੰਦਿਆਂ, ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ੀ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼ਿਵ ਰਾਮ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਟੁੱਟਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਤੀਜੇ ਥਾਂ ਨਾਨਕੀ ਨਾਂ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਦਹਾਕਾ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਬਾਲਕ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਜੋ ਵੀ ਟੁੱਟੀ ਸੀ, ਉਹ ਗੰਢ ਲਈ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਏਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਬਾਲਕਾ ਕੀ ਉਂਗਲ ਪਕੜ ਬਾਲਕ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਆ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (1469-1539)

ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ **ਨਨਕਾਇਣ** ਵਿਚ ਨਵਜੰਮੇ ਬਾਲਕ ਦਾ ਨਾਨਕ ਨਾਂ ਪੈ ਜਾਣਾ, ਕਿਸੇ ਜੋਤਸ਼ੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਭੈਣ ਦੇ ਲਾਡ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਉਚਿਆਣ ਦਾ ਢੰਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਲੋਕ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵ-ਜਨਮਿਆ ਬਾਲਕ ਉਂਗਲ ਪਕੜ ਕੇ ਇਸ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਆ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਣ ਲਗਾਉਣਾ ਵੀ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੋਤੇ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਦਾਦੇ ਨੂੰ ਘਰ ਫੇਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, **ਰਾਮਾਇਣ** ਅਤੇ **ਗੀਤਾ** ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰ ਬਣੇ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਕਮਾਲ ਸਹਿਤ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਦਾਦੇ ਪੋਤੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਅਤੇ ਮਦਰਸਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲਈ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੇ ਨਿਰਭੈਅ, ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਲਾਸਾਨੀ ਚਿੰਤਨ-ਚੇਤਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ, ਉਸਦੇ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਭਿੰਨ ਸ੍ਰੋਤ ਸਨ। ਦਾਦੇ ਪੋਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਗਸਣ ਵਾਲਾ ਸੰਵਾਦ ਪਰਤੱਖ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸ੍ਰੋਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਵਿਚਰਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਕੁਝ ਲਾਹੇਵੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਉਸ ਨੂੰ ਤਤਪਰ ਕਰੀ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਜੀਦਗੀ ਲੈਣੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਬੇਚੈਨ ਜਿਹਾ ਕਰੀ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਇਸੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ, ਉਹ ਕੁਝ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਜੋ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿੱਤ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਉਸਦੀ ਦਿਲੀ ਕਾਮਨਾ ਸੀ।

ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਖਾਤਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਕਿਸੇ ਉਪਯੋਗੀ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਦੀ ਇਹ ਚਾਹ, ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਵੇ, ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮੱਝਾਂ ਲੈ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫਸਲਾਂ ਵਾਲੇ ਖੇਤਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਰੋਹੀ ਵਿਚ ਚਾਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਤਮ-ਚਿੰਤਨ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਸਰੋਕਾਰ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤੱਵ ਸੀ ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚਾ ਰੱਖਣਾ। ਪਸ਼ੂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੱਝਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਬੇਸ਼ੁੱਧ ਸਨ ਪਰ ਤਿਉਹ ਨਾਲ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਡੰਡਿਆਂ ਸੋਟਿਆਂ ਨਾਲ ਚਮੜੀ ਉਪੋੜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਾਂ ਅੰਤਰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਚਿੰਤਨ ਚੇਤਨਾ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਬਥੇਰਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਬਣਿਆ ਜੋ ਨਿਚਲੀ ਸਤਰ ਵਿਚ ਬੜੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ :

ਪਸ਼ੂ ਮਿਲਹਿ ਚੰਗਿਆਈਆਂ, ਖੜ ਖਾਵਹਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇਇ ॥

ਪਸ਼ੂ ਜਗਤ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ੁਧ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਵਿਤਕਰੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਮਜ਼ਹਬੀ ਪੂਜਾ ਅਧੀਨ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਦਿਖਾਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੱਝਾਂ ਤੇ ਗਊਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤੁਅੱਸਬ ਭਰਿਆ ਵਿਤਕਰਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਰਖਵਾਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਓਨੀ ਦੇਰ ਹੀ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਹ ਦੁੱਧ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੇਰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਨਿਘਾਲਣ, ਅਵਾਰਾ ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਵਿਚ ਵਿਘਣ ਪਾਉਣ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮਾਸਖੋਰੀ ਖਾਤਰ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਕੇ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕੁਲ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਬਚਪਨ ਸ਼ੁੱਧ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇਹ ਹਰੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੈਵਾਨੀ, ਮਜ਼ਹਬੀ ਅਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਮਿਣਤੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਪ ਦਾ ਕਿਹਾ ਮੰਨ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪਸ਼ੂ ਚਰਾਉਣ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਤਾਂ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਆਤਮ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਦੁਆਰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਬਾਪ ਵੱਲੋਂ ਘੜੀ ਇਹ ਵਿਉਂਤ ਉਸਦੀ ਮਣਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮਣਸ਼ਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਖੁਭਿਆ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਜੋ ਢੰਗ ਅਪਣਾਇਆ, ਉਹ ਤਾਂ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਕਾਰ ਸੀ।

ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ, ਉਸਨੇ ਦੂਜਾ ਢੰਗ ਅਪਣਾਇਆ, ਕੁਝ ਮਾਇਆ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਭੇਜਣ ਦਾ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸੌਦਾ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਉਹ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਬਾਪ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਸੁਣ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਹਿਰ ਲਈ ਚੱਲ ਪਏ। ਬਾਪ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸ਼ੁਭ ਖ਼ਬਰ ਆ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੌਦਾ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਧਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਜੋ ਵਾਪਰਿਆ ਉਸਦੇ ਅਨੁਮਾਣ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਹਾਇਕ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਜੇ ਸਫ਼ਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਨ, ਸ਼ਹਿਰ ਪਹੁੰਚੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਭਿਕਸੂਆਂ ਦੇ ਇਕ ਟੋਲੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਇਹ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਸਾਧੂ ਸਨ, ਸੁੱਧ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਭਟਕਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਖਾਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਠੀਕ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਬੁਠ ਮੂਠ ਫੈਲਾਣ ਵਾਲੇ ਪਾਖੰਡੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੱਚੇ ਸਾਧੂ ਸਨ ਉਹ, ਜੋ ਉਚੇਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਨੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਭੁੱਖੇ ਭਾਣੇ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਭੁੱਖੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਖਿਲਾ ਦੇਣ ਨਾਲੋਂ ਹੋਰ ਖਰਾ ਸੌਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਮਾਇਆ ਬਾਪ ਨੇ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸੌਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਭੁੱਖੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਖਿਲਾਣਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਸੱਚਾ ਸੌਦਾ ਸੀ।

ਇਸ 'ਤੇ ਬਾਪ ਦਾ ਤੈਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਪ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਕਦਮ ਘਰ ਜਾਣਾ ਯੋਗ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਬਾਹਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਠਹਿਰਣ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਜੇਹਾ ਕੀਤਾ, ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਘਰ ਵਿਚ ਵਸੇ ਰਹਿਣਾ ਯੋਗ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ, ਜੋ ਸਰਦੇ ਪੁੱਜਦੇ ਘਰ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਭਰਾ ਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਲੈ ਗਈ। ਏਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਗਲੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਦੁਆਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰ-ਅੰਜਾਮ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਸਾਕਾਰ-ਰੂਪੀ ਸੋਚ ਦੇ ਹਾਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣੇ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਦੁੱਤੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਵੀ ਹੋ ਨਿਬੜੇ।

ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਉਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਹੋਇਆ ਜਦ ਭੈਣ ਨਾਨਕੀ ਦੇ ਸਹੁਰਾ ਘਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆ ਵਸੇ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਵੀ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਭਣੇਈਆ ਚੰਗਾ ਸਰਦਾ ਪੁਗਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਸਦਕਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦਿਲ ਇਨਸਾਨ ਸੀ। ਜਿਸ ਈਮਾਨਦਾਰੀ, ਨੇਕ ਦਿਲੀ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਪਸੰਦੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਸਰ-ਅੰਜਾਮ ਦੇਂਦੇ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜਨਮ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਬੰਦਾ ਇਨਸਾਨ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਏਥੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਧਦੇ ਅਤੇ ਫੈਲਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਸਚਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਨਮ, ਜਾਤ, ਪਾਤ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬ ਤੋਂ ਪਾਰ ਸਭ ਇਨਸਾਨ ਬਰਾਬਰ ਸਨ। 'ਨਾ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਮਸਤਕ 'ਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਉਂ ਉਭਰਿਆ ਦਿਸਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਤੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਖੋਦਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਹਿਜ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਪੁਲਾਂਘਾਂ ਭਰਦੇ ਆਪਣੇ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਲੋਕਾਈ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਲੰਮੇ ਸਫ਼ਰ 'ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਸਫ਼ਰ ਕਹਿਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਸ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਯਾਤਰਾ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਜਿਸ ਥਾਂ ਉਹ ਗਏ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ, ਉਥੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਕੱਚ ਸਿੱਧ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸੱਚ ਦਾ ਚਾਨਣ ਵਿਖੇਰਿਆ। ਹਰਦੁਆਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਡੁਬਕੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਯਾਤਰੀ ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਜਲ ਸੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਰਾਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਪਾਣੀ ਸੁੱਟਣ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਅਸੰਭਵ ਦਰਸਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਬਚ ਨਾ ਸਕੇ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਸੈਂਕੜੇ ਮੀਲਾਂ 'ਤੇ ਜਲ ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਮੀਲ ਦੂਰ ਦੂਜੇ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਕੱਚ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧਿਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਚੂਰ ਚੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸਚਰਜ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾ ਆਇਆ। ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਵਹਿਮ ਦਾ ਨੇਰਾ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਰਗਰ ਕਾਰਨ ਇਹ ਬਣਿਆ ਕਿ ਨਵ-ਚੇਤਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜੋ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਉਹ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਪਰਤੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੀ, ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣਾਈ ਵਿਧੀ ਨੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਕਮਾਲ ਸੀ। ਸਿੱਧ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਵੀਨ ਗਿਆਨ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਗਰ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਚਾਰਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਦੇ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਵੀ ਉਹ ਸਿਰਜਕ ਸਨ। ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਧਰਮ ਸਥਾਨ, ਆਪਣਾ ਦੇਸ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਬੇਗਾਨਾ, ਸਮਾਂ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਕੇ, ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਗਤ ਜਲੰਦੇ ਨੂੰ ਜੋ ਚਾਨਣ ਬਖਸ਼ਿਆ, ਉਹ ਉਲਝਣਾਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਪਈਆਂ ਉਲਝਣਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਣ, ਨਿਖੇੜ ਦੀ ਸਾਂਝ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਅਣਖੱਕ ਪਰਿਯਾਸ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਦੁਰਲੱਭ ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਲੱਭ ਸੀ।

ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਜ਼ਰਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰਵਾਰ ਵੀ ਇਹ ਆਪਣਾ ਕੌਤਕ ਦਿਖਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਉਦਾਹਰਣ 'ਆਰਤੀ' ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਸੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਭਰਮ ਜਾਲ ਸਮਾਨ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਹਰ ਪਲ ਵਾਪਰਣ ਤੇ ਵਿਗਸਣ ਵਾਲੀ ਸੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਦਭੁਤ ਆਰਤੀ ਜਿਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਅਦਭੁਤ ਤੋਂ ਵੀ ਪਾਰ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਮੀਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਕਠਿਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ :

ਗਗਨ ਮੈਂ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ ॥ ਧੂਪੁ ਮਲਆਨਲੋ ਪਵਣੁ
ਚਵਰੇ ਕਰੇ ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੂਲੰਤ ਜੋਤੀ ॥ ਕੈਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ ਭਵਖੰਡਨਾ ਤੇਰੀ
ਆਰਤੀ ॥ ਅਨਹਤਾ ਸਬਦ ਵਾਜੰਤ ਭੇਰੀ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥ ਸਹਸ ਤਵ ਨੈਨ ਨਨ ਨੈਨ ਹੈ ਤੋਹਿ ਕਉ
ਸਹਸ ਮੂਰਤਿ ਨਨਾ ਏਕ ਤੋਹੀ ॥ ਸਹਸ ਪਦ ਬਿਮਲ ਨਨ ਏਕ ਪਦ ਗੰਧ ਬਿਨੁ ਸਹਸ ਤਵ ਗੰਧ
ਇਵ ਚਲਤ ਮੋਹੀ ॥ ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ ॥ ਤਿਸ ਕੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ
ਹੋਇ ॥ ਗੁਰਸਾਖੀ ਜੋਤਿ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ ॥ ਜੋ ਤਿਸ ਭਾਵੈ ਸੁ ਆਰਤੀ ਹੋਇ ॥ ਹਰਿ ਚਰਣ ਕਮਲ
ਮਕਰੰਦ ਲੋਭਿਤ ਮਨੋ ਅਨਦਿਨ ਮੋਹਿ ਆਹੀ ਪਿਆਸਾ ॥ ਕ੍ਰਿਪਾ ਜਲੁ ਦੇਹਿ ਨਾਨਕ ਸਾਰਿੰਗ ਕਉ
ਹੋਇ ਜਾ ਤੇ ਤੇਰੈ ਨਾਮਿ ਵਾਸਾ ॥

ਜੋ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਵਾਮਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕੁਝ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਪਰਤੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਵਿ ਭਾਖਾ ਵਰਤੀ, ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਠ ਤੋਂ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੇਚ ਦੀ ਭਾਖਾ ਦੇ ਬੋਲ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਲੌਕਿਕ ਗੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ ਉਭਰਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਮਾਨਵ ਵਲੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਪ ਆਤਮ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਬਿਲਕੁਲ ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ, ਪਰ ਇਸੇ ਵਾਲੀ ਉਤਮਤਾ ਦੇ ਹਾਣੀ ਦੇ ਹੋਰ ਅਨੁਭਵ ਹਨ ਜੋ ਬਿਦੇਸ਼ ਭਾਵ ਅਰਬ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮੱਕਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਰਾਕ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਬਗਦਾਦ ਵਿਚ ਵਾਪਰੇ। ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਕੁਲ ਅਡੰਬਰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਵੱਲ ਪੈਰ ਕਰਕੇ ਲੇਟ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਲੋਂ ਇਹ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਅਨਾਦਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜੇ ਨਿਮਰ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਉਧਰ ਮੋੜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਜਿਧਰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਲ੍ਹਾ ਤਾਂ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜਿਧਰ ਵੀ ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਮੋੜੇ ਗਏ, ਮੱਕਾ ਉਧਰ ਹੀ ਘੁੰਮ ਗਿਆ। ਬਗਦਾਦ ਵਿਚ ਵੀ ਜੋ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਉਸਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨਿਰ-ਉੱਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜੋ ਦਾਂਤਿ ਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜਾ-ਨਸ਼ੀਨ ਨਾਲ ਰਵੱਈਆ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਦੋਵਾਂ ਮੁਕੱਦਸ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਦਾਂਤਿ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਘਿਰਣਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ।

ਇਸ ਵਿਚ ਸਜਾ ਨੂੰ ਹੀ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਰਵਾਦਾਰੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗਰਦਾਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਏਥੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਫ਼ਰਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। **ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ** ਸਮੇਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੀ ਆਯੂ ਦਾ ਤੀਜਾ ਭਾਗ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਲਾਹੇ ਲਾਉਣ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਸਨ। ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ ਅਜੇਹੀ ਕੋਈ ਅਸਹਿ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਆਯੂ ਦਾ ਲਗਭਗ ਤੀਜਾ ਭਾਗ ਉਹਨਾਂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਪਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਰਵਰਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਸਮੇਤ ਨਿਕਟਵਰਤੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਗਰ ਵਿਚਾਰ ਸਨ। ਨਿਰਪੇਖ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਸਾਪੇਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਜੋ ਮਾਤਾ, ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਭੈਣ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੋਹ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਰਮੋਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਹ ਡੂੰਘੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਂ, ਭੈਣ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਭੋਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਾਰ ਵਿਕਲਪੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਪਰਤੱਖ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਆਖ਼ਰੀ ਗੱਲ ਜੋ ਜਾਨਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਫ਼ਰ, ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਧੁਰ ਪੂਰਬ ਤੱਕ ਅਤੇ ਪਾਰ ਅਰਬ ਅਤੇ ਇਰਾਕ ਜਾਣ ਦਾ ਜੋ ਸਬੱਬ ਬਣਿਆ, ਉਹ ਕੀ ਸੀ। 'ਰਾਗ ਸਾਰਗ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ' ਵਿਚ ਨਿਚਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਗੁੰਝਲ ਕੁਲ ਭੇਦ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਅਖੀਂ ਪਰਣੈ ਜੇ ਫਿਰਾਂ ਦੇਖਾਂ ਸਭੁ ਆਕਾਰ ॥ ਪੁੱਛਾਂ ਗਿਆਨੀ ਪੰਡਤਾਂ, ਪੁੱਛਾਂ ਬੇਦ ਵੀਚਾਰ ॥

ਪੁੱਛਾਂ ਦੋਵਾਂ ਮਾਣਸਾ ਜੋਧ ਕਰਹਿ ਅਵਤਾਰ ॥ ਸਿੱਧ ਸਮਾਧੀ ਸਭਿ ਸੁਣਿ ਜਾਇ ਦੇਖਾਂ ਦਰਬਾਰੁ ॥

ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਦਿਆ ਕਾਰਨ ਸੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਪਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁਤਾ ਸਫ਼ਰ ਪੈਦਲ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਰਬ ਜਾਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿਚ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ ਉਹ ਪੈਦਲ ਹੀ ਨਿਬੇੜਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੈਦਲ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਹਨ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਬੰਦੇ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਮੰਜ਼ਲ 'ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਖਣ ਪਾਖਣ ਦਾ ਢੰਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ੰਕੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਸੁੱਝਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਨਿਠ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਬੜਾ ਕੁੱਝ ਜਾਨਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਜੇ ਪੂਣੀ ਕੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਗਗਨ ਬਰਾੜ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਂ' ਸਮਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ:

ਤੇਰੇ ਜਨਮ ਦਿਨ 'ਤੇ / ਤੈਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ...

ਬਸ ਇਕ ਮਨ ਹੀ ਹੈ ਮੈਲਾ ਕੁਚੈਲਾ / ਤੂੰ ਉਹੀ ਰੱਖ ਲੈ...

ਤੇ ਇਕ ਇੱਛਾ ਇੱਛਾ ਅਧੂਰੀ ਜਿਹੀ / ਕਿ ਕਾਸ਼ ਕਿਤੇ ਉਦੋਂ

ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਧੀ ਬਣ ਕੇ ਜਨਮੀ ਹੁੰਦੀ / ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਵੀ ਉਦਾਸੀ 'ਤੇ 'ਕੱਲੇ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੰਦੀ...

ਮੈਂ ਰੋਂਦੀ ਰੋਂਦੀ ਤੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਦੀ ਤੇ / ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਤੇਰੀ ਉਂਗਲੀ ਫੜ ਕੇ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ...

ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖ ਕੇ / ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਐਨਾ ਭਿੱਜ ਜਾਂਦਾ...

ਕਿ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਸਿੱਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝਦਾ...

ਤੇ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ ਕੱਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਨਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ / ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਲ ਰੱਖਦਾ

ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਬਹੁਤ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੀ / ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ...

ਜਦ ਮੈਂ ਥੱਕ ਜਾਂਦੀ / ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਗੋਦ 'ਚ ਸਿਰ ਰੱਖ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀ/ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਥਕਾਵਟ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ...

ਪਰ ਕਾਸ਼ ਜੇ ਕਿਤੇ ਉਦੋਂ / ਤੇਰੀ ਧੀ ਬਣ ਕੇ ਜਨਮੀ ਹੁੰਦੀ।

ਸੰਪਰਕ : 98150-86016

ਸਵਾਮੀ ਅੰਤਰ ਨੀਰਵ

ਰੁੱਖ ਦਾ ਗੀਤ

-1-

ਵੇ ਰੁੱਖੜਾ
ਤੂੰ ਕਿਧਰੋਂ ਆ ਕੇ
ਉਗਿਆ ਮੇਰੇ ਬੰਨੇ
ਉਪਰੀ ਥਾਵੇਂ ਕਿਮੋਂ ਉਗਣਾ
ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਤਾ ਜਾਚ ਸਿਖਾ ਦੇ
ਜੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨੋਂ

ਵੇ ਰੁੱਖੜਾ
ਤੇਰੀ ਜੜ੍ਹ ਸਿਆਣੀ
ਭੱਜਦੀ ਪਾਣੀ ਥਾਣੀਂ

ਵੇ ਰੁੱਖੜਾ
ਤੇਰੀ ਟਾਹਣੀ ਚੰਗੀ
ਸੂਰਜ ਸੰਗ ਜੋ ਮੰਗੀ

ਜਦੋਂ ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਝੜਦੇ
ਉਸਲੇ ਤੁਸ ਕਿ ਕਰਦੇ ?

ਜਿਸਲੇ ਤੁੰਦੇ ਪੱਤਰ ਆਉਂਦੇ
ਹਰਾ ਗੀਤ ਕੋਈ ਗਾਉਂਦੇ ?

ਜਦੋਂ ਤੁਸਾਡੇ ਫੁੱਲ ਫਲ ਆਉਂਦੇ
ਛੱਜਰਾ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਟੁਰਦਾ
ਚਾਅ ਵੀ ਟੁਰਦੇ ਜਾਂਦੇ
ਰੁੱਖੜਿਆ ਭਾਈਆ ਵੇ

-2-

ਵੇ ਰੁੱਖੜਾ
ਤੂੰ ਰੋਂਦਾ ਹੋਸੇਂ
ਜਿਸਲੇ ਪੱਛਦੇ ਤੈਨੂੰ
ਮੈਂ ਨਾਂਹ ਪੱਛਸਾਂ, ਮੈਂ ਨਾਂਹ ਟੱਕਸਾਂ
ਦਸ ਦੇ ਦੁਖੜਾ
ਮੇਰਿਆ ਰੁੱਖੜਾ
ਮੈਨੂੰ

ਵੇ ਰੁੱਖੜਾ

ਤੂੰ ਬਾਲਣ ਬਣਨਾ
ਇਸਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਤੈਨੂੰ
ਚੁਲ੍ਹੇ ਜਾਂ ਚਿਖਾ ਵਿਚ ਲੱਗਣਾ
ਕਿਹੜਾ ਜੱਚਦਾ ਤੈਨੂੰ

ਜਾਂ ਤੂੰ ਬਣਨਾ ਪਲੰਘ ਨਵਾਰੀ
ਜਾਂ ਲੱਗਣਾ ਕਿਸੇ ਉੱਚੀ ਅਟਾਰੀ
ਜਾਂ ਤੂੰ ਬਣਨਾ ਕੋਈ ਬੂਹਾ
ਜਾਂ ਬਕਸਾ ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਾਲਾ

ਜਾਂ ਤੂੰ ਬਣਨਾ ਹਲ ਪੰਜਾਲੀ
ਕਰਨੀ ਸੁੱਚੀ ਕਾਰ
ਦਸ ਵੇ ਯਾਰ
ਰੁੱਖੜੇ ।

ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ

ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰੀ ਕਿਸਨੇ ਸੁਫਨਾ ਤੱਕਿਆ
ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਪਈ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ
ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ

ਵਣ ਤ੍ਰਿਣ ਪੰਛੀ ਦਰਿਆ ਮੱਛੀਆਂ
ਬੋਲਣ ਮੇਰੀ ਬੋਲੀ
ਟਰਦੇ ਚੌਖੁਰਾ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ
ਬੋਲਣ ਮੇਰੀ ਬੋਲੀ

ਸਭ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਕੱਥਾਂ, ਕਵਿਤਾਂ
ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ

ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਵਿਚ
ਸੋਬ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸੋਊ ਲਿਖਿਆ
ਭਾਈ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਵੀਰਾ
ਮਾਂ ਨੂੰ ਬੋਬੇ

ਰੰਗ ਹਰੇ ਨੂੰ ਨੀਲਾ ਸੱਦਿਆ
ਆਸਮਾਨ ਤੇ ਘਾਹ ਦੇਵੇਂ ਨੀਲੇ

ਘਾਹ ਦੇ ਅੱਗੇ
ਖੰਭਿਆਂ² ਦੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ
‘ਸਰਬ-ਨੀਲ’³ ।

-2-

ਅੱਗੇ ਗਿਆਂ ਯਮਰਾਜ ਵੀ
ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ, ਠੱਠੇ ਕਰਦਾ

ਹੱਸਦਾ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਂ ਨੂੰ
ਮੱਕ ਦੀ ਰੋਟੀ
ਨੀਲੇ ਲਾੜਾਂ ਵਾਲੀ ਕੜੀ ਖਵਾਂਦਾ
ਆਂਹਦਾ ਰੱਜ ਰੱਜ ਖਾਵੀਂ
ਭੁੱਖਾ ਨਾ ਸੌਂ ਜਾਵੀਂ ।

♦

1. ਚੌਖੁਰ: ਚੌਪਾਏ 2. ਖੰਭਿਆਂ: brackets 3. ਨੀਲੇ
ਲਾੜ : ਸਾਬਤ ਹਰੇ ਪੱਤੇ ।

ਦਰਸਾ¹

ਸੁੱਚੇ ਮੂੰਹੀਂ
ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ
ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕੁੱਜੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ
ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦਾ
ਬਾਣੀ ਕਰਦਾ
ਥਾਂ ਥਾਂ ਭਰੇ ਕੁੱਜੇ ਧਰਦਾ

ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ
ਆਲਾ ਮਾਰੇ
ਅਰਦਾਸ ਗੁਜ਼ਾਰੇ
ਜਿੱਥੇ ਕੋਲ ਆਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾ
ਆ ਕੁੱਜੇ ਵਿਚ ਵੜ੍ਹ ਜਾ, ਜਾਂ
ਘੱਟ ਪੀਵੀਂ ਕੁੱਜੇ ਦਾ ਪਾਣੀ
ਤੈਨੂੰ ਲੱਭੇ ਧਰਤ ਸਿਆਣੀ

ਧੁੱਖਦੀ ਧੁੱਪ ਪਿੰਡੇ ਧਰ ਕੇ
ਕਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ, ਕਦੇ
ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ
ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ
ਕੁੱਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਭਰਦਾ
ਸੈਣਤਾਂ ਕਰਦਾ
ਮੇਰੇ ਲੈਂਦਾ

ਤਰਕਾਲਾਂ ਨੂੰ
ਜਲ ਦੇਵਤਾ ਧਿਆਉਂਦਾ
ਪਾਣੀ ਪਾਉਂਦਾ ਕੁੱਜੇ ਭਰਦਾ
ਰਾਤੀਂ ਦੀਵੇ ਬਾਲ ਕੇ ਧਰਦਾ
ਕੁੱਜਿਆਂ ਕੋਲ
ਹੋਲੇ ਜਿਹੇ ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਕਰਦਾ
ਨਿੱਕੀ ਲੋਅ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਕਰਦਾ

ਇੱਥੋਂ ਪੁੱਟ ਲੋ
ਇੱਥੇ ਪਾਣੀ
ਇੱਥੇ ਜਲ ਦੇਵਤਾ ਵਸਦਾ
ਇੱਥੇ ਹੀ ਵਸਦੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ।

♦

1. ਦਰਸਾ: ਸੁੰਘਾ, ਖੂਹ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਦੱਸ
ਪਾਉਂਦਾ ਵਾਲਾ

ਕੈਂਹ ਦੀ ਕੌਲੀ

ਪੜਦੋਹਤੀ ਪੜਪੋਤੇ ਵਾਲੀ
ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ
ਭਾਂਡੇ ਵੰਡਦੀ ਪਈ ਹੈ ਮੇਰੀ ਮਾਂ

ਮੈਨੂੰ ਕੈਂਹ ਦੀ ਕੌਲੀ ਦਿੱਤੀ, ਆਖੇ
ਕੈਂਹ ਹੀ ਸੁੱਚੀ ਹੁੰਦੀ
ਜਦੋਂ ਰੱਬ ਸੀ ਧਾਤ ਬਣਾਈ
ਬੰਦੇ ਝੋਲੀ ਕੈਂਹ ਸੀ ਪਾਈ

ਬੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ
ਗਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਮੁਾਨੂੰ
ਕੈਂਹ ਦੀ ਪੌੜੀ ਚੜ੍ਹਿਆ
ਕੈਂਹ ਦਾ ਚਾਕੂ
ਕੈਂਹ ਦੀ ਟੱਲੀ
ਕੈਂਹ ਦੀ ਥਾਲੀ ਕੌਲੀ ਬਰਤਨ
ਮਿੱਟੀ ਵਿਚੋਂ ਬੰਦਾ ਉੱਠਿਆ
ਕਾਂਸਾ ਸਜਿਆ

ਕਾਂਸੇ ਦੇ ਵਿਚ
ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਬਰਕਤ ਵਸਦੀ

ਰੱਬ ਨੇ
ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਠੱਠੇਰਾ ਘੱਲਿਆ
ਨਾਲ ਸੀ ਘੱਲਿਆ ਕਾਂਸਾ

ਹੁਣ ਨਾਹੀਂ ਦਿਸਦਾ ਕਿਤੇ ਠੱਠੇਰਾ
ਬੰਦਾ ਵੀ ਦਿਸਣੋਂ ਹੱਟ ਜਾਵੇਗਾ
ਭੁਲ ਜਾਵੇਗਾ, ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਾ ਸੀ

ਕੈਂਹ ਦੀ ਕੌਲੀ
ਸਾਂਭ ਸਾਂਭ ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਰੱਖਣਾ
ਤੇਰੇ ਪੂਰ ਨੂੰ
ਬੰਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸਨਦ ਹਾਂ ਦਿੰਦੀ।

ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੰਦੇਸ਼

ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਬੱਚਾ
ਪੈਂਸਿਲ ਦੀ ਨੋਕ ਨਾਲ
ਗੋਲੀ ਦੀ ਨੋਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੈ
ਉਸਨੇ 'ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੰਦੇਸ਼' ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ
ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਹੈ
ਅਵਲ ਆਉਣਾ ਹੈ

ਬਾਰਡਰ ਲਾਗੇ
ਭੇਡਾਂ ਨਾਲ ਗਏ ਨੂਰ ਦੇ
ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਆ ਵਜੀ ਸੀ
ਪਾਰੋਂ ਚਲੀ ਗੋਲੀ
ਉਸ ਦਿਨ ਆਖਰੀ ਰੋਜ਼ਾ ਸੀ

ਮੱਕੀ ਛਿਲਦੇ ਪਿਉ ਨੂੰ
ਚਾਹ ਦੇਣ ਗਈ ਸੀ ਕੁੜੀ
ਕਹਿੰਦੇ ਕ੍ਰਾਸ-ਫਾਇਰਿੰਗ ਵਿਚ ਮਰੀ ਹੈ

ਇਥੋਂ ਦਾ ਬੱਚਾ
ਕੋਰੀ ਹੀ ਛੱਡ ਆਇਆ ਹੈ
ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ੀਟ

ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ

ਸੰਤਾਲੀਉਂ ਲੰਘ, ਪਾਰ
ਆਪਣੇ ? ਪਿੰਡ ਗਿਆ
ਠੀਕਰੀ ਚੁੱਕ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ
ਇਹ ਮੰਨਦਿਆਂ ਕਿ
ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਵਾਲੇ ਬੱਟ' ਦੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ
ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਬਚੀ ਸੀ
ਉਦੋਂ ਉਹ ਪਿਤਾ ਨੂੰ
ਗੁੱਥਲੀ ਵਿਚ ਭਰ
ਹਰਿਦੁਆਰ ਛੱਡ ਆਏ ਸਨ

ਠੀਕਰੀ
ਨਾ ਗੋਲ ਹੈ ਨਾ ਤਿਕੋਣੀ ਚੌਕੋਣੀ ਜਾਂ ਪੰਜ ਕੋਣੀ
ਉਹ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਹੀ
ਬੇਤਰਤੀਬੀ ਹੈ

ਜੇਬ ? ਵਿਚ ਚੁੱਭਦੀ ਠੀਕਰੀ
ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਲਗਦੀ ਹੈ

ਆਪਣੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਖੁਣਿਆ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ
ਠੀਕਰੀ ਉੱਤੇ ਸਿਵੇ ਦਾ ਪਤਾ ਦਰਜ ਹੈ
ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਦੁਆਲੇ ਲਗੇ ਰੁੱਖਾਂ ਤੇ
ਫੁੱਲ ਖਿੜੇ ਹਨ
ਠੀਕਰੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ
ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਛਪਿਆ ਹੈ
ਮਕਾਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪਈ ਹੈ

ਠੀਕਰੀ ਵਿਚੋਂ ਉਠਦੀ ਹੈ
ਪੱਕੀਆਂ ਨਾਸ਼ਪਾਤੀਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋਈ
ਉਸ ਵਿਚ ਦੋਧੀ ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੁਮਕ ਹੈ

ਐਤਕੀਂ ਉਸ
ਠੀਕਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹਲ ਵਾਹਿਆ
ਝੋਨਾ ਬੀਜਿਆ ਹੈ
ਘਰ ਪੁੱਜੇ ਦਾਣੇ ਵੀ
ਠੀਕਰੀ ਜੇਹੇ ਵਜਦੇ ਹਨ

ਠੀਕਰੀ ਟੁਰਦੀ ਮੇਜ਼ ਤੱਕ ਆਉਂਦੀ
ਤਾਕਸੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵਿਰਾਜੀ ਹੈ
ਹੁਣ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕੋਲ ਪਈ ਠੀਕਰੀ
ਇਕ ਬੰਦ ਕਿਤਾਬ ਹੈ।

♦

1. ਬੱਟ: ਮਰੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਭਰੇ ਪਾਣੀ ਦਾ
ਫੋੜਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਘੜਾ 2. ਤਾਕਸਾ: ਸ਼ੋ-ਕੇਸ

ਵ

ਮੋਬਾ. 7006683870

ਖੁਦ ਦੀ ਭਾਲ

ਜਿੰਦਰ

ਕੋਈ ਵੀ ਸੱਚ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਮਾਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸੱਚ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦਾ ਸੱਚ ਦੂਜੇ ਲਈ ਝੂਠਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਦੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਮੂਰਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਧਰਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਜੀ ਦੀ ਵੇਦਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਈ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚਲਾ ਸੱਚ ਅੱਜ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਇਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸੱਚ ਸੀ। ਦਲਾਈ ਲਾਮਾ ਜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਐਦਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ : “ਹਰਿਆ-ਭਰਿਆ ਦਰਖਤ ਪੱਤਝੜ ਵਿੱਚ ਮੁਰਝਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਕਰੂਪਤਾ ਵਿੱਚ, ਜਵਾਨੀ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ।” ਅਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਕੁੱਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਧੁੰਦਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੀ ਜੋ ਸਾਡਾ ਮੀਡੀਆ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨ ਲਈਏ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸੱਚ ਦੇਖਣ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਅੱਖ ਹੋਵੇਗੀ। ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੱਚ ਦੇਖਣ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਨਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ‘ਕ੍ਰੀਏਸ਼ਨ’ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਲੇਖਕ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਉਹ ਕ੍ਰੀਏਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕ੍ਰੀਏਸ਼ਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਠਕ ਇੱਕ ‘ਸੱਚ’ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਆਲੋਚਕ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸੱਚ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਹ ਝੂਠ ਹੈ ਤੇ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਾਲਪਨਿਕ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਹ ਸੱਚ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਛਪੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਕਸਰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿੱਚ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਆਪ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਅਸਾਧਾਰਨ ਗੁਣ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਪਲ ਬਖਸ਼ੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਕੁੱਝ ਪਲ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਜਿੰਦਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਅੱਗੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਰਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਇੱਕ ਪਤੀ, ਦੋ ਬੇਟਿਆਂ ਦਾ ਬਾਪ, ਦੋ ਨੂੰਹਾਂ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਤੇ ਪੋਤੇ ਸਮਰ ਕੰਡਾ ਤੇ ਪੋਤੀ ਐਨਾ ਦਾ ਦਾਦੂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਈ ਲਿਖਣਾ ਰਹੱਸ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹੋਰ ਰਹੱਸਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸਾਡੇ ਵੇਦ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ ਜਾਂ ਛਪੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਲਿਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂ ਜੁ ਉਹ ਕਰਾਮਾਤੀ ਪਲ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਖਤਮ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਅਰਜੁਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਕੋਲ ਮਹਿਲ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ‘ਗੀਤਾ’ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਸੁਣਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, “ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ‘ਗੀਤਾ’

ਦੁਬਾਰਾ ਤੋਂ ਸੁਣਾਉ। ਮੈਂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ 'ਚ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹਾਂ।” ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, “ਹੁਣ ਨਾ ਉਹ ਸਮਾਂ ਏ, ਨਾ ਥਾਂ ਤੇ ਨਾ ਸਥਿਤੀ। ਨਾ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਦਾ ਮੈਦਾਨ। ਨਾ ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਅਰਜੁਨ ਏਂ। ਨਾ ਮੈਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਾਂ। ਮੈਥੋਂ ਦੋਬਾਰਾ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਉਚਾਰ ਹੋਣੀ। ਜਿਹੜਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਹੀ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਏ।” ਇਹੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਮਨ ਬਣਾ ਕੇ ਜਾਂ ਪਲੈਨਿੰਗ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਮੈਥੋਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਜੇ ਲਿਖੀ ਵੀ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸੋਚਿਆ ਜਦੋਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। 2010 ਤੋਂ 2021 ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਪਰ ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਵਿਧਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਕਨਫੈਸ਼ਨ ਬੋਕਸ (2023) ਛਪਵਾਈ।

• • •

ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਖੁੜਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਤਿਆ। ਪੈਸੇ ਪੈਸੇ ਲਈ ਤਰਸੀਦਾ ਸੀ। ਨਾ ਚੰਗਾ ਖਾਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਨਾ ਚੰਗਾ ਪਹਿਨਣ ਨੂੰ। ਕਿਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਸਿਰਫ ਨਾਨਕਾ ਪਿੰਡ-ਬਿਲਗਾ ਸੀ। ਗਾਂਧਰਾਂ ਤੋਂ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਚੜ੍ਹਣਾ ਤੇ ਬਿਲਗੇ ਜਾ ਉਤਰਣਾ। ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਰੇਹੜੀ 'ਤੇ ਪੱਕਦੇ ਪਕੌੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਤੁਰ ਪੈਣਾ। ਮਾਮਾ ਜੀ ਨਲਕਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਸਿੱਖੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਸਿਖਾਈ। ਭਾਪਾ ਜੀ ਨੇ ‘ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਬੁਰਾ ਨਾ ਸੋਚਣ’ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਬਰ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਬਚਪਨ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਐਮ. ਬੀ. ਡੀ. ਪ੍ਰੈੱਸ ਵਿੱਚ ਵੀਹ-ਵੀਹ ਘੰਟੇ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਮਿਹਨਤੀ ਹੋਣ ਪਿੱਛੇ ਜਿੱਥੇ ਘਰ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਸਨ-ਉਥੇ ਖੁੜਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਐਮ. ਏ. ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਿਰਫ ਦੋ ਸੂਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਪਿੰਡੋਂ ਸਾਢੇ ਛੇ ਵਜੇ ਬੱਸ ਫੜਦਾ। ਜਲੰਧਰ ਆ ਕੇ ਕਿਸੇ ਬੱਸ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਾਲਜ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ। ਚਾਰ ਵੱਜੇ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ। ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ। ਕੱਛ ਵਿੱਚ ਪੱਲੀ ਲੈ ਕੇ ਮੱਝਾਂ ਲਈ ਪੱਠੇ ਖੋਤਣ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ਾਇਦ ਸੱਚੀ ਨਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਐਮ. ਏ. ਕਰਦਾ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਵੱਟਾਂ ਤੋਂ ਘਾਹ ਵੀ ਖੋਤ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਥੋਂ ਵੱਡਾ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਰੋਡਵੇਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੰਡਕਟਰ ਲੱਗਾ ਸੀ ਜਿਸ ਜਿੱਦਾਂ ਕਿੱਦਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਵੱਡਾ ਬੇਟਾ ਸ਼ਿਵ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਅਨ ਨਾਗਰਿਕ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਸੈਫੀ ਨੇ ਫਲੈਕਸ ਛਾਪਣ ਵਾਲੀ ਵੱਡੀ ਮਸ਼ੀਨ ਲਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।

• • •

ਅਨਿਤਾ ਮੂਰਜਾਨੀ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਗੋਦਾਮ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਿੱਥੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨੇਰਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਟਰੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਚਲਾ ਕੇ ਤੁਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਯਥਾਰਥ ਉੱਨਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਬੈਟਰੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸ ਸਟੋਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਾਮਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਦੇਖਦੇ ਹੋ, ਉਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਦੁਨੀਆ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਬੈਟਰੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਓ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿਓ।”

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਪਣੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਾ ਲੈਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਖਿਲਾਰਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਪੰਨੇ ਨਾ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਦਾ।

• • •

ਮੈਂ ਹੈਮਿੰਗਵੇ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, “ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸਰਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੂਲਭੂਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇ। ਬਹੁਤ ਚੁਪਕੇ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ, ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਾਨਸ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇੱਕ ਗਤੀ ਦਾ ਬਸਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਕਦਮਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਲਵੇ।” ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਸੀਨੀਅਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਖਤਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿੱਦਾਂ :

- (1) ਕੁੱਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇੱਕਲਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।(ਦਰਦ)
- (2) ਤਰਸੇਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਵੀਨਾ, ਮੈਨੂੰ ਐਨਾ ਥੱਕਾ ਦੇ ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆ ਜਾਵੇ।” (ਕੈਲਕੁਲੇਸ਼ਨ)
- (3) ਸ਼ਾਇਦ ਆਖ਼ਰੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰੀਆ ਨੇ ਇਹੀ ਕਹੀ ਸੀ, “...ਅਸਲੀ ਰਵਾਂਦਾਰੀ ਤਾਂ ਸੈਲਫ ਤੇ ਮੌਰਲ ਵਿਲਯੂ 'ਚ ਪੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਆ... ਸਾਨੂੰ ਇਹੀ ਕੁਸ਼ ਸਿਖਾਇਆ ਗਿਆ।” (ਤਹਿਜ਼ੀਬ)
- (4) ਨੀਂਦ ਮੇਰੇ ਵੱਸ 'ਚ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੁਨੀਆ ਉਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।(ਜਿੱਤ)
- (5) ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਐਦਾਂ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਬਦਲਾ ਲੈ ਰਹੀ ਹੋਵਾਂ।(ਮੁੜ ਗਲਤੀ ਨਾ ਕਰੀਂ)
- (6) ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਖ ਹੀ ਕਿਉਂ ਦਿੱਸਿਆ ਹੈ?(ਪਾਪ)
- (7) ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਮਰੀਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ।(ਇੱਕ ਸੁਆਲ)
- (8) ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।(ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ)
- (9) ਹਾਂ। ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਆਰੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ???(ਸ਼ੀਤ ਯੁੱਧ)

• • •

ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਹੀ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਕਤਲ, ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ, ਜ਼ਖ਼ਮ, ਕੱਚੇ ਪੱਕੇ ਨਕਸ਼ੇ, ਜਿੱਤ, ਪਾਪ। ਕੁੱਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੈਂ ਦੂਜੀ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਿੱਦਾਂ ਦਰਦ, ਸੇਫ਼ਟੀ ਕਿੱਟ, ਜੋਗੀ, ਬਲਾਤਕਾਰ, ਚਿਰਾਗ। ਅਕਸਰ ਹੁੰਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾਰੀ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਕਦੇ ਇਹ ਅੱਧੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਅੱਧੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ। ਜਦੋਂ ਫੇਰ ਕਰਤਾਰੀ ਪਲ ਹਲੂਣਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਫੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਛੱਡੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਰੋਬੋਤਰੋ ਬੋਲਾਨਯੋ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਕਿ, “ਇੱਕ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਕਹਾਣੀ 'ਤੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪਾਲ ਲਵੇ, ਸਮਝ ਲਓ ਉਹ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤੱਕ ਇੱਕ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ, ਸਿਰਲੇਖ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲ-ਬਦਲ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।” ਮੈਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਿਖਣ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੌ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸ, ਇਤਿਹਾਸ, ਸਾਖੀਆਂ, ਫਰਾਇਡ, ਡਾਰਵਿਨ, ਪੰਚਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

• • •

ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, “ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਕਹਾਣੀ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੋਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚ ਹੋਵੇ। ਸਾਧੂ ਪਿਉ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮਾੜੇ ਪੁੱਤ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਹੋਣਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਆਵੇਗ ਵਿੱਚ ਪਿਉ ਦੇ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਦੁੱਖਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਾਰਨ, ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਆਕ੍ਰਿਸ਼ਤ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੁਰਾ ਆਦਮੀ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਦੇਵਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲੁਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ- ਇਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚ ਹੈ। ਉਸ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਿਖਾ ਦੇਣਾ ਸਫਲ ਲੇਖਕ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਵਿਪਤਾ ਤੇ ਵਿਪਤਾ ਪੈਣ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਕਿੰਨਾ ਦਲੇਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ- ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕੇ ਉਹ ਵੱਡੇ ਸੈਕਟ ਦਾ ਸਾਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਲ-ਠੋਕ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬੁਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦੌੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਜੌਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ- ਇਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚ ਹੈ।”

ਮੇਰੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹਨ। ਮੈਂ ਫਰਾਇਡ ਨੂੰ ਨਿੱਠ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ’ ਤੇ ਹੋਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਮਿਸ਼ੇਲ ਫੂਕੋ ਦੀ ਪੁਸਤਕ History of Sexuality ਵੀ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਣ ਤੇ ਜਾਣਨ ਦਾ ਦੌਰਾ ਜਿਹਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੌਰੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ/ਚਿੰਤਕਾਂ/ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਜੁਲੀਹਸਟ ਈਰਿਗਾਰੇ, ਇਗਲੈਂਡ ਦੀ ਮਿਸ਼ੇਲ, ਜੇਦਲੀਨ ਰੋਜ਼, ਲੌਰ ਮੁਲਣੀ, ਜਰਮਨ ਗ਼ੀਰ, ਕੇਟ ਮਿਲਟੇ ਸੂਸਨ ਬ੍ਰਾਊਨ ਮਿਲਰ, ਮੈਰੀ ਡੈਲੀ ਤੇ ਕੈਥਰੀਨ ਮੇਕਕਿਨਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਜਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਰਮ, ਅਕਥ ਤੇ ਕਾਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਮਨੂੰ, ਅਰਥ ਬਾਰੇ ਕੌਟਲਿਆ ਤੇ ਕਾਮ ਬਾਰੇ ਵਾਤਸਾਇਨ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਵਾਤਸਾਇਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੈਕਸੁਅਲਿਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਘੋਖ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿੰਦਾਂ ਕਿ ਬਰਟਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਕਾਫੀ ਕੁੱਝ ਉਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।” ਫੇਰ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਰੋੜਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ/ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ/ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਾਂ।

•••

ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਮੋਹਨ ਰਾਕੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ, “ਕਹਾਣੀ ਛੋਟੀ ਵੀ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵੱਡੀ ਵੀ। ਪਰ ਗੱਲ ਉਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਫੜਣ ਦੀ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਸ ਵਿਅੰਗ, ਸੰਵੇਦ, ਵਿਰੋਧ ਜਾਂ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਮੂਰਖਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਗੱਲ ਉਹੀ ਸਾਧਾਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਸੀਂ ਜਿਊਂਦੇ ਹਾਂ। ਲਗਪਗ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਜਰਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਚੰਗੀ ਕਹਾਣੀ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹੀਏ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਉਹ ਖੰਡ-ਸੱਚ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬੇਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਚੁੱਕਣਾ ਹੈ, ਕਿੰਨੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣੀ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ।... ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਉਹੀ ਮਮਤਾ, ਉਹੀ ਈਰਖਾ, ਉਹੀ ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼, ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਦਿਮ ਕਾਲ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਹੀ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਹੋਰ-ਫੇਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪੁਨਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਆਪਣੇ ਸੀਨੀਅਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ‘ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਿੰਦੀ, ਬੰਗਲਾ, ਮਰਾਠੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਇਟਰਵੀਊ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ।

•••

ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ‘ਵਡੇਰਾ’ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਔਖਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵੇਲੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਤਾਏ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਈ ਹੋਰ ਰੂਪ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਚਿਹਰੇ ਰਲਗਭ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਬਾਬਾ ਗੰਗਾ ਰਾਮ। ਮੇਰਾ ਪੜਦਾਦਾ ਰੋਡਾ। ਨਕੜਦਾਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਪੜਦਾਦਾ। ਅਗਾਂਹ ਉਸ ਦਾ ਬਾਬਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਆਦਿ-ਪੁਰਖ ਹਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਬੀਤਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੇਖ-ਤੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿੰਨੇ ਹੋਰ ਚਿਹਰੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਚਿਹਰਾ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਇਹ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਅਜੀਤ ਕੌਰ, ਯਸ਼ਪਾਲ, ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ, ਚੈਬੇਵ, ਮੋਪਾਸਾਂ, ਟਾਲਸਟਾਏ, ਟੀ. ਐਸ. ਇਲੀਅਟ, ਥਾਮਸ ਹਾਰਡੀ, ਨਿਰਮਲ ਵਰਮਾ, ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ, ਕਮਲੇਸ਼ਵਰ, ਉਪੇਂਦਰਨਾਥ ਅਸ਼ਕ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਏਮਿਲੀ ਜੋਲਾ, ਹੈਮਿੰਗਵੇ, ਸੁਧੀਰ ਕੱਕੜ, ਵਿਲੀਅਮ ਡੈਲਰਿੰਪਲ ਤੇ ਮਹਾਂਰਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੀ ਆਖਰੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—“ਅਸੀਂ ਸਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਤੇਰੀ ਹੋਂਦ ਆ। ਸਮਝਿਆ?” ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। 1972-80 ਤੱਕ ਮੈਂ ਬੇਅੰਤ ਵਾਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਗਿਆ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਮਨ ਹਰਿਦੁਆਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਾਹਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਰ ਸਾਲ ਹਰਿਦੁਆਰ ਤੇ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬੈਠ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਹਾਉਣਾ ਤਾਂ ਕੀ, ਕਦੇ ਪੈਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਡੋਬੇ। ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠਦਾ ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਇਕੱਲਤਾ ਹੋਵੇ। ਪਹੋਵੇ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ। ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਭਾਰਤ। ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦਾ ਯੁੱਧ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗੰਧਾਰੀ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਜੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦੇ ਸੀ।” ਉਹ ਇਸ ਮਹਾਵਿਨਾਸ਼ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਕਸੂਰਵਾਰ ਮੰਨਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ਰਾਪ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, “ਅੱਜ ਤੋਂ 36 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਾਦਵ ਵੰਸ਼ ਵੀ ਐਦਾਂ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਲੜ੍ਹ ਮਰੇਗਾ।” ਦੁਰਯੋਜਨ ਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, “ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਪਟ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾਇਆ। ਤੁਹਾਡੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਸ਼ਿਖੰਡੀ ਦੀ ਉਟ ਨਾਲ ਭੀਸ਼ਮ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ। ਚਰੋਣਾਚਾਰਿਆ ਤੋਂ ਰਥਿਆਰ ਰਖਵਾਉਣ ਲਈ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਦੇ ਮਰਨ ਦੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਫੈਲਾਈ। ਤੁਹਾਡੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਰੱਥ ਦਾ ਪਹੀਆ ਕੱਢਣ ਵੇਲੇ ਨਿਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਕਰਣ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ। ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ਼ਾਰੇ 'ਤੇ ਭੀਮ ਨੇ ਧੁੰਨੀ ਹੇਠਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਜਾਘਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਯੁੱਧ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਅਧਰਮ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ।” ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਂਡਵ ਦਰੋਪਤੀ ਸਮੇਤ ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੇ ਦੇਹ ਤਿਆਗ ਲਈ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰੋਪਤੀ ਦਾ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੀਮ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, “ਦਰੋਪਤੀ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ।” ਮਰਾਠੀ ਲੇਖਕ ਇਰਾਵਤੀ ਕਰਵੇ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਯੁਗਾਂਤ’ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੈਨੂੰ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਭੀਮ ਦਰੋਪਤੀ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਗਲੇ ਜਨਮ 'ਚ ਤੁਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹੋਣਾ। ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ਤਰ ਸ਼ਾਇਆ 'ਚ ਅਸੀਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਦੇ ਆਨੰਦ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਵਾਂਗੇ।” ਇਹ ਹੈ ਸਾਡਾ ਅਤੀਤ। ਮਿਥਿਹਾਸ। ਇਤਿਹਾਸ। ਦਰਸ਼ਨ। ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਦਾਂ ‘ਜਿੱਤ’, ‘ਆਵਾਜ਼ਾਂ’, ‘ਦਰਦ’ ਤੇ ‘ਕੱਚੇ ਪੱਕੇ ਨਕਸ਼ੇ’ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ।

ਕਦੇ-ਕਦਾਈ ਵੱਡੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਭਾਪਾ ਜੀ, ਮੇਰੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਵੀ ਰਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਲਕੇ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਸੁਨਿਆਰਾ ਤੇ ਲੁਹਾਰਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਾਮਾ ਜੀ ਤੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਵਰਗੇ ਸਖਤ ਹੱਥ ਮੈਂ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ। ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਨ। ਅਜੇ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ‘ਕਤਲ’ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਾਪੂ, ‘ਜ਼ਖ਼ਮ’ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਤਾਇਆ, ‘ਜ਼ਹਿਰ’ ਦਾ ਤਾਇਆ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਹਨ। ਕਈ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਅੱਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ, “ਆਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸੀ ਨੂੰ। ਤੂੰ ਸਾਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ।” ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਵੀ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਬਦਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦਾ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, “ਮਨ 'ਤੇ ਪੱਕਾ ਅਸਰ ਉਸੇ ਲੇਖਣੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪਾ ਸਕੇ, ਜਿਹੜੀ ਪਾਠਕ ਦੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਲੂਣਾ ਦੇ ਸਕੇ।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਆਪਣਾ ਗਿਲਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ, “ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਫੇਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾ ਕੇ ਬਦਲ ਗਿਆਂ। ਤੂੰ ਸਾਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆਂ।” ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਅੱਖੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਾਤਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ‘ਰਫਤਾਰ’, ‘ਸ਼ਨਾਖਤ’, ‘ਹੁਣ ਤਕ’, ‘ਪਾਪ’, ‘ਹਾਫ਼ ਟਾਈਮ’, ‘ਜੂਠੀ’, ‘ਸਿਫਟੀ ਕਿੱਟ’, ‘ਵਿਦਾਅ’, ‘ਮੀਤੂ ਜਿੰਦਾਬਾਦ’, ‘ਤਹਿਜ਼ੀਬ’ ਤੇ ‘ਆਵਾਜ਼ਾਂ’ ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਹੁੱਝਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਫਰਕ ਤਾਂ ਆਉਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਿਆਣੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ

ਸੀ, “ਤੂੰ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰ। ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਚਰਿਆ ਕਰ। ਤੂੰ ਆਪ ਵੀ ਔਖਾ ਹੁਣਾਂ। ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਔਖਾ ਕਰਦਾਂ।” ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਰਹੇ। ਅੱਜ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਪੁੱਤ ਮੇਰਿਆ, ਬੰਦਾ ਵੀ ਕਦੇ ਬਦਲਿਆ। ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਮਹਾਭਾਰਤ ਵੇਲੇ ਵੀ ਐਦਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੀ ਓਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਆ। ਬੰਦੇ ਦੀ ਫਿਤਰਤ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ।” ਮੈਂ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ, “ਮੈਂ ਤਾਂ ਦੋੜਾਂ ਫਿਰਦਾ ਹਾਂ। ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪੱਟੀ ਗਿਆ ਤਾਂ ਖੇਮਕਰਨ ਬਾਰਡਰ ਦੇਖ ਆਇਆਂ। ਨੰਗਲ ਡਿੱਪੂ ਦੀ ਚੈਕਿੰਗ ਵੇਲੇ ਭਾਖੜਾ ਡੈਮ ਦੇਖ ਲਿਆ। ਹੁਸੈਨੀਵਾਲ ਵਾਲਾ ਬਾਰਡਰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਡਿੱਪੂ ਐਸ. ਪੀ. ਏ. ਹਾਂਡੇ ਨੇ ਦਿਖਾਇਆ। ਮੁਕਤਸਰ ਚੈਕਿੰਗ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਗੰਗਾਨਗਰ ਦੇਖ ਆਂਦਾ। ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਘੁੰਮ ਲਏ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਆਂਦਾ। ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇਖੇ। ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਦੇ ਸਬ ਡਿੱਪੂ ਦੇ ਸਟੋਰ ਕੀਪਰ ਨੇ ਬਾਰਡਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ। ਜਗਰਾਵਾਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਆਇਆ। ਪਠਾਨਕੋਟ ਦੇ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਤੇ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ। ਰੋਪੜ ਵਾਲੇ ਪੀ. ਐਮ. ਏ. ਲੱਗੀ ਮੈਡਮ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੀ। ਉਸ ਦਾ ਘਰਵਾਲਾ ਡਰਾਈਵਰ ਸੀ। ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਵਿੱਚ ਮਰਿਆ ਸੀ। 28 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਔਰਤ ਦਾ ਰੰਗ ਰੂਪ ਇੰਨਾ ਬਦਲ ਗਿਆ ਕਿ 50 ਦੀ ਉਮਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗੀ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਡਿੱਪੂ ਦਾ ਵਰਕਸ ਮੈਨੇਜਰ ਇੰਦਰਜੀਤ ਚਾਵਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲਾ ਨਿਹੰਗ ਐਸ. ਪੀ. ਏ. .. ਫੇਰ ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁਸ਼ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ 'ਚ ਦੇਖਿਆ। ਅੱਧੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਾਜਸਥਾਨ ਘੁੰਮ ਲਿਆ। ਬੰਬਈ ਤੱਕ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਕਿੱਥੋਂ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕਾ ਪਿੰਡ ਚੌਰੰਜਾ ਨੇ, ਜਿੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਆਨੰਦ ਦਿੱਤਾ, ਉੱਥੇ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਉਦਾਸ ਵੀ ਕੀਤਾ।”

• • •

ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਪਾਤਰ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਮਨ ਤੇ ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗ ਵਿੱਚੋਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਮੋਹਰੇ ਹੀ ਬਦਲਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ‘ਔਕਾਤ’ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਗੁਰਪਾਲ ਸੰਧੂ ਦਾ ਰਸੋਈਆ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੈ। ਗੁਰਪਾਲ ਆਪ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪ ਪਾਤਰ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਨਾ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਨਾ ਗੁਰਪਾਲ ਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ। ਬਸ, ਜਿੱਦਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਉੱਦਾਂ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਕਹਾਣੀ। ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਂ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਲਿਖਣੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਸਾਬਰ ਸਿੰਘ, ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ (ਸਾਰੇ ਫੌਰਬ ਕਲਾਸ ਕਰਮਚਾਰੀ) ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਨੋਟਸ ਲਏ ਸਨ। ਐਦਾਂ ਹੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਰੋਸ਼ਨੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਜਿੰਨਾ ਮੈਂ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਔਖਾ ਦੱਸਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਗੁਰਪਾਲ ਸੰਧੂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹਿ ਕੇ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਫੁਰਨਾ ਫੁਰਿਆ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਮੈਂ ਨਹਾ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਕੋ ਸੀਟਿੰਗ 'ਚ 90% ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਹੋ ਗਈ। 5% ਲਈ ਮੈਂ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਰਕਾਰੀਆ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਪਾਤਰ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਜਾਂ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਰਹੱਸਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਤੇ ਮਿਸਿਜ਼ ਜੈਤੋ ਗਏ। ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੀਪਕ ਸਾਹਿਬ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਟੱਲੀ ਹੋਏ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੈਂਡ ਕੋਲ ਪਏ ਲੁਹਾਂਡੇ 'ਤੇ ਮੱਖੀਆਂ ਭਿੰਨਕ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਮਨ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਮਿਸਿਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਥੋਂ ਇੱਥੇ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਕਟੀ ਜਾਣੀ। ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਸੀ। ਠੰਢ ਵੱਧਣ ਲੱਗੀ। ਹਨੇਰਾ ਫੈਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਿਸਿਜ਼ ਮੇਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਚਾਚਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਚਾਰ ਆਏ ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਕੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਧੀ-ਜਵਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ। ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਜਵਾਈ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ

ਹੈ। ਮੇਰੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਪੱਕੇ ਰਾਧਾਸੁਆਮੀ ਸਨ। ਸ਼ਰਾਬ, ਅੰਡਾ ਤੇ ਮੀਟ ਦੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਜੀਜਾ ਜੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਆਏ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਬਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਭੇਜ ਕੇ ਦੋ ਅੰਡੇ ਮੰਗਵਾਏ। ਫੇਰ ਮੇਰੀ ਮਿਸਿਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਰਬਜੀਤ ਦੇ ਘਰੇ ਜਾ ਕੇ ਅੰਡੇ ਬਣਾ ਲਿਆਏ। ਮਿਸਿਜ਼ ਵੀ ਰਾਧਾਸੁਆਮੀ ਹਨ। ਉਹ ਸਰਬਜੀਤ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਅੰਡੇ ਬਣਾ ਲਿਆਏ। ਚਾਚਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਚੌਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪੁੰਦਲੇ ਜਿਹੇ ਨਕਸ਼ ਉਭਰਣ ਲੱਗੇ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਭੋਲੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਿਸਿਜ਼ ਕੋਲੋਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਕਾਗਜ਼ ਮੰਗੇ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਕਾਪੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆਏ। ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ‘ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ’, ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਅਚਨਚੇਤ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੀ ਕੁਲਵੰਤ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਆਣ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਦੀ ਹੋਰ ਹੀ ਬਣ ਗਈ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਜਲ੍ਹਿਆਵਾਲੇ ਬਾਗ ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਗਏ। ਕਹਾਣੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਘਰ ਆ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਵੱਡੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ‘ਤੇ ਲਿਖੀ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ : ‘ਮਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ’।

ਮੇਰੇ ਪਾਤਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗਿਲੇ-ਰੋਸੇ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਛੱਪ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਾਤਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਉਂਦੇ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਕਈ ਪਾਤਰ ਮੇਰੇ ਹੁੱਝਾਂ ਮਾਰਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਜਣੇ ਉਹ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, “ਲੈ ਇਹ ਮੈਥੋਂ ਕਿੱਦਾਂ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ।” ਐਦਾਂ ਹੀ ਇੱਕ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ‘ਮਾੜੂ’ ਨਾਂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਛੜਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਘੁੱਲਦਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਚੰਗਾ ਭਲਵਾਨ ਵੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਧੋਤੀ, ਕੁੜਤਾ, ਸਿਰ ‘ਤੇ ਪੱਗ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ‘ਤੇ ਐਨਕਾਂ ਲਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਕਚੀਚੀਆਂ ਵਟ-ਵਟ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੌਰੀ, ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਦਲਿਤ ਨਹੀਂ, ਆਤਮ ਹਤਿਆ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਖੇਡ, ਸਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਿਰਾਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਗੀ ਸਾਡੇ ਦਲਿਤ ਲੇਖਕਾਂ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦਲਿਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ। ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਟਿੱਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ ਚਾਰੇ। ਕਮਾਦ ਛਿੱਲੇ। ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਕਮਾਦ ਜਾਂ ਮਿਰਚਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਘਾਹ ਖੋਤਿਆ। ਵੇਲਣੇ ਵਿੱਚ ਗੰਨੇ ਲਾਏ। ਰੂੜੀ ਦੇ ਟੋਕਰੇ ਸਿਰ ‘ਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਗੱਡਾ ਭਰਿਆ। ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਵਾਢੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸੋਟਿਆਂ ਨਾਲ ਛਲੀਆਂ ਕੁਟੀਆਂ। ਸਵਰਨੇ ਕੋਲੋਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਖਾਧੀਆਂ, “ਭੈਣ ਚੋਦ ਸੁਨਿਆਰੇ ਤੇ ਚ...ਰ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਟਾਂ ਤੋਂ ਘਾਹ ਖੋਤ ਲਿਆ....।” ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਫੌਜੀ ਕਿਆਂ ਦੀ ਵੱਟ ਤੋਂ ਘਾਹ ਖੋਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੜੀ ਨੇ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਹੀ ਰੋਲਾ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, “ਉੱਠ ਉੱਠ। ਸਾਡੀ ਮੱਝ ਸੁਣ ਵਾਲੀ ਆ। ਇਹ ਘਾਹ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਿਉ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ-ਦੋ ਮੱਝਾਂ ਰੱਖੀਆਂ। ਮੁੱਲ ਪੱਠੇ ਲੈ ਕੇ ਪਾਉ-ਫੇਰ ਪਤਾ ਲੱਗੇ। ਉੱਠ ਵੀ ਖੜ੍ਹ। ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਜੁੱਤੀ ਛੱਡ ਕੇ ਮਾਰਣੀ ਆ। ਹਰਾਮ ਦੀ ਮਾਰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ। ਠਹਿਰ ਜਾ। ਹੁਣ ਬੰਦੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਬਣ ਕੇ ਬੈਠਾ ਰਹੀਂ। ਮੈਂ ਆ ਕੇ ਪਤਾ ਦੱਸਦੀ ਆਂ.....।” ਮੈਂ ਖੋਦਿਆ ਹੋਇਆ ਘਾਹ ਬਾਈਂ ਛੱਡ ਕੇ ਮਾਸਟਰਾਂ ਦੀ ਮੋਟਰ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਮਾੜੂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹਾਂ, “ਮੈਂ ਅਜੇ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ‘ਚ ਤੈਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ‘ਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂ।” ਉਹ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਿਰਜੇ ਹੋਏ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚੇ।

ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ। ਕਹਿਣੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਦਾ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਦਲਿਤ ਭਾਈ ਮੈਥੋਂ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਦੁੱਖੀ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦਾਂ। ਮੈਂ ਅਖੌਤੀ ਦਲਿਤ ਥਿਉਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦਾ। ਇਹ ਮੈਂ ਜਾਣ-ਬੁਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਕੰਮ ਮੇਰਾ ਅਚੇਤ ਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਲਿਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨੇੜਿਉਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਸੌਰੀ’ ਛਪੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਅੱਖੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਇੰਨੀ ਚਰਚਾ ਕਿਉਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦਲਿਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਪਤਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦਲਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ

ਪਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕਦੇ ਲੋੜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ ਵਾਂਗੂੰ ਕੋਈ ਲੇਖ ਲਿਖਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਦੇਸਰਾਜ ਕਾਲੀ ਵਾਂਗੂੰ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਔਖੇ ਹੋਣ ਦਿਉ। ਸ਼ਾਇਦ ਔਖਪੁਣੇ ਤੋਂ ਕੁੱਝ 'ਨਵਾਂ' ਸਿੱਖ ਲੈਣ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਔਖਾ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਦਲਿਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ 'ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਦਲਿਤ ਨਹੀਂ' ਛਪੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮਾਇਆਵਤੀ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਸਪੇਸ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਜੇ ਉਹ ਯੂਪੀ ਦੀ ਮੁਖ-ਮੰਤਰੀ ਨਾ ਰਹੀ ਤਾਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਰਹੇਗੀ। ਮਾਇਆਵਤੀ ਮਿਥ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੱਲਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦਲਿਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਉਸ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਤੂੰ ਐਸ ਕਰਕੇ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਆਪ ਬੈਕਵਡ ਕਲਾਸ 'ਚੋਂ ਆਇਐ। ਤੇਰੀ ਸੈਮਬੀ ਦਲਿਤਾਂ ਨਾਲ ਐ।" ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਨੇਕ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਅਣਸੁਣਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀਪੁਣੇ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਨੇ ਮੇਰਾ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਉੱਥੇ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਫਿਲੋਰੀਆ ਨੇ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਬੋਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਕਈ ਲੋਕ ਪੁੱਛਦੇ ਨੇ ਕਿ ਜਿੰਦਰ ਆਪਣੇ 'ਚੋਂ ਹੀ ਆ ਨਾ?" ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਲਿਖਿਆ ਸਾਰਥਿਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਾਤ ਵਜੋਂ ਦਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦਲਿਤ ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਸ਼ਕਰੀ ਰਾਮ ਤੇ ਹਰੀ ਪਾਲ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਖਾਸ ਬਹਿਣੀ ਉੱਠਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਲੇ ਅਮਰਜੀਤ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰਾ ਐਮ. ਏ. ਵੇਲੇ ਦਾ ਕਲਾਸ ਫੈਲੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕੋਲੋਂ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਦਲਿਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ 36% ਆਬਾਦੀ ਦਲਿਤ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਹੈ।

'ਸੋਰੀ' ਕਹਾਣੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਫੜੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਦਾ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਸਰੂਪ ਲਾਲ ਅਜੇ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਭਾਣਜੀ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੇ, ਮਾਡਲ ਹਾਊਸ, ਜਲੰਧਰ ਵਾਲੇ ਘਰੇ ਦਸ ਸਾਲ ਕਿਰਾਏਦਾਰ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਬਾਹਮਣ ਹੀ ਦੱਸਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਭਾਣਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲ ਜਾਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਸਰੂਪ ਲਾਲ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਹਰੀਪਾਲ, ਜੋ ਕਿ ਸਟੇਟ ਬੈਂਕ ਆਫ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਮੈਨੇਜਰ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਨੇੜਤਾ ਦੋਸਤ ਹੈ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਕੈਨੇਡਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਚਮੜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਰੀਪਾਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਬਦਬੋਭ ਪੁੱਸ ਦੇ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਦੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਬਦਬੋਭ ਵੱਲ ਕਦੇ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੜੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ। ਹਰੀਪਾਲ ਦੇ ਭਾਪੇ ਮਿਲਖੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਹੁੱਕੇ ਦੇ ਗੁੱਟ ਖਿਚਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੇਖਦਾ। ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਪੁੱਛਦਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸੋਨੀ ਭਗਤ ਕਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਮੇਰੇ ਭਾਪੇ ਨਾਲ ਆੜੀ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਪੈ ਕੇ ਹਟਿਆ ਸੀ। ਮੌਸਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਾਵਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੁਰਪਾਲ ਸੰਧੂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਵਾਧਰੇ ਵਿੱਚ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਰਾਜਿੰਦਰ ਰਾਹੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਜਿੱਥੇ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ' ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਾਰਾਂ ਧੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਮਾੜਕੂ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਦਿੱਸਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਕੈਰੀਅਰ 'ਤੇ ਤਾਰ ਲਪੇਟ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਘ ਪਾੜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਗੱਟਰ ਸਾਫ ਕਰਾ ਲਉ। ਸੀਵਰੇਜ਼ ਸਾਫ ਕਰਾ ਲਉ।" ਉਹ ਮੇਰੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਸੈਕਟਰ ਇੱਕੀ-ਚੌਤੀ ਵਾਲੇ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਬੱਸ ਰੁਕੀ। ਮੈਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੈਡ ਲਾਈਟ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਬੱਸ ਨੂੰ 65 ਸੈਕਿੰਡ ਰੁਕਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹਜ਼ੂਮ ਸੀ। ਮੈਂ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਅਠਾਈ ਕਾਰਾਂ ਸਨ। ਸਤਾਰਾਂ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਸਨ। ਦੋ ਸਕੂਟਰ ਸੀ। ਪੰਜ ਥੀਵੀਲ੍ਹਰ ਸਨ। ਛੇ ਬੱਸਾਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਸਾਈਕਲ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਬੱਸ ਨੰ: ਛੇ-ਏ ਵਿੱਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਔਰਤ ਯਾਦ ਆਈ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੋਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਉਤਰਦੀ ਸੈਕਟਰ 36 ਦੀ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਹੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਔਰਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾੜੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਜੀਨਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਾੜੀ ਵਿੱਚ ਅੰਬਕੇ ਫੈਕਟਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਹ ਗਾਵਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੌਸਮ ਠੰਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੀਲੇ ਬੱਝੀ 2-3 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਵੱਛੀ ਮਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਟਪ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਭਈਆ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਵੱਛੀ ਨਾਲ ਖਰਮਸਤੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਹੱਥ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਕਰ ਲਏ। ਕੋੜਾ ਹੋ ਕੇ ਵੱਛੀ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਮਾਰਣ ਲੱਗਾ। ਵੱਛੀ ਵੀ ਮਾਰਣ ਲੱਗੀ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਵੱਛੀ ਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਘੁਟ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ।

ਕੰਨਾਂ ਕੋਲ ਖਾੜ ਕੀਤੀ। ਪਿਛਾਂਹ ਹਟ ਕੇ ਫੁਆ-ਫੁਆ ਕਰ ਕੇ ਵੱਛੀ ਨੂੰ ਖਿਝਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਫੇਰ ਨੱਚਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਪਸ਼ੂ ਸੰਗ ਪਸ਼ੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਨੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਮੁਹਰੇ ਮੇਰੀ ਨਾਨੀ, ਮਾਂ, ਮਿਸਿਜ਼, ਸਾਲੀਆਂ, ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਕਦੇ ਅੱਖੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਮਾੜੂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਉਹ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਨੇ। ਮੂੰਹ ਮੁਲਾਹਜੇ ਨੇ। ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਲੱਗਦਾ ਹਾਂ।” ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਾਤਰ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿੱਚੋਂ, ਗੱਲ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਈ ਪਾਤਰ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੇ ਹਨ। ਮੱਛੀ, ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਹੈ, ਹੁਣ ਤੱਕ, ਪਾਪ, ਮਾਤੇਸ਼ੀ, ਸੇਫਟੀ ਕਿੱਟ, ਜੋਗੀ ਦੇ ਇਸਤਰੀ-ਪਾਤਰ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਝੂਠ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਜੋ ਵੀ ਦੇਖਦਾ, ਪੜ੍ਹਦਾ, ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਟੋਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਬਨਾਰਸ ਆਪਣੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਰਾਜਨ ਦੇ ਸ਼ਗਨ 'ਤੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਗੰਗਾ-ਘਾਟ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਮੁਟਿਆਰ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਦਿੱਸੀ। ਕਿਆ ਜਾਦੂ ਸੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ। ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਉਸ ਬੁਰਕਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ 20-25 ਫੁਟ ਦੂਰੋਂ ਦੇਖਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਭੁਲਿਆ ਨਹੀਂ। ਐਦਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਕੰਪਨੀ ਬਾਗ ਵੱਲੋਂ 'ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ' ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਦੇਖੀ ਸੀ। ਇੰਨੀ ਸੋਹਣੀ ਕੁੜੀ ਮੈਂ ਮੁੜ ਕੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ ਮੇਰੇ ਜਿਹਨ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਹੋਈ ਹੈ। ਐਦਾਂ ਹੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਰਵਿਦਾਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਇੱਕ ਗੋਰੀ ਦੇਖੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੇ ਸੁਹਪਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹ ਚਿਹਰਾ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਗਸਤ 2012 ਵਿੱਚ ਟਰਾਂਟੋ ਦੇ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਕਾਲੀ ਵੀ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਵਸੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮੈਲਬੌਰਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੋ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੈਰ ਕਰਾਉਂਦੀ ਤੀਹ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮੁਟਿਆਰ ਅਕਸਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਫੈਲੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਨਵੀਂ ਸਫ਼ਤੀ ਭਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਮੰਦਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖੱਬੇ ਪਾਸਿਉਂ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ, “ਲੱਧੜੀਆ ਕੀ ਹਾਲ ਚਾਲ ਨੇ?” (ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਰੀਆ ਸਕੂਲ, ਨਕੋਦਰ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਲਾਸਫੈਲੋ ਮੈਨੂੰ ਇਸੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।) ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਹਿਨਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ 25-28 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੰਗਤਿਆਂ ਵਰਗਾ ਹਾਲ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਨਕੋਦਰ ਦੇ ਮੇਨ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਬਾਬੇ ਦਾ ਹਕੀਮਖਾਨਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਨਾਂ ਸੀ। ਫੇਰ ਡਾਕਟਰ ਹਿਨਾ ਨੇ ਸਿਵਿਲ ਹਸਪਤਾਲ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਮੈਡੀਕਲ ਸਟੋਰ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ। ਸਮੇਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਰੰਗ ਦਿਖਾਏ ਕਿ ਉਹ ਲੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕੱਖਾਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਲਾਸਫੈਲੋ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਬੁਖਾਰ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਮੇਰੀ ਕਾਈ-ਬਾਈ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਦੁਆਈ ਲੈਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਚਨਚੇਤ ਮੈਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਹਿਨਾ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ।” ਮੈਂ ਘਰ ਆ ਕੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਹਾਣੀ 'ਕੂੜਾ' ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕੁੱਝ ਸੀ। ਬਣ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੀ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਹਿਨਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਕਲਾਸਫੈਲੋ ਅਮਰਜੀਤ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਹ ਮੇਰਾ ਆਦਰਸ਼ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜੇ ਵੀ ਹਨ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਮਿਸਿਜ਼ ਨਾਲ-ਬੋਲ ਬੁਲਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਜਾਂ ਮਾੜੇ-ਮੋਟੇ ਨਿਰਾਜ਼ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਵਰਾਂਡੇ ਦੀ ਇੱਕ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਬੈਠ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ। ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ। ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ, ਹੁਣ, ਉਸੇ ਜਗ੍ਹਾ ਬੈਠ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ ਹਾਂ। ਪੈਰਾਂ ਭਾਰ ਬੈਠ ਕੇ ਵੀ। ਢੋਅ ਲਾ ਕੇ ਵੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜੇ ਰੁਕ ਜਾਵਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਲਵਾਂ। ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਪੇਤਲਾਪਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਜਸਟੀਫਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਾਤਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹੀਂ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਨਾ ਮੰਨਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕਤਲ, ਹਮਲਾ, ਕੁਰਬਾਨੀ, ਬਸ ਹੁਣ ਤੂੰ ਸੌਂ ਜਾਈਂ, ਸੌਰੀ, ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ, ਹੁਣ ਤੱਕ, ਮੁੜ ਗਲਤੀ ਨਾ ਕਰੀਂ, ਜ਼ਖ਼ਮ, ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਦਰਦ, ਹਵੇਲੀ, ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ, ਸੇਫਟੀ ਕਿੱਟ ਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਜਦੋਂ ਕੋਮਲ, ਭਾਵੁਕ, ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਚਿਤੁੰਤ ਔਰਤ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਮਿਸਿਜ਼ ਨਾਲ ਰਲਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਔਰਤ ਕੁੱਪਤੀ, ਧਲੜੇਦਾਰ ਤੇ ਮੂੰਹ ਜ਼ੋਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮੇਰੀ ਨਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਸਾਲੀ ਨੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਔਰਤ ਗਾਲੜੀ, ਗੱਪੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮੇਰੇ ਕਾਲਜ ਵੇਲੇ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮੁਟਿਆਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ 'ਸੰਪੂਰਨ' ਔਰਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਬੀਬੀ ਜੀ, ਨਾਨੀ, ਮਿਸਿਜ਼ ਤੇ ਭੈਣਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਮਰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ।

ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ? ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ? ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ। ਕਦੇ ਇਹ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਖਰਚ ਕਰਨ ਲੱਗਾ 'ਸੀ' ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਦੇ ਪੰਜ ਰੁਪਈਆਂ ਬਦਲੇ ਲੜ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

• • •

2018 ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਖੋਜਾਰਥਨ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ' (ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਗੁਰਬਚਨ ਭੁੱਲਰ ਅਤੇ ਜਿੰਦਰ) ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਦਾ ਥੀਸਿਸ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਦੀਪਕ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਾਇਵਾ ਲੈਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਖੋਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇੱਕ ਸਵਾਲ ਇਹ ਵੀ ਉੱਠਿਆ ਕਿ ਕੀ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਗੰਦ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਥੋਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਮੈਂ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੇ : ਇਹ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਗੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਸੋਚ ਦਾ ਗੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਲਈ ਇਹ ਗੰਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਲਈ ਇਹ ਸੋਹਜ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਮੈਨੂੰ ਵਟਸਅਪ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇੱਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਿਸੇ ਮੁਟਿਆਰ ਦੀ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਚੁੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਸੁਆਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿੱਦਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹੋ। ਆਮ ਬੰਦਾ ਇਸ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਆਦ ਲਵੇਗਾ। ਉਹ ਮੁਟਿਆਰ ਦੀ ਨੰਗੀ ਛਾਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਗੋ-ਬਾਗ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉੱਦਾਂ ਹੀ ਜਿੱਦਾਂ 'ਰਾਮ ਤੇਰੀ ਗੰਗਾ ਮੈਲੀ' 'ਚ ਮਧਾਕਿਨੀ ਆਪਣੇ ਖੱਚੇ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨੰਗੀ ਕਰ ਕੇ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਦੇਖੇਗਾ ਜਾਂ ਇਸ ਦੀ ਹਿਸਟਰੀ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ, ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਹੀ ਨਿਕਲੇਗਾ—'ਵਾਹ ਔਰਤ। ਤੂੰ ਕਿੰਨੀ ਮਹਾਨ ਹੈਂ।' ਉਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਅੱਗੇ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਮਨੋ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰੇਗਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੀ ਬੈਕਗਰਾਊਂਡ ਲੱਭੀ। ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਯੂਰਪ ਦੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਗੋਰੀਲੋ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਰੋਮ ਦੇ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਬਲੇਰੀਅਸ ਮੈਕੀਸਮਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ *Factorum Ac Dictorum Memorabilium* ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਘਟਨਾ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਰੋਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਈਮਨ ਨਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਖਿਆਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੇਲ੍ਹਰ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘੁੱਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਿਲਾਉਣੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਮਿਲਣ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਧੀ ਪੈਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲਈ। ਰੋਜ਼ ਇੱਕ ਵਾਰ। ਉਸ ਆਪਣਾ ਦੁੱਧ ਪਿਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਮਰਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਮਹੀਨਾ ਬੀਤ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੇਲ੍ਹਰ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਈਮਨ ਅਜੇ ਤਾਈਂ ਮਰਿਆ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਚਲੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਦੋਬਾਰਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲਿਆ ਤੇ ਧੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰਨਾਮ ਭੁੱਲਰ ਦਾ ਗੀਤ 'ਡਾਇਮੰਡ' ਬੜਾ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਨਾਲੋਂ

ਇਹਦੀ ਵੀਡੀਓ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਖੀ ਹੈ। ਗੁਰਨਾਮ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਦੇਖਣ ਲਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ। ਉਸ ਦੇ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਲਈ। ਐਦਾਂ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਗਾਇਕਾ ਹਾਦਿਕਾ ਕਿਆਨੀ ਦੇ ਗਾਏ ਗੀਤ 'ਬੂਹੇ ਬਾਰੀਆਂ' ਵੇਲੇ ਹੋਇਆ। ਮੇਰਾ 30% ਧਿਆਨ ਗੀਤ ਵੱਲ ਰਿਹਾ। 70% ਕਿਆਨੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਬਦਲਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਖਣ ਲਈ। ਇਹ ਗੀਤ ਕਿਆਨੀ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗਾਉਂਦੀ ਗਾਉਂਦੀ ਉਹ ਵਜ਼ਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ, ਆਵਾਜ਼, ਉਸ ਦੀ ਸੱਜੇ ਬਾਂਹ ਦੀ ਕੂਹਣੀ, ਗੁੱਟ ਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਦਾ ਰਿਦਮ-ਸੁਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਯੂ-ਟਿਊਬ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲੰਬੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਸੁਣੀ। ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਬਾਪ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਕਰਾਚੀ ਆ ਗਏ। ਮਾਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੀ-ਉਸ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਕਿਆਨੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਤਲਾਕ ਹੋ ਗਿਆ। 2005 ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਭੂਚਾਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅਡਾਪਟ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮਾਹੌਲ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸ ਇੰਗਲੈਂਡ ਰਹਿੰਦੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਕਾਹ ਪੜ੍ਹਾ ਲਿਆ। ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਅਪਰੰਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਲਾਲਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਚਕਰ ਵਿੱਚ ਕਿਆਨੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ। ਇਹ ਇੰਟਰਵਿਊ ਸੁਣਦਾ ਸੁਣਦਾ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਰੋਇਆ। ਕਿਸੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬੰਦੇ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਐਦਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ-ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ 'ਕੰਡੇ' ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਬੁੜੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ ਦੇ ਪਿਤਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਅਟਵਾਲ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ। ਵਿਹਲਿਆਂ ਬੈਠਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਹਰਨੇਕ ਜਾਂ ਅਟਵਾਲ ਆਪਣੇ ਸਟੋਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਬਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ, ਵੀ. ਸੀ. ਆਰ. ਚਲਾ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਡਰਾਮੇ ਦਿਖਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਬੁੜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਆਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਇਹ ਗੱਲ ਨੋਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਡਰਾਮੇ ਦੇਖਦਿਆਂ-ਦੇਖਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੀਤਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮਾਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਡਰਾਮੇ ਵਿੱਚ ਨੱਚਦੀਆਂ ਨਰਗਿਸ ਤੇ ਨਸੀਬੋ ਲਾਲ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰਲਗਡ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਰੁਚੀ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣਨ ਦੀ ਚਾਹਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਨਰਗਿਸ ਤੇ ਨਸੀਬੋ ਲਾਲ ਦੇ ਡਰਾਮੇ ਤੇ ਨਿ੍ਤ ਦੇਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਆਰਿਫ ਲੁਹਾਰ ਨੇ 'ਜੁਗਨੀ' ਕਮਾਲ ਦੀ ਗਾਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ 50-60 ਵਾਰ ਸੁਣੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹੀ ਜਿਹੜੀ ਕੋਕ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਰਿਫ ਲੁਹਾਰ ਜਦੋਂ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਫੀ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪੂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਕੁਦਰਤੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਕੁਦਰਤੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਨਾ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਹੁਣ ਤਕ 70 ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 10-12 ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੀ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਿੰਦਾਂ ਕੁੱਝ ਆਲੋਚਕ ਸੋਚੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਸੈਕਸ ਸਾਡੀ ਬਾਇਲੋਜੀਕਲ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕ੍ਰੀਈਏਸ਼ਨ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਸੈਕਸ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਰੁਕ ਜਾਵੇਗਾ। ਓਸ਼ੋ ਨੇ ਕਿਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿੰਨੇ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।' ਇਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਭਾਬੀ ਮੈਨਾ', ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਰਾਸ ਲੀਲਾ', ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦੀ 'ਅੱਧ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ', ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੀ, 'ਸੁੱਤਾ ਨਾਗ' ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖੋਗੇ। ਸਾਡੇ ਆਲੋਚਕ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ 'ਬਲਾਤਕਾਰ', ਗੁਰਪਾਲ ਲਿੱਟ ਦੀ 'ਰੇਪ', ਸੁਖਜੀਤ ਦੀ 'ਮੈਂ ਰੇਪ ਨੂੰ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਕਰਦੀ ਆਂ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੰਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਣੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਮਿਲੇਗਾ। ਡੀ. ਐਚ. ਲਾਰੰਸ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਸੰਨਜ਼ ਐਂਡ ਲਵਰਜ਼' ਛਪਿਆ ਤਾਂ ਉਸ 'ਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦਾ ਠੱਪਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਨਾਵਲ ਬੈਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੋਰਟ ਕੇਸ ਹੋਇਆ। ਅੱਜ ਇਸ ਨੂੰ ਕਲਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਅਸ਼ਲੀਲ ਨਾ ਲੱਗਾ। 114 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਢੁੱਕਵੀਆਂ ਹਨ : "ਮੁੰਡਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਬੇਗਾਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਪਰ ਧੀ ਦੂਜੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਬੇਗਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”

ਉਸ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਲੇਖਕ ਸੁਆਦ ਲੈਣ ਲਈ ਲਿਖਦਾ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅਖਾਣ ਹੈ - ਸਾਧਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਨਾਲ ਸੁਆਦਾਂ ਦੇ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦੁਨੀਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਹਿ ਲਓ ਕਿ ਲੇਖਕ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਦੁਨੀਆ ਕ੍ਰੀਏਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕ੍ਰੀਏਟਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਆਦ ਲੈਣ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਸੋਚਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਇਸ ਪਾਸੇ ਜਾਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਟੀਸੀ ਦਾ ਬੇਰ’, ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ‘ਦੂਸਰੀ ਔਰਤ’, ਜਾਂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਲਾਲ ਬੱਤੀ’, ‘ਗੰਦਲੇ ਪਾਣੀ’, ਜਗਦੇਬੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀਕਸ਼ਤ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਮੁਰਦਾ ਘਰ’ ਸੁਆਦ ਲੈਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ, ਸੋਚਣ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਮੋਬਾਇਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸੁਆਦ ਹੀ ਲੈਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੋਬਾਇਲ ‘ਤੇ ਨੈਟ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸੁਆਦ ਲਈ ਜਾਓ। ਦੇਖੀ ਜਾਓ। ਸੁਆਦ ਲੈਣ ਲਈ ਬਬੇਰਾ ਲੁਗਦੀ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਦਾ ‘ਵੇਸਵਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ’ ਕੱਢਣ ਲਈ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਰੂਸੀ ਨਾਵਲ ‘ਗਾੜੀ ਵਾਲੋਂ ਕਾ ਕਟੜਾ’, ਏਮਿਲੀ ਜੋਲਾ ਦਾ ‘ਨੈਨਾ’, ਜਗਦੇਬੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀਕਸ਼ਤ ਦਾ ‘ਮੁਰਦਾ ਘਰ’, ਬੈਲਜੀਅਮ ਦੀ 14 ਸਾਲਾਂ ਵੇਸਵਾ ਦੀ ਸ੍ਰੈ-ਜੀਵਨੀ *The Sweet Venom*, ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਜੀਵਨੀ *The Callgirl*, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਾਲ ਨਾਗਰ ਦੀ ‘ਯੇ ਕੋਠੇਵਾਲੀਆਂ’ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕੋਈ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਮੇਰਾ ਇਸ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਵਿਲੀਅਮ ਡੈਲਰਿਪਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਫੈਨ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ *Nine Lives* ਤੇ *The Last Mughal* ਪੜ੍ਹੀਆਂ। 2018 ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੁਸਤਕ ਆਈ ਸੀ—*The White Mughal*. ਮੈਂ ਜੂਨ 2018 ਵਿੱਚ ਗੁਵਾਹਟੀ ਜਾਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਏਅਰਪੋਰਟ ‘ਤੇ ਬੁਕ ਕੌਰਨਰ ‘ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਇੱਕ ਪੁਸਤਕ ‘ਤੇ ਗਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਲੀਅਮ ਡੈਲਰਿਪਲ ਜਾਂ ਸੁਧੀਰ ਕੱਕੜ ਦੀ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਛਪੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੰਗਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਨਾ ਲਵਾਂ—ਮੈਂ ਬੇਚੈਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਨਪਸੰਦ ਕਿਤਾਬ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਲਬੌਰਨ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਦੇ ਸਪੈਸ਼ਲ ਰਿਪੋਰਟਰ ਰਹਿਮਾਨ ਫਜ਼ਲ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਯੂਟਿਊਬ ‘ਤੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੂਰਾ ਐਪੀਸੋਡ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ‘ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਰਾਜੇਸ਼ ਬਾਦਲ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਕਹਾਂ ਤੁਮ ਚਲੇ ਗਏ’ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਐਮਾਜ਼ੋਨ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਦੇ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਚ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਇੰਡੀਆ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲਣੀ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਅਜੈ ਤਨਵੀਰ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਦਾ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਫੋਨ ਆ ਗਿਆ, “ਅੰਕਲ ਜੀ, ਐਮਾਜ਼ੋਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿਸਟਮ ਆ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਇੰਡੀਆ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਆ। ਮੈਂ ਆਪ ਪੜ੍ਹਣੀ ਚਾਹੁਣਾ।” ਮੈਂ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਪੜ੍ਹਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਮੌਲਾਨਾ ਵਹੀਦੀਨ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਮੰਜੁਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਕਿਤਾਬ ਛਾਪੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ‘ਪਿਆਸਾ’ ਫ਼ਿਲਮ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂਦੱਤ ਬਾਰੇ ਯਾਸਿਰ ਉਸਮਾਨ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਿਤਾਬ *Guru Dutt: An Unfinished Story*; ਕਬੀਰ ਬੇਦੀ ਦੀ ਸ੍ਰੈ-ਜੀਵਨੀ *Stones I must tell The Emotional Life of an Actor*; ਇਰਾਕ ਦੀ ਲੇਖਿਕਾ ਨਾਦਿਆ ਮੁਰਾਦ ਦੀ ਆਪ ਬੀਤੀ *The Last Girl*; ਸੰਪਾਦਕ ਮੈਰੀ ਈ-ਜਾਨ ਤੇ ਜਾਨਕੀ ਨਾਯਰ ਦੀ ‘ਕਾਮਸੂਤਰ ਸੇ ਕਾਮਸੂਤਰ ਤੱਕ’ ਛਪੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਆਰਸੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਫੋਨ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੱਭ ਕੇ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ, ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਬਦਰੀਨਾਥ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਿਤਾਬ *The Mahabharata: An Inquiry in The Human Condition* ਮਿਲ ਗਈ। ਮਹਾਭਾਰਤ, 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਔਰਤ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵੀ ਛਪੀ ਕਿਤਾਬ ਮੈਂ ਪਹਿਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ। ਬਦਰੀਨਾਥ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ। ‘ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਪਰਵ’ ਵਿੱਚ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਦੇ ਇੱਕ ਪੁਸ਼ਨ ਦੇ ਜੁਆਬ ਵਿੱਚ ਭੀਸ਼ਮ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, “ਦਰਜੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਰੂ ਤੇ ਆਚਾਰੀਆ ਹੈ, ਦੱਸ

ਆਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਪਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਦੱਸ ਪਿਤਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਡੀ ਮਾਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੁੱਚੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਡੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ।” ਐਦਾਂ ਹੀ ‘ਵਨ ਪਰਵ’ ਵਿੱਚ ਯੂਜ਼ਰਟਰ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ, “ਮੁਆਫੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਮੁਆਫੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਹੈ। ਮੁਆਫੀ ਵੇਦ ਹੈ। ਮੁਆਫੀ ਸ਼ਰਤੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੁੱਝ ਵੀ ਮੁਆਫ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁਆਫੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਮੁਆਫੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਮੁਆਫੀ ਅਤੀਤ ਹੈ। ਮੁਆਫੀ ਭਵਿੱਖ ਹੈ। ਮੁਆਫੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਮੁਆਫੀ ਸੁੱਚ ਹੈ। ਨਿਰੀ ਮੁਆਫੀ ‘ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਟਿਕੀ ਹੈ। ਮੁਆਫੀ ਬਲਬਾਨਾਂ ਦਾ ਬੱਲ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੈ। ਸੌਚਿਆਂ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਕਾਬੂ ਹੈ।” ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਸੁਆਰਥ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ‘ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਵ’ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, “ਸਿਰਫ ਸੁਆਰਥ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਂ ਤੇ ਪਿਉ, ਪੁੱਤ, ਚਾਚੇ ਤੇ ਭਤੀਜੇ ਨਾਲ ਕੀ, ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ।” ਐਦਾਂ ਦੀ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਸੋਚੀ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਣ ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਕੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ।

• • •

ਮੈਂ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ‘ਜ਼ਖ਼ਮ’। ਫਿਰ ‘ਹਵੇਲੀ’ ਤੇ ‘ਕੰਡੇ’। 2007 ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 54 ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਚਪਨ ਬੀਤਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਿੱਚ ਹੈ। ਮੇਰੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਧੂਨ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚੱਕ ਨੰਬਰ 54 ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਮੋਹ ਮੇਰੇ ਜੀਨਸ ਵਿੱਚ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ‘ਹਵੇਲੀ’ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵੱਖਰੇ ਅਨੁਭਵ ਹਨ।

ਮੈਂ ਜੂਨ, 1998 ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਲਈ ਕੁੱਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਭੇਜੀਆਂ। ਮੈਂ ਤੇ ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇਣ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦੇ ਘਰੇ ਗਏ। ਕਾਫੀ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਵਾਪਸ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਚੰਦਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਦੇਖੀਂ ਕਿਤੇ ਤੂੰ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਨਾ ਲਿਖਣ ਬੈਠ ਜਾਈਂ। ਲੋਕ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵਰਕੇ ਕਾਲੇ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਸਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਕੁੱਤਾ ਕੰਮ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ।” ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੀਨੀਅਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਗਿਆ। ਚਾਰ ਵਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਆਇਆਂ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਲੱਗਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ : ‘ਚੱਲ ਜਿੰਦਰ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਚੱਲੀਏ।’ ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਚੈਪਟਰ ਹੈ-‘ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਇੱਕ ਸਵੇਰ’। 9 ਜਨਵਰੀ, 2013 ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹੋਟਲ ‘ਚ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਰੁਟੀਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਸੈਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਸਰਫ਼ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਅੱਸੀਆਂ-ਪੰਝਾਸੀਆਂ ਦੇ ਏੜ-ਗੇੜ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਕੁ ਲੋਕ ਝੁੱਕਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਗੋਡਿਆਂ ਤਕ ਲੰਬਾ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਕੋਟ। ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜੁੱਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਤਾਅਲੁਕਾਤ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਾਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ। ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ। ਮੈਨੂੰ ਐਦਾਂ ਲੱਗਾ ਸੀ ਜਿੱਦਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੁੱਝ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇੰਨੇ ਸੁਵਖਤੇ ਉਹ ਘਰੋਂ ਕੁੱਝ ਗੁਆਚਿਆ ਹੋਇਆ ਭਾਲਣ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਂਝ ਇੰਨੀ ਠੰਢ ਵਿੱਚ ਐਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕਦੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਜਾਈ ਵਿੱਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਉਪਰਾਪਣ ਨਾ ਲੱਗਿਆ। ਐਦਾਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜਿੱਦਾਂ ਮੈਂ ਨਕੋਦਰ ਜਾਂ ਜਲੰਧਰ ਕਿਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵਾਂ। ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਵਡੇਰੇ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਨੌਕੇ ਨੌਕੇ ਕਿਸੇ ਗ਼ਮ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜੱਫ਼ੀਆਂ ਪਾਈਆਂ। ਹੱਥ ਘੁੱਟਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਸ਼ਿਆ ਗਿਆਂ। ਸੁਆਦ ਆ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਗਿਰਾਈਂ ਮਿਲ ਗਿਆ...” ਉਦੋਂ ਹੀ ਕਿਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਫੁਰਨਾ ਫੁਰਿਆ ਸੀ।

‘ਚੱਲ ਜਿੰਦਰ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਚੱਲੀਏ’ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲਿਖਣ ਉਪਰੰਤ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਇੱਕ ਸਵੇਰ ‘ਤੇ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਕੁ ਅਦਲ-ਬਦਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਘੱਲ

ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਘੋਸਲ ਮਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਕਹਾਣੀ ਮੇਰੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਅਚੇਤ ਮਨ ਨੇ ਹਰੀ ਝੰਡੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਹਰੀ ਝੰਡੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜੁੜਦੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਗੁਰਪਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰੀਆ ਅਖਵਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਵਹਿੜਵਾਲ ਕਲਾਂ ਦੇਖਣ ਚੱਲੇ ਗਿਆ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 40 ਕੁ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰਪਾਲ ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਇੱਧਰ ਨਹੀਂ ਮੁੜਣਾ, ਉੱਧਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ, ਇਹ ਰਾਹ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਾਰ ਮੋੜ। ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਤੁਸਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਏ ਹੋ। ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਲੋਕੇਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ?” ਗੁਰਪਾਲ ਦਾ ਜੁਆਬ ਸੀ, “ਮੇਰੇ ਭਾਪਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜਿਉਗਰਾਫੀ ਐਨੀ ਵਾਰ ਦੱਸੀ ਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਰਾਹ ਬਾਰੇ ਪਤਾ। ਤੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਪੱਟੀ ਬੰਨ ਦੇ- ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੇ ਖਿਤਿਆਂ 'ਚ ਲੈ ਜਾਉਂਗਾ। ਫਿਜ਼ੀ ਇੰਡੀਅਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਨਾੜੂਆ ਦੱਬਿਆ ਹੁੰਦਾ ਐ, ਉੱਥੇ ਸਾਡੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਭਾਈ ਮੇਰਿਆ, ਮੇਰੀਆਂ ਵੀ ਜੜ੍ਹਾਂ ਇੱਥੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ...।”

ਕਰਾਮਤ ਅਲੀ ਮੁਗਲ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋ ਦਿਨ ਗੁਰਪਾਲ ਸੰਧੂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਇੱਕੋ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਕਰਾਮਤ ਨੇ ਮੰਦਰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਡਰ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਪੰਗਾ ਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਕਿੱਦਾਂ ਆ ਵੜਿਆ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਉਹ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਫੇਰ ਰੱਬ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਬਰੋਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਧਰਮ ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਢੋਅ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਇੱਕ ਤੀਹ-ਪੈਂਤੀ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮੁਟਿਆਰ ਆਈ। ਉਹਨੇ ਟਲ ਖੜਕਾਉਣ ਲਈ ਹੱਥ ਉਤਾਹ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਅੱਧੇ ਕੁ ਫੁੱਟ ਦੀ ਦੂਰੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਫੇਰ ਉਸ ਉਛਲ ਉਛਲ ਕੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਾਰ ਟਲ ਖੜਕਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਤਾਹ ਨੂੰ ਉਛਲਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਵੀ ਕਮੀਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਅਹੁਲਦੇ। ਇਹ ਸੀਨ ਮੇਰੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੁਝ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਅੰਤ ਵੀ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਅੰਤ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਜੁ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅੰਤ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਹੋਣ ਲਈ ਛੱਡਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਕਿਆਸ ਲਗਾਵੇ। ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੌੜਾਵੇ। ਸੋਚੇ ਐਦਾਂ ਨਹੀਂ, ਐਦਾਂ ਹੈ। ਐਦਾਂ ਨਹੀਂ, ਹੋਰ ਸੋਚੋ। ਜਦੋਂ ਅਸਰਫ਼ ਦੇ ਅਠਾਰ੍ਹਾਂ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਜੀਆ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕੁੜੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਕੀ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ? ਇਹ ਵੱਡਾ ਮਸਲਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਰਾਜ਼ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਇਆ। ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਹੋਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਾਪਰੀ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਨਿਕਲੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕ ਤਕੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਸੀ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮੁੰਡੀਰ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਸੇਰ ਨੂੰ ਸਵਾ ਸੇਰ ਵਰਗਾ ਜੁਆਬ ਮਿਲਿਆ। ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਂਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁੰਡੀਰ ਨੇ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਪਾਥੀਆਂ, ਸਲਵਾੜ, ਲੱਕੜਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮੁੱਢਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਬਾਲਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੁਟਿਆਰ, ਆਪਣੇ ਸਾਲ ਕੁ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕੀ, ਬਾਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜੀ ਤੇ ਬੋਲੀ, “ਵੇ ਵੀਰਿਆ, ਮਿੰਨਤ ਨਾਲ, ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲੈ।” ਮੁਟਿਆਰ ਆਖ਼ਰਾਂ ਦੀ ਸੁਹਣੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਗੱਭਰੂ ਨੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਅਗਾਂਹ ਕੀਤੀ। ਮੁਟਿਆਰ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਈ। ਗਭਰੂ ਨੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬਲਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਘਟਨਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਈ ਰਾਤਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਸੋਚੀ ਗਿਆ ਕਿ ਬੰਦਾ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਵੀ ਡਿੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਨੂੰਨ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਲੱਖਾਂ-ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਮੇਰੇ ਵੀ ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਕੰਡਾ ਚੁੱਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਤੰਦਾਂ ਨਾਲ ਤੰਦਾਂ ਜੁੜਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਾਈਮੈਕਸ ਬਣਿਆ ਸੁਪਨਾ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਲੱਧੜਾਂ ਨਹਿਰ

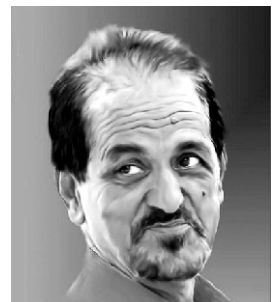
ਦੇ ਉਰਲੇ ਪਾਸੇ ਭਾਈ ਕਿਆਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਡੇਰੇ ਕੋਲ ਹੀ ਨਹਿਰ 'ਤੇ ਪੁੱਲੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਪੁੱਲੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਪੱਕੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦੋ ਪੁੱਲੀਆਂ ਇਸ ਦੇ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਇੱਕ ਡੇਢ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਪੁੱਲੀ ਨਾਲ ਦੂਰੀ ਘਟਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਿਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਕੁੱਤਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਿਸੇ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਫੜਕਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਲੋਕ ਨਹਿਰ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਜਾਂਦੇ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇੰਨਾ ਖੌਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਇਸ ਪਾਸੇ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਪੰਜ ਵਾਰ ਸੋਚਦਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਚਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਡਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਜਿੰਦਾਂ ਉਦੋਂ ਡਰਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਸਰਫ਼ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ? ਜਦੋਂ ਉਸ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਘਰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਸ ਨੇ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਮਲੇਸ਼ੋ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁੱਤ ਇਸ ਮਾਰੋਲ ਵਿੱਚੋਂ ਦੌੜ ਜਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੂਤਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਦੇਣਾ। ਕੀ ਕਮਲੇਸ਼ੋ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਮਲੇਸ਼ੋ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੀ ਕਮਲੇਸ਼ੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਜਾਂ ਮਿਲਣ ਆਈ ਸੀ? ਅਣਗਿਣਤ ਸੁਆਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੰਨੀ ਨਹੀਂ ਫੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੀਤਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੱਚ ਮਰਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਫਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਿੱਛੇ ਤਾਂ ਕਿਆਸ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਰਫ਼... ਅਸਰਫ਼... ਅਸਰਫ਼... ਕਈ ਸ਼ਕਲਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਮਿਟ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਪਰ ਭੁੱਲਦੀਆਂ ਨਾ। ਮੈਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਕਰੀਂ ਰੱਖਦੀਆਂ। ਤੇ ਅਸਰਫ਼ ਦੀ ਇੱਛਾ?

ਇਹ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਮਸਲਾ ਸੀ। ਕਰੋੜਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਡਦੇ ਤੇ ਪਿਛਲੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨੀ ਕੁ ਹੀ ਤਮੰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮਹਿਬੂਬ ਕੁੜੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੌਣ ਲੱਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਪਰ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵੀ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਈ। 60 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੋਈ-ਬੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੰਗਲਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵਧਾਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵੰਡਣਾ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਭਾਰਤੀ ਨੂੰ ਭਾਲਣਾ। ਨਕੋਦਰ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ।

ਯਾਦਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਰਫ਼ ਵੀ ਯਾਦਾਂ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, “ਸਾਡੇ ਵਡੇਰੇ ਆਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ੈਅ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਹੁੰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਗਮ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਮੁਲਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਏ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਮਰਨਾ ਏ। ਮੇਰੀ ਮਿੱਟੀ ਇੱਥੇ ਹੀ ਦਫਨ ਹੋਣੀ ਏ... ਐਵੇਂ ਯਾਦਾਂ ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ... ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਦਾ... ਜੇ ਇਹ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜਾਂ ਤੇ ਬੰਦਾ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਫੌਤ ਪਾ ਜਾਵੇ... ਆਹ ਪਿਛਲੇ ਵੀਹ-ਬਾਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਇੱਕੋ ਹੋਈ ਬੀਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਗਲ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਜੇ... ਇਹ ਮੇਰਾ ਖਹਿੜਾ ਨੂੰ ਛੱਡਦੀ.. ਮਰਨ ਵੀ ਨੂੰ ਦੋਂਦੀ... ਜਿਉਣ ਵੀ ਨੂੰ ਦੋਂਦੀ... ਕਾਸ਼... ਇਹ ਛਿਣ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਤੋਂ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਜਾਣ...” ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਅਸਰਫ਼ ਨੇ ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪੁਆਇਆ।

ਮੈਨੂੰ ਜੇ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਮੂਰਤੀ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਫੇਰ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, “ਅਸੀਂ ਮਾਨਵ ਮਾਤਰ ਜਿੰਦਾਂ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ ਉਦੋਂ ਦੇ ਹੀ ਹੁਣ ਆਂ। ਬੇਹੱਦ ਲੋਭੀ, ਈਰਖਾਲੂ, ਹਮਲਾਵਰ, ਹਿੰਸਕ, ਸੜੀਅਲ, ਚਿੰਤਾਗ੍ਰਸਤ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼। ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਨਫਰਤ, ਡਰ, ਭਲਮਾਨਸੀ ਦੇ ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਆਂ। ਅਸੀਂ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੋਵੇਂ ਆਂ। ਸੰਸਾਰੀ ਤਰੱਕੀ ਤਾਂ ਗੱਡੇ ਤੋਂ ਜੈਟ ਜਹਾਜ਼ ਤੱਕ ਕਰ ਲਈ ਆ ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ... ਇਨਸਾਨ ਕੋਲ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਅਲੱਗ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਆ... ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਆਂ....।”

ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਜਿੰਦਰ

ਮੋਬਾ. 98148 03254

ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵਾਰ

ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ

-1-

ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀਆ ਹਿੱਲਿਆ ਪੰਜਾਬ।
ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਲੀਗ ਦਾ ਇਸਲਾਮੀ ਖਾਬ।
ਛਿੜੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਅਵੱਲੀਆਂ ਮਨ ਹੋਏ ਖਰਾਬ।
ਚੁਭੀਆਂ ਸੀਨੇ ਖਿਜ਼ਰ ਦੇ ਹੋਇਆ ਬੇਤਾਬ।
ਦਿਲ ਢੱਠਾ ਜਿਉਂ ਸਿਾਲ ਵਿਚ ਨਿਤ ਲਹੇ ਚਨਾਬ।

-2-

ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾ ਚੋਲਾ ਪਾਇਆ।
ਆਪੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦਾ ਪਰਚਾਰਕਰਾਇਆ।
ਖਿਜ਼ਰ ਜਿਹੇ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਨਾ ਸਾਥ ਨਿਭਾਇਆ।
ਬੈਠੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਚੇਤਾ ਨਾ ਆਇਆ।
ਕਿ ਅਪਣਾ ਹੀ ਯਾਰ ਹੈ ਔਕੜ ਵਿਚ ਪਾਇਆ।
ਇਹਨਾਂ ਭਲਿਆਂ ਖਿਜ਼ਰ ਤੋਂ ਇੰਜ ਮੂੰਹ ਭਵਾਇਆ।
ਜਿਵੇਂ ਓਸ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ।
ਜਲਸਾ ਕੀਤਾ ਇਕ ਨਾ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਇਆ।
ਪੱਗ ਲੁਹਾਈ ਓਸ ਦੀ ਜਿਸ ਹੱਥ ਫੜਾਇਆ।
ਰਾਜਨੀਤ ਇਖਲਾਕ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ ਟੰਗਾਇਆ।
ਚਿੜੀਆਂ ਚੁਗਿਆ ਖੇਤ ਜਦ ਹਰ ਇਕ ਪਛਤਾਇਆ।

-3-

ਖਿਜ਼ਰ ਵਜ਼ਾਰਤ ਛੁਡਦਿਆਂ ਜਦ ਜਿੰਦ ਛੁਡਾਈ।
ਮਸ਼ਕ ਵਾਂਗਰਾਂ ਫੁਲ ਗਈ ਤਦ ਲੀਗੀ ਮਾਈ।
ਸਮਝੀ ਕਿ ਅੱਜ ਰਾਜ ਦੀ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ ਸਾਈ।
ਲਗੇ ਦੇਣ ਮੁਬਾਰਕਾਂ ਲਾਗੀ ਤੇ ਨਾਈ।
ਅਫਰਾਈ ਸੀ ਰਾਜ ਨੇ ਹੋਈ ਹਉਂ ਵਾਈ।
ਉਹਨੇ ਖੁਸਰੋ ਜਿਹੇ ਦੀ ਨਾ ਸਰਗਮ ਗਾਈ।
ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਸਰਾਈ।
ਉਹ ਸਾਅਦੀ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਨਾ ਮੁੱਢੋਂ ਆਈ।
ਹਾਫ਼ਜ਼ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਬਹਿ ਨਾ ਮਿੱਠਤ ਲਿਆਈ।
ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਪੀਂਦਿਆਂ ਨਾ ਸੁਰਤ ਝਮਾਈ।
ਵਾਰਸ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨਾ ਸੁਣੀ ਸੁਣਾਈ।
ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਦਰਦ ਦੀ ਕੱਖ ਕਦਰ ਨਾ ਪਾਈ।

ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਕਰ ਰਹੇ ਫੋਕੀ ਚਤਰਾਈ।
ਜਾਤਾ ਕਦੇ ਨਾ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮ ਨੂੰ ਭਾਈ।
ਗੋਰੇ ਨੂੰ ਦਾ ਲੱਭ ਪਿਆ ਤੇ ਕਲਾ ਭਵਾਈ।
ਬਣ ਬੈਠਾ ਉਹ ਚੌਧਰੀ ਬੱਸ ਫੁਟ ਪਵਾਈ।

-4-

ਘਿਉ ਕੁਝ ਜੀਕਣ ਸਾਂਭਦੀ ਹੈ ਜੰਮਣ ਵਾਲੀ।
ਸਾਂਭੇ ਸਨ ਹਥਿਆਰ ਇਉਂ ਉਸ ਬਾਰਾਂ ਤਾਲੀ।
ਛੋਹਿਆ ਵੀ ਸੀ ਖੜਕਦੀ ਜਿਉਂ ਕਾਂਸੀ ਥਾਲੀ।
ਹੀਲੇ ਕੀਤੇ ਲੀਡਰਾਂ ਪਰ ਗਈ ਨਾ ਟਾਲੀ।
ਨਾਨਕ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਤੇ ਵੱਜੀ ਦੋ-ਨਾਲੀ।

-5-

ਯਾਰ ਜਿਨਾਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਹੱਠ ਚਾਲਾਂ ਵਾਲਾ।
ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਜੰਮ ਨੇ ਕੀਤਾ ਮਤਵਾਲਾ।
ਹਿੰਦੂ ਦਿਸਦਾ ਓਸ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਫਨੀਅਰ ਕਾਲਾ।
ਗੋਰੇ ਦੀ ਅੱਖ ਦੇਖ ਕੇ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਪਾਲਾ।
ਬਣਿਆ ਸੀ ਉਹ ਲੀਗ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਨਿਰਾਲਾ।

-6-

ਉਤੋਂ ਗੋਰਾ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਦਿਲ ਕਾਲਾ ਧਰਿਆ।
ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਆਤਮਾ ਚਿਤ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਭਰਿਆ।
ਬਾਗ ਛਲਾਵੇ ਕੂੜ ਦਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ ਹਰਿਆ।
ਗ਼ਰਜ਼ ਪੁਗਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜਿਨਾਹ 'ਤੇ ਮਰਿਆ।
ਫੋਕਟ ਦੀ ਅੱਗ ਬਾਲ ਕੇ ਉਹ ਕੁਝ ਕੁਝ ਠਰਿਆ।
ਕੀਤਾ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਲਈ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸਰਿਆ।

-7-

ਪਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋਖੀ ਨੂੰ ਝਾੜ।
ਝੰਡਾ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦਾ ਉਸ ਦਿੱਤਾ ਪਾੜ।
ਸੂਤ ਲਈ ਕਿਰਪਾਣ ਤੇ ਤਪਿਆ ਜਿਉਂ ਹਾੜ।
ਬਿਟ ਬਿਟ ਤਕਿਆ ਲੀਗੀਆਂ ਮੱਧਮ ਪਈ ਨਾੜ।
ਪਰ ਪਿੰਡੀ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਘਰ ਦਿੱਤੇ ਸਾੜ।

-8-

ਹੋਇਆ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਜਦ ਲੀਗੀ ਕਾਰਾ।
ਹੋਈਆਂ ਸਤੀ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਕਰ ਸੱਤ ਪਿਆਰਾ।
ਕਈ ਥਾਂ ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਹੱਥ ਦਸ ਕਰਾਰ।
ਰੱਖਿਆ ਨੰਗ ਨਮੂਜ਼ ਨੂੰ ਨਾ ਪਿਆ ਕਸਾਰਾ।
ਦਮਗੱਜੇ ਸਨ ਮਾਰਦੇ ਲੀਗੀ ਲਾ ਨਾਅਰਾ।
ਪੁਲਸ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਟਦੇ ਸਨ ਵਾਰਾ।
ਉਠਿਆ ਪੁੱਤ ਅਕਾਲ ਦਾ ਦੁੱਖ ਵੰਡਣ ਹਾਰਾ।
ਟਿਕਿਆ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ 'ਤੇ ਜੀਕਣ ਧਰੂ ਤਾਰਾ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੁਣ ਧੁੰਦੁਕਾਰਾ ।
ਗਈ ਅਹਿੰਸਾ ਨਾਰ ਕੰਥ ਜਿਉਂ ਧੜਕੇ ਪਾਰਾ ।
ਸੱਚ ਦੁੜਾਈ ਕਾਂਗਰਸ ਕਿ ਲੱਥੇ ਭਾਰਾ ।
ਵਗ ਜਾਵੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਤਕਸੀਮੀ ਆਰਾ ।
ਟੀਚਾ ਸਾਂਝੇ ਹਿੰਦ ਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਨਕਾਰਾ ।
ਕੇਸਰ ਵਾਂਗੂੰ ਸੀ ਸਦਾ ਹੁਣ ਨਿਕਲੀ ਗਾਰਾ ।
ਕਰਦੀ ਕੀ ਉਹ ਰੂਪ ਜੀ ਚਲਿਆ ਨਾ ਕਾਰਾ ।

-9-

ਚਾਹਿਆ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਕਰੀਏ ਢੰਗ ।
ਲੜੀਏ ਸਿੱਖ ਸਟੇਟ ਲਈ ਹੱਥ ਲਈਏ ਰੰਗ ।
ਹਰ ਥਾਂ ਉਤੇ ਆਖਿਆ ਬੇਧੜਕ ਨਸੰਗ ।
“ਲੈਣਾ ਮੁਲਕ ਚਨਾਬ ਤਕ ਨਾਂਹ ਹੋਈਏ ਤੰਗ ।”
ਇਕ ਮੁਠ ਹੋ ਕੇ ਕਮਲਿਆਂ ਕੀਤੀ ਨਾ ਮੰਗ ।
ਦਿਲ ਵਿਚ ਵੇਵਲ ਹਸਿਆ ਹੋਵਣਗੇ ਨੰਗ ।
ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਰਹਿਣੇ ਨਹੀਂ ਸੰਗ ।
ਰਤਾ ਨਾ ਸੋਚੇ ਰੂਪ ਜੀ ਚਾਚਾਂ ਦੇ ਢੰਗ ।

-10-

ਮੰਦ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਏਲਾਨ ।
ਪ੍ਰਗਟ ਪਏਗਾ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ।
ਮੂੰਹ ਬੀਬਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਪਰ ਦਿਲ ਸ਼ੈਤਾਨ ।
ਹੱਦ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਬਣਿਆ ਪਰਧਾਨ ।

-11-

ਵੱਡੇ ਲੀਡਰ ਚਾਲ ਨੂੰ ਕੱਖ ਸਮਝ ਨਾ ਸੱਕੇ ।
ਜਾਂਦਾ ਦੇਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਕਹਿਣੋਂ ਨਾ ਝੱਕੇ ।
ਇਹੋ ਜੰਮੇ ਜੱਗ ਤੇ ਬਚਨਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ।
ਪਿੱਛੋਂ ਹੱਥ ਮਲ ਬਹਿ ਗਏ ਜਦ ਛੁੱਟ ਗਏ ਛੱਕੇ ।
ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਕਤ ਵੱਲ ਹਾਏ ਜ਼ਰਾ ਨਾ ਤੱਕੇ ।
ਸਮਝ ਲਿਆ ਬਸ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਰਾਂਗੇ ਫੱਕੇ ।

-12-

ਚੜ੍ਹਿਆ ਮਾਹ ਅਗਸਤ ਦਾ ਫੁੱਟ ਵਜਾਇਆ ਢੋਲ ।
ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਰਾਜ ਦਾ ਜਾਤਾ ਹੋਣਾ ਘੋਲ ।
ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਪਿੜ ਅਨਿਆਏ ਨੇ ਫਰਜ਼ ਦਾ ਖੁੱਕਾ ਕੋਲ ।
ਖਾਰਾਂ ਛਿੰਜਾਂ ਪਾਈਆਂ ਦਰਦ ਨਾ ਸਕਿਆ ਬੋਲ ।
ਡੰਡ ਕੱਢੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਲੀੜੇ ਲੱਤੇ ਖੋਲੁ ।
ਹੱਠ ਨੇ ਕੱਢੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਸਬਰ ਗਿਆ ਸੀ ਡੋਲ ।
ਗਰਜ਼ਾਂ ਪਕੜਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤ ਰਹੀ ਅਨਭੋਲ ।
ਕੱਢਿਆ ਪੈਰੋਂ ਅਮਨ ਨੂੰ ਸਿਰ ਵੱਢ ਸੁੱਟਿਆ ਰੋਲ ।
ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਦੀਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪੋਲ ।

-13-

ਹੋਣੀ ਸਿਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਾ ਕੇ ਬੈਠੀ ਸੱਥ।
ਇਕ ਧਿਰ ਨੱਕ ਵਢਾਇਆ ਦੂਜੀ ਘੜ ਲਈ ਨੱਥ।
ਵਹੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ਦੇਸ ਤੇ ਫਿਰਿਆ ਤੀਜਾ ਹੱਥ।
ਹਾਏ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਦਾ ਟੋਟੇ ਹੋਇਆ ਰੱਥ।

-14-

ਪੈ ਗਏ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦੀ ਝੋਲੀ ਦੇ ਟੋਟੇ।
ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲ ਤਲੀ ਰਹੀ ਤੇ ਓਧਰ ਪੋਟੇ।
ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਸਮਝਿਆ ਗੋਰੇ ਸਨ ਖੋਟੇ।
ਤਾਂ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਜਿਉਂ ਭਿੜਦੇ ਝੋਟੇ।

-15-

ਲੀਕਾਂ ਕੀ ਪੈ ਗਈਆਂ ਬਦਲਿਆਂ ਨੇ ਜਾਲ।
ਸੁੱਟ ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜਾਣੋਂ ਖਿੱਚੇ ਕਾਲ।
ਕੀਕਣ ਡੋਲੇ ਸਹਿਕਦੇ ਈਕਰ ਤੜਫੇ ਬਾਲ।
ਮੱਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਬਹੁਤ ਬੇਹਾਲ।
ਦਾਨਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਰੁਲ ਗਏ ਪੋਟੇ ਡੋਲੇ ਵਾਲ।
ਲੋਥਾਂ ਦੇ ਇਉਂ ਢੇਰ ਸਨ ਜਿਉਂ ਲੱਕੜਾਂ ਦੇ ਟਾਲ।
ਗੋਰਾ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਗਿਆ ਸਿਰ ਸਿਰ ਭਾਂਬੜ ਬਾਲ।

-16-

ਕਾਲਾ ਦਿਉਤਾ ਸਮਝਿਆ ਆਹਾਂ ਨੂੰ ਝੁਣਕਾਰ।
ਜਾਣ ਲਿਆ ਕਿ ਮੱਝ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਫਰਸ਼ ਸਵਾਰ।
ਉੱਠੀ ਸੀ ਸੜਹਾਂਦ ਜੋ ਉਸ ਜਾਤੀ ਮਹਿਕਾਰ।
ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ ਗੱਭਰੂਆਂ ਉਸਨੇ ਲਿਆ ਵਿਚਾਰ।
ਵਜਦੇ ਪਏ ਮਰਦੰਗ ਨੇ ਗੱਤ ਦੀ ਬਣੀ ਬਹਾਰ।
ਖੋਪਰੀਆਂ ਜਿਉਂ ਕੈਂਸੀਆਂ ਪਈਆਂ ਬਾਝ ਝੁਮਾਰ।
ਢਿੱਡ ਸਨ ਲੰਮੇ ਸਾਹ ਤੇ ਤਰਲੇ ਸਮਝ ਹਜ਼ਾਰ।
ਨਾਰਾਂ ਵੀਣਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਥਰਾਂ ਬੱਧੀ ਤਾਰ।
ਗਿਧਾ ਕਾਂ ਪਖਾਵਜੀਂ ਬੰਨ੍ਹ ਬੰਨ੍ਹ ਆਏ ਡਾਰ।
ਮਚਿਆ ਤੇ ਮੱਛਰ ਪਿਆ ਓਹ ਲਿਲਕਾਰੀ ਮਾਰ।
ਕੀਤਾ ਤਾਂਡਵ ਨਾਚ ਉਸ ਧਮਕ ਗਿਆ ਸੰਸਾਰ।

-17-

ਬਿਨ ਲਹੂ ਡੁੱਲਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਖਦੇ ਮਿਲਿਆ ਸਵਰਾਜ।
ਵੰਡਣ ਪਏ ਵਜ਼ੀਰੀਆਂ ਜਿਉਂ ਪਿਉ ਦਾ ਰਾਜ।
ਕੀਤਾ ਅੱਧੇ ਲੀਡਰਾਂ ਸਭ ਉਲਟਾ ਕਾਜ।
ਵਿਕਿਆ ਇਕ ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਕ ਸੇਰ ਅਨਾਜ।
ਖੁਲ੍ਹਿਆ ਦੇਸ-ਪਿਆਰ ਦਾ ਕੂੜਾਵਾ ਪਾਜ।
ਤੁਭਕੇ ਕਾਰੇ ਦੇਖ ਕੇ ਪੰਡਤ ਮਹਾਰਾਜ।

ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਸੰਕਲਨ ਤੇ ਸੰਪਾਦਨ : ਮੈਨੇਜਰ ਪਾਂਡੇ

ਅਕਬਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ

-1-

ਮੀਠੇ ਮੀਠੇ ਹੋ ਮੀਠੇ ਮੀਠੇ ਲਾਗਤ ਫਰੀਦੋ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ।
ਸਭ ਕੋਊ ਕਹਤ ਹੈ ਮੀਠੇਈ ਮੀਠੇ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਕਰ ਦੇਖੋ
ਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨਾਮ ਲੇਤ ਰਸਨਾ ਕੋਨੋ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰ ।

-2-

ਪਿਆਰੇ ਤੂ ਮਨ ਮੇਰੇ ਤਨ ਮੇਂ ਬਸਤ ਰਜਨੀ ਦਿਨ ਤੋਹੀਯੋਂ ਜੀਵਨ ਬਨਤ ਮੇਰੇ ।
ਸੋਵਤ ਸਪਨੇ ਅੰਤਰ ਅਨਤ ਫਿਰਤ ਤੋਊ ਸੰਗ ਲਾਗੀ ਰਹਿਤ ਹੋਂ
ਪੀਆ ਛਾਡਤ ਨਾਹੀਂ ਔਸੇਰੋਂ ।
ਨੇਤਰਨ ਕੀ ਪੁਤਰੀਨ ਮੇਂ ਮੋਹਨੀ ਮੂਰਤ ਦੇਖ ਬੋਈ
ਕਰਤ ਤੋਊ ਬਿਆਪਤ ਨਾ ਮੋਮੈ ਕਾਮ ਅਨੇਰੋਂ ।
ਬਿਰਹਨੀ ਨਾਰਨ ਤਾਰਨ ਅਕਬਰ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਨ ਹੋ ਆਈ
ਸੇਵਾ ਕਾਰਨ ਕਾਇ ਸੌਤਨ ਕੇ ਕਹਤੈ ਅਬ ਤੁਮ ਜਿਨ ਮੋ ਪਰ ਤੇ ਜੋ ਫੇਰੇ ।

ਅਕਬਰ ਦਾ ਰਾਗ ਪ੍ਰੇਮ

ਪਟਤਾਲ (ਪੜਤਾਲ) ਨੀਕੋ ਤਾਲ ਅਕਸ਼ਰ ਧਾਇ ਚੌਸਟ ਤਾਲ ਗਤ
ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਹੋ ਅਧਾਰ ਹੋ ਮੇਰੇ ਜੀਉ ਕੇ ।
ਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਕਉ ਰਿਝਾਵਨ ਪਟਤਾਲ ਰਸ ਲਾਵਨ ਔਰ
ਅਨੇਕ ਭੇਦ ਉਪਜਾਵਨ ।
ਤਾ ਕਿਟ ਤਕ ਤਾ ਕਿਟ ਤਕ ਧੇ ਧੀ ਨਾ
ਧ ਧਿ ਲਾਂਘ ਧਾ ਧਿਲਾਂਗ ਧਿ ਕਿਟ ਧਿ ਧਿ ਕਨ
ਧਿ ਧਿ ਕਨ ਧੇ ਧਿਨ ਕਿਟ ਦਿ ਗ ਥਾ ॥

ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ

-1-

ਭਾਵੋਂ ਕੈਸੇ ਦਿਨਨ ਮਾਈ ਸ਼ਿਆਮ ਕਾਹੇ ਕੋ ਆਵੇਂਗੇ ।
ਕੋਕਲਾ ਕੀ ਕੂ-ਹੂ-ਕੂ ਸੁਨ ਛਾਤੀ ਮਾਤੀ ਰਾਤੀ ਭਈ ਬਿਰਹੀ
ਆਗੇ ਊਧੋ ਫੁਕ-ਫੁਕ ਜਗਵੈਗੇ ।
ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਪੀਆ ਤੁਮ ਬਹੁਨਾਇਕ ਬਿਰਹਨ ਕੇ ਅੰਧੂਅਨ
ਕੀ ਤਪਤ ਬੁਝਾਵੈਗੇ ॥

-2-

ਅਗਰ ਚੰਦਨ ਘਸੀਲੇ ਪੁਰੀ ਸਖੀਆਂ ਆਜ ਮੋਰੇ ਆਈਏ ।
ਰਸਲਾਵਨ ਗੁਣਵੰਤ ਜੁਰਮਿਲ ਸਖੀਆਂ ਇਨ ਸੇਜਰੀਆਂ
ਬਣਾਏ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਪੀਆ ਅੰਗ ਅੰਗ ਸੁਖ ਪਾਈਏ ।

-3-

ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਲੰਗਰ ਪੀਓ ਸੁੰਦਰਵਾ
ਆਜ ਕੌਨ ਰੰਗ ਰਸ ਰਾਤੇ ।
ਮਦ ਪੀਏ ਮਸਤ ਭਏ ਡੋਲਤ ਫਿਰਤ ਇਤ ਉਤ ਮਦਮਾਤੇ ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ

-1-

ਅਰੀ ਓ ਹਮ ਸੋ ਰਹਨ ਲਾਗੇ ਹੈ, ਹਮ ਕੋ ਮਾਨੇ ਪਹਿਚਾਨ ਨਾਹੀ
ਉਨ ਕੀ ਪੀਤ ਕੋ ਕਛੂ ਅੰਤਰ ਪਰੇ ਤਾ ਕੋ ਬਿਲਗ ਨਾ ਮਾਨੋ ਯਾਹੀਂ ।
ਭੂਲੇ ਹੂੰ ਨਾ ਕਹੋ ਜਾਇ ਕਹੀਂ ਜਬ ਤਬ ਦਰਸ ਪਰਸ ਮੇਂ
ਕਹੂੰ ਤੇ ਹਮ ਤੁਮ ਐਸੀ ਨਿਬਾਹੀ ॥
ਜੈਸੀ ਕਛੂ ਨਿਭਈ ਤੈਸੀ ਤੁਮ ਦੇਖਹੂੰ ਅਪਨੇ
ਪਿਆਰੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਸੋ ਤੂਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜੋਹੀ ॥

-2-

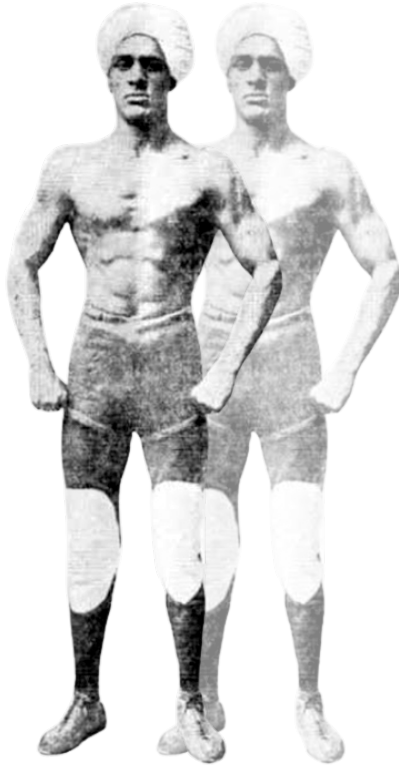
ਤਬ ਗੁਣ ਰਵੀ ਉਦੈ ਕੀਨੋ ਯਾਹੀ ਤੇ ਕਹਤ ਤੁਮ ਕੋ ਬਾਈ ਉਦੈਪੁਰੀ ।
ਅਨਗਿਣ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਕੇ ਅਲਾਪ ਵਿਸਤਾਰ ਸੁਰ ਜੋਤ
ਦੀਪਕ ਜੋ ਤੋਲੋਂ ਸੋ ਵਿਦਿਆ ਹੈ ਦੂਰੀ ।
ਜਬ ਜਬ ਗਾਵਤ ਤਬ ਤਬ ਰਸ ਸਮੁੰਦਰ ਲਹਰੇਂ ਉਪਜਾਵਤ
ਐਸੀ ਸਰਸਵਤੀ ਕੌਨ ਕਉ ਫੁਰੀ ॥
ਜਾਨਨ ਮਨ ਜਾਨ ਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਰੀਝ ਰਹੇ ਯਾਹੀ ਤੇਂ
ਕਹਤ ਤੁਮਕੋ ਵਿਦਿਆ ਰੂਪ ਚਾਤੁਰੀ ॥

ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਫ਼ਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ

ਜਿਨ ਗਲੀ ਮੇਂ ਪਹਲੇ ਦੇਖੀਂ ਲੋਗਨ ਕੀ ਰੰਗਰਲੀਆਂ ਥੀਂ ।
ਫਿਰ ਦੇਖਾ ਜੋ ਉਨ ਲੋਗਨ ਬਿਨ ਸੂਨੀ ਪੜੀ ਵੋ ਗਲੀਆਂ ਥੀਂ ।
ਐਸੀ ਅੱਖੀਆਂ ਮੀਚੇ ਪੜੇ ਹੈਂ ਕਰਵਟ ਭੀ ਨਹੀਂ ਲੇ ਸਕਤੇ,
ਜਿਨ ਕੀ ਚਾਲੇਂ ਅਲਬੋਲੀ ਔਰ ਚਲਨੇ ਮੇਂ ਛਲਬਲੀਆਂ ਥੀਂ ।
ਖਾਕ ਕਾ ਉਨ ਕਾ ਬਿਸਤਰ ਹੈ ਔਰ ਸਰ ਕੇ ਨੀਚੇ ਪੱਥਰ ਹੈ,
ਹਾਇ! ਵਹ ਸ਼ਕਲੇਂ ਪਿਆਰੀ ਪਿਆਰੀ ਕਿਸ ਕਿਸ ਚਾਵ ਸੇ ਪਲੀਆਂ ਥੀਂ ।

ਵ

ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ

(ਗ੍ਰੇਟ ਖਲੀ ਤੋਂ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪੁੰਮਾਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪਹਿਲਵਾਨ)

ਪੇਸ਼: ਬਲਦੇਵ ਚੱਕ ਸਕੰਦਰ

(‘ਸਕੌਲ-ਇਨ’ ’ਚੋਂ ਅਨੁ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਲੇਖ ’ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ)

ਗੱਲ ਜੁਲਾਈ 1929 ਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਐਲ ਪੈਸੋ (El Paso) ਦੇ ਲੋਕ ਕੁਸ਼ਤੀ ਦੇ ਓਸ ਮਹਾਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਬੜੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਇੰਤਜਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਜਪਾਨ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਤੇ ਮੰਨੇ ਪਰਮੰਨੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਮੈਤ ਮਤਸੂਦਾ (Matty Maitsuda) ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਤ ਮਤਸੂਦਾ ਵੈਲਟਰ ਵੇਟ ਵਰਗ ਦਾ ਚੈਂਪੀਅਨ ਸੀ ਤੇ ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਹਾਲੀ ਲੁਕ ਲੁਕਾ ਕੇ ਦਿਹਾੜੀ ਦੱਪਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਅਸਾਵਾਂ ਘੋਲ ਘੁਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਰੱਬ ਹੀ ਜਾਣੇ।

ਇਹ ਮੈਚ ‘ਕੈਚ ਐਜ਼ ਕੈਚ ਕੈਨ’ (Catch as catch can) ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਖੇਡਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਪੋਰਟਸ ਕੋਚ ਜੇ ਜੀ ਚੈਂਬਰਜ਼ (J G Chambers) ਨੇ 1870 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਤੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੈਚ ਦੋ ਜੋਰਾਵਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਸ਼ਤੀ ਕਲਾ ਦਾ ਬੇਹਤਰੀਨ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਓਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਖੂਬ ਸਲਾਹਿਆ। ਦੋਨਾਂ ਭਲਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮੈਚ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਜੀ ਜਾਨ ਇਕ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤੀ ਦੇ ਹਰ ਉਸ ਦਾਅਪੇਚ ਨੂੰ ਅਜਮਾਇਆ ਜਿਸ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕਸਰਤ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੇ ਝਪਟੇ, ਡਿੱਗ ਡਿੱਗ ਉੱਠੇ

ਤੇ ਉੱਛਲ ਉੱਛਲ ਡਿੱਗੇ। ਪੌਲਾਂ ਵੱਜਦੀਆਂ ਦੀ 'ਵਾਜ਼, ਚਪੇੜਾਂ ਦੇ ਪਟਾਕੇ, ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਟੀਆਂ ਤੇ ਤਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਆਕਾਸ਼ ਗੂੰਜ ਉੱਠਿਆ। ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਜੱਫਿਆਂ ਅੱਗੇ ਮੁਤਸੂਦਾ ਦੀ ਇਕ ਨਾ ਚੱਲੀ। ਆਖਰ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਦਾ ਭੇੜ ਓਦੋਂ ਥੰਮਿਆ ਜਦੋਂ ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਧੌਬੀ ਪਟਕਾ ਮਾਰ ਮੁਤਸੂਦਾ ਨੂੰ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਦੀ ਬੁੜਕਾ ਮਾਰਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਐਸੀਆਂ ਬਾਜੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਉੱਠਣ ਜੋਗਾ ਨਾ ਰਿਹਾ।

ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੁਤਸੂਦਾ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਏਨੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਭਰਤੀ ਕਰਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਹਸਪਤਾਲ ਵੀ ਕਿਹੜਾ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਸੀ ਐਲ ਪੈਸੇ ਤੋਂ ਮਿਸ਼ੀਗਨ ਦਾ। ਓਥੇ ਉਹ ਪੂਰੇ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਜਿੰਦਗੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਜੂਝਦਾ ਦਮ ਤੋੜ ਗਿਆ। ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਦੀ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇੰਜ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਤਸੂਦਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਝਦਾ ਖੁਦ ਨੂੰ ਮੁਆਫ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਤਮ ਗਿਲਾਨੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਿਹਾ। ਹੁੰਦਾ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮੁਤਸੂਦਾ ਇਕ ਨਾਮੀ ਗਰਾਮੀ ਪਹਿਲਵਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਵੈਲਟਰ ਵੇਟ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸੌ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਜਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਵੀ ਸੀ।

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਤੀ ਓਨੀ ਦਿਨੀਂ ਇਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਖੇਡ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਚ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪੋਸਟਰਾਂ ਤੇ ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼ ਇਬਾਰਤਾਂ ਤੇ ਆਦਮ ਕੱਦ ਤਸਵੀਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਮੋਟਰਜ਼ ਤੇ ਪਬਲਿਕ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਤੇ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬੋਲੀਆਂ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪੈਸੇ ਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਂ ਕੁੰਭ ਵਿਚ ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਏਸ਼ਿਆਈ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰਬ ਦੇ ਅਜੀਬੋਗਰੀਬ ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੇ ਗੁੱਝੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮੁਜਾਹਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਸੀ। ਓਥੋਂ ਦਾ ਮੀਡੀਆ ਵੀ ਪੂਰਬੀ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਤੀ ਕਲਾ ਨਾਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਚਾਰ, ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਤਵੱਜੋ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਮੈਚ ਵਿਚ ਮੁਤਸੂਦਾ ਦਾ ਏਨਾ ਦਰਦਨਾਕ ਹਾਦਸਾ ਵਾਪਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੋਮੋਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ 'ਚ ਆ ਗਿਆ।

ਪਾਰਟ ਟਾਈਮ ਫਕੀਰ : ਉਹ 1890 ਦਾ ਜੰਮਿਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂਅ ਸੀ ਬਸੰਤਾ ਰਾਮ ਗਰਚਾ ਤੇ ਬਾਅਦ 'ਚ ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਉਹ ਪਿੰਡ ਪਾਰੋਵਾਲ ਦਾ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ 'ਚ ਪੈਂਦਾ। ਓਦੋਂ ਉਹ ਮਸਾਂ 20 ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਜਦੋਂ ਉਹਦਾ ਜੀ ਵੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਜਾਇਆ ਜਾਏ। ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਓਦੋਂ ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਅਮਰੀਕਾ ਕਨੇਡਾ ਹੀ ਭੱਜਦੇ ਸਨ।

ਸੋ ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਠਾਹਰ ਵੈਨਕੂਵਰ, ਕਨੇਡਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਤਕਰੀਬਨ ਇਸੇ ਟਾਈਮ ਓਥੇ ਕੌਨ ਜੌਨਜ਼ (Con Jones) ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਸਟ੍ਰੇਲੀਅਨ ਬੰਦਾ ਫੁੱਟਬਾਲ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਸਟਾਈਲ ਦੀ ਕੁਸ਼ਤੀ ਦੇ ਮੈਚ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਏਸ਼ਿਆਈ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸਬੱਬ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਿਆ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੌਮਾਂ ਤੇ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀ ਤੇ ਟੀਮਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ। ਮਸਲਨ ਰੱਸਾ-ਕਸ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਜਿਹੜਾ ਜੌਨਜ਼ ਨੇ ਓਸ ਵੇਲੇ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਉਹ 'ਇੰਡੀਅਨਜ਼' (Canada's inidgenous people) ਤੇ 'ਈਸਟ ਇੰਡੀਅਨਜ਼' (South Aisans) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਕਨੇਡਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਾ ਟਿਕਿਆ ਤੇ 1910 ਵਿਚ ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸਟੇਟ ਔਰੇਗਨ (Oregon) ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਐਸਟੋਰੀਆ (Astoiria) ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਆਰਾ ਮਿੱਲਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਲਗਾ।

ਵਿਹਲੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਤੇ ਉਹਦਾ ਸੰਗੀ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੋਦਾ ਸਿੰਘ ਕੁਸ਼ਤੀ ਦੇ ਕਰਤਬ ਦਿਖਾ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨ ਪਰਚਾਵਾ ਕਰਦੇ। ਐਸਟੋਰੀਆ ਓਸ ਵੇਲੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਘਰ ਸੀ। ਇੰਡੀਆ, ਸਕੈਂਡੇਨੇਵੀਆ, ਪੋਲੈਂਡ ਤੇ ਚੀਨ ਤੋਂ ਆਏ ਆਰਾ ਮਿੱਲਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡੇਨ ਨੈਲਜ਼ ਜੈਪਸਨ (Dane Nels Jepson) ਦੇ ਮੈਚ ਵੇਖਣ ਆਉਂਦੇ। ਤਕਰੀਬਨ ਏਸੇ ਟਾਈਮ ਹੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜਹੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਪਛਾਣੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਐਸਟੋਰੀਆ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ। ਇਤਹਾਸਕਾਰ ਜੁਲੀਆ ਔਗਡਨ (Juila Ogden) ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਈ 1913 ਵਿਚ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਏਥੋਂ ਦੇ ਫਿਨਿਸ਼ ਸ਼ੋਸਲਿਸਟ ਹਾਲ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ।

ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਐਸਟੋਰੀਆ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਗਦਰ

ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ 1915 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਪਰਤਣ ਲੱਗੇ। ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਖਿਰ ਐਸਟੋਰੀਆ ਛੱਡ ਗਿਆ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਘੁੰਮਦੇ ਘੁਮਾਉਂਦਿਆਂ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਵਿਚ ਜਾ ਪੈਰ ਜਮਾਏ। ਬਤੌਰ ਪਹਿਲਵਾਨ ਹੀ ਉਹ ਸੈਕਰਾਮੈਂਟੋ (Sacramento) ਤੇ ਮੇਰੀਜ਼ਵਿਲ (Marysville) ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਾਰਟ ਟਾਈਮ ਕੰਮ ਵਜੋਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਫਕੀਰ ਦਾ ਭੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਘੁੰਮ ਲੈਂਦਾ।

1920 ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਉਸਦੇ ਕੈਰੀਅਰ ਨੇ ਜੋਰ ਫਤਿਆ ਤੇ ਉਹ ਫਿਰ ਕਦੀ ਭਾਰਤ ਨਾ ਮੁੜਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਓਥੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵਾਪਸ ਅਮਰੀਕਾ ਵੜਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਈ ਸੂਬੇ ਅਜਿਹੇ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਏਸ਼ੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਏਸ਼ੀਅਨਜ਼ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕੀ ਹੱਕ ਨਾ ਦੇਣਾ। 1924 ਦੇ ਫੈਡਰਲ ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਐਕਟ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਬੰਦ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

1920 ਤੱਕ ਆਉਂਦੇ ਆਉਂਦੇ ਕੁਸ਼ਤੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੰਗੀ ਧਾਂਕ ਜਮ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਤੋਂ ਮੋਂਟੈਨਾ (Montana), ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ (Washington) ਤੇ ਵੈਨਕੂਵਰ (Vancouver) ਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਵੁਸਕੋਨਸਿਨ (Wisconsin), ਓਹਾਇਓ (Ohio), ਨਿਊਯਾਰਕ (New York) ਤੇ ਨਿਊਜਰਜ਼ੀ (New Jersey) ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਦੰਗਲਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸੱਟੇਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਕਾਰਡਾਂ ਤੇ ਓਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਕਹਾਉਂਦੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਬੋਬੀ ਰਾਸਕੋ (Bobby Roscoe) ਤੇ ਪੀਟ ਹਾਰਮੈਨ (Pete Harman) ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂਅ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਕੈਰੀਅਰ ਦੌਰਾਨ ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਇਕ ‘ਹਿੰਦੂ ਮਿਸਟਰੀ ਮੈਨ’ (Hindu Mystery Man) ਵਜੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਚਾਣ ਅਨੂਠੀ ਕੁਸ਼ਤੀ ਕਲਾ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਦੇਣ ਹੀ ਸੀ। ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਫੁਰਤੀ ਵਾਂਗ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਦਾਅ ਵੀ ਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਉਸਦੀ ਪੈਰ ਦੀ ਕਤਿੰਗੀ ਅਤੇ ਵਰੋਧੀ ਦੀ ਗਰਿਫਤ ‘ਚੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਹੁਨਰ ਦੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਖੂਬ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਹੁੰਦੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਚੋਗਾ ਪਾ ਕੇ ਤੇ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅਖਾੜੇ ‘ਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਉਹਨਾ ਸਮਿਆਂ ‘ਚ ਕੁਸ਼ਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੱਦ ਬੰਨੇ ਟੱਪ ਘਸੁੰਨ ਮੁੱਕੀ ਤੇ ਠੁੱਡ ਗੋਡਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਉਤਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਕੁਸ਼ਤੀ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੇ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਚ ਮਰਨ ਮਾਰਨ ਤੱਕ ਖੇਡਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਈ ਮੈਚ ਹਾਰੇ ਵੀ, ਪਰ ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਿ ਵੱਡੀ ਸੱਟ ਫੇਟ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ।

ਭਾਰਤੀ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੌਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਤੇ ਫੈਜ਼ਲ 1930 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਟੂਰ ਤੇ ਆਏ ਤਾਂ ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੈਨੇਜਰ ਬਣਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਚਾਲੀਆਂ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਾਣ ਦੇ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜਿਆਦਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਕੁਸ਼ਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ।

1950ਵਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਲਾਸ ਏਂਗਲਜ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਹੌਲੀਵੁੱਡ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਮਤ ਅਜਮਾਈ ਤੇ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਰੋਲ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਫਿਲਮਾਂ ਸਨ ਕਿਮ (Kim) 1950, ਕਿਸਮਟ (Kismet) 1955, ਅਰਾਉਂਡ ਦ ਵਰਲਡ ਇਨ ਏਟੀ ਡੇਜ਼ (Around the World in Eighty Days) 1956, ਦ ਟੈਨ ਕਮਾਂਡਮੈਂਟਸ (The Ten Commandments) 1956, ਦ ਗਰੇਟੈਸਟ ਸਟੋਰੀ ਐਵਰ ਟੋਲਡ (The Greatest Story Ever Told) 1965.

ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਕਦੀ ਵਾਪਿਸ ਦੇਸ਼ ਨਾ ਪਰਤਿਆ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਜਿੱਥੇ ਉਹਦੇ ਨਿਆਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਆ। ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਸਾਹਾਂ ਤੱਕ ਉਹ ਲਾਸ ਏਂਗਲਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੋਟਲ ਟੂਰੇਨ (Touriane) ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1965 ਵਿਚ ਉਹ ਫੌਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹੀ ਹੋਟਲ ਟੂਰੇਨ ਵੀ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਹਮਵਤਨਾਂ ਦੀ ਤਰਾਂ ਹੀ ਹੌਲੀਵੁੱਡ ਵਿਚ ‘ਪੱਗਾਂ ਵਾਲਿਆਂ’ ਦਾ ਰੋਲ ਕਰਦਾ, ਕੁਸ਼ਤੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਏਸ਼ਿਆਈ ਰੰਗ ਚਾੜ੍ਹਦਾ, ਇਕ ਗੁੱਝੇ ਨਸਲਵਾਦ ਦੀ ਪੀੜ ਸਹਿੰਦਾ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਭਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਗਿਆ ਸੀ। ☺

ਕਰਨਲ ਬੜੋਗ ਅਤੇ ਅਧੂਰੀ ਸੁਰੰਗ ਨੰਬਰ 33 ਦਾ ਰਹੱਸ

-ਸੁਰਿੰਦਰ ਮਨਨ

ਅਨੁ. ਨਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ

ਪੱਧਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਇਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਟੋਟਾ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਠੰਡਾ, ਸਿੱਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਸੰਘਣਾ ਕੋਹਰਾ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਚੀੜ੍ਹ ਦੇ ਦਰਖਤ ਸਿਰ ਨਿਵਾਈ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਖੜ੍ਹੇ ਠੁਰ ਠੁਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੂਣੀ ਤੋਂ ਉੱਠਦੀਆਂ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਕੋਹਰਾ ਚੱਟਣ ਨੂੰ ਲੋਚਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉੱਛਲਦੀਆਂ, ਪਰ ਕੋਹਰਾ ਝੱਟ ਹੀ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਨੀਲੀਆਂ, ਪੀਲੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਚਿੱਟ ਚਿੱਟ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਕੁੱਝ ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਕੋਹਰੇ ਦੀ ਚੱਦਰ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਘਣੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪੂਣੀ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਆ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਹੁਣ ਗਜ਼ ਭਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਸਦਾ।

ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਸੀਤ, ਕਾਂਬੇ ਵਾਲਾ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਮਾਹੌਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕੁੱਝ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਧਨੀ ਰਾਮ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੀ। ਕਿੱਸਾ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕਦੀ ਉੱਚੀ ਉੱਠਦੀ, ਕਦੀ ਮੱਧਮ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਕਦੀ ਬਸ ਫੁਸ ਫੁਸ ਹੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ। ਫੁਸਫੁਸਾਹਟ ਵਿਚ ਉਲਝਦੇ, ਗੁੰਮ ਹੁੰਦੇ ਉਸ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਅਤੇ ਧਨੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਟੋਕ ਕੇ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ। ਪਰ ਧਨੀ ਰਾਮ ਵੀ ਏਨਾ ਮਾਹਿਰ ਸੀ ਕਿ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਉਹ ਇਸ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾਲ ਭੇਰਾ ਵੀ ਤਿੜਕ ਨਾ ਪੈਣ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਇਕ ਮਿੰਟ ਕੁ ਲਈ ਰੁਕਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਤ ਦੀ ਤਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁੱਠੀ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਟਿਕਟਿਕੀ ਬੰਨ੍ਹੀ, ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਫਿਰ ਉਸੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗੱਲ ਨੂੰ ਤੋਰ ਲੈਂਦਾ। ਫੁਸਫੁਸਾਹਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਗੱਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਚੁੱਪੀ ਦਰਅਸਲ ਅਜਿਹਾ ਵਕਫ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦਾ ਅਸਰ ਤੋਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

“ਤੇ ਇੰਝ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬੜੋਗ ਸਾਹਬ ਦਾ ਕੁੱਤਾ ਭੌਂਕਦਾ ਹੋਇਆ ਪਿੰਡ ਚ ਆਇਆ...” ਧਨੀ ਰਾਮ ਨੇ ਹੱਥ 'ਚ ਫੜੀ ਛਿਟੀ ਨਾਲ ਪੂਣੀ ਨੂੰ ਫਰੋਲਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਸਭ ਨੇ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਕਿ ਕੁੱਤਾ ਬੜੋਗ ਸਾਹਬ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇੰਨਾ ਭੌਂਕ ਕਿਉਂ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਬੜੋਗ ਸਾਹਬ ਕਿੱਥੇ ਨੇ ? ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਮਝ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮਾਮਲਾ ਕੀ ਹੈ। ਕੁੱਤਾ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਭੱਜਦਾ ਹੋਇਆ ਭੌਂਕੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਪਲੋਸਿਆ। ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦੱਬੀ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੂਟ ਵੱਟ ਲਈ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਉਸ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਭੱਜ ਪਏ। ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਕੁੱਤਾ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕੀ ਇਵੇਂ ਭੱਜਦੇ ਭੱਜਦੇ ਜਦੋਂ ਸੁਰੰਗ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਬੜੋਗ ਸਾਹਬ ਲਹੂ ਲੁਹਾਣ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ ਉਸਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਉਸਦੀ ਪਿਸਤੌਲ ਪਈ ਸੀ।” ਕਹਿੰਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਧਨੀ ਰਾਮ ਇਕ ਦੱਮ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਿਨਾ ਹਿੱਲੇ ਡੁਲੇ ਉਸੇ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਇਕ ਟੱਕ ਤੱਕਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਹੂੰ”—ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਲੰਬਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਕਿਹਾ—“ਮਤਲਬ ਕਰਨਲ ਬੜੋਗ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲਈ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਆਖਿਰ ਲੋੜ ਕੀ ਸੀ?”

ਧਨੀਰਾਮ ਨੇ ਅਫਸੋਸ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਲਿਆ। ਅਫਸੋਸ ਬੜੋਗ ਸਾਬ ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ ਸੀ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਬੇਤੁਕੇ ਸਵਾਲ 'ਤੇ—ਮੈਂ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਪੂਣੀ ਨੂੰ ਫਰੋਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਛਿਟੀ ਦਾ ਝੁਲਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿਰਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਤਾਣਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੇ ਗਾਹਿਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ—“ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ! ਬੜੋਗ ਸਾਹਬ ਉਸ

ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਇੰਨਾ ਰੁਤਬੇਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ ਕਿਵੇਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ? ਫਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਇਕ ਰੁਪਏ ਦਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਗੱਲ ਸੀ। ਬੱਸ ਫਿਰ ਕੀ ਸੀ, ਨਿਰਾਦਰੀ ਸਹਿ ਨਾ ਸਕਿਆ ਤੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਲਈ!”

ਧਨੀ ਰਾਮ ਮੈਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਕਰਨਲ ਬੜੋਗ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਪਹਾੜੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਸੁਰੰਗ ਪੁੱਟਣ ਦਾ ਕੰਮ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ, ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁਟਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਸੁਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚਕਾਰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਪੈਮਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਗਲਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੁੜ ਨਾ ਸਕੀਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਤਦ ਕਰਨਲ ਬੜੋਗ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਧਨੀ ਰਾਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਮੁਤਾਬਕ, ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਗਲਤੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੋਏ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਏਵਜ਼ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤਕ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਨਲ ਬੜੋਗ ਨੂੰ ਇਕ ਰੁਪਏ ਦਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੂਣੀ ਫਰੋਲਣ ਤੋਂ ਭੜਕੀ ਅੱਗ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮੈਂ ਧਨੀਰਾਮ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀਆਂ ਤਿਉੜੀਆਂ ਨੂੰ ਤੱਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜਿਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਨਣ, ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇਗਾ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਉਸਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਤੇ ਬੱਸ ਏਨਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਵਰਗੇ ਉਮਰਦਰਾਜ਼ ਆਦਮੀ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਸੁਬਾਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਉਹ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪੂਰੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਕਿੰਤੂ ਪੁੰਤੂ ਦੇ ਉਸ ਦੀ ਦੱਸੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

“ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬੜੋਗ ਸਾਬ ਦੇ ਭੂਤ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਖੈਰ ਅਕਸਰ ਹੀ ਇੰਝ ਦਾ ਵਾਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ...” ਸਿਰ ਤੇ ਪਾਈ ਹੋਈ ਉੱਨ ਦੀ ਟੋਪੀ ਨੂੰ ਥੋੜਾ ਪਿਛੇ ਖਿਸਕਾ ਕੇ ਧਨੀਰਾਮ ਨੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰਗੜਿਆ। ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਪੂਣੀ ਤੇ ਫਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਸ਼ਾਮਾਂ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਬੜੋਗ ਸਾਹਬ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਟੁਰਦੇ ਹੋਏ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਗਦੇ। ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ 33 ਨੰਬਰ ਸੁਰੰਗ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਠੀਕ ਠਾਕ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਚੁਨੇ ਦੀ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ 'ਤੇ ਹੁਣ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ। ਮੈਂ ਬਸ ਹਾਂ ਹੂੰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਕਰਨਾ ਹੈ 'ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਦੇਖਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਤੁਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਢਲਾਣ 'ਤੇ ਉਤਰਨ ਲਈ ਜਿਓਂ ਹੀ ਮੈਂ ਮੁੜਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਬੜੋਗ ਸਾਹਬ ਗਾਇਬ।”

“ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ”—ਮੈਂ ਅਚੰਬੇ 'ਚ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ—“ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਕੌਣ”? ਧਨੀ ਰਾਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪਾਤਰ ਆ ਜੁੜਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਭੂਮਿਕਾ ਜਾਂ ਇਤਲਾਹ ਦੇ, ਅਤੇ ਇੰਨੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੇਰੇ ਸਵਾਲ ਤੇ ਧਨੀਰਾਮ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ, ਕੀ ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।

“ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਨੇ ਹੀ ਤਾਂ ਬੜੋਗ ਸਾਬ ਨੂੰ ਸਚੇਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਰੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ”— ਧਨੀਰਾਮ ਨੇ ਕਿੱਸਾ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ—“ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਿੱਧ ਪੁਰਖ ਸੀ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ। ਕਿਸੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਰੂਹ ਸੀ ਉਸ ਅੰਦਰ। ਲੰਬੀਆਂ ਜਟਾਵਾਂ 'ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਨੂਰ ਬਰਸਦਾ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਉਹ ਚਹਿਲ ਦੇ ਝੱਜਾ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਹੱਥ 'ਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਲਾਠੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਠੁਕ ਠੁਕ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਾਬਾ ਘੁੰਮਦਾ ਘੁੰਮਦਾ ਉਸੇ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੜੋਗ ਸਾਹਬ ਸੁਰੰਗ ਬਣਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ, ਇਕ ਵਾਰ ਇੱਧਰ ਝਾਤ ਮਾਰੀ, ਇਕ ਵਾਰ ਉੱਧਰ, ਆਪਣੀ ਲਾਠੀ ਨੂੰ ਠੋਕਦਾ ਹੋਇਆ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਗਿਆ 'ਤੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੁਰੰਗ ਗਲਤ ਪੁੱਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਸੁਰੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ ...।”

ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਮੈਂ, ਅੱਗ ਸੇਕਦਾ ਹੋਇਆ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਧਨੀਰਾਮ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਬਾਬਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸੁਣਕੇ ਸੁਰੰਗ ਪੁੱਟਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਦਾ ਬਚਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅੰਤਮ ਸੱਚ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਬੜੋਗ ਸਾਬ ਨੂੰ

ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ 'ਤੇ ਬੜਾ ਘਮੰਡ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਾਬਾ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਓਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਖੁਦਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਬੜੇ ਸਾਬ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪੈਮਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਤਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁੱਟੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸੁਰੰਗਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਣਗੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਪੈਮਾਇਸ਼ ਫਿਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸੁਰੰਗਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਗਲਤ ਕੋਣ ਤੋਂ ਪੁੱਟੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਕੰਮ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬੜੇ ਸਾਬ ਨੂੰ ਸਖਤ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮੰਨੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾ ਸਦਮਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ।

ਬੜੇ ਸੁਰੰਗ ਨੰਬਰ 33 ਦੇ ਬਾਰੇ ਜੋ ਦੰਦਕਥਾਵਾਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋਰਖਧੰਦੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਉਲਝਣਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੁਰੰਗ ਦੇ ਬਾਰੇ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਰਜ ਸੀ ਕਿ ਕਰਨਲ ਬੜੇ ਦੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਬਣਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੁਰੰਗ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਸੁਰੰਗ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਬਣਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਚੀਫ਼ ਇੰਜਨੀਅਰ ਹਰਿੰਗਟਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਿੱਥੀ ਗਈ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਸੁਰੰਗ ਨੰਬਰ 33 ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਹੋ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਅਧੂਰੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੁਰੰਗ ਅਤੇ ਬੜੇ ਸਾਹਬ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭੇਤ ਭਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਉਹ ਹਾਲੇ ਵੀ ਲੋਕ ਸਮਰਿਤੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਮੇਰਾ ਮਕਸਦ ਇੰਨਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰੰਗ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕੇ, ਲੈ ਲਵਾਂ, ਅਤੇ ਧਰਮਪੁਰ ਵਿਚ ਧਨੀ ਰਾਮ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਇਨਸਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਤਕ ਮੈਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ। ਧਨੀ ਰਾਮ ਦੀ ਉਮਰ ਪਚਾਸੀ ਵਰ੍ਹੇ ਸੀ। ਪਰ ਨਾ ਤਾਂ ਤੁਰਨ ਫਿਰਨ 'ਚ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਦੇਖਣ-ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ। ਧਰਮਪੁਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ 1935 ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਖੁਦ ਹੀ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਓਹ ਦੱਸੇਗਾ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸਦਾ ਦਾਦਾ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਤੋਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਰਮਪੁਰ ਵਗਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਪੰਜ ਬਿਘੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਾਸੋਂ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਸੜਕਾਂ, ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਖੱਚਰਖਾਨੀਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾ ਟੀ.ਬੀ. ਹਸਪਤਾਲ ਧਰਮਪੁਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਇਲਾਜ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜੇ ਰਜਵਾੜੇ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਹੀ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਧਨੀਰਾਮ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਸੀ ਕਿ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਡਾਕਟਰ ਜੋਸੇਫ, ਡਾਕਟਰ ਸਿਟਨਾ, ਮਿਸ ਮੈਥਿਊ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਘਈ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਧਨੀ ਰਾਮ ਦੇ ਪਿਓ ਦਾ ਗਾਵਾਂ-ਮੱਝਾਂ ਦਾ ਤਬੇਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਉਹ ਹਸਪਤਾਲ ਲਈ ਦੁੱਧ, ਦਹੀਂ, ਪਨੀਰ ਵਗੈਰਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਜਿਸ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਰੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਓਥੋਂ ਧਰਮਪੁਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਕੋਈ ਦੋ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸੀ। ਧਨੀ ਰਾਮ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਆਰਾਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਸ਼ਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਕੋਹਰਾ ਉਤਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਠੰਡ ਵਿਚ ਏਡੀ ਲੰਮੀ ਵਾਟ ਤੈਅ ਕਰਕੇ ਧਨੀ ਰਾਮ ਭਲਾ ਕਿਉਂ ਆਵੇਗਾ। ਅਟਟੇਡੈਂਟ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪੂਣੀ ਰਮਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਟਹਿਲਦਾ ਹੋਇਆ ਧਨੀਰਾਮ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਕੁੱਝ ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਕੋਹਰੇ 'ਚ ਡੁੱਬੀ ਪਗਡੰਡੀ ਤੇ ਧਨੀ ਰਾਮ ਲਾਠੀ ਠੋਕਦਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ।

ਧਨੀ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਜਿਆਦਾ ਉਲਝਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਦਾ ਨਬੇੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਪੇਚ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਭੇਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਬੇਤੁੱਕੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਭੇਤ ਭਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਸਵੀਕਾਰ

ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ –ਜਿਵੇਂ ਪੀੜੀ ਦਰ ਪੀੜੀ ਇੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ? ਕਿਉਂ ਉਸ ਦੇ ਰੋਮਾਂਚ ਦਾ ਰਸਪਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਖਾਮਖਿਆਲੀ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਪਾਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਰਸਮ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਇਆ ਹੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜਾਂ ਸੁਲਝਾ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਹੜੀ ਮਾਅਰਕੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਇੰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਜੀਵਨ ਇੰਝ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨੀਰਸ ਹੀ ਲਗਣ ਲੱਗ ਪਵੇ।

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਧਨੀਰਾਮ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਾਮਯਾਬ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਹੋਰ ਭੇਤ ਭਰਿਆ ਪਾਤਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ...ਜਟਾਧਾਰੀ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਲੰਬਾ ਚੋਗਾ ਪਾਈ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਲਾਠੀ ਫੜੀ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਲਾਠੀ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਸਤਹ 'ਤੇ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਠੋਕਦਾ ਹੈ, ਲਾਠੀ ਨਾਲ ਕੰਨਜੋੜ ਕੇ ਗੁਹ ਨਾਲ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਠੋਕਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਉੱਥੇ ਉੱਥੇ ਚੂਨਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਗੌਰ ਨਾਲ ਇਸ ਕੌਤਕ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਬਾਬਾ ਇਵੇਂ ਹੀ ਲਾਠੀ ਠੋਕਦਾ ਅਤੇ ਠੱਕ ਠੱਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੋਇਆ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚੂਨੇ ਦੀ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਇਕ ਵਾਰ ਉਸ ਲਕੀਰ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਖਿੱਚੀ ਹੋਈ ਲਕੀਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੇ ਨਕਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਰੱਦਬਦਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੁਰੰਗ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ...।

ਕਾਲਕਾ-ਸ਼ਿਮਲਾ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ, ਢਾਈ ਫੁੱਟ ਦੀ ਨੈਰੋ ਗੇਜ ਲਾਇਨ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਾਲਕਾ ਤੋਂ ਸ਼ਿਮਲਾ ਦੇ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੂੜਚਾਂਦਨੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੇਲ ਲਾਇਨ ਨੂੰ ਵਿਛਾਉਣ ਲਈ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੱਟ ਕੇ ਸੁਰੰਗਾਂ ਖੋਦਿਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 107 ਸੁਰੰਗਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ 33 ਨੰਬਰ ਸੁਰੰਗ, ਬੜੌਗ ਸੁਰੰਗ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੜੌਗ ਸੁਰੰਗ ਇਸ ਰੇਲ ਰੂਟ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬੀ ਸੁਰੰਗ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਲੰਬਾਈ 1143.61 ਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਇਨ ਤੇ 20-25 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲੀ ਛੋਟੀ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਬੜੌਗ ਸੁਰੰਗ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲਗਭੱਗ ਤਿੰਨ ਮਿੰਟ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੜੌਗ ਸੁਰੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ ਲੰਬੀ ਸੁਰੰਗ ਤਾਰਾ ਦੇਵੀ ਸੁਰੰਗ ਹੈ।

ਮੁਖ ਰੂਪ 'ਚ ਇਹ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਵਿਛਾਉਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਇਸ ਲਈ ਪਈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਿਮਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਬਾਰ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਤਾਮਝਾਮ ਸਮੇਟ ਕੇ ਸ਼ਿਮਲਾ ਪਹੁੰਚਣਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕਲਕੱਤੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਬੜਾ ਥਕਾਊ ਅਤੇ ਅਕਾਊ ਕੰਮ ਸੀ। ਪਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਪੁੱਟ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਵਿਛਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕੋਈ ਸੁਖਾਲਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬੜਾ ਔਕੜਾਂ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਸੁਰੰਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਪਹਾੜੀ ਨੂੰ ਵਿਸਫੋਟਾਂ ਨਾਲ ਤੋੜਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਡੂੰਘੀ ਖੁਦਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ, ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਐਸਿਟੀਲੀਨ ਗੈਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਕਈ ਫੁਟ ਵੱਡੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾਂਦੀ। 1898 ਵਿਚ ਇਸ ਰੇਲ ਲਾਈਨ ਨੂੰ ਵਿਛਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤੈਅ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਸਤੇ ਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚ 107 ਸੁਰੰਗਾਂ ਪੁੱਟਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 988 ਪੁਲ ਵੀ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਕੁਲ 96 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬੀ ਇਸ ਰੇਲ ਲਾਈਨ ਨੂੰ ਵਿਛਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ 1903 ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਯੰਤਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਵਡਮੁੱਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ। ਗੋਰੇ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਮੇਮ ਸਾਹਿਬਾਂ ਲਈ ਕਾਲਕਾ ਤੋਂ ਸ਼ਿਮਲਾ ਤਕ ਦਾ ਸਫਰ ਹੁਣ ਆਸਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬੜਾ ਲੁਤਫ ਭਰਿਆ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਦਿਲ ਖਿੱਚਵੀਂ ਕਾਰੀਗਰੀ ਤੇ ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਮੀਨਾਕਾਰੀ ਵਾਲੇ ਖਾਕਿਆਂ ਨਾਲ 20 ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਛੁਕ ਛੁਕ ਕਰਦੀ ਖਿਡੌਣਾ ਗੱਡੀ ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਰੁਕਦੀ, ਤਾਂ ਗੋਰੇ ਯਾਤਰੀ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਕੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਗਦਗਦ ਹੋ ਉਠਦੇ। ਕਾਲਕਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਖ ਸਟੇਸ਼ਨ ਧਰਮਪੁਰ, ਕੰਡਾਘਾਟ, ਤਾਰਾਦੇਵੀ, ਬੜੌਗ ਅਤੇ ਸੋਲਨ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਬੜੌਗ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਤਲਹੱਟੀ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਹੈ ਅਤੇ ਬੜੌਗ ਸਟੇਸ਼ਨ ਧਰਮਪੁਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਬੜੋਗ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਧੁੱਪ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬੜੋਗ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਲਾਲ, ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਤਲਹੱਟੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਪੱਥਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਧਰੀਆਂ ਚਿੱਟੀਆਂ ਕੰਧਾਂ, ਲਾਲ ਟੀਨ ਦੀਆਂ ਢਲਵੀਆਂ ਛੱਤਾਂ, ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਮਹਿਰਾਬਾਂ, ਜਾਲੀਦਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅਤੇ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ 'ਚ ਚੀੜ੍ਹੇ ਦੇ ਝੂਮਦੇ ਹੋਏ ਹਰੇ ਭਰੇ ਦਰਖਤ। ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਇਸ ਦਿਲ ਖਿੱਚਵੇਂ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਗੂੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹਿਆ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਇਕ ਬੋਰਡ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੇ ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਬੜੋਗ ਦੀ ਸਮੁੰਦਰ ਤਲ ਤੋਂ ਉਚਾਈ 1531 ਮੀਟਰ ਦੱਸੀ ਗਈ ਸੀ।

ਸਮੁੰਚਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਇਸ ਵੇਲੇ ਖਾਲੀ ਸੀ। ਨਾ ਕੋਈ ਯਾਤਰੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਕਰਮਚਾਰੀ। ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਬੰਦ ਪਈ ਸੀ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਮੰਚ 'ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰਚਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ 'ਤੇ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਐਂਟਰੀ ਹਾਲੇ ਹੋਣੀ ਹੋਵੇ। ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਦੇ ਇਕ ਡੇਝ ਫੁੱਟ ਥੱਲੇ ਵਿਛੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਪਟੜੀਆਂ, ਕਮਾਨ ਵਾਂਗ ਵਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੁੱਝ ਹੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੁਰੰਗ ਨੰਬਰ 33 ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸੁਰੰਗ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ “ਬੜੋਗ ਸੁਰੰਗ ਨੰਬਰ 33” ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੁਰੰਗ ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ ਤੱਕ ਗਿਆ। ਅੰਦਰ ਝਾਕ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਪਟੜੀਆਂ ਕੁੱਝ ਦੂਰੀ ਤੱਕ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਉਸਦੇ ਬਾਅਦ ਸਿਰਫ ਹਨੇਰਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਕਦਮ ਮੈਂ ਪਟੜੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ, ਫਿਰ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਉਸ ਵਲ ਖਾਂਦੇ ਸੰਘਣੇ ਕਾਲੇ ਘੁਰਨੇ ਦੇ ਧੁਰ ਸਿਰੇ ਤੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਚਮਕਦਾ ਹੋਇਆ ਟੁਕੜਾ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਲਾਫ਼ ਵਿਚ ਛੇਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸੁਰੰਗ ਦਾ ਉਹ ਦੂਜਾ ਸਿਰਾ ਸੀ। ਸੁਰੰਗ ਤੋਂ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੁਹਾਣੇ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਕੰਧ ਤੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਪੇਂਟ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਇਕ ਸੂਚਨਾ ਪੱਟੀ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪਈ। ਇਸ ਪੱਟੀ 'ਤੇ ਸੁਰੰਗ ਦੀ ਲੰਬਾਈ, ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਇਕ ਇਬਾਰਤ 'ਤੇ ਅੱਟਕ ਗਈ। ਉੱਥੇ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸੁਰੰਗ ਮੁਖ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਐਚ ਐਸ ਹਰਿੰਗਟਨ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਵਿਚ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਸਾਧੂ ਭਲਕੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਬਣਾਈ ਗਈ...।

ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ! ਤੇ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਪਨੀ ਰਾਮ ਨੇ ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ, ਉਹ ਕੋਰੀ ਗੱਪ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਲਾਠੀ ਠੋਕਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਲਾਠੀ ਨਾਲ ਪਹਾੜ ਦੀ ਸਤਹ ਨੂੰ ਠੋਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਿਸ ਕੋਣ ਤੋਂ ਪਹਾੜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੁਟਾਈ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਹਰਿੰਗਟਨ ਨੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਾ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਦੀ ਟੀਮ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੈਂਬਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ, ਉਸ ਦੀ ਲਾਠੀ ਨਾਲ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਲਕੀਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਖੁਦਾਈ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ..ਪਨੀ ਰਾਮ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਦੀ ਲਾਠੀ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਰੇਲ ਲਾਈਨ ਦੀਆਂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸੁਰੰਗਾਂ ਬਣੀਆਂ ਸਨ। ਕੀ ਬਾਬੇ ਕੋਲ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ? ਕੀ ਇੰਝ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਭ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਪੱਟੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਬੜੋਗ ਸੁਰੰਗ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਬਣਾਈ ਗਈ? ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਸੀ ਕੌਣ ? ਕੋਈ ਫਕੀਰ ਜਾਂ ਕੋਈ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ? ਫਕੀਰ ਸੀ ਤਾਂ ਸੁਰੰਗ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਜੁੜ ਗਈਆਂ ? ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਸੀ ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸੀ ? ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਸਰਵਿਸ ਰਿਕਾਰਡ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਥੋਂ ਤੇ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਬਣੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਇਕ ਕਮਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ “ਮੇਹਰ ਚੰਦ ਜੋਸ਼ੀ, ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ” ਦੀ ਫੱਟੀ ਲਟਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਾਰੀ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਝਾਕਿਆ ਤਾਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੇਜ ਤੇ ਝੁੱਕਿਆ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦਿਸਿਆ ਜਿਸਨੇ ਚਿੱਟੀ ਪਤਲੂਨ ਕਮੀਜ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ 'ਤੇ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਮੋਟੇ ਲੈਂਸ ਦਾ ਚਸ਼ਮਾ ਟਿਕਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕੁੱਝ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਮਸ਼ਗੂਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਦ ਵੀ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ

ਕਾਗਜਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਖੁਬਿਆ ਰਿਹਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਰਹੱਸਮਈ ਕਥਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਵੇ। ਜਾਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਆਉਣਾ -ਜਾਣਾ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਇਸ ਸ਼ਾਂਤ, ਨੀਰਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਨਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੀ ਨਾ ਪੈਂਦੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕੌਣ ਆਇਆ ਤੇ ਕੌਣ ਗਿਆ।

ਮੇਰਾ ਸਵਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਜੋਸ਼ੀ ਜੀ ਨੇ ਚਸ਼ਮਾ ਉਤਾਰ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਸਾਫ ਕੀਤੀਆਂ, ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਇਕ ਤੱਕ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਫਿਰ ਚਸ਼ਮਾ ਦੁਬਾਰਾ ਨੱਕ ਤੇ ਟਿਕਾ ਕੇ ਉਹ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਖੜੇ ਹੋਈ ਕੰਧ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਉੱਚੇ ਰੈਕ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਫਾਈਲ ਖਿੱਚੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਫ਼ੇ ਪਲਟਦੇ ਹੋਏ ਫੇਰ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਆ ਬੈਠੇ।

“ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣੀਆਂ, ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਕੋਲ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਦਿਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੀ”—ਜੋਸ਼ੀ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿਹਾ—“ਸਿਰਫ ਬੜੰਗ ਸੁਰੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਝ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੁਰੰਗਾਂ ਬਣਵਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਡਲ ਅਤੇ ਪਗੜੀ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।”

“ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ? ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਦੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿਤੇ ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਮੈਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ, ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ”—ਜੋਸ਼ੀ ਜੀ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ—“ਮੈਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪੀਰੀਅਡ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵੀ ਵੇਖੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਖਾਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਬਸ ਅੱਡੇ ਦੇ ਕੋਲ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰੇਲਵੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਜਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਉੱਥੇ ਵੀ ਬਾਬਾ ਦੀ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਪਲਾਕ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿਚ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਬੱਸ...।”

ਜੋਸ਼ੀ ਜੀ ਨੇ ਫਾਈਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਫਾਈਲ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਫੋਟੋ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਪੁਰਾਲੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜੋ ਬਿਰਤਾਨੀ ਰੇਲਵੇ ਵਿਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੈਨੂਅਲ, ਲੋਹੇ ਦੇ ਕੈਸ ਬਾਕਸ, ਲਾਲਟੈਨ, ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਲੀਆਂ ਦੇ ਤਮਗੇ ਸਨ। ਇਕ ਫੋਟੋ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਉਸ ਟਿੱਪਣੀ ਦੀ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੁਰੰਗ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਫੋਟੋ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਪੁਰਾਲੇਖ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਮਸ਼ੋਬਰਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਇਕ ਸੜਕ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਭਲਕੂ ਰੋਡ ਹੈ...”—ਜੋਸ਼ੀ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਰਹੱਸ ਦੱਸਿਆ—“ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ-ਤਿੱਬਤ ਰਸਤੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਇਆ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਨੇ ਹੀ ਉੱਥੇ ਦਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭਿਆ ਸੀ।”

ਬੜੰਗ ਸੁਰੰਗ ਨੰਬਰ 33 ਦੇ ਬਾਹਰ ਲੱਗੀ ਸੂਚਨਾ ਪੱਟੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ, ਇਕ ਪੂਰਾ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਮਸ਼ੋਬਰਾ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੜਕ ਸੀ...। ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਅਗੋਚਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਕ ਸਿਮਰਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੇਲਵੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸ ਰਿਹਾ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਬਾਬਾ ਇਸ ਲਾਇਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਜਗ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਉਸਨੇ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਇੰਨੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਮਾਨੇ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤੇ ਸੀ। ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਹ ਦੰਦਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਮਿਟਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ-ਸਰੂਪ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਜੁੜਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਰਹੱਸਮਈ ਹੋਈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਤੱਦ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ,

ਰੱਬੀ ਰੂਹਾਂ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ...। ਧਨੀ ਰਾਮ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਆਪਣੀਆਂ ਜਟਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਦ ਲਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਸਿਰ ਦੀਆਂ ਜੁਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜੁੰ ਭੁੰਜੇ ਡਿਗ ਵੀ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਪਾ ਲੈਂਦਾ। ਸੁਰੰਗ ਦਾ ਕੰਮ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਬਾਬਾ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਟਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਬਦਰੀਨਾਥ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਪਰਤਿਆ। ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ, ਉਸਦਾ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ।

ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਅਤੇ ਕਰਨਲ ਬੜੋਗ ਵਿਚ ਕਈ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਲਕਾ-ਸ਼ਿਮਲਾ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦੀਆਂ ਸੁਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਦੋਵੇਂ ਹਾਲੇ ਤਕ ਲੋਕ ਸਮਰਿਤੀ ਵਿਚ ਵਸੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਦੋਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਦੰਦਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ।

ਮੈਂ ਸੁਰੰਗ ਨੰਬਰ 33 ਦੇ ਮੁਹਾਣੇ 'ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਹ ਸੁਰੰਗ ਬਾਬਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਕਰਨਲ ਐਚ ਐਸ ਹੈਰਿੰਗਟਨ ਨੇ ਬਣਵਾਈ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜੋਗ ਸੁਰੰਗ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੂਚਨਾ ਪੱਟੀ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਰਨਲ ਬੜੋਗ ਵਾਲੀ ਅਧੂਰੀ ਰਹੀ ਗਈ ਸੁਰੰਗ ਇੱਥੋਂ ਇਕ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਚ ਫੁਰਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਸੁਰੰਗ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਾਂ ਅਤੇ ਦੇਖਾਂ ਕਿ ਕਰਨਲ ਬੜੋਗ ਤੋਂ ਕਿੱਥੇ ਗਲਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਉਸ ਗਲਤੀ ਤੇ ਉਹ ਇੰਨਾ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਕਿਉਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਲੈਣੀ ਪੈ ਗਈ ? ਏਨੇ ਸਾਲ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਭੂਤ ਬਣਕੇ ਉਸ ਅਧੂਰੀ ਸੁਰੰਗ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕਿਉਂ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ? ਸੂਚਨਾ ਪੱਟੀ 'ਤੇ ਸੁਰੰਗ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤਾਂ ਇਕ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਵਿੰਗੀ ਟੇਢੀ, ਉਪਰ ਥੱਲੇ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਪਗਡੰਡੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ-ਉਤਰਦੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਈ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੁਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਸਾਹ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਰੰਗ ਦਾ ਹਾਲੇ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਸਹੀ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਹਾਂ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਟੁਰਦੇ ਟੁਰਦੇ ਮੈਂ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਕਈ ਵਾਰ ਵੇਖ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੁੱਝ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਧੁੱਪ ਤਿੱਖੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਠੰਡ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਚਿਣਗਾਂ ਫੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅੱਗੇ ਦਿੱਸ ਰਹੀ ਪਗਡੰਡੀ ਸਿੱਧੀ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਦਿਲ ਪੱਕਾ ਕਰਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੈਰ ਧਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਣ ਲੱਗਾ।

ਥੋੜੀ ਵਾਟ ਪਾਰ ਕਰਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਦਰਖ਼ਤ ਦੇ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਮੁੱਢ 'ਤੇ ਕੁੱਝ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਪਿਆ। ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਉੱਥੇ ਪੇਂਟ ਨਾਲ 1300 ਮੀਟਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਕਿ ਸਹੀ ਪਾਸੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪਰ 1300 ਮੀਟਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਚੜ੍ਹਾਈ ਓਨੀ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਬੜੋਗ ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਸੁਰੰਗ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਦਰਖ਼ਤ ਦੇ ਤਣੇ 'ਤੇ 500 ਮੀਟਰ ਲਿਖਿਆ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰੁਕਿਆ। ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਇਕ ਪਗਡੰਡੀ ਕੱਟ ਕੇ ਥੱਲੇ ਢਲਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਢਲਾਨ 'ਤੇ ਉਤਰਿਆ। ਕੁੱਝ ਹੀ ਕਦਮ ਉਤਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਚਮਕਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਵੱਡਾ ਪੱਥਰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਤੇ 'ਉਤਰੀ ਕੋਨਾ-200 ਮੀਟਰ' ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹੌਲੀ ਪੈ ਗਈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਲ ਕੋਈ ਅਜੂਬਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਪੈਰਾਂ ਨੇ ਸੰਭਲ ਸੰਭਲ ਕੇ ਢਲਾਨ ਦਾ ਬਾਕੀ ਬਚਿਆ ਰਸਤਾ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਕਦਮ ਇਕ ਚੌੜੇ, ਪੱਧਰੇ ਟੋਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰੁਕ ਗਏ। ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਡੂੰਘੀ ਖਾਈ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਝਾੜੀਆਂ-ਬੂਝਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਖਾਈ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਸੁਰੰਗ ਦੀ ਮਹਿਰਾਬ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਕਾਈ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਜੰਮੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਕਾਲੀਆਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਤਰੇੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘਾਹ ਫੁੱਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਕਦਮ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਤਾਂ ਮੁਹਾਣਾ ਭੇਰਾ ਕੁ ਹੋਰ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਗਿਆ। ਮਹਿਰਾਬ ਦਾ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਹੋਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਗਹਿਰੀ ਕਾਲੀ ਖੋਹ ਝਾਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਕਦਮ ਬ ਕਦਮ ਮੈਂ ਅਗਾਂਹ ਵਧਦਾ ਗਿਆ, ਉਹ ਖੋਹ ਜਿਵੇਂ ਧਰਤ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਲ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਪੱਧਰੇ ਟੋਟੇ ਦੇ ਕੋਨੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਉਹ ਅਧੂਰੀ ਭੂਤੀਆ ਸੁਰੰਗ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਚਾਈ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਪੱਸੀ ਹੋਈ ਉਹ ਹਨੇਰੀ ਸੁਰੰਗ ਸੀ। ਸੁਰੰਗ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਪੁੱਪ ਦਾ ਇਕ ਟੇਢਾ ਜਿਹਾ ਚਮਕਦਾਰ ਟੋਟਾ ਚਿਪਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਦਰਲੀ ਕੰਧ ਤੋਂ ਰਿਸਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਣੀ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਰਿਸ ਰਿਸ ਕੇ ਥੱਲੇ ਤੁਪਕਾ ਤੁਪਕਾ ਡਿਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਸੰਨਾਟਾ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹੌਲੀਆਂ, ਮੱਧਮ, ਦੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਾਦਾਂ ਉਸ ਸੰਨਾਟੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਭ ਸੰਨਾਟੇ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਟੱਪ ਟੱਪ, ਕਿਤੇ ਕਲ ਕਲ, ਕਿਤੇ ਹਵਾ ਦੀ ਸ ਰ ਰ ਰ ਰ...। ਚੀੜ ਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਫੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿੱਕਲ ਰਹੀਆਂ ਅਜੀਬ, ਸੀਟੀ ਵਰਗੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਡੁਬਦੀ, ਗੂੰਮ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸਾਹ ਭਰ ਕੇ ਉਭਰਦੀ ਚਿਰ ਚਿਰ ਚਿਰ ਚਿਰ ਦੀ ਅਵਾਜ਼। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕੂਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਹਨੇਰੀ, ਕਾਲੀ ਸੁਰੰਗ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸਨ ਤੇ ਸੁਰੰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸੇ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ, ਇਕ ਖੁੰਜੇ ਵਿਚ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਕਬਰ ਵੀ ਸੀ। ਕਰਨਲ ਬੜੋਗ ਦੀ ਕਬਰ। ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਰੁਤਬੇਦਾਰ ਅਤੇ ਅਸਫਲ ਆਦਮੀ ਦੀ ਕਬਰ, ਜਿਸ ਨੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਜੰਗਲ, ਜੰਗਲ 'ਚ ਫੈਲੀ ਸੁੰਨਸਾਨ, ਇਸ ਸੁੰਨਸਾਨ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੂਕਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੂਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਨਾਮੁਕੰਮਲ ਸੁਰੰਗ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਅਤੇ ਸੁਰੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਸਰੀ, ਗੁਮਨਾਮ ਕਬਰ...। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਹਾਰ, ਕਿਸੇ ਹਰਾਸ, ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੇ ਪਛਤਾਵੇ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਨਾ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦਾ ਟੁੰਬਦਾ ਹੋਇਆ ਅਹਿਸਾਸ, ਜਿਸਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਖੰਡਰ ਦਾ ਕੋਨਾ ਕੋਨਾ ਆਹਤ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਹਾਰ, ਸ਼ਿਕਸਤ, ਭਾਂਜ ਅਤੇ ਅਪੂਰੇਪਣ ਦੇ ਕਾਲੇ ਸੰਘਣੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਚੱਕਰ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ...।

ਇਹ ਮੰਜ਼ਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ, ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਲੂ ਕੰਡੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਸੀ। ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਡਾਨ ਦੇ ਲਈ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਰੋਕ ਟੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਹਿਰ ਸੀ ਕਿ ਇੰਝ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ, ਸਪਾਟ ਜਾਂ ਇਕਹਿਰੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪੇਚ, ਕਈ ਰਹੱਸ ਅਤੇ ਕਈ ਗੁੱਝੀਆਂ ਅਤੇ ਅਣ ਸੁਲਝੀਆਂ ਗੁੱਝਲਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਡਰ, ਸ਼ੰਕੇ, ਅਪੂਰੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਕੁੰਨਾਵਾਂ, ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ, ਅਕਾਂਕਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਆਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਧਣ ਫੁੱਲਣ ਅਤੇ ਫੈਲਣ ਦੇ ਲਈ ਉਪਜਾਊ ਜ਼ਮੀਨ ਮੁੱਹਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਜੇਕਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬੜੋਗ ਸਾਹਬ ਨੇ ਜਦ ਖੁਦ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਲਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੁੱਤਾ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਦੌੜਦਾ ਹੋਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਰੋਮਾਂਚਕ ਕਥਾ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਰਾਤ ਸੁਰੰਗ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਰੋਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪ ਸੁਣੀ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੋਗ ਸਾਹਬ ਦੇ ਭੂਤ ਨੂੰ ਅਪੂਰੀ ਸੁਰੰਗ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸੇ ਟਹਿਲਦੇ ਹੋਏ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਉਹ ਉੱਤਰੀ ਕਿਨਾਰੇ, ਤੇ ਕਈ ਦੱਖਣੀ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੁਕ ਰੁਕ ਕੇ ਪਰਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰੰਗ ਖੋਦਣ ਵਿਚ ਗਲਤੀ ਕਿੱਥੇ ਹੋਈ ? ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਬੜੋਗ ਸਾਹਬ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸੁਰੰਗ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਰੋਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿ ਸੁਰੰਗ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਰਿਸਦਾ ਪਾਣੀ ਦਰਅਸਲ ਬੜੋਗ ਸਾਬ ਦੇ ਹੰਝੂ ਹਨ। ਧਨੀ ਰਾਮ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਬੜੋਗ ਸਾਬ ਦੇ ਭੂਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਨੇ ਪੈਮਾਇਸ਼ ਸਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸੁਰੰਗ ਬਣਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ। ਉਸ ਉਜਾੜ ਅਤੇ ਬਰਬਾਦ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਚਾਲੇ ਖੜ੍ਹਾ ਮੈਂ ਉਸ ਅਪੂਰੀ ਰਹਿ ਗਈ ਭੂਤਹਿ ਸੁਰੰਗ ਨੂੰ ਤੱਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੇ ਚੋਗਿਰਦੇ ਤੋਂ ਤੰਗਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨਾਦਾਂ ਨੂੰ ਕੰਨ ਲਾਈ, ਕਰਨਲ ਬੜੋਗ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਭਲਕੂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਖਿੱਲਰੇ ਹੋਏ ਖੰਡਰਾਂ ਦੇ ਬਣਦੇ ਮਿਟਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਹੜੇ ਸੁਰੰਗ ਨੰਬਰ 33 ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਸਨ।

ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਝੱਟਕੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲੀ ਸੰਸਾਰ ਖਿੰਡ ਗਿਆ। ਚਹੂੰ ਪਾਸੇ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਚੁੱਪ ਵਿਚ ਇਕ ਡੂੰਘੀ ਕੂ ਓ ਓ...ਕੂ ਉ ਉ ਉ... ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਗੂੰਜ ਉੱਠੀ।

ਬੜੋਗ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ☹

ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਤ ਠੰਢਾ ਤੇ ਸਬਰ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਏ : ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ ਅਸਲਮ

-ਮੁਲਾਕਾਤੀ : ਜਿੰਦਰ

- ?
- ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੌੜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਪਹਿਲੇ ਲੇਖਕ ਹੋ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜੱਜ ਦੀ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋ। ਕਿੱਥੋਂ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੀਏ? ਚਲੋ, ਤੁਹਾਡੀ ਮੁੱਢਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਤੇ ਤਾਲੀਮ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।
- ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਆਬਾਦ ਦੇ ਇੱਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਚੱਕ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਛੇ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਾਂ। ਮਾਂ-ਪਿਓ ਦੋਵੇਂ ਈ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਨ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚਾਅ ਸੀ। ਪੰਜਵੀਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਈ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਮਗਰੋਂ ਮਿਡਲ, ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਅਤੇ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਅੱਗੋਂ ਤੀਜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਮੈਂ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਦਾਖ਼ਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਕਿੱਥੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਐਫ. ਏਸ. ਸੀ. ਤੇ ਫਿਰ ਬੀ. ਏਸ. ਸੀ. ਕਰ ਲਈ ਪਰ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਮੈਰਿਟ ਨਾ ਬਣਿਆ। ਮੈਂ ਸਾਇੰਸ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਗਿਆ ਸਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਵਕੀਲ ਬਣਨ ਦਾ ਸੋਚ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਐਲ. ਐਲ. ਬੀ. ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਪੈਕਟਿਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਜੇ ਪੈਕਟਿਸ ਕਰਦਿਆਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਈ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿਵਲ ਜੱਜ ਦੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਆ ਗਈਆਂ। ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਕੇ ਮੈਂ ਜੱਜ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲਾਅ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਸੀ। ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਅੱਧਾ ਪੰਜਾਬ ਤਾਂ ਫਿਰ ਲਿਆ ਏ ਤੇ ਹਾਲੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵੇਖਣੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਹੜਾ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਚਲਦਾ ਪਿਆ ਏ। ਮੇਰੀ ਹਯਾਤੀ ਇੱਕ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਦੀ ਹਯਾਤੀ ਏ। ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਟਰਨਿੰਗ ਪੁਆਇੰਟ ਏ। ਮੇਰਾ ਪੜ੍ਹ ਜਾਣਾ ਵੀ ਹੁਣ ਇੱਕ ਮੋਜਿਜ਼ਾ ਈ ਲੱਗਦਾ ਏ ਕਿਉਂਜੋ ਮੇਰੇ ਕਲਾਸਫ਼ੈਲੋ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਈ ਕਿਰਦੇ ਗਏ। ਫਿਕਸ਼ਨ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਹਯਾਤੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ ਏ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਦੂਜਾ ਟਰਨਿੰਗ ਪੁਆਇੰਟ ਏ। ਵਿਆਹ ਵੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਚਾਰ ਬਾਲਾਂ ਦਾ ਪਿਓ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਅਦਾਲਤ ਅਪੀਲ ਦੇ ਜੱਜ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।
 - ਤੁਹਾਡਾ ਕਿੱਤਾ ਬੜਾ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਕਿੱਥੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ। ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੱਥਾ-ਪੱਚੀ। ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕੇਸ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ/ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆਂ ਬੜਾ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਹੋਇਆ ਰੂਹ ਦੀ ਖੁਰਾਕ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਣ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋ। ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ।
 - ਬਾਲਪੁਣੇ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਜਾਸੂਸੀ ਤੇ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਖਵਾਤੀਨ ਡਾਇਜ਼ਸਟ ਲੱਭ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕੋਈ ਨਾਵਲ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇਹ ਪੜ੍ਹਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਾਵਲ ਕਿੱਥੋਂ ਲੱਭਦਾ। ਦਸਵੀਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਨਸੀਮ ਹੱਜ਼ਾਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਸੁਣਿਆ। ਫ਼ਸਟ ਇਅਰ ਵਿੱਚ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਬਣਨ ਲਈ ਮੈਂ ਸਾਇੰਸ ਸਬਜੈਕਟ ਰੱਖ ਲਏ, ਵੇਲਾ ਈ ਨਾ ਮਿਲਦਾ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ। ਫ਼ਸਟ ਇਅਰ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਕੇ ਵਿਹਲਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸੇਟਲਾਇਟ ਟਾਊਨ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਿਰਾਏ ਉੱਤੇ ਲੱਭਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਨਸੀਮ ਹੱਜ਼ਾਜ਼ੀ ਦੇ ਪੰਜ-ਛੇ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹ ਛੱਡੇ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਫੋਰਥ ਇਅਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਬਾਨੋ ਕੁਦਸੀਆ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਰਾਜ਼ਾ ਗਿੱਧ' ਲੱਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਕੀ ਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਕਾਲਜਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ

ਨਾਵਲ ਦੀ ਬੜੀ ਧੁਮ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਪਾਠਕਾਂ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਏ। ਮੁਮਤਾਜ਼ ਮੁਫਤੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਅਲੀ ਪੁਰ ਕਾ ਐਲੀ’ ਦਾ ਵੀ ਚਰਚਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਅਸਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫ਼ਰ ਉਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਅ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਦਾਖ਼ਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਲਮੀ ਅਦਬ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਓਥੇ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਉਹ ਫ਼ਿਓਦਰ ਦਾਸਤੋਵਸਕੀ ਦਾ ‘ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਦੰਡ’ ਸੀ। ਇਹ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਉਹ ਇਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀਣਾ ਏ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਰੂਸੀ ਤੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮੰਟੋ, ਬੋਦੀ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਅੱਬਾਸ, ਕੁਰੱਤੁਲਐਨ ਹੈਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਈ ਪਸੰਦ ਤੇ ਨਾਪਸੰਦ ਦਾ ਰੌਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ‘ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਦੰਡ’ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜਾ ਨਾਵਲ ਜਿਸ ਮੈਨੂੰ ਨਵੀਂ ਰਾਹ ਵਿਖਾਈ, ਉਹ ਚਿਨੁਆ ਅਚੇਬੇ ਦਾ ‘ਬਿੰਗਜ਼ ਫ਼ਾਲ ਅਪਾਰਟ’ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਮੈਂ 2015 ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਲਾਹੌਰ ਸੀ। ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਸੱਪ ਬਾਰੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੇ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਵਟਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੁੱਝ-ਕੁੱਝ ਸਮਝ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਨੀਰਦ ਚੰਦਰ ਚੌਧਰੀ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਗੁਰਾ ਦੀਆਂ ਨਾਨ-ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਗੂੜ੍ਹਾ ਅਸਰ ਛੱਡਿਆ। ਮੇਰੇ ਪਾਠਕ ਹੋਣ ਦਾ ਤੀਜਾ ਦੌਰ ਉਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਜਰਮਨ ਸਾਹਿਤ ਵੱਲ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀ। ਰੋਬਰਟ ਮਿਊਸਲ ਤੇ ਟਾਮਸ ਮਾਨ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਵੀਂ ਲੀਹੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਜੂਲੀਓ ਕੋਰਤਾਜ਼ਰ, ਮਾਰੀਓ ਵਾਰਗਾਸ ਲੋਸਾ, ਹੋਰਹੇ ਲੂਈਸ ਬੋਰਹੇਸ, ਅਲੇਖਾਂਦਰ ਜ਼ਾਮਬਰਾ, ਵਲੇਰੀਆ ਲੁਸੇਲੀ ਤੇ ਰੋਬਰਤੋ ਬੋਲਾਨੋ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲੱਗੇ। ਰੋਬਰਤੋ ਬੋਲਾਨੋ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘2666’ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਤੇ ਗੂੰਦਿਆ ਹੋਇਆ ਏ। ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨੂੰ ਗਿਣਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

? ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣੇ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਸੀ? ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਮੁਟਿਆਰ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਵੱਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਤੋਰਿਆ। ਜੁਆਨੀ ਵਿੱਚ ਐਦਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਸੋਹਣੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਤਾਂਘ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲੱਗਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਕਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਤੋਰਿਆ।

- ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਭਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਲਕਾਉਂਦਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਤੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਇਹ ਸੱਧਰ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਇਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ। ਉਹ ਕੋਈ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਡਾਇਰੀ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਸ਼ੈਲੀ ਸੀ, ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਹਯਾਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਬੂਟੇ ਵਾਂਗੂੰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਕੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਏ। ਤਕਦੀਰ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਈ ਤੰਗ ਕੀਤੀ ਰੱਖਿਆ ਏ। ਫ਼ਿਰ ਮੈਂ ਸੈਕੰਡ ਇਅਰ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਛੇਤੀ ਈ ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ ਲਿਖਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਵੀ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਚਾਨਣ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਵਸੋਂ ਬਾਹਰ ਏ। ਤੀਜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਅ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਦਾਖ਼ਲਾ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ, ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਤੇ ਤਾਰੀਖ਼ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਬੈਠਾ। ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਰੁਮਮੇਟ ਨੇ ਉਹ ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਆਖਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪ ਈ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮੇਰੀ ਚੋਰੀ ਫੜ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਲਿਖਣਾ ਛੱਡ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵੱਲ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ 2015 ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਟੀਪੂ ਸਲਮਾਨ ਮਖ਼ਦੂਮ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਪੋਸਟਿੰਗ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੇ, ਸਾਡੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉੱਤੇ ਈ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ, ਸੁਝਵਾਨ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਲਾਇਆ। ਅਸਾਂ ਰਲ ਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ‘ਨਿਜ਼ਾਮ-ਏ-ਕਾਨੂੰਨ’ ਲਿਖੀ। ਫ਼ਿਰ ਟੀਪੂ ਹੋਰਾਂ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਲਿਖਣ ਦਾ ਆਖਿਆ। ਮੈਂ ਝੱਕਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿ ਟੀਪੂ ਜੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਵਕੀਲ ਨੇ ਤੇ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਐਡਵੋਕੇਟ ਜਨਰਲ ਲਾਹੌਰ ਨੇ। ਖ਼ੈਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨੈਣ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਉਹ ਵੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਨੈਣ ਸੁੱਖ ਤੇ ਜ਼ੁਬੈਰ ਅਹਿਮਦ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਈ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੂੜ੍ਹੇ ਯਾਰ ਵੀ ਨੇ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਦੋ-ਦੋ ਵਾਰੀ ਢਾਹਾਂ ਦਾ ਇਨਾਮ ਵੀ ਜਿੱਤ ਚੁੱਕੇ ਨੇ। ਮੇਰੀ ਤੇ ਟੀਪੂ ਦੀ ਜ਼ੁਬੈਰ ਅਹਿਮਦ, ਨਸੀਰ ਅਹਿਮਦ, ਜਮੀਲ ਅਹਿਮਦ ਪਾਲ, ਨਵੀਦ ਅਹਿਮਦ, ਕਰਾਮਤ ਅਲੀ ਮੁਗ਼ਲ, ਇਜਾਜ਼, ਮਕਸੂਦ ਸਾਕਿਬ, ਇੱਕਬਾਲ ਕੈਸਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੋਰ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮੇਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਸੱਚ ਆਖਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਾ ਮੈਨੂੰ ਸੌਖਾ ਲੱਗਾ। ਜਦੋਂ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫ਼ਿਰ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। 2020 ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਵਾਵਰੋਲੇ’ ਛਪਿਆ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ 2021 ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਮੇਰੀ ਦੂਜੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਦਰਿਆਵਾਂ’

ਦੇ ਹਾਣੀ' ਛਾਪੇ ਚੜ੍ਹੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਝੰਗ ਤੇ ਖੁਸ਼ਾਬ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਛਪੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਰੀਵਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਂ। ਖਾਲਿਦ ਫ਼ਰਹਾਦ ਧਾਰੀਵਾਲ ਤੇ ਮਲਕ ਮਿਹਰ ਅਲੀ ਨਾਲ਼ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਛਪਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਜਾਣਿਆ ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਮਿੱਤਰ ਸਾਊ ਤੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਨੇ। ਮੁਸ਼ਤਾਕ ਸੂਫੀ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ਼ ਮਿਲਨੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉੱਤੇ ਅਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਡਾਨ' ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਗਿਵਿਊ ਮਗਰੋਂ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਪੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

? ਮੈਂ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਬਾਰੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਦਾ ਸਪਲੀਮੈਂਟ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਬੇਦੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਬੇਦੀ ਦਾ ਜੁਆਬ ਸੀ ਆਪਣੇ ਲਈ। ਆਪੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨੂੰ ਫਰੋਲਣ ਲਈ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਕਦੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹੋ।

• ਕੋਈ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦਾ ਏ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਹਰ ਲਿਖਾਰੀ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਏ। ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਤਾਅਲੁੱਕ ਨਫ਼ਸੀਆਤੀ ਪੱਖ ਨਾਲ਼ ਜੁੜਦਾ ਏ। ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੁੰਦੀ ਏ ਜਿਹੜੀ ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਲਾ ਕੇ ਆਪ ਲੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਲੱਭਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਵੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਈ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨੇੜੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਲਿਖਣ-ਲਖਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨਾਲ਼ ਮੁਹੱਬਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਬਿਲਕੁਲ ਐਵੇਂ ਈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪਿਓ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁੱਝ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ ਜੋ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨਾ ਬਣ ਸਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਦ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪ ਈ ਲਿਖਾਰੀ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪ ਈ ਕਲਮ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਲਿਖਾਰੀ ਉਸ ਆਸ਼ਕ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਏ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਢੋਲ ਪਿੱਟਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਬਾਂ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਖ਼ਿਆਲ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਨਵੇਂ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਏ। ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੈ ਵੀ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਏ ਪਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵੇਖਦਾ ਏ ਜਿਹੜੀ ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਸਾਰ ਵਗਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੁਹੱਪਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ। ਜ਼ੁਲਮ-

ਜਬਰ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਕਸਦ, ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਖਿਲਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨਾਲ਼ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਏ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਟੱਪਣ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦੀ ਗੱਲ ਏ। ਸੱਚ-ਝੂਠ ਤੇ ਚੰਗੇ-ਮੰਦੇ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵੀ ਕੋਈ ਦੁਨੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਏ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਾਸੀ ਬਣਨ ਲਈ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਥ ਬਣਾਇਆ ਏ। ਲਿਖਣਾ ਇੱਕ ਸਹੂਲਤ ਏ ਜਿਹਦੇ ਲਈ ਫ਼ੈਟੇਸੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਇਸ ਫ਼ੈਟੇਸੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਏ। ਬੋਰਹੇਸ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਫ਼ਨਟੇਸੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਣ ਨੂੰ ਈ ਭੋਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਾਰਵੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲੇਖਕ ਯਾਨ ਫ਼ੂਸੇ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਆਖਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਲਈ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਪਏ ਚਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛਾ ਛਡਾਉਣ ਲਈ ਕੈਨਵਸ ਉੱਤੇ ਰੰਗ ਫੇਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਵਾਂਗੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

? ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਇਲਹਾਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪਲੈਨਿੰਗ ਕਰਦਾਂ, ਕੋਈ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਕੱਲਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕਹਾਣੀ ਕਿਵੇਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

• ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਇੱਕ ਟਿਮਕਣੇ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਿਆਲ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਏ ਤਾਂ ਫਿਰ ਲਿਖਾਰੀ

ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਚਾਨਣ ਦਾ ਟਿਮਕਣਾ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੰਦਾ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਟੁਰ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਲ ਵਲਾਵੇਂ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਟਿਮਕਣਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਲ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹ ਚਾਨਣ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ੈ ਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵੀ ਉਦੋਂ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੈਰਾਗਰਾਫ਼ ਉਸ ਖ਼ਿਆਲ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਬਾਕੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪ ਈ ਰਾਹੇ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਹਰ ਵਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣਾ ਪੈਂਡਾ ਆਪ ਮਿੱਥਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਈ ਕੰਮ ਨਿਕਲਦਾ ਏ। ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਲਿਖਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਏ ਤਾਂ ਫ਼ਿਰ ਉਹਦਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਲਗਾਤਾਰ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਉਹਦੇ ਅਚੇਤ ਵਿੱਚ ਖੇਡੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਭਾਵੇਂ ਲਿਖਾਰੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਵੇ।

? ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਣ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣ ਪਾਓ।

- ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ‘ਮਨ ਦੀ ਝੀਤ’ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਇੱਕ ਨਿਆਣਾ ਜਿਹੜਾ ਝੱਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ ਜਾਂ ਝੱਲਾ ਜੰਮਦਾ ਏ, ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਕੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਏ? ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ਼ ਈ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਬਾਲ ਨੂੰ ਦੂਣੀ ਆਖਦੇ ਨੇ ਕਿਉਂਜੋ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਸੱਟ ਲੱਗਣ ਨਾਲ਼ ਝੱਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫ਼ਿਰ ਉਹ ਦੋ ਦਾ ਪਹਾੜਾ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈ ਦੀ ਕੋਈ ਫ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਉਹਦੀ ਫ਼ਿਕਰਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹਯਾਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਫ਼ਿਕਰਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਨੇ। ਦਵਾ-ਦਾਰੂ ਨਾਲ਼ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਮੈਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਾਂ? ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਿਵੇਂ ਟੋਰਾਂ? ਟੁਣੇ-ਟੋਟਕੇ ਈ ਅਖੀਰਲਾ ਹਰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਫ਼ਿਰ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪੀਰ-ਫ਼ਕੀਰ ਵੱਲ ਟੋਰਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੋਲ਼। ਪੀਰ-ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਲੱਭਦੀ ਏ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਪੁਰਾਣੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਪਾਤਰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੂੜ ਥੱਲੇ ਦੱਬਿਆ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹਦੀ ਰੁਮਕ ਸਾਡੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ। ਦੂਣੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਖੁਰਦੇ ਪਏ ਸਨ ਪਰ ਦੂਣੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਨਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਈ ਕੋਈ ਫ਼ਿਕਰ। ਉਹ ਮਸਤ ਸੀ ਤੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ। ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਹਯਾਤੀ ਨੂੰ ਜੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨੇ ਦੋਨਾਂ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਨਿਖੇੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਮੈਨੂੰ ਸਾਲਟ ਰੋਜ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਅਤੇ ਟੁੱਟੇ-ਭੱਜੇ ਮੰਦਰ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ। ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ੀ ਓਥੇ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹ ਮੰਦਰ ਖੁਸ਼ਾਬ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੋਸਟਿੰਗ ਸਮੇਂ ਵੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੰਡ ਹਫ਼ਾਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਵੱਲ ਸੜਕ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਅਖੀਰ ਮੇਰੇ ਪਾਤਰ ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਕੋਲ਼ ਬੈਠੀ ਇੱਕ ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਕੋਲ਼ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਮੁੱਕਦੀ ਏ ਉਥੋਂ ਥਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਰੇਤ ਦੇ ਇਸ ਥਲ ਵਿੱਚ ਆਬਾਦੀ ਖਿੱਲਰੀ ਹੋਈ ਏ। ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਡੇਰੇ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਜਦੋਂ ਦੂਣੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਮੰਦਰ ਅੱਪੜਦੇ ਨੇ, ਉਦੋਂ ਮਾਈ ਥਲ ਵਿੱਚ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਦੂਣੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਅਖੀਰ ਥਲ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਮੈਂ ਫ਼ਿਰ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਕਿਵੇਂ ਟੋਰਾਂ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫਸ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਫ਼ਿਰ ਮੇਰੀ ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਅੱਡ ਮੇਰਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਵਿਚਾਰਿਆ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਜੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫ਼ਿਰ ਸਕੇ ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਇੱਕ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਇਹ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਰਸ਼ਨ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਦਾ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨੀ ਹੋਵੇ। ਉਹਦੇ ਅਚੇਤ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਈ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਅੰਤਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵੀ ਨਾਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਦੂਣੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਉਸ ਮਾਈ ਨਾਲ਼ ਮੁੜ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਟੈਕਸਲਾ ਦੇ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮਿੱਥ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਖ਼ਿਆਲੀ ਸ਼ੈਵਾਂ ਪੁੰਗਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਖ਼ਿਆਲੀ ਸ਼ੈਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਘੜਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਉਥੇ ਅੱਪੜਾ ਦਿੱਤੇ। ਖ਼ਿਆਲੀ ਸ਼ੈਵਾਂ ਦਾ ਤੁਆਰਫ਼ ਉਸ ਮਾਈ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਰਵਾਇਆ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਲੋਭ, ਤਾਕਤ, ਦੌਲਤ ਤੇ ਉਮੀਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੂਣੀ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਨਾਗਾਰਜਨ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਕੇ ਦੂਣੀ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਸਬਕ ਲੱਭਾ: “ਜਿੱਥੋਂ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹੋ ਉਥੋਂ ਦੂਣੀ ਬਿਮਾਰ ਏ ਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਉਥੋਂ ਤੁਸੀਂ ਬਿਮਾਰ ਹੋ।” ਹਯਾਤੀ ਦੀ ਖੇਡ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਆਈ ਉਹ ਮੈਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਏ ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਮੌਜੂਦ ਏ ਤੇ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਸਫ਼ਰ ਏ ਜਿਹਦੇ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਇਸ ਹਯਾਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਏ। ਲਿਖਤ ਕੋਈ ਮੁਕੰਮਲ ਸ਼ੈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਲਿਖਾਰੀ ਉਹਨੂੰ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਵਾਂਗ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦਰ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕਦੀ ਏ। ਲਿਖਤ ਉਹਦੀ ਜਟਿਲ ਸੋਚ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਏ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਗੁੰਝਲ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਕਾ ਦੇਵੇ।

? ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਖਿਆਲ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਐਦਾਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਾਠਕ ਕੀ ਕਹਿਣਗੇ।

• ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਅਸਲੀ ਤੇ ਖਿਆਲੀ ਪਾਠਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਅਸਲੀ ਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣੇ ਟੁਰਦੇ-ਫਿਰਦੇ ਲੋਕ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਏ ਜਿਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਘੱਲਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਏ। ਉਹ ਪਾਠਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਦੋ ਬੋਲੀ ਅਜਿਹੇ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜਦਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਮਿੰਟ ਨੂੰ ਇੱਝ ਉਡੀਕਦਾ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਪਾਸ ਜਾਂ ਫੇਲ੍ਹ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ। ਲਿਖਤ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੀ ਏ ਜਿਹੜੀ ਨਾਰਸਿਸਟ ਨੂੰ ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਵੇਖ ਕੇ ਲੱਭੀ ਸੀ। ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਦਰਪਣ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਇੱਕ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਜਨਰਲ ਰੀਡਿੰਗ ਵਜੋਂ ਉਸ ਪਾਠਕ ਦੀ ਵੰਡ ਨਿਕਲਦੀ ਏ। ਇਸ ਲਈ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਚੋਖੇ ਤੋਂ ਚੋਖਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਤਾਂਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪਾਠਕ ਦੀ ਚੋਣ ਚੰਗੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹ ਪਾਠਕ ਜਿਹਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਮੈਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਏ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੀ ਪਰਖ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲੀ ਪਾਠਕ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਜਾਨੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਛੱਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਕਰ ਕੋਈ ਪਰਜੂਹੀ ਲੇਖਕ ਕਦੇ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਵੀ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਨਿਕਲ ਆਵੇ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਾਕਈ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਚੱਸ ਆਵੇ। ਕਲਪਨਾ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਏ ਜਿਹਦੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਨਹੀਂ।

? ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਇੱਕ-ਦੋ ਨਹੀਂ। ਅਨੇਕਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸਾਡੇ ਇਧਰਲੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਉਧਰਲੇ ਬਹੁਤੇ ਲੇਖਕ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪੜ੍ਹਣਾ। ਕੀ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਅਸਰ ਕਬੂਲਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

• ਜਰਮਨ ਲਿਖਾਰੀ ਰੋਬਰਟ ਮੋਜ਼ੀਲ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਆ ਮੈਨ ਵਿੱਦਆਊਟ ਕੁਆਲਟੀਜ਼' ਮੇਰੀ ਪਸੰਦ ਦਾ ਨਾਵਲ ਏ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਲੇਖਕ ਸਤੋਂਦਾਲ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਰੌਡ ਐਂਡ ਬਲੈਕ' ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਏ। ਅਲਬੇਰ ਕਾਮੂ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਸਟਰੇਂਜਰ' ਵੀ ਮੈਂ ਕਦੇ ਭੁੱਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਵਲੇਰੀਆ ਲੁਈਸਿਲ ਦਾ 'ਸਟੋਰੀ ਆਫ਼ ਮਾਈ ਟੀਥ', ਰੋਬਰਟੋ ਬੋਲਾਨੋ ਦਾ '2666' ਤੇ ਡੇਵਿਡ ਗਰੋਸਮਾਨ ਦਾ 'ਆ ਹੌਰਸ ਵਾਕਸ ਇਨਟੂ ਆ ਬਾਰ' ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਵਲ ਨੇ। ਮੈਂ ਇੱਝ ਦੇ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹਨਾਂ, ਵੇਖੋ ਕੀ ਬਣਦਾ ਏ। ਇੱਕ ਨਾਰਵੇਜੀਅਨ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਨਾਸਗਾਡ (Karløve Knausgaard) ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਮਾਈ ਸਟ੍ਰਾਲ' ਛੇ ਜਿਲਦਾਂ ਉੱਤੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਏ। ਇਹ ਪੂਰੀ ਹਯਾਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਲੱਗਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਹਾਲੀ ਦੇ ਜਿਲਦਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ। ਮਾਰਸੇਲ ਪਰੁਸਤ ਅਤੇ ਕਾਰਲ ਕਨਾਸਗਾਡ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਹਯਾਤੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ। ਇੱਝ ਦੀ ਹਯਾਤੀ ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਰੋਬਰਟ ਮੋਜ਼ੀਲ ਦੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਨਾਵਲ ਪਸੰਦ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ।

? ਤੁਸੀਂ ਮਾਰਕੀਜ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ।

• ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਨਾਵਲ ਅੱਜ ਗੈਬਰੀਅਲ ਗਾਰਸੀਆ ਮਾਰਕੇਜ਼ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਆਇਆ ਏ। ਹੁਣ ਖੁਆਨ ਗੈਬਰੀਅਲ ਵਾਸਕੇਜ਼ (Juan Gabriel Vasquez) ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਏ।

? ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਜਾਂ ਵਖਰੇਵਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਏ।

• ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਏ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਏ ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੁ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅੰਦਰ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨੇ। ਹਰ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਏ। ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਠੀਆਂ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਯੂਰਪ ਅੰਦਰ ਮਤਲਬ ਸਪੇਨ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚ ਰੱਖਦਾ ਏ। ਉੱਥੇ ਤਰਜਮੇ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਪੁਰਾਣੀ ਤੇ ਪੀਡੀ ਏ। ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਬੰਗਾਲੀ, ਮਲਿਆਲਮ ਤੇ ਕੰਨੜ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤਰਜਮਾ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਪਰ ਹਮਾਤੜ ਪਾਠਕ ਸਹਿਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਮੂਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਨੇ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਵਿਕਰਮ

ਸੇਠ, ਅਨੀਤਾ ਦੇਸਾਈ, ਅਰੁੰਧਤੀ ਰਾਏ, ਅਮੀਤਾਵ ਘੋਸ਼, ਅਰਵਿੰਦ ਉਡੇਗਾ, ਨਰਾਇਣ ਤੇ ਝੁੰਪਾ ਲਹਿਰੀ ਵਗ਼ੈਰਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸੌਖਾ ਏ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਈ ਨਹੀਂ। ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਬਾਰਡਰ ਨੇ ਦੂਰੀ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਏ। ਬਰ-ਏ-ਸਗੀਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਜਿਵੇਂ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਏ।

? ਇੱਥੇ ਵੀ ਆਰ-ਪਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ, ਸਾਂਝ ਦਾ ਸੂਤਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਏ?

• ਜੀ ਬਿਲਕੁਲ!

? ਕੰਨੜ ਲੇਖਕ ਯੂ. ਆਰ. ਅਨੰਤਮੂਰਤੀ, ਮਲਿਆਲਮ ਲਿਖਾਰੀ ਵੈਕਿੰਦ੍ਰਿਮ ਬਗ਼ੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕੁਨਾਲ ਬਾਸੂ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਨੰਤਮੂਰਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ‘ਘੱਟ ਸਰਾਧ’ ਉੱਤੇ ਇਸੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮ ਬਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਖੋ।

• ਮੈਂ ਵੇਖੀ ਹੋਈ, ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਨਾਨਾ ਪਾਟੇਕਰ ਨੇ ਅਛੂਤ ਦਾ ਰੋਲ ਕੀਤਾ ਏ।

? ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੇਖਕ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਮੋਹਨ ਭੰਡਾਰੀ, ਰਘੁਬੀਰ ਢੰਡ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ਦ ਅਲੀ, ਮਕਸੂਦ ਸਾਕਿਬ, ਇਲਿਆਸ ਘੁੰਮਣ, ਅਕਬਰ ਲਾਹੌਰੀ, ਰੰਧਾਵਾ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਲੇਖਕ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋ।

• ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ। ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਅਹਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਮਨਸ਼ਾ ਯਾਦ ਤੇ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਬਾਰੇ ਇਲਮ ਸੀ। ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਉਦੋਂ ਈ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਏ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਦਬ ਪੜ੍ਹਿਆ ਏ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਈ ਥੋੜ੍ਹਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਪਰਾਗੇ ਇੱਧਰ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਹੋਏ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਬਸ ਜਿੰਦਰ, ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ, ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਏ। ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਉਣਵੀਂ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਟੱਪੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਘੱਟ ਏ। ਸੱਭੇ ਇੱਕ ਈ ਸਚੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਲੱਗਦੇ ਨੇ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਇਲਮ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਠੀਕ ਢੁੱਕਦੀ ਏ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਚੋਖਾ ਵਾਕਫ਼ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਕੁੱਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਂਝੇ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ। ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਲੋੜ ਏ। ਪੜ੍ਹਨਾ, ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ। ਅਸੀਂ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਲੋਭਾਂ ਪਿੱਛੇ ਚੋਖਾ ਭੱਜਦੇ ਹਾਂ। ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਉਚੇਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕ ਉੱਦਮੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਲਿਖਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਹਾਲੀਂ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਏ। ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਤ ਠੰਢਾ ਤੇ ਸਬਰ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਏ। ਮਾਨਤਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਲੱਭਦੀ ਏ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਮੈਂ ਵੇਖੀ ਏ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਐਮ. ਏ. ਤੇ ਪੀ. ਐੱਚ. ਡੀ. ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਫਿਕਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰੋ ਤਾਂ ਪੰਜ ਮਿੰਟਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਟੁਰਦੀ। ਜੇ ਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਏ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੁਆਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਏ। ਨਵੇਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਨਾਮਨਿਹਾਦ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦੇ। ਇੰਨਾ ਮਾਯੂਸ ਕਰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਮਨ ਖੱਟਾ ਪੈ ਕੇ ਬੰਦਾ ਨੱਸ ਈ ਜਾਵੇ। ਇੱਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਚੰਗੇ ਲੋਕ ਵੀ ਨੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਏ ਕਿ ਵੇਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਹਾਰ-ਵਰਤਾਰਾ ਬਦਲੇਗਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਿੜ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨ ਕਲਮਾਂ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਪਾਉਣਗੀਆਂ।

? ਇਨਾਮ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿੰਤੂ-ਪ੍ਰੰਤੂ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਖਾਨਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਨਾਮਾਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਰਣੈ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਘਰੇ ਬੈਠੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਬਤੌਰ ਜੱਜ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋ।

• ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਕਸ਼ਨ ਦੇ ਇਨਾਮ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਣ ਬਰਾਬਰ ਨੇ। ਪਲਾਕ ਅਵਾਰਡ, ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ਼ ਲੈਟਰਜ਼ ਅਵਾਰਡ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਗਿਲਡ ਅਵਾਰਡ ਸਾਡੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਇਨਾਮ ਨੇ। ਕੋਈ ਇਨਾਮ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਬੱਬ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਹ ਅਵਾਰਡ ਪੈਸੇ-ਪੋਲੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਨਿੱਕੇ ਸਹੀ ਪਰ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਦਾ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕਦੇ ਚੱਲ ਪੈਂਦਾ ਏ ਤੇ ਕਦੇ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਇਨਾਮ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਿਊਰੀ ਭਾਵੇਂ ਪੱਖ ਮਾਰਦੀ ਏ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨਾਮ ਕਿਸੇ

ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਈ ਮਿਲਦਾ ਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਇਨਾਮ ਬੇਸ਼ੱਕ ਢਾਹਾਂ ਪ੍ਰਾਈਜ਼ ਹੀ ਏ। ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਉੱਤੇ ਇਹਦੀ ਜਿਊਰੀ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਇਨਾਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਚਾ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਇਨਾਮਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਤਕਰੇ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਈ ਨੇ। ਢਾਹਾਂ ਜਿਊਰੀ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਉੱਤੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ ਜਿਹਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਆਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਢਾਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਇੱਧਰੋਂ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਤੇ ਇਹੀ ਭਰੋਸਾ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਟੋਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਏ। ਢਾਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਜਾਤੀ ਜੁੜਤ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਣ। ਢਾਹਾਂ ਜਿਊਰੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਫਿਕਸ਼ਨ ਦੇ ਅਸਲੀ ਰੀਡਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਿਰਫ ਡਿਗਰੀ ਲੈਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ। ਇਹਦੇ ਲਈ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਸਾਡੇ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਏ। ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰੁਪਏ-ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਏ ਪਰ ਇਨਾਮ ਪਾਰੋਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੌ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਹਰ ਕੋਈ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਇਨਾਮ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਨੂੰ ਗਲਤ ਈ ਸਮਝਦਾ ਏ। ਇਹ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਿ ਇੱਕ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਰਚੇ ਉੱਤੇ ਛਪਵਾ ਕੇ ਇਨਾਮ ਲਈ ਘੱਲੇ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਧਰੋਹ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ? ਕਈ ਲਿਖਾਰੀ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਛਪਵਾ ਕੇ ਇਨਾਮ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਫਿਰ ਲਿਖਣਾ ਈ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਮਨ ਸਾੜਨ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਕੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਉਹ ਲੋਕ ਜੱਜ ਕਰਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਕੁੱਲ ਗਿਆਨ, ਸਕੂਲ-ਕਾਲਜ ਦੀਆਂ ਚੰਦ ਗਾਈਡਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਇੱਥੇ ਪੱਖਪਾਤ ਜਿਹੀ ਬਿਮਾਰੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਏ ਜਿਹਦਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਾਡੇ ਪਾਸੇ ਇਹੋ ਪਿੱਟ ਸਿਆਪਾ ਏ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਗਲਤ ਹੋਵੇ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸਤ ਸਮਝਦੇ ਨੇ। ਵਸਤ-ਪੂਜਣ ਨੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਲਿਖਾਰੀ ਉਹ ਕੁੱਝ ਲਿਖਦੇ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲਿਖਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਤੇ ਉਹਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਾਰਕੀਟ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਲਿਖਾਰੀ ਇੱਕ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਂਗ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖ ਕੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਦਾ ਏ। ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਮਾੜੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਮਦਦ ਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਵੀ ਸਿੱਧ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਪਰਮ ਨੂੰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਤਾਂ ਇਹੋ ਸੋਚ ਰੱਖਦੇ ਨੇ। ਲਿਖਾਰੀ ਜੇ ਕਰ ਇਨਾਮ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਫਿਕਸ਼ਨ ਲਿਖੇਗਾ, ਫਿਰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਨਾਮ ਤਾਂ ਲੱਭ ਜਾਵੇ ਪਰ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਡੁੱਬ ਜਾਵੇਗਾ। ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇ ਲੋਭ ਅਤੇ ਲਾਲਸਾ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਕਿ ਕਦੇ ਇਨਾਮ ਵੀ ਲੱਭ ਜਾਵੇ। ਇੰਝ ਉਹਦੀ ਲਿਖਤ ਵੀ ਬੱਚੀ ਰਹੇਗੀ।

? ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਢਾਹਾਂ ਇਨਾਮ ਕਰਕੇ ਉਰਦੂ ਫਿਕਸ਼ਨ ਰਾਈਟਰ, ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਕਈ-ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਕਸ਼ਨ ਵੱਲ ਮੁੜ ਰਹੇ ਨੇ, ਇਹਨੂੰ ਲੋਭ ਕਹਾਂਗੇ ਜਾਂ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਹੇਜ਼।

• ਅਜਿਹੇ ਉਰਦੂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜ ਨਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗਿਣਵਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਲਿਖੀ ਬੈਠੇ ਨੇ। ਜੇ ਅਗਲੇ ਕੁੱਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਪਿੜ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰਨਗੇ। ਇਹ ਇਨਾਮ ਦਾ ਲੋਭ ਹੈ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੇਜ਼? ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਆਖ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਪੁੱਛਣਾ ਤਾਂ ਬਣਦਾ ਏ ਕਿ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਸੀ?

? ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਵਜੋਂ ਤੁਹਾਡੀ ਨੌਕਰੀ ਜਾਂ ਘਰੋਕੀ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ।

• ਨੌਕਰੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਚੱਲਦੀ ਏ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਫਿਕਸ਼ਨ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਲਿਖਣਾ ਮੇਰਾ ਸ਼ੌਕ ਬਣ ਗਿਆ ਏ। ਇਹ ਨਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਏ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭਟਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਤਾਂ ਜੋ ਅਕੇਵੇਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਦਾਲਤੀ ਕੰਮ ਬੜਾ ਦਬਾ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਇਸ ਦਬਾਓ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਟੈਨਿਸ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਏ। ਇੱਕ ਕੋਰਟ ਦਾ ਤਣਾਓ ਦੂਜੀ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਿਖਣਾ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਲੋਕੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨਿਚਿੰਤ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੱਫੜਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਚੋਖਾ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਾ ਵੀ ਜਨਮ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਏ। ਲਿਖਾਰੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਉਦੋਂ ਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਏ ਜਦੋਂ ਉਹਦੀ ਫੈਮਲੀ ਉਹਨੂੰ ਸਪੇਸ ਦੇਵੇ। ਜੇ ਉੱਥੋਂ ਸਪੇਸ ਨਾ ਲੱਭੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਰੋਲੋ ਈ ਰੋਲੋ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਝ ਲੱਗਾ ਏ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਬਸ ਟੁੱਟਣ ਈ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਇੰਝ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਾ-ਪੜ੍ਹਨਾ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਘਰੋਕੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉੱਤੇ ਈ ਇਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹਯਾਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ੈ ਅਹਿਮ ਏ।

? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੋਪਾਸਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਡਾਇਰੀ ਆਫ਼ ਏ ਮੈਡਮੈਨ' ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ।

- (ਠਹਾਕਾ) ਹਾ ਹਾ ਹਾ! ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਵਰਗਾ ਜੱਜ ਨਹੀਂ।

? ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਤਾਅਲੁੱਕ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਦੱਸੋ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਤਾਅਲੁੱਕ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹੋ।

- ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲਾਅ ਕਾਲਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਨਾ ਈ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਵਕਾਲਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਲਾਰਡ ਡੈਨਿੰਗ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੁੱਲ ਲੈ ਕੇ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਲਾਰਡ ਡੈਨਿੰਗ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵੱਡੇ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜੱਜ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ੋਅਬੇ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਰੱਖਣੇ ਨੇ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ, ਸੋਸ਼ੀਆਲੋਜੀ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਹੈਨਸਾਰ (ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਛਪਦੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼) ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹੇ। ਲਾਰਡ ਡੈਨਿੰਗ, ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਤੇ ਚਾਰਲਸ ਡਿਕਨਜ਼ ਦਾ ਚੋਖਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਚਾਰਲਸ ਡਿਕਨਜ਼ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਪਿਕਵਿਕ ਪੇਪਰਜ਼' ਤੇ 'ਬਲੈਕ ਹਾਊਸ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਭਾਉਂਦੇ ਨਾਵਲ ਸਨ। ਮੈਂ ਲਾਰਡ ਡੈਨਿੰਗ ਪਾਰੋਂ ਈ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹੇ। ਇਹ ਨਾਵਲ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਅਦਾਲਤੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਉੱਤੇ ਨੇ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨਿਜ਼ਾਮ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਏ ਜਿਹੜਾ ਚਾਰਲਸ ਡਿਕਨਜ਼ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਏ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅੱਖੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਸਲ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਫ਼ੈਡਰਲ ਅਪੀਲ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਰਿਚਰਡ ਪੋਜ਼ਨਰ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਲਾਅ ਐਂਡ ਲਿਟਰੇਚਰ' ਪੜ੍ਹੀ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੁਰਮ ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੀ। ਕਾਫ਼ਕਾ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਟਰਾਇਲ' ਅਲਬੇਰ ਕਾਮੂ ਦਾ 'ਦੀ ਸਟੇਜਰ' ਤੇ ਸਤੋਂਦਾਲ ਦਾ 'ਰੋਡ ਐਂਡ ਬਲੈਕ' ਨਾਵਲ ਮੈਂ ਰਿਚਰਡ ਪੋਜ਼ਨਰ ਦੇ ਮਸ਼ਵਰੇ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਪੜ੍ਹੇ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਨੇ। ਜੱਜ ਰਿਚਰਡ ਪੋਜ਼ਨਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੇ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਦੱਸੇ। ਅਦਾਲਤੀ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਰਤਣ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਰਿਵਾਜ ਏ। ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ। ਹਰਮਨ ਮੈਲਵਿਲ ਦਾ 'ਬਿੱਲੀ ਬੱਡ', ਦਾਸਤੋਵਸਕੀ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਕਰਾਮਾਜ਼ੋਵ ਬਚਰਜ਼' ਤੇ ਹਾਰਪਰ ਲੀ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਟੂ ਕਿੱਲ ਏ ਮੌਕਿੰਗ ਬਰਡ' ਹਰ ਵਕੀਲ ਤੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਿਲੇਬਸ ਦਾ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ, ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਸਿਖਾ ਸਕਦਾ ਏ। ਹਾਰਪਰ ਲੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਉੱਤੇ ਬਣੀ ਫ਼ਿਲਮ ਵੀ ਵਧੀਆ ਏ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਮੈਜ਼ਰ ਫ਼ਾਰ ਮੈਜ਼ਰ' ਤੇ 'ਦ ਮਰਚੈਂਟ ਆਫ਼ ਵੇਨਿਸ' ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਨੇ। 'ਮੇਅਰ ਫ਼ਾਰ ਮੇਅਰ' ਇੱਕ ਜੱਜ ਦੀ ਹਯਾਤੀ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਨੰਬਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਏ। ਜੱਜ ਰਿਚਰਡ ਪੋਜ਼ਨਰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇੱਕ ਫ਼ਿਕਰੇ ਦਾ ਬੜਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਨੇ: "ਇੱਟ ਇਜ਼ ਗੁੱਡ ਟੂ ਹੈਵ ਜਾਇੰਟਸ ਸਟ੍ਰੈਂਗਥ ਬੱਟ ਇੱਟ ਇਜ਼ ਟਿਰੰਨਾਊਸ ਟੂ ਯੂਜ਼ ਇੱਟ ਲਾਇਕ ਆ ਜਾਇੰਟ। (It is good to have giant's strength, but it is tyrannous to use it like a giant.)"

ਸ਼ਾਇਦ ਲਾਰਡ ਐਕਟਨ ਨੇ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਤੋਂ ਈ ਮੁਤਾਸਿਰ ਹੋ ਕੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ; "ਪਾਵਰ ਕਰੱਪਟਸ; ਅਬਸੋਲੁਟ ਪਾਵਰ ਕਰੱਪਟਸ ਅਬਸੋਲੁਟਲੀ।"

ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਅੱਜ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਦਾਲਤੀ ਟਰਾਇਲ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ।

? ਟੀ ਐਸ ਈਲੀਅਟ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਜੋ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਲੋਚਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਟਪਲੇ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਉਂਦਾ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਆਲੋਚਨਾ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋ।

- ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੇਰੇ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਸਵਾਲ ਏ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਟੀ ਐਸ ਈਲੀਅਟ ਦੀ ਗੱਲ ਏ, ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ਾਇਦ ਜੇਮਜ਼ ਜੋਆਇਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਆਖੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਜੋ 'ਯੂਲੀਸਸ' ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਨਾਵਲ ਏ ਜਿਸ ਨੇ ਜ਼ੁਬਾਨ ਅਤੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਪਾਠਕ ਇਹਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੇਲਾ ਟੱਪਾ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿੰਡਲ ਏ। ਇੱਕ ਆਲੋਚਕ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਨਿਰਾ ਖਿਲਾਰਾ ਤੇ ਗੰਦ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਵਰਜੀਨੀਆ ਵੁਲਫ਼ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਆਫ਼ਤ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਈਲੀਅਟ ਨੂੰ ਫ਼ਿਰ ਆਖਣਾ ਪਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਤਾਂ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਜੇਮਜ਼ ਜੋਆਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ।

ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਖਤ ਦੀ ਤਸ਼ਰੀਹ (ਵਿਆਖਿਆ) ਕਰ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਸੌਖਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੰਮ ਆਲੋਚਕ ਕਰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਪਿੜ ਵਿੱਚ ਹਾਈਕੋਰਟ ਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣਾ ਅਸੈਂਬਲੀ (ਵਿਧਾਨਸਭਾ) ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਅਸੈਂਬਲੀ ਨੇ ਆਈਨ (ਸੰਵਿਧਾਨ) ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਆਈਨ ਦੀ ਤਸ਼ਰੀਹ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਨੇ ਬੇਸਿਕ ਸਟ੍ਰਕਚਰ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰ ਲਈ। ਹੁਣ ਇਸ ਮੁੱਢਲੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ (ਸੰਸਦ) ਵੀ ਆਈਨ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਤਸ਼ਰੀਹ ਦੇ ਨਾਲ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਤਲਬ ਵੀ ਆਲੋਚਕ ਈ ਦੱਸਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਨੇ ਕਿ ਹੂ ਵਿੱਲ ਜੱਜ ਦ ਜੱਜਜ ?

ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਿਵਾਜ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਯੂਰਪ ਜਾਂ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉੱਪਰ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਲਈ ਆਲੋਚਕ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਤਰੱਠ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਸੱਚੀਂ ਕਈ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਆਇਆ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਆਲੋਚਕ ਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਵੇ। ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਲੀਰੋਲੀਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕਲਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਜੇ ਕਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਵੀ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਤੇ ਗੰਦ ਹੈ। ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਖਾ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਲਈ ਚੋਖਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਲੋਚਕ ਬਣਨ ਲਈ ਯਾਕ ਲਾਕਾਂ (ਫਰਾਂਸਿਸੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ) ਜਿਹੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਆਲੋਚਕ ਭਾਵੇਂ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਸੋਚ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੋਜ ਨਾ ਵੀ ਕਰੇ ਪਰ ਉਹ ਲਿਖਤ ਦੀ ਪਰਖ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਰਾਂਜ਼ ਕਾਫ਼ਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਾਮਣਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਈ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਤਾ। ਕੁੱਝ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਲਤਰ ਬੇਨਿਆਮਿਨ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਲੋਚਨਾ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਵਾਲਤਰ ਬੇਨਿਆਮਿਨ ਜਿਹੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹਮ-ਪੱਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੈਰੋਲਡ ਬਲੂਮ ਤੇ ਜੇਮਜ਼ ਵੁੱਡ ਜਿਹੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਹ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦਗਾਰ ਵੀ ਬਣੇ ਹਨ। ਆਲੋਚਨਾ ਹੁਣ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਹਿਤ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਬਿਨਾਂ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਆਲੋਚਕ ਦੀ ਪਾਠਕਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਤੇ ਨਾਪਸੰਦ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਸੰਦ, ਨਾਪਸੰਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਖਤ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਨਿੱਕਾ ਜਾਂ ਵੱਡਾ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵੇਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿਖਤ ਦੇ ਮਤਲਬ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਜੱਜ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਤਲਬ ਕੱਢ ਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤਾਈਂ ਨਾ ਜੱਜ ਤੇ ਨਾ ਈ ਕੋਈ ਆਲੋਚਕ ਪੂਰਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਪਰਦਾ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਕਲ ਬਦਲ-ਬਦਲ ਕੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਟੀ ਐਸ ਈਲੀਅਟ ਦੀ ਗੱਲ ਗਲਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਹ ਪੂਰਾ ਸੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜ਼ਾਤੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਮੈਂ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਆਲੋਚਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਾਫ਼ਕਾ, ਰੋਬਰਟ ਮੋਜ਼ੀਲ, ਜੇ ਐਮ ਕੋਇਟਜ਼ੀ ਤੇ ਰਿਕਾਰਡੋ ਪਿਗਲਿਆ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

? ਆਏ ਦਿਨ ਤੁਹਾਡਾ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਕੇਸ ਜਾਂ ਕੇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ।

- ਜੀ ਬਿਲਕੁਲ। ਕਚਹਿਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਸੈਂਟਰ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਰੌਲੇ-ਰੱਪੇ ਅਖੀਰ ਉੱਥੇ ਈ ਅੱਪੜਦੇ ਤੇ ਪਥੱਲਾ ਮਾਰ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰੇ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਫੜੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕਿਹੜਾ ਪਿਓ' ਹੈ। ਮੈਂ ਝੰਗ ਵਿੱਚ ਸਿਵਲ ਜੱਜ ਦੇ ਤੌਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਇੱਕ ਦਿਹਾੜੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਫਾਈਲ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਿਹਾੜੇ ਉਹਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜ਼ਨਾਨੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਧੀ ਕੇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਨ ਲਈ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਅਖੀਰਲੀ ਵਾਰ ਕੇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਕਰਨਾ ਆਮ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਕੁੜੀ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹਦੇ ਇਸ ਰੁਦਨ ਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਹਯਾਤੀ ਖ਼ਿਆਲੀ ਹੈ ਤੇ ਕੇਸ ਦੇ ਫੈਕਟਸ ਮੈਂ ਉੱਨੇ ਈ ਫ਼ਿਕਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਿੰਨੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ 'ਝੱਲਾ' ਹੈ। ਇੱਕ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨੇ ਤਲਾਕ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੀ ਬਾਲੜੀ ਦੇ ਖ਼ਰਚੇ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਵੰਦੇ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਦਾ ਉਹ ਲੜਦੇ-ਭਿੜਦੇ ਈ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਧੀ ਇਹ ਵੇਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਕੇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਧੀ ਦਾ ਖ਼ਰਚਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਕੋਈ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੇ ਝੱਲਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ ਖ਼ਰਚਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਕਦੇ ਕਾਰਾ ਕਰਦਾ।

ਖਰਚਾ ਨਾ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਨਾਨੀ ਉਹਨੂੰ ਧੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਵੀ ਨਾ ਦਿੰਦੀ। ਇੱਕ ਦਿਹਾੜੇ ਪੇਸ਼ੀ ਉੱਤੇ ਉਹ ਬੰਦਾ ਖਰਚਾ ਦੇਣ ਆਇਆ ਪਰ ਜ਼ਨਾਨੀ ਇਕੱਲੀ ਆਈ ਸੀ। ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਖਰਚੇ ਦੇ ਪੈਸੇ ਸਨ ਪਰ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨੇ ਇਹ ਆਖ ਸੁਣਾਇਆ ਕਿ ਧੀ ਮਰ ਗਈ ਏ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਯਾਤੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਘੜ ਕੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਉਲੀਕ ਛੱਡਿਆ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ‘ਘੁਮਿਆਰ’ ਹੈ ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਅਦਾਲਤੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਰਸਾਏ ਨੇ। ਮੈਂ ਜੋ ਵੇਖਿਆ ਏ ਉਹ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਦੇਵੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਅੱਗੋਂ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤਸ਼ੱਦਦ (ਹਿੰਸਾ) ਤੇ ਕਤਲ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਾਵਲ ਲੱਖਾਂ। ਵਿਹਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਏ, ਵੇਖੋ ਕਦੋਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ।

? ਆਰ-ਪਾਰ ਬੋਲੀ ਇੱਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਦੋ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਪੁਆੜਾ ਏ। ਨਾਲੇ ਦੋਨਾਂ ਪਾਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪੈ ਰਹੇ ਪਾੜ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹੋਗੇ।

- ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਢੁੱਕਵੀਂ ਏ। ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅੱਗੂਣ ਨੇ। ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਬਾਣਾ ਪਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹਦੇ ਵੀ ਸਟੈਂਡਰਡ ਫਿਕਸ ਹੋ ਜਾਣ। ਸਾਂਝੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਸੀ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਮੋਕਲਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਆਮ ਬੋਲੀ ਹਾਲੀ ਵੀ ਉਹ ਏ ਜਿਹੜੀ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਾਹਿਤ, ਰਿਸ਼ਰਚ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬਦਲ ਗਈ ਏ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪਲਾਨਿੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਛਾਪ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨੂੰ ਓਨਾ ਈ ਖ਼ਤਰਾ ਏ ਜਿੰਨਾ ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਤੇ ਅਰਬੀ ਤੋਂ ਏ। ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਬੋਲੀ ਦਾ ਹੁਲੀਆ ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਬਦਲ ਦੇਣਗੇ। ਇਹ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਬੋਲੀ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਏ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਫਿਲਮ ਬਚਾਈ ਰੱਖੋਗੀ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਵੱਧ ਖ਼ਤਰਾ ਏ। ਇਹਨੂੰ ਦੋਨਾਂ ਪਾਸੇ ਨਿਰੋਲ ਤੇ ਸਰਲ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਫਿਕਸ਼ਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਹਿਮ ਏ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਈ ਹੈ ਜੋ ਆਰ-ਪਾਰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀ-ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਪਈ ਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਜ ਪਰਖ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉੱਕਾ ਵੱਖਰੀ ਹੋ ਗਈ ਏ। ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਬੋਲੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਿਰੋਲ ਏ ਕਿ ਇੱਧਰ ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਬਜੈਕਟ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਲਿਖਤ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਤੁਸੀਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹੋ ਪਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੇਲਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲਾਂ ਅੰਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਦਬਾ ਹੇਠ ਅਧਿਆਪਕ ਹਜ਼ਰਾਤ ਇਹਨੂੰ ਉਰਦੂ ਬਣਾ ਦੇਣਗੇ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੇ ਤੇ ਕੋਈ ਇਸ ਉੱਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਵੀ ਕਰੇ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਸੁੱਝਿਆ ਏ ਮੈਂ ਉਹ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੋਨਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ। ਇਹੀ ਲਿਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਏ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤਾਂ ਈ ਸਾਂਝੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਏ ਜੇ ਦੋਨਾਂ ਪਾਸੇ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੋਵੇ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਆਰ-ਪਾਰ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾੜ ਵਧੇਗਾ। ਸਾਡੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇ ਕਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਸਮਝ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਹੀ ਸਾਂਝੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਕਾਹਦੇ ਇਕੱਠ ? ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਚੋਖੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਦਲਾਓ ਬਹੁਤ ਮੱਧਮ ਏ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਬਣ ਗਈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਾਂਝੇ ਲਫਜ਼ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮਰਨ ਲੱਗ ਪੈਣਗੇ।

? ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕੀ ਲਿਖ-ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹੋ।

- ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਂ ਦੀਪਕ ਉਨੀਕ੍ਰਿਸ਼ਣਨ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਟੈਂਪਰੇਰੀ ਪੀਪਲ’ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਅੰਤੀਸਾ ਮੋਸ਼ਫੇਜ਼ (Ottessa Moshfegh) ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਲਾਪਵੇਨਾ’ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਨਾਨ-ਫਿਕਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਇਲੀਅਸ ਕੈਨੇਟੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਕ੍ਰਾਊਡਜ਼ ਐਂਡ ਪਾਵਰ’ ਵੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਧੱਰੀ ਪਈ ਏ। ਮੈਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਹੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਚੰਗੀ ਲੱਗੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਨਾਨ-ਫਿਕਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਫਿਕਸ਼ਨ ਲਿਖਣ ਲਈ ਬੈਕ ਗਰਾਊਂਡ ਸਮਗਰੀ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ। ਜੇਮਜ਼ ਜੋਆਇਸ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਯੂਲੀਸਸ’ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਦੇ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਨਾਨ-ਫਿਕਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨਾ ਕਿੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ। ਇਹ ਇਕੱਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਦੋ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਲਿਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਆਉਂਦੇ ਸਾਲ ਉਹ ਛਪ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਧੀਆ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਏ।

ਸੰਪਰਕ : 98148 03254

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ

ਮੈਨੇਜਰ ਪਾਂਡੇ

ਅਨੁ. ਭਜਨਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਬੰਗਲਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਲਈ ਧਰਮ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਲਗਾਤਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਧਰਮ, ਸੰਪਰਦਾਇ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਫਾਇਦਾ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬੜੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਘਟਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪਾਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਖੇਡ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਜਨ ਸਮੁਦਾਇ ਦੀ ਆਬਰੂ/ਇੱਜ਼ਤ/ ਅਸਮਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਸਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜੀਵੰਤ ਅਤੇ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜਨ-ਸਮੁਦਾਇ ਦੀ ਅਸਮਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗਲਤੀ ਤਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਅਸਮਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮਯੁੱਧ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਜਨ-ਸਮੁਦਾਇ ਦੀ ਅਸਮਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਧਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਗਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਗਏ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਜਿਰ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਿਹਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਹਾਜਿਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੰਦੀ-ਉਰਦੂ ਖੇਤਰ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਗਏ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਜਿਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਿਮਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਥਾਂ ਬਣਾਉਣਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਮੁਹਾਜਿਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਧਿਆਨ ਦਿਉ ਮੰਗ ਉਰਦੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੈ, 'ਉਰਦੂ ਸੂਬੇ' ਦੀ ਨਹੀਂ। ਉਰਦੂ ਸੂਬੇ ਦੀ ਥਾਂ ਉਰਦੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਯੂ.ਪੀ. (ਉਰਦੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ। ਮੁਹਾਜਿਰਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਰਦੂ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਉਰਦੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਿਉਂ? ਮੁਹਾਜਿਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯੂ.ਪੀ. (ਉਰਦੂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਦੀ ਮੰਗ ਪਿੱਛੇ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਸਿਮਰਤੀ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਜੁਲਿਆ ਨਾਂ ਹੈ ਯੂ.ਪੀ. ਜਿਸ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਹੀਂ, 'ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਪ੍ਰਾਵਿੰਸ' ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਇੱਕ ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਜੁੜਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਆਸ ਟਿਕੀ ਹੋਵੇ ਤਦ ਕੌਣ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ 'ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।'

ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਅਨੇਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। 1971 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ 1652 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 210 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ, ਪਰ 20 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲੱਖਾਂ-ਕਰੋੜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਿਵਿਧਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੱਜ ਵੀ ਇੱਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੰਨ 1956 ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਸਬੰਧੀ ਝਗੜੇ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੀਮਾ ਵਿਵਾਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਵਾਦ ਹਨ। ਜਦ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਵਾਦ ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਦਾ ਝਗੜਾ ਉੱਠਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਚੱਲ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਗੋਆ ਵਿੱਚ ਮਰਾਠੀ ਅਤੇ ਕੋਂਕਣੀ ਵਿੱਚ ਝਗੜਾ ਵਧਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਆਸਾਮ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੋਰਖਾਲੈਂਡ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਇੱਕ ਮੰਗ ਨੇਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਗੰਭੀਰ ਹਨ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਵੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਦੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਲਗਾਅ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਾਵਧਾਨੀ ਅਤੇ ਧੀਰਜ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਜਟਿਲਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕੁਝ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਫੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਹੀ

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਉਰਦੂ ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲਗਭਗ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਸ਼ੋਸ਼ਨ ਅਤੇ ਦਮਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਨ-ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪਨਪੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਗੱਸੇ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੋੜਨਾ! ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਹਿੱਤ ਹੈ। ਆਮ ਜਨਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕਰੁਣਾਨਿਧੀ ਜਦ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਨ ਤਦ ਜਨ-ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਕੁਚਲਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਮਿਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿੱਥੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ? ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਐਨ. ਟੀ. ਰਾਮਾਰਾਵ ਤੇਲਗੂ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਆਂਧਰਾ ਵਿੱਚ ਜਨ-ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਪੁਲਿਸ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਤਾਮਿਲ ਭਾਸ਼ੀ ਪੁਲਿਸ ਬੁਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੇਲਗੂ ਭਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਪੁਲਿਸ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰੇਮ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹਾਨਾ ਹੈ।

ਗਲਤ ਕਦਮ ਸੀ। ਜਾਦੂ ਦੀ ਛੜੀ ਘੁਮਾ ਕੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਆਦੀ ਲੋਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂੜੀ ਅਤੇ ਅੰਨ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦੇ ਝੰਜਟ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਰੂੜੀ ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਪਹਿਲੂ ਉਸਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਨਾਲ ਗੰਢ ਤੁੱਪ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਰੰਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਾੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਦਾਇ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵਿਕਰਾਲ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਗੋਆ ਦਾ ਮਰਾਠੀ-ਕੋਂਕਣੀ ਵਿਵਾਦ ਵੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹਿੰਦੀ ਉਰਦੂ ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲ ਕੇ ਆਪਣਾ ਉੱਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੋਚਦਿਆਂ, ਬੋਲਦਿਆਂ ਅਤੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪਿਛਲੇ ਚਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਅਸਰ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਲੇਖਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਹਿੰਦੀ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਝਾਕੇ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਹਵਾ ਵਹਿੰਦੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ-ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਦੋਵਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਏਕਤਾ ਘਟੀ ਹੈ, ਦੂਰੀ ਵਧੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਜਿੰਨਾ ਯੂਰਪ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਨ, ਉੱਨਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਹਿੰਦੀ ਉਰਦੂ ਦੇ ਲੇਖਨ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵਾਦ ਵਧਣ ਦੇ ਬਦਲੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਵਾਦ ਵਧਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਰਚਨਾਤਮਕ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਘੱਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਉੱਨਾ ਅਜਨਬੀਪਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਲੇਖਨ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ। ਭਾਰਤੋਂ ਦੂਰ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਉਰਦੂ ਦੀ ਅਪਣਤ ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰੀਅਤਾ ਵੀ ਆ ਜੁੜੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਗਲਤ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਬੇਤੁਕੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਾਰਣ ਖੇਤਰੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਵਜੋਂ ਖੇਤਰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਧੀ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹਿੰਦੀ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਹਿੰਦੀ ਖੇਤਰ ਵੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਅਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੱਦਾ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਦੀ ਨੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਣਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਦੌਰ ਦੀ ਉਸਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਲਿਆ। ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਸੰਪਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਹੁੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿੱਚ ਡੀ. ਐਮ. ਕੇ. ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਡੀ. ਐਮ. ਕੇ. ਦਾ 1965 ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹਿੰਦੀ-ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਭਵਿੱਖ ਵੀ ਉਸੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇਹ ਉਗਰ ਰੂਪ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਉਰਦੂ ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲਗਭਗ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਸ਼ੋਸ਼ਨ ਅਤੇ ਦਮਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਨ-ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ਸ਼ੋਸ਼ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪਨਪੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੋੜਨਾ! ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਹਿੱਤ ਹੈ। ਆਮ ਜਨਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕਰੁਣਾਨਿਧੀ ਜਦ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਨ ਤਦ ਜਨ-ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਕੁਚਲਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਮਿਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿੱਥੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ? ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਐਨ. ਟੀ. ਰਾਮਾਰਾਵ ਤੇਲਗੂ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਆਂਧਰਾ ਵਿੱਚ ਜਨ-ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਪੁਲਿਸ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਤਾਮਿਲ ਭਾਸ਼ੀ ਪੁਲਿਸ ਬੁਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੇਲਗੂ ਭਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਪੁਲਿਸ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰੇਮ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹਾਨਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਬੂਠ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਪਛਾਣ ਯੂਮਿਲ ਦੀ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਦੀ ਸਮਝ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਵੀ। ਕਵਿਤਾ ਹੈ 'ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਤ' ਸੰਨ 1965 ਵਿੱਚ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਭਿਅੰਕਰ ਦੰਗੇ ਹੋਏ। ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਈ। 'ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਤ' ਉਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸੇ ਸੰਦਰਭ ਦਾ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਥ ਅਤੇ ਮਤਲਬ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਅੱਜ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਰਥਕ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਅੱਜ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਰਥਕ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅੱਜ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਿਆਨਕ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਘਾਤਕ ਅੱਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਤੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਦੱਸ ਕੇ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਰੂਪ ਦਾ ਭੇਤ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਸਦੇ ਆਤੰਕ/ਡਰ ਤੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕ੍ਰਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਰਥਵੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪਲਦੀ ਅਤੇ ਵਧਦੀ ਹੈ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਉਸਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਯੂਮਿਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਚਿੱਤਰ ਹਨ। ਇੱਕ ਚਿੱਤਰ ਇਹ ਹੈ: ਨਾਅਰਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ/ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੋਈ/ ਭੀੜ ਵਿੱਚ/ਕਿਸੇ ਬੇਸ਼ੁਰ ਆਦਮੀ ਦਾ/ਬੇਰੰਗ ਪੁਤਲਾ/ ਚਿਟਖ-ਚਿਟਖ ਸੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸੁਆਹ/ ਛੁੱਟਪਾਥ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਭਿਖਾਰੀ ਦੇ/ਖਾਲੀ ਕਟੋਰੇ ਵਿੱਚ/ਭਿੰਗ ਰਹੀ ਹੈ/ਪੂੰਏ ਨਾਲ ਢਕੇ ਹੋਏ/ਆਸਮਾਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ/ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਹਰ ਚੀਜ਼/ ਬੂਠ ਹੈ/ਆਦਮੀ/ ਦੇਸ਼/ ਆਜ਼ਾਦੀ/ ਅਤੇ ਪਿਆਰ/ ਸਿਰਫ ਨਫ਼ਰਤ ਸਹੀ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਤੰਕ, ਡਰ, ਸੱਚ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਕਲ੍ਹ ਤੱਕ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਜੀਭ ਪਾ ਕੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ/ਪਿਆਰਾ ਗੁਆਂਢੀ/ਅੱਜ/ਦੇਸੀ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਦੇਸਤੀ ਤੋਂ/ਡਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।'

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਤ ਰਚਦੀ ਹੈ, ਨੰਗੀ/ਅਤੇ/ਠੰਡੀ/ਅਤੇ/ਕਾਲੀ/ਤਿੰਨ ਮੂੰਹਾਂਵਾਲੀ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਰਾਤ/ਇਸ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਖੇਡ ਖੇਡਦੇ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਕੇਵੇਂ, ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਗਲਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯੂਮਿਲ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: -

‘‘ਤੇਰੇ ਅਕੇਵੇਂ ਦਾ/ਚਿਹਰਾ ਪਹਿਨਕੇ/ਹਤਿਆਰਿਆਂ ਨੇ/ਫਿਰ ਉਸੇ ਜੁਬਾਨ ਵਿੱਚ/ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ/ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤੇਰੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ/ ਲੋਰੀਆਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਹੈ/ਅਤੇ/ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਪਸੰਦ ਹੈ।’’

ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਵੀ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਹ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

‘‘ਅਤੇ ਉਹ ਦੇਖੋ-ਉਹ ਨਿਹਾਲ ਢਿੱਡਲ/ ਕਿਵੇਂ ਮਗਨ ਹੈ। ਹੁਚੁਰ ਹੁਚੁਰ ਹੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾੜੇ ਦੀ ਭੀੜ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਜਨੂੰਨ ਤੇ। ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਓ ਭਾਸ਼ਾਵਾਰ ਹਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹਲਕਾਨ ਮੇਰੇ ਭਰਾ? / ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ/ ਉਸੇ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਹੈ? / ਜਿਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਲਿੱਟੀ ਹੈ/ ਚਾਵਲ ਹੈ/ ਇਡਲੀ ਹੈ/ ਡੋਸਾ ਹੈ।’’

ਕਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਖੰਡਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਦੱਖਣ ਦਾ ਭੇਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਵਾਦ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦਰਾੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਨਤਾ ਦੀ ਆਪਸੀ ਏਕਤਾ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਖੰਡਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੁੱਖੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਤੋਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਉਸਨੇ 'ਬਹਿਸ ਲਈ/ਭੁੱਖ ਦੀ ਥਾਂ/ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।' ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਜਨਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੋਂ ਡਰਦਾ

ਹੈ, ਉਸ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਜਾਲ ਫੈਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਇਸ ਚਾਲ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਹਾਇ! ਜੋ ਅਸਲੀ ਕਮਾਈ ਹੈ

ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ / ਤੇਰਾ ਇਹ ਤਾਮਿਲ ਦੁੱਖ

ਮੇਰੀ ਇਸ ਭੋਜਪੁਰੀ ਪੀੜ ਦਾ / ਭਾਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮਿਲ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤਲਖ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਚੁਸਤ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੌੜਾ ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਹਮਲਾਵਰ ਵਿਅੰਗ ਉਸਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਿੱਖਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਥਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਪ੍ਰਮਿਲ ਦੀ ਚੌਕਸ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਕੇਵਲ ਚੌਂਕਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਚੌਂਕਣ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸੋਚਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਿਲ ਦੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਦੁਬਿਧਾ ਨਹੀਂ ਹੈ- ਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਨਾ ਅਭਿ-ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ, ਨਾ ਫਰੇਬੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਿੱਚ ਨਾ ਜਨਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਸੱਚੇ ਵੱਲ ਮੁੜਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵੇਗ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਧਾਰ ਦੇਖਣ ਲਾਇਕ ਹੈ।

‘‘ਓ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੋਰ ਪੋਰ ਵਿੱਚ ਦੁਖਦੇ ਗੂੰਗੇ ਜਨੂੰਨ/ਕੋਧ ਦੀ ਇਕੱਲੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਉਬਲਦੇ ਹੋਏ ਸਾਤਵਿਕ ਖੂਨ/ ਆ, ਬਾਹਰ ਆ/ ਮੈਂ ਇੱਕ ਅਦਨਾ ਕਵੀ ਤੇਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੂੰਹਤਾਜ/ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਕ ਕਰ/ਚੀਕ, ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਦਰਦ ਨਾਲ ਚੀਕ/ ਲੀਕ ਤੋੜ/ ਹੁਣ ਹੋਰ ਉਡੀਕ/ ਨਾ ਕਰ/ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਦੇ/ ਭੁੱਖ ਜੋ ਕੱਲ੍ਹ ਤੱਕ ਰੋਸ਼ਨੀ ਸੀ/ ਅੱਜ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਜਾਗਰਣ ਹੈ/ ਸੁਵਿਧਾਪ੍ਰਸਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੰਜਰ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ/ ਬੋਹਰ ਵਾਂਗ ਉੱਗੀ ਹੋਈ ਰਾਜਨੀਤੀ/ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਹੈ।

ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਉਸਦੇ ਹਿੱਤਾਂ, ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ-ਪੋਸਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਅਸਮਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਕਿਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਗੂੜ੍ਹ, ਕਿਤੇ ਸਹਿਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਜਟਿਲ। ਅੱਜ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ, ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਲੇਖਨ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਤਮਕ ਉਪਯੋਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮਾਧਿਅਮ ਹਨ।

ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਦਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਸਮਾਜਵਾਦ, ਧਰਮਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਜਨਤੰਤਰ ਆਦਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਭਟਕਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਸੰਸਾਰ ਅਰਥ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ, ਇਸ ਅਰਥ ਪਿਛਲੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰਭੂਤ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਝੁਠਲਾ ਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਰਜਿਤ ਅਰਥ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਛਲ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਾਥੰਡ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਿਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਿਲ ਨੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਚਰਿੱਤਰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਸਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਭੇਦ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਿਲ ਨੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰਹੱਸ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

‘ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇਰੀ ਭੁੱਖ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਈਜਾਦ ਕੀਤੀ। ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਤੱਕ ਗਲਤ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਚਾ ਧਰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਹੈ/ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅੰਨਦਾਤਾ ਹੈ/ ਪਰ ਤੇਰੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹਰ ਵਾਕ/ਇੱਕ ਧੋਖਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਤੈਨੂੰ ਦਲਦਲ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।’

ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਪ੍ਰਏ ਅਤੇ ਕੋਹਰੇ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭੇਦ/ਫਰਕ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੁਕੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਿਲ ਬੇਜੋੜ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਚਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਚਾਲੂ ਸ਼ਬਦ ‘ਸਮਾਜਵਾਦ’ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਕਾਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਦੱਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪ੍ਰਮਿਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

‘ਸਮਾਜਵਾਦ/ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਭ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ/ ਇੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ/ ਪਰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਜਵਾਦ/ਮਾਲ ਗੋਦਾਮ ਵਿੱਚ ਲਟਕਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ/ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਲਟੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ‘ਅੱਗ’ ਲਿਖਿਆ ਹੈ/ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰੇਤ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਭਰਿਆ ਹੈ।’ ਵਿੰਡਬਨਾ ਦੀ ਇਹ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਮਿਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹੈ। ☹

ਮੋਬਾ. 98556-75724

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ

-ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ 229 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 243 ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਇਕੋ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮਾਜ, ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜਕ ਅਡੰਬਰ ਤੇ ਪਾਖੰਡਵਾਦ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਹੀ ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਅਗੱਮ ਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਸਤਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼/ਦਿਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੰਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸਮਝਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ' ਵਿਚ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਸੰਸਾਰਕ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ (ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ) ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਮੋਹ, ਮਾਇਆ, ਝੂਠ, ਫਰੋਬ, ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ ਸੱਚ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਦੱਸੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ

ਕਿਹੜੇ ਰੰਗ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਸੁਖਮਤਾ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਚਚਾ ਰਚਿਤ ਚਿਤ੍ਰ ਹੈ ਭਾਰੀ ॥ ਤਜਿ ਚਿਤ੍ਰੈ ਚੇਤਹੁ ਚਿਤਕਾਰੀ ॥

ਚਿਤ੍ਰ ਬਚਿਤ੍ਰ ਇਹੈ ਅਵਝੇਰਾ ॥ ਤਜਿ ਚਿਤ੍ਰੈ ਚਿਤ੍ਰ ਰਾਖਿ ਚਿਤੇਰਾ ॥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ-343)

ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਰਣ-ਪ੍ਰਥਾ, ਭੇਦ-ਭਾਵ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਜਾਤਾਂ, ਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਵੰਡਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਮਾਈਲ ਦੂਰਖੀਮ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਸੰਕਲਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਵਸਤੂਆਂ ਉਹ ਹਨ, ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਉੱਤਮ ਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਵਿੱਤਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਸਰੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੇ ਵਰਣ ਪ੍ਰਥਾ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਕਾਰਨ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਕਬੀਰ ਹਰਦੀ ਪੀਰਤੁਨ ਹਰੈ ਚੂਨ ਚਿਹਨੁ ਨ ਰਹਾਇ ॥

ਬਲਿਹਾਰੀ ਇਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਉ ਜਿਹ ਜਾਤਿ ਬਰਨੁ ਕੁਲੁ ਜਾਇ ॥

ਕਬੀਰ ਹਰਦੀ ਪੀਅਰੀ ਚੂਨਾ ਊਜਲ ਭਾਇ ॥

ਰਾਮ ਸਨੇਹੀ ਤਉ ਮਿਲੈ ਦੋਨਉ ਬਰਸ ਗਵਾਇ ॥ (ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਉਹੀ, ਅੰਗ-1367)

ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਲਦੀ ਪੀਸੇ ਰੰਗ ਅਤੇ ਚੂਨਾ ਸਫੈਦ ਰੰਗ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਪੀਲਾ ਅਤੇ ਚਿੱਟਾ ਰੰਗ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਗੁਆ ਕੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਤਮਤਾ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨੀਵੇਂਪਨ ਦੀ ਹੀਣਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਉਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਇਕ ਪਾਸਾਰ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਵੇਂ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ ਅਧੀਨ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਹਲਦੀ ਦੇ ਪੀਲੇ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਦੀ ਚਿਟਿਆਈ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਜਿਹੜਾ ਲਾਲ ਰੰਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮ ਸੱਚ ਦਾ ਰੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਮਾਰਗ ਦਾ ਵੀ ਰੰਗ ਹੈ। ਇਸੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਬੰਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੰਦੇ ਦੀ ਜਾਤੀ ਪਛਾਣ ਦਰਕਿਨਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਂਝੇ ਵਿਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਤੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਦਿਸਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਜੀਠ ਰੰਗ (ਪੱਕੇ ਲਾਲ ਰੰਗ) ਵਾਲਾ ਨਾਮ ਰਸਕ ਬਣ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਪੱਕਾ ਲਾਲ ਰੰਗ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਧਾਰ ਰੰਗ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਬੰਦੇ 'ਸੱਚ ਦੇ ਮਾਰਗ' 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ :

ਨਾ ਮੈਲਾ ਨਾ ਧੁੰਧਲਾ ਨਾ ਭਗਵਾ ਨਾ ਕਚੁ ॥

ਨਾਨਕ ਲਾਲੇ ਲਾਲੁ ਹੈ ਸਚੈ ਰਤਾ ਸਚੁ ॥ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ, ਉਹੀ, ਅੰਗ-1089)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਮੈਲਾ, ਧੁੰਧਲਾ, ਭਗਵੇ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਲਾਲ ਰੰਗ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰੰਗ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਕੱਚੇ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਜੈਸਾ ਰੰਗੁ ਕਸੁੰਭ ਕਾ ਤੈਸਾ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ॥

ਮੇਰੇ ਰਮਾਈਏ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਕਾ ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰ ॥ (ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਉਹੀ, ਅੰਗ-

345)

ਜੈਸਾ ਰੰਗ ਕਸੁੰਭ ਕਾ ਮਨ ਬਉਰਾ ਤੇ ਤਿਉ ਪਸਰਿਓ ਪਾਸਾਰ ॥ (ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਉਹੀ, ਅੰਗ-335)

ਕਚਾ ਰੰਗੁ ਕਸੁੰਭ ਕਾ ਥੋੜੜਿਆ ਦਿਨ ਚਾਰ ਜੀਉ ॥ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ, ਉਹੀ, ਅੰਗ-

751)

ਕਸੁੰਭ ਅਤੇ ਮਜੀਠ ਦਾ ਇਹ ਦਵੰਦ ਮੈਲੇ, ਧੁੰਧਲੇ, ਭਗਵੇ ਅਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਵਾਲਾ ਹੀ ਦਵੰਦ ਹੈ। ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਭਾਅ (ਸ਼ੇਡਜ਼) ਇਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਸੁੰਭ ਵੀ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਭਾਅ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

ਕਸੂਭ ਰੰਗ ਦੇ ਲੱਛਣ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਛੱਡ ਦੇਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਮਜੀਠ (ਪੱਕਾ ਲਾਲ ਰੰਗ) ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੀ ਆਭਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਕਚੁ' ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਉਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਚਿਤਰਣ 'ਕਸੂਭ' ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜਿਸ ਰੰਗ ਨੂੰ ਲਾਲੇ ਲਾਲ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਪਛਾਣ ਮਜੀਠ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕਸੂਭ ਰੰਗ 'ਚੋਂ ਭਾਵੇਂ ਰੱਤੇ, ਮਜੀ, ਸੂਹੇ, ਲਾਲ ਰੰਗ ਵਾਲਾ ਜਲੋਅ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ ਰੰਗ ਵਜੋਂ ਹੀ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹਦੇ ਨਾਲ ਅਡੰਬਰ, ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਅਤੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸੋਚ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਮਜੀਠ ਰੰਗ ਪਰਮ ਸੱਚ ਦੀ ਵਿਰਾਟਤਾ, ਨੇੜਤਾ ਅਤੇ ਅਪਣੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਸ ਰੰਗ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਬਣਦੀ ਹੈ :

ਕਾਇਆ ਰੰਛਣਿ ਜੇ ਥੀਐ ਪਿਆਰੇ ਪਾਈਐ ਨਾਉ ਮਜੀਠੁ ॥

ਰੰਛਣ ਵਾਲਾ ਜੇ ਰੰਛੈ ਸਾਹਿਬੁ ਐਸਾ ਰੰਗੁ ਨ ਡੀਠ ॥

(ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ, ਉਹੀ, ਅੰਗ-721)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਰੰਗਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮਜੀਠ ਰੰਗ ਹੋਵੇ। ਮਜੀਠ ਵਰਗੇ ਪੱਕੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਰੰਗੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ/ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਪੱਕੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਰੰਗਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਭਾਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੰਗਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਸ ਰੰਗ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੰਦਾ ਇਸੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਲਾਲ ਰੰਗ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰੀ/ਲਾਲ ਰੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਕਬੀਰ ਐਸੀ ਹੋਇ ਪਰੀ ਮਨ ਕੇ ਭਾਵਤੁ ਕੀਨੁ ॥

ਮਰਨੇ ਤੇ ਕਿਆ ਡਰਪਨਾ ਜਬ ਹਾਥਿ ਸਿਧਉਰਾ ਲੀਨੁ ॥ (ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਉਹੀ, ਅੰਗ-1368)

ਭਾਵ ਹੇ ਕਬੀਰ ! ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਇਸਤਰੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਿਆ (ਲਾਲ) ਹੋਇਆ ਨਾਰੀਅਲ ਫੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦੀ। ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਮਨਭਾਉਂਦੀ ਦਾਤਿ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਰਨ ਤੋਂ ਭੀ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ। ਇਥੇ ਸਿਧਉਰਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਾਰੀਅਲ ਤੇ ਸੰਪੂਰ/ਲਾਲ ਰੰਗ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਲਗਾ ਕੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰੀ ਰੰਗ ਬਲੀਦਾਨ/ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਦੋਗਲੇਪਨ, ਨਕਲੀਪਣ ਦਾ ਖਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੰਪੂਰੀ ਰੰਗ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਲਾਲ ਦੇ ਭਾਅ/ਸ਼ੇਡਜ਼ ਸੰਪੂਰੀ ਰੰਗ ਦੇ ਅਰਥ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਬਲੀਦਾਨ/ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਰੱਤ/ਖੂਨ ਦੋੜਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਇਕਹਿਰੇਪਨ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ/ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਮਜੀਠ/ਲਾਲ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਜੀਠ/ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਸਚਾ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਕਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੁ ॥

(ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ, ਉਹੀ, ਅੰਗ-786)

ਅਨਦਿਨੁ ਸਦਾ ਰਵੈ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ਮਜੀਠੈ ਰੰਗੁ ਬਣਾਇਆ ॥

(ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ, ਉਹੀ, ਅੰਗ-111)

ਹਰਿਨਾਮਾ ਹਰਿ ਰੰਝੁ ਹੈ ਹਰਿ ਰੰਝੁ ਮਜੀਠੈ ਰੰਝੁ ॥

ਗੁਰਿ ਤੁਠੈ ਹਰਿ ਰੰਗੁ ਚੜਿਆ ਫਿਰਿ ਬਹੁੜਿ ਨ ਹੋਵੀ ਭੰਝੁ ॥

(ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ, ਉਹੀ, ਅੰਗ-731)

ਗੁਰਮੁਖਿ ਲਾਲੇ ਲਾਲੁ ਹੈ ਜਿਉ ਰੰਗਿ ਮਜੀਠ ਸ ਚੜਾਉ ॥ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਸਾਹਿਬ, ਉਹੀ, ਅੰਗ-786)

ਮਜੀਠ ਰੰਗ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਜੋ ਅਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਛਲਾਵੇ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਮੋਬਾ. 94174 78446

ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਕਿਆਂਗ

ਮਰੀਅਮ ਅਹਲਾਵਤ

ਸਿੱਕਮ ਵਿੱਚ ਗੈਂਗਟੋਕ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 140 ਕਿੱਲੋਮੀਟਰ ਉੱਤਰ 'ਚ ਬਰਫੀਲੇ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀ ਇਕ ਬੇਹੱਦ ਖੂਬਸੂਰਤ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਯੁਮਥਾਂਗ ਵਾਦੀ। ਰੋਡੋਡੈਂਡਰੋਨ ਦੇ ਲਾਲ, ਗੁਲਾਬੀ ਅਤੇ ਚਿੱਟੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਇਸ ਵਾਦੀ ਨੂੰ 'ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵਾਦੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਥਾਨਿਕ ਲੋਕ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ਮਿਜਾਜ਼ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਏਥੋਂ ਦੀ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਤੇ ਅਦਭੁੱਤ ਕਹਾਣੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਬਾਰੇ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਰੋਡੋਡੈਂਡਰੋਨ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਆਈ ਸੀ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਰਸ ਪੀ ਕੇ ਪਲੀ ਤੇ ਵਡੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਲਾਲ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜਹੇ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਗਹਿਰੀਆਂ ਗੁਲਾਬੀ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗੀ ਹੀ ਲਗਦੀ।

ਵਾਦੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕੁੰਜਾਂਗ। ਪਰ ਕੁੰਜਾਂਗ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਦੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਯਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹਨੂੰ ਕਦੀ ਕਰੀਬ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਵਾਦੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਿਆਂਗ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਘੁੰਮਦੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਯਾਲ ਦਾ ਰੰਗ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਲ ਸੁਰਖ ਸੀ।

ਕਿਆਂਗ ਉਹਨੂੰ ਲੈਕੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਬਰਫ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੌਣ ਵਾਂਗੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਸਵੱਛ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਝਰਨਿਆਂ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਲੋਕ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ।

“ਅਗਰ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁਰਖ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਵੇਖ ਲਏ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖਵਾਹਿਸ਼ਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ “ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ, ਇਮਾਨਦਾਰ ਤੇ ਦਿਆਨਤਦਾਰ ਲੋਕ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਇਸ ਪਿਆਰੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਾੜਾਂ ਪਾਰ ਦਾ ਇਕ ਸੂਰਬੀਰ ਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਉਸ ਵਾਦੀ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਰਾਜਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਭੂਪੇਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸਨ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਉਹ ਓਥੇ ਸਿਰਫ ਇਕ ਦਿਨ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਰੁਕਿਆ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਹੋਰ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਵਾਦੀ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਲਈ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ।

ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਓਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਘੁਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਫਸਲਾਂ ਉਗਾਉਣ ਲਗ ਪਏ ਤੇ ਰੋਡੋਡੈਂਡਰੋਨ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਰਸ ਤੇ ਮਦਿਰਾ ਵੀ ਬਣਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਭੂਪੇਨ ਇਕ ਪਹਾੜ ਤੇ ਰੋਡੋਡੈਂਡਰੋਨ ਦੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਟਹਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਦੂਰ ਢਲਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਰਾਂ ਲਾਲ ਅਯਾਲ ਵਾਲੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਪਈ। ਭੂਪੇਨ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।

“ਵਾਹ, ਕਿੰਨਾ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਇਹ, ਕਿੰਨੀ ਮਸਤ ਚਾਲ ਹੈ ਇਹਦੀ। ਲੱਤਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਤੇ ਤਕੜੀਆਂ, ਖੁਰਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਕਿੰਨੀ ਵਧੀਆ। ਇਹਨੂੰ ਤੇ ਮੈਂ ਲੈਣਾਂ ਹੀ ਲੈਣਾਂ।” ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਖਣ ਲੱਗਾ।

ਭੂਪੇਨ ਨੇ ਲਾਲ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਘੁੜਸਵਾਰ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ।

ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦਿਓਦਾਰ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਈ।

ਭੂਪੇਨ ਚੈਨ ਨਾਲ ਨਾ ਬੈਠ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਖੁਦ ਦੇ ਘੋੜੇ ਹੱਟੇ ਕੱਟੇ ਤੇ ਗਠੀਲੇ ਸਨ ਜੋ ਪਹਾੜੀ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਭਾਰੀ ਵਜ਼ਨ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਉਠਾ ਕੇ ਚੱਲਣ ਦੇ ਆਦੀ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਫੁਰਤੀਲਾ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਜਾਨਵਰ ਜੋ ਉਹਨੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ..... ਜੋ ਹਵਾ ਦੀ ਤਰਾਂ ਉੱਡ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

“ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਲਾਲ ਅਯਾਲ ਵਾਲਾ ਘੋੜਾ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿਓ।” ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦੋਂ ਵਾਦੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਡਰ ਗਏ। ਉਹ ਭੂਪੇਨ ਕੋਲ ਗਏ ਤੇ ਬੋਲੇ, “ਹੇ ਰਾਜਾ, ਜੇ ਲੜਕੀ ਉਸ ਘੋੜੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਕੋਈ ਆਮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਰੋਡੋਡੈਂਡਰੋਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਲਾਬੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਗਰ ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਤਰਫ਼ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਅਗਰ ਉਹ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਇਹ ਵਾਦੀ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।”

“ਨਿਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ,” ਰਾਜੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। “ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਲੜਕੀ ਹੀ, ਉਹ ਕੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ?”

ਫਿਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਜਾਲ ਵਢਾਇਆ ਤੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਉਸ ਬੱਚੀ ਦਾ ਤੇ ਉਸ ਅਨੇਖੇ ਘੋੜੇ ਦਾ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਉਹ ਝਰ ਝਰ ਵਹਿੰਦੇ ਝਰਨੇ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਡਿੱਗ ਪਿਆ।

ਉਹ ਜਾਨਵਰ ਤੇ ਉਹ ਲੜਕੀ ਇਕ ਦਮ ਸਥਿਰ ਖੜੇ ਰਹੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਣ। ਬਚਕੇ ਭੱਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤੀ।

ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਬੰਦੀਆਂ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਲਾਲ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਲੜਕੀ ਤਰਫ਼ ਨਰਮਾਈ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁਰਖ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰਕੇ ਖੜੀ ਰਹੀ ਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਬੋਲੀ।

ਤਦ ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ।

“ਇਹ ਕੋਈ ਘੋੜਾ ਥੋੜੀ ਹੈ !” ਉਹ ਹੱਸਿਆ। “ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਕਿਆਂਗ ਹੈ, ਬਸ ਇਕ ਜੰਗਲੀ ਗਧਾ !”

ਫਿਰ ਵੀ ਭੂਪੇਨ ਉਸ ਲੜਕੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕਿਆਂਗ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਸੀ। “ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਲੈ ਚੱਲੋ,” ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਕਿਆਂਗ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਲੈ ਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹਿਣਕਿਆ। ਕੁੰਜਾਂਗ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁਰਖ ਅੱਖਾਂ ਉਠਾ ਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ। ਬਸ।

ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਕਿਧਰੋਂ ਕਾਲੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ ਚੜ੍ਹ ਆਈਆਂ ਤੇ ਵਾਦੀ ਨੂੰ ਚਾਰੋਂ ਤਰਫੋਂ ਅੰਧਕਾਰ ਨੇ ਢੱਕਣਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਕਾਲੀ ਬੋਲੀ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਕੈਂਪ ਦੁਆਲੇ ਵਾ-ਵਰੋਲੇ ਵਾਂਗ ਵਗਣ ਲੱਗੀ। ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਗਰਜਣ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਕੜਕਣ ਨਾਲ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਖੜੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਿੱਲਣ ਲੱਗੀਆਂ।

“ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਪਰਬਤੀ ਤੂਫ਼ਾਨ ਹੈ,” ਭੂਪੇਨ ਆਪਣੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਲਿਆ। “ਨਿਕਲ ਜਾਏਗਾ।” ਪਰ ਆਪਣੇ ਤੰਬੂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ, ਰੋਸ਼ਮੀ ਵਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੱਜਿਆ ਰਾਜਾ ਵੀ ਅੰਦਰੋਂ ਭੈਅਭੀਤ ਸੀ। ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਉਸਨੇ ਐਸਾ ਤੂਫ਼ਾਨ।

ਅਚਾਨਕ ਗਹਿਰੇ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣਾਈ ਪਈ, “ਹੇ ਰਾਜਾ, ਸੰਪੂਰੀ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਲੜਕੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕਿਆਂਗ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦੇ !”

ਰਾਜੇ ਦੇ ਤੰਬੂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। “ਕੀ ਤੇਨੂੰ ਬਾਹਰ ਦਾ ਤੁਫਾਨ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ ? ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕਹਿਰ ਹੈ,” ਉਹ ਬੋਲੀ। “ਕੁੰਜਾਂਗ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਬੱਚੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਸਾਡੀ ਵਾਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹੇਗੀ। ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਡੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਸਾਡੇ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰ ਸੋਹਣੇ ਤੇ ਨਰੋਏ ਹੋਣਗੇ। ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਲੜਨਾ ਪਏਗਾ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਾਲਮ ਰਾਜੇ ਤੇ ਯੋਧੇ ਵੀ ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁਣਗੇ।

ਭੂਪੇਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ,” ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ। “ਜਦੋਂ ਦਾ ਮੈਂ ਪਰਬਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਰੁਕਿਆ ਹਾਂ, ਨਾ ਮੇਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਤੇ ਨਾ ਮੈਂ ਕਦੀ ਯੁੱਧ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ।”

ਉਸੇ ਪਲ ਇਕ ਸੈਨਿਕ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੰਬੂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਇਆ। “ਹੇ ਰਾਜਾ !” ਉਹ ਦੁਖੀ ਮਨ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ। “ਯੁਮਥਾਂਗ ਵਾਦੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੋਡੋਡੈਂਡਰੋਨ ਮਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲ ਮੁਰਝਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਟਾਹਣੀਆਂ ਸੁੱਕ ਕੇ ਝੁਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।”

ਭੂਪੇਨ ਯਕ ਦਮ ਉੱਠਿਆ। “ਜਲਦੀ!” ਉਹ ਚਿੱਲਾਇਆ। “ਕਿਆਂਗ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦਿਉ! ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦਿਉ !”

ਉਸ ਦਾ ਏਨਾ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਤੇਜ਼ ਹਨੇਰੀ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਈ, ਭੈਅਭੀਤ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਥਮ ਗਈਆਂ। ਇਕ ਚੁੱਪ ਸਭ ਪਾਸੇ ਪਸਰ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਉਸਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੰਘਣੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫੁੱਟਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਰਾਜਾ ਨੇ ਭਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਢਲਾਨਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਥੇ ਰੋਡੋਡੈਂਡਰੋਨ ਮੁਰਝਾਏ ਪਏ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕਦੀ ਸੂਰਖ ਲਾਲ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਖਿੜੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

“ਇਹ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ?” ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ। “ਕਿੰਨਾ ਵਿਰਾਨ ਤੇ ਬੰਜਰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਹ ਸਭ ਬਿਨਾ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ !”

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇਖਿਆ ਕੁੰਜਾਂਗ ਲਾਲ ਵਾਲੇ ਕਿਆਂਗ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਉੱਠਿਆ। ਪਰ ਲੜਕੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰੀ ਦੂਰ ਹੀ ਖੜੀ ਰਹੀ। ਭੂਪੇਨ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, “ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦੇ।”

ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਅਨੋਖੀ ਜੋੜੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਹਿੱਲੀ।

ਰਾਜਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਰਫ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉੱਜੜੀ ਹੋਈ ਪਹਾੜ ਦੀ ਢਲਾਨ ਤਰਫ। “ਕਾਸ਼ ਕਿ ਇਹ ਫਿਰ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਵੇ, “ਉਹ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਬੋਲਿਆ।

ਕੁੰਜਾਂਗ ਨੇ ਉੱਪਰ ਦੇਖਿਆ, ਸਿੱਧਾ ਭੂਪੇਨ ਦੀ ਤਰਫ। ਭੂਪੇਨ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਟੱਕ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਦਗਦੀਆਂ ਮਘਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਝੱਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਫਿਰ ਲੜਕੀ ਨੇ ਘੋੜਾ ਮੋੜਿਆ ਤੇ ਰੋਡੋਡੈਂਡਰੋਨ ਦੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਮੁਰਝਾਈਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘੇ, ਫੁੱਲ ਦੁਬਾਰਾ ਖਿੜ ਪਏ, ਬਿਲਕੁਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ—ਤਰੋ ਤਾਜ਼ਾ, ਗੁੱਛਿਆਂ ਵਿਚ ਲਟਕਦੇ, ਮਨ ਮੋਹਿਕ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਹਿਕਦੇ ਸਨ।

ਮਰੀਅਮ ਕਰੀਮ ਅਹਲਾਵਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਚ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਜੇ.ਐਨ.ਯੂ ਤੇ ਸੋਬੋਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 'ਚ ਫ਼ਰੈਂਚ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਫ਼ਰੈਂਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਥਲੀ ਕਥਾ **ਅਨੀਤਾ ਸਨਿਆਲ** ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਰੂਪ 'ਚੋਂ **ਬਲਦੇਵ ਚੱਕ ਸਕੰਦਰ** ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਆਦਮੀ ਘਰ ਵਿਚ :

ਤਦ ਅਤੇ ਅੱਜ ?¹

-ਗਿਆਨੇਂਦਰ ਪਾਂਡੇ

ਅਨੁ. ਪਵਨ ਟਿੱਬਾ

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਗਨ—ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਰਿਸ਼ਤੇ- ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਪੰਡਤ ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਿਹਤਰੀਨ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਹੁਲ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਿਆਹ ਕੀਤੇ। ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਭਾਵ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਅਤੇ 45 ਸਾਲ ਦੀ ਪੱਕੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ 'ਲਵ ਮੈਰਿਜ'—ਛੱਡ ਛੁਡਾਅ ਵਿੱਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈਆਂ। ਰਾਹੁਲ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਕੰਮ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਹੋਰ ਵੀ ਉਲਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 56-57 ਸਾਲ ਦੀ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਸ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਹਿਣਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਗਾਅ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਹੁਲ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਰਸਤਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨੋਖਾ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਗਨ—ਬਚਪਨ ਦੇ ਵਿਆਹ, ਸ਼ੌਂਕੀਆ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦ ਦਾ ਵਿਆਹ—ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਝਲਕ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਜ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ 'ਪ੍ਰੇਮ' ਅਤੇ 'ਧਰਮ' (ਸੇਵਾ/ਤਿਆਗ) ਦਾ ਟਕਰਾਅ ਪੰਜਾਹ ਅਤੇ ਸੱਠ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਘਰਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਅਤ, ਸ਼ਹਿਰੀ, ਵਕੀਲ-ਅਧਿਆਪਕ-ਲੇਖਕ-ਡਾਕਟਰ ਜਿਹੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਘੱਟ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ, ਵੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਨਵੇਂ ਮੱਧ-ਵਰਗ (ਬਾਬੂਆਂ ਅਤੇ ਅਫਸਰਾਂ, ਵਕੀਲਾਂ, ਡਾਕਟਰਾਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਲੇਖਕਾਂ, ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਕੰਪਨੀ ਵਾਲਿਆਂ) ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ, ਉਮੀਦਾਂ ਅਤੇ ਅਖੌਤੀ ਤਰੱਕੀ ਬਾਕੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਉਦਾਹਰਣ ਅਤੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਘਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਦੰਪਤੀ ਦਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਧਾਰਮਿਕਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਤਾ, ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਬਦਲਾਅ, ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਇਕੱਠਿਆਂ ਰਹਿਣ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਪੋਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਸੇਵਾ, ਪੜ੍ਹਨਾ-ਲਿਖਣਾ, ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ, ਘਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਕੰਮ- ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਾਫ਼-ਸਪਸ਼ਟ ਉੱਤਰ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਅਣਦੇਖੇ (ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦੇਖੇ) ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ: ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ

ਗਿਆਨੇਂਦਰ ਪਾਂਡੇ

ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਿਖਰਦੇ-ਸਿਮਟਦੇ-ਬਦਲਦੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰ/ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਉੱਦਮਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਦੋ ਖਿਆਲ ਉੱਭਰ ਕੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਏ, ਉਹ ਅੱਜ ਤੱਕ ਚੱਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ: ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ। ਇਸ ਦੋ-ਪਾਸੜ ਖੋਜ ਵਿੱਚ, ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਤੇ ਮਿਲੀ ਜੁਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਹੀ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਵਾਲ ਹੈ।

1973 ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਫੈਮਿਨਾ ਨੇ ਇੱਕ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪਤਨੀ, ਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਹੋਣ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪਹਿਲੂ

ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਘੜ ਹੋਣਾ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਉਰਜਾ, ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਜੋ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼, ਤਾਂਘਾਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।' ਲੇਖ ਦੇ ਨਾਲ ਛਪੇ ਹੋਏ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।²

ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਂਜ ਵੀ ਮਰਦ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਝਾੜ-ਝੰਬ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਾਰਤੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਅਨੋਖੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਅਨੰਤ ਹਨ- ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਲੰਬੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੇਵੀ/ਮਾਂ/ਪਤਨੀ/ ਮੁਕੰਮਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਨਾਗਰਿਕ, ਭਬਕਦੀ ਹੋਈ ਉਰਜਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਰੋਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉੱਭਰਿਆ। ਕਿੱਥੇ ਤਕ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ (ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਇਸਤਰੀਆਂ) ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਘਰ-ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ- ਇਹ ਪਰਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿੱਥੇ ਇਸ ਅਕਸ ਉੱਤੇ ਖਰੇ ਉਤਰਨ ਦੀ ਇਹ ਮੰਗ, ਆਮ ਔਰਤ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਛੱਡੀਏ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੜ੍ਹੀਆਂ-ਲਿਖੀਆਂ, ਰੱਜੀਆਂ-ਪੁੱਜੀਆਂ ਮੱਧਵਰਗੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਲਈ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਲਈ ਵੀ ਢੁਕਵੀਂ ਹੈ? ਇਸ ਉੱਤੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ...

ਬਾਲ ਵਿਆਹ : ਤਿੰਨ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਦੇ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ, ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਉਰਫ ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ (1880-1936) ਨੂੰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਹਿੰਦੀ-ਉਰਦੂ ਲੇਖਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਮਿਲੀ। ਬਾਬੂ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ (1884-1963) ਪੱਛਮੀ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਾਂਧੀ-ਭਗਤ, ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੁਤੰਤਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣੇ। ਕੇਦਾਰ ਨਾਥ ਪਾਂਡੇ ਉਰਫ ਮਹਾਂਪੰਡਿਤ ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ (1893-1963) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋ ਹੀ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 125 ਕਿਤਾਬਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ: ਲਗਪਗ 50000 ਪੰਨੇ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ, ਭਾਸ਼ਾ-ਗਿਆਨ, ਲੇਖਨ-ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਮਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ।

ਤਿੰਨੇ ਆਦਮੀ ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ, ਭਲੇਮਾਨਸ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦੇ ਹੋਏ—ਹਾਲਾਂਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੇ

ਘਰਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰੀ ਛੋਟੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲਈ ਘਰ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਅਤੇ ਖਰੀਦ ਫ਼ਰੋਖਤ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਪੂਰਬੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬਿਹਾਰ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਤਿੰਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਖੂਬੀਆਂ ਤੇ ਖ਼ਾਮੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਤੇ ਖ਼ਾਮੀਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਹ ਘੱਟ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਰਾਹੁਲ ਗਿਆਰਾਂ ਜਾਂ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ, ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ 15 ਸਾਲ ਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਵੱਖ-ਵੱਖਰਾ ਹੈ। (ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪਾਠਕਾਂ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਇਹਨਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਮ ਜਾਂ ਕੁਲ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਲਗਾਤਾਰ 'ਰਾਜਿੰਦਰ ਬਾਬੂ' ਜਾਂ 'ਰਾਹੁਲ ਜੀ' ਲਿਖਣਾ ਲੇਖ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਧਾ ਦੇਵੇਗਾ- ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੇ ਬੋਟਿਆਂ ਅਤੇ ਪੋਤੇ-ਪੋਤੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਘਰ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ' ਕਹਿ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।)

ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ ਸ਼ਾਇਦ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖਰੂਦੀ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਆਤਮ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ, ਸਗੋਂ ਵਧਾਵਾ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਰਾਜਵੰਸ਼ੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੇ- ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ 'ਨਾਲ' ਦੇ ਕੀ ਮਾਇਨੇ ਸਨ, ਇਹ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰੀਬ ਦਸ ਸਾਲ ਰਹੇ। (ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾ ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ ਦੇ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ, ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।) ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜੋ ਆਪ ਬਾਲ ਵਿਧਵਾ ਸੀ।

ਰਾਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਰਾਹੁਲ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਲ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ 'ਤਮਾਸ਼ਾ' ਅਤੇ 'ਖੇਲ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਬਾਬੂ ਦੀ 660 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਆਤਮ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪੰਨੇ ਦਾ 'ਵਿਆਹ' ਨਾਮ ਦਾ ਅਧਿਆਏ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਲੜਕਪਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਗੁੱਡੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਖੇਡ ਖੇਡਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਵਿਆਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੁਝ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਾ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਈ।...ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇੰਨਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਹਾਂ, ਏਨਾ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਭਰਜਾਈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਕੋਈ ਮੇਰੀ ਵੀ ਬਹੂ ਆ ਜਾਏਗੀ।³

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਛੋਟੀ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਜਾਣਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਰਾਹੁਲ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਅੰਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਅਬੋਧ-ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਦਾ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ (ਸੀ)।'⁴ ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਰੀਬ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਵਿਆਹ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਘਰ ਤੋਂ ਭੱਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ (1913) ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਏ। ਕੁਝ ਹੀ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭ ਲਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਤਦ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਆਜ਼ਮਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਗੇ।

ਕਿਸੇ ਬਕਾਇਦਾ ਤਲਾਕ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਤਲਾਕ—ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਸਵੀਕਾਰ ਅਬੋਧ ਵਿਆਹ ਦੇ ਲਈ

ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਕਿਤੇ ਵਧ ਕੇ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਉਕਤ ਘਟਨਾ-ਵਿਆਹ-ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਗ਼ਲਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਆਹ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਮੰਨੀ।

ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਰਾਮਦੁਲਾਰੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਉਹਨਾਂ (ਰਾਹੁਲ) ਦੀਆਂ ‘ਚਾਹਤਾਂ’ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ।’ 1957 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਕਨੈਲਾ ਵਿਚ ਸਨ, ਰਾਹੁਲ ਰਾਮਦੁਲਾਰੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਸਮੇਂ 64 ਸਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ:

ਕਨੈਲਾ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਉਹ ਮੰਜਾ ਫੜੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਦੇਖ ਕੇ ਦਇਆ ਆ ਜਾਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਆਖਰ ਮੈਂ ਹੀ ਕਾਰਨ ਸਾਂ ਜੋ ਇਸ ਮਹਿਲਾ ਦਾ ਅੱਧੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨੀਰਸ ਅਤੇ ਦੁੱਸਵਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਸਾਂ? ਇੱਕ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ।⁵

ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। 45 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ (ਪਤੀ-ਪਤਨੀ) ਕਿੰਨਾ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਬਿਤਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਜਨਤਕ ਰੁਝੇਵੇਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਰਾਜਵੰਸ਼ੀ ਦੇ ਲਈ ਘਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਾਫੀ ਸਖ਼ਤ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਜ਼ੀਰਾਦੇਈ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮਸ਼ਬ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਪਰਦਾ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਭਰਜਾਈ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਆਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜੀਰਾਦੇਈ ਦੇ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ...

... ਮੇਰੀ ਭਰਜਾਈ ਤਾਂ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਂ, ਨਿੱਤ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਲਈ ਜਾਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਲੋਕ ਹਟਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਾ ਕੋਈ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ— ਸਿਰਫ਼ ਜੀਰਾਦੇਈ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ। ਕੋਈ ਮਰਦ ਸੂਰਤ ਤਾਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਲੜਕਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਏਨੇ ਨਾਲ ਵੀ ਕਾਫੀ ਪਰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੇਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦਾਈਆਂ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਪਰਦਾ ਲਗਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ।⁶

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਵੰਸ਼ੀ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਹੀ ਰਹੀ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਸਿਆਣੀ ਉਮਰ ਤਕ ਰੋਕ ਲੈਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਕੁਝ (ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ?) ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜੀਰਾਦੇਈ ਆਈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਉਹੀ ਬੰਧਨ ਲਾਗੂ ਹੋਏ। (ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਅਹਿਸਾਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਘਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਵੇਲੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਅਤੇ ਉਮਰ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।) ਪਰਦੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਇਹ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਤੱਕ ਚੱਲਿਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਘੱਟ ਹੋਇਆ। ਪੇਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜੀਰਾਦੇਈ ਦੀ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਆਣ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ। ਜਦ ਤਕ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹੀ, ਤਦ ਤਕ ਨਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਭਰਜਾਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਸਕੀਆਂ ਜਾਂ ਬੈਠ ਸਕੀਆਂ।

ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਭਾਬੀ ਦੋਵੇਂ ਗਠੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲਿਆ।

ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੈਅ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਭਵ ਨਤੀਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਹੈ ਰਾਹੁਲ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ, ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲਗਨ ਤੈਅ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸੁਖ ਭੋਗ ਅਤੇ ਸਾਥ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ, ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ-ਉਮੀਦਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਗਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕੁੜੀ ਮੁੰਡੇ ਤੋਂ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੱਡੀ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਸੋਹਣੀ (ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਰੰਗ ਸਾਂਵਲਾ ਸੀ, ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਚੇਚਕ ਦੇ ਦਾਗ ਸਨ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਲੰਗੜਾਉਂਦੀ ਸੀ) ਨਾ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿੱਚ ਓਨੀ ਠਰੁੰਮੇ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੇ ਘਰਵਾਲੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਵਿਆਹ ਤੈਅ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ।

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਦੋ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੇ ਪਿਤਾ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ। ਪਤਨੀ, ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ, ਇੱਕ ਮਤਰੇਆ ਭਰਾ (ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਇੱਕ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਚੱਲ ਵਸਿਆ ਸੀ) ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਭਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਆ ਪਿਆ। ਇੱਕ ਦੋ ਫੁੱਟਕਲ ਟਿਊਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1900 ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬਹਿਰਾਈਚ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਤਾਪਗੜ੍ਹ ਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਇਹਨਾਂ ਥਾਂਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਬਨਾਰਸ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਲਮਹੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਸਨ, ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪਤਨੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪੈਕੇ ਰਹਿੰਦੀ ਰਹੀ।

ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੰਪਤੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾਂ ਮਾਤਰ ਦਾ ਸੀ- ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੂਸਰੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਦ ਵੀ ਨਿਭਾ ਲੈਂਦੇ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਘਰ ਆਏ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ 1905 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਨ, ਉਹ ਬਵਾਲ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੈਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਨ ਦੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਇਹ ਵਿਆਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ।

ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਤਲਾਕ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੋਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਖੁਦ ਦੀ ਚਾਹਤ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਤਨੀ 17 ਸਾਲ ਦੀ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਸੀ। 11 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ, ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

* * *

ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ, ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ ਅਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਪਰ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਵਾਕਿਆ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਟਿੱਪਣੀ:

ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਸਿਰਫ ਪੂਰਬੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਹਾਤਮਾ (ਮੋਹਨਦਾਸ ਕਰਮਚੰਦ) ਗਾਂਧੀ (1869-1948) ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਜਾਣੂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ 13 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹੀ ਉਮਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕਸਤੂਰਬਾ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕੁੜਮਾਈ ਅਤੇ ਲਗਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੋਹਨਦਾਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਕੁੜਮਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ; ਦੋਵੇਂ ਲੜਕੀਆਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈਆਂ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁੜਮਾਈ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਵਿਆਹ ਉਸ ਤੋਂ ਇੱਕ-ਦੋ ਸਾਲ ਵੱਡੇ ਇਕ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਕ ਚਚੇਰੇ

ਭਰਾ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ। ‘ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਾਡੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਜਾਂ ਚਾਹਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਵਾਲ ਸਿਰਫ਼ (ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ) ਸਹੂਲਤ ਅਤੇ ਖਰਚੇ ਦਾ ਸੀ,’ ਗਾਂਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ‘ਅਜਿਹੇ ਵਾਹਯਾਤ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕੋਈ ਨੈਤਿਕ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।’”

ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਇਕ ਰੱਜਾ-ਪੁੱਜਾ ਗੁਜਰਾਤੀ ਬਾਣੀਆ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਛੂਤ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਮਹਾਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇਖੋ। ਬੇਬੀ ਕੋਂਡਿਆ ਕਾਂਬਲੇ (1929-2012) ਆਪਣੇ ਸੰਸਮਰਨ ‘ਜੀਣ ਆਮਚ’ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਮਹਾਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀ/ਬਹੂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੇਬੀ ਕਾਂਬਲੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਆਹ 13 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਤੇ ਨਾਨਾ ਦੇ ਘਰਵਾਲੇ ਆਜ਼ਾਦ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ: ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੱਦ ਤਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀ ਕਾਹਲੀ ਨਾ ਕਰਨਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਮਹਾਰ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ 1940 ਅਤੇ 1950 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ‘ਅੱਠ ਜਾਂ ਨੌਂ ਅਤੇ ਦੱਸ ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਅੱਲੜੂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੂ ਬਣ ਕੇ ਘਰ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਛੋਟੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਬੱਚੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਆਹ ਯਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।’ ਇਹਨਾਂ ਬੱਚੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਜਲਦ ਹੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ’ਤੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ: ਆਟਾ ਪੀਹਣਾ, ਰੋਟੀ ਬਣਾਉਣਾ, ਪਾਣੀ ਭਰਨਾ। ਪੂਰੀ ਨੀਂਦ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਮੁਹਾਲ ਸੀ। ‘ਸੁਜਾਤੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ’ ਬੇਬੀ ਕਾਂਬਲੇ ਲਿਖਦੀ ਹੈ। ‘ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ- ਸਾਡੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ।’⁸

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਰਦੂ ਦੀ ਮਹਾਨ/ਵੱਡੀ ਲੇਖਿਕਾ ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ (1911-1991) ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ 1910 ਜਾਂ 1920 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਤਿੰਨ ਕੁੜੀਆਂ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਸਟੇਸ਼ਨ ’ਤੇ ਉਤਰ ਕੇ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਗਰਲਜ਼ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸੰਸਥਾਪਕ ਵਹੀਦ ਜਹਾਨ ਬੇਗਮ (ਅਲਾ ਬੀ) ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੀਆਂ। ਉਮਰ ਤਕਰੀਬਨ 18, 14 ਅਤੇ 4 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਨ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਅਲਾ ਬੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਨਾ ਮਿਲਣ ਉਤੇ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਸੀ। ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਠੋਕੇਦਾਰ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੋ ਬੀਵੀਆਂ ਤੇ ਅਨੇਕ ਬੱਚੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਬਹੂ ਨੂੰ ਨੌਕਰਾਣੀ ਵਾਂਗ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਮਤਰੇਈ ਪਤਨੀ ਦੇ ਭਰਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਛੇੜਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਲੜਕੀ ਦੀ ਹੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਟਮਾਰ ਹੋਈ। ਉਹ ਉਰਦੂ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ। ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਗਰਲਜ਼ ਸਕੂਲ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸ਼ਰਨ ਮੰਗਣ ਲਈ ਭੱਜ ਆਈ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਭੈਣ ਇਕ ਬੁੱਢੇ ਅਤੇ ਬੇਹੂਦਾ ਆਦਮੀ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਗਈ ਜੋ ਪੇਸ਼ੇ ਤੋਂ ਨਾਨਬਾਈ (ਤੰਦੂਰੀਆ) ਸੀ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਹਨਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਏਨੀ ਦੁਰਗਤ ਹੋਈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਇਸਮਤ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤਿੰਨੋਂ ਕੁੜੀਆਂ ਲਾਇਕ ਅਤੇ ਸੋਹਣੀਆਂ-ਸੁਣੱਖੀਆਂ ਸਨ।⁹

* * *

ਪੂਰਬੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਵਰਗ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਚੱਲੀਏ। ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਬਾਲ ਵਿਆਹਾਂ ਅਤੇ ਸਰਸਰੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਉਬਾਊ ਵਿਆਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਛੱਡ-ਛੁੜਾਅ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬੋਝਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੀ ਕੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸੀ? ਕੋਈ ਗਜਬ ਨਹੀਂ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸਨ। ਇਸ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜੇਂਦਰ ਬਾਬੂ ਦਾ ਬਿਆਨ : ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ (ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ, ਮੱਧਵਰਗੀ)

ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀਆਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕੀ ਸੀ- ਇਹ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੇ 'ਸਫਲ' ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਉੱਪਰ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਆਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਵੰਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਿੰਦਰ ਦਾ ਵਿਆਹ 1895 ਜਾਂ 1896 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਗਿਆਰਾਂ ਜਾਂ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ 1963 ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਹੋਣ ਤਕ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਰਹੇ। ਪਰ 'ਨਾਲ ਰਹਿਣ' ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥ ਹਨ- ਇਹ ਰਾਜਿੰਦਰ ਖੁਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

1942 ਅਤੇ 1944 ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਤਮਕਥਾ ਲਿਖਦੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਖੁਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ 45-50 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ 45 ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਉਹ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਕੋਲ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਛਪਰਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਦੂਰ ਕਲਕੱਤਾ ਚਲੇ ਗਏ। ਉੱਥੇ 1908 ਵਿੱਚ ਐਮ ਏ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ 'ਬੈਚਲਰ' ਅਤੇ 'ਮਾਸਟਰ' ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਵੀਹ ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ 1916 ਵਿੱਚ ਪਟਨਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਵਕੀਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਬਿਹਾਰ ਵਾਪਸ ਆਏ।

ਡਾ. ਰਾਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ

1907 ਵਿਚ ਰਾਜਿੰਦਰ ਤੇ ਰਾਜਵੰਸ਼ੀ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਬੱਚਾ ਮ੍ਰਿਤੂੰਜੈ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਲਕੱਤਾ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਛਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਜਦੋਂ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ:

(ਮੈਂ) ਬਾਹਰ ਹੀ ਸੌਂਦਾ। ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਮਾਂ ਦਾਈ ਨੂੰ ਭੇਜਦੀ ਕਿ ਜਗਾ ਲਿਆਓ ਅਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਨੀਂਦ ਦੇ ਮਾਰੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾਗਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਅਕਸਰ ਮੈਂ ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ, ਜਾਗਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮਾਂ ਜਾਂ ਚਾਚੀ ਡਾਂਟਿਆ ਕਰਦੀ ਕਿ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾਗਦੇ ਨਹੀਂ ਤੇ ਬੁਲਾਉਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਨਹੀਂ। ਸਵੇਰੇ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸੁੱਤੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ, ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਬਾਹਰ ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਚੱਲੇ ਕਿ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਗਿਆ ਸੀ।¹⁰

ਘਰ ਵਾਲੇ ਅਤੇ (ਸੰਭਵ ਹੈ) ਕੁਦਰਤੀ ਪਤਨੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਖੁਦ ਬੱਚਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੰਪਤੀ ਦੇ ਕੀ-ਕੀ ਖਿਆਲ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਸਨ, ਇਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਇਸ ਮੁਸੀਬਤ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਘਰ ਹੀ ਸਨ, ਰਾਜਵੰਸ਼ੀ ਹੈਜ਼ੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ। ਘਰੇਲੂ ਦਵਾ-ਦਾਰੂ ਨਾਲ ਬਚ ਗਈ, ਪਰ ਇਸ ਦਰਮਿਆਨ ਰਾਜਿੰਦਰ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕਿਸੀ ਦਾ ਆਪਣੀ ਘਰਵਾਲੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਫਿਕਰ ਰੱਖਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਤਮੀਜ਼ੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਚਿੰਤਤ ਸਾਂ। ਜਾਣਨਾ ਤੇ ਦੇਖਣਾ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ ਸਾਂ ਨਾ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਘਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਪਾਸੇ ਗਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਬੀਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ। (ਪੰਨਾ-33)

ਕਲਕੱਤਾ ਅਤੇ ਪਟਨਾ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜਿੰਦਰ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਤਨੀ ਅਤੇ

ਬੋਟਾ ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਾਲ ਰਹੇ। ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਵਾਨ ਘਰਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਪਤੀ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵਕਾਲਤ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੰਮਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ ਤਾਂ ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੇ ਲਈ ‘ਨਿੱਜੀ ਮਾਮਲਿਆਂ’¹¹ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਂ ਕੱਢਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਘੱਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਘਟ ਜਾਂਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਥਕਾਨ ਜਾਂ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਉਭਰਨ ਦੇ ਲਈ। ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਘਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਉਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਕੁਝ ਘੱਟ ਹੋਈਆਂ, ਤਦ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਭਾਬੀ, ਵਿਧਵਾ ਭੈਣ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਔਰਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤਦ ਹੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਜਦੋਂ ਹਸਪਤਾਲ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ।

ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੈਰ ਜਾਂ ਨਵੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਚਾਹ ਤਿਉਹਾਰ ਅਤੇ ਤੀਰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਈ, ਜੋ ਤਾਏ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਤਕ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹੀ, ਦਾਦਾ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸਾਰੀ ਆਮਦਨ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਵਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਾਰੇ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਮੇਰੀ ਵਿਧਵਾ ਭੈਣ ਸੀ, ਜੋ ਵਿਧਵਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਰਾਬਰ ਮੇਰੇ ਹੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤੀਰਥ-ਵਰਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਹੋੜ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਇਸ਼ਨਾਨ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਰੀਕ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਚਾਰੇ ਧਾਮ ਭਾਵ ਜਗਨਨਾਥ, ਰਾਮੇਸ਼ਵਰ, ਦੁਆਰਕਾ ਅਤੇ ਬਦਰੀਨਾਥ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਭੈਣ ਤਾਂ ਬਦਰੀਨਾਥ ਦੇ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਘਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਤੀਰਥ ਜਾਂਦੀ। (ਪੰ-32-33)

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦ ਘਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਹੋਰ ਬੁੱਢੀਆਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਣਗਿਣਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਾਧੂ-ਮਹਾਤਮਾ ਬਣ ਗਏ ਸਨ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਸਥਿਤ ਸਾਬਰਮਤੀ ਆਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਤਸਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ।

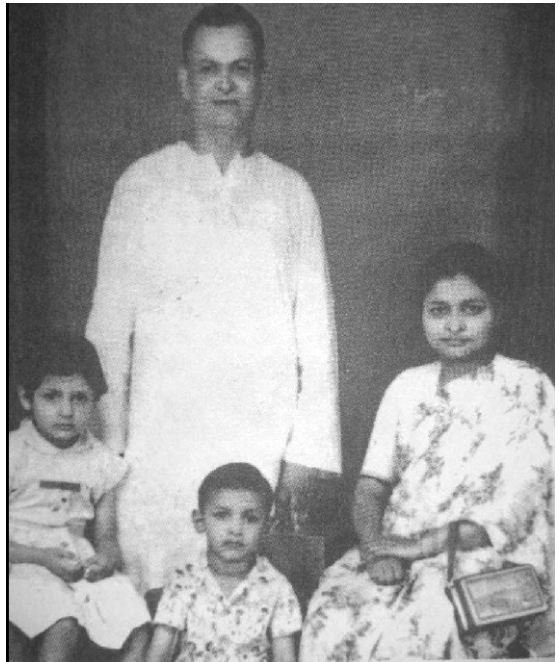
ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਾ ਦੇ ‘ਨਾਰੀਤਵ’ ਅਤੇ ਵਡੱਪਣ ਬਾਰੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਬਾਬੂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ। ਬਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ 1917 ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਚੰਪਾਰਨ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈ। ਬਾ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ’ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ 14-15 ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਦੀ ਰਸੋਈ ਹੁਣ ਬਾ ਸੰਭਾਲੇਗੀ, ਨਾ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਸੋਈਆ, ਜੋ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਬੋਝ ਬਾ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੋਢਿਆਂ ’ਤੇ ਪਾਉਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲਵੇਗੀ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੇ ਕਿ ਬਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ, ਕਿਸ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਦੇਖਭਾਲ ਕੀਤੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿਸ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਖਿਲਾਇਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਜਦ ਜਦ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਿਲਾਇਆ।... ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਮਹਿਲਾ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਮੂਰਤੀ, ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪੁਤਲੀ ਸਨ। ਉਹ ਸੱਚਮੁਚ ਬਾ (ਯਾਨੀ ਮਾਂ) ਸਨ ਅਤੇ ‘ਬਾ’ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ- ‘ਬਾ’ ਨੂੰ ਬਾ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬੜਾ ਆਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।’ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੰਬੰਧ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਇੱਛਾ ਪੂਰਵਕ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ‘ਬਾ’ ਬਣ ਗਈ ਸੀ।

ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ: ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਅਤੇ ਘੁਮੱਕੜ : ਆਮ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਤੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਦੀਸ਼ੁਦਾ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ- ਇਸ ਸੋਚ ਦੀ ਧੁਨ ਰਾਜਿੰਦਰ ਬਾਬੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਆਦਮੀ

ਔਰਤ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਦਾਇਰੇ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੰਗਰਾਮ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੈਕਸ (ਯੋਨ ਸੰਬੰਧ) ਸੁਖ-ਭੋਗ, ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਅਤੇ ਸਾਥ ਅਤੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾਏ- ਜਾਂ ਇਹ ਕਹੋ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕਈ ਵਿੰਗੋ-ਟੇਢੇ ਰਾਹਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵੀਹ-ਬਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਘਰ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲ ਪਏ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਹ ਇਸੇ ਖੋਜ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਰਹੇ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ। ਬੌਧ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਣੇ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਅਤੇ ਖੋਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ, ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ, ਨੇਪਾਲ, ਤਿੱਬਤ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਕਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕਾਫੀ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਤੇ ਰੂਸ (ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ) ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਰੂਸ ਦੇ ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਬੱਚਾ ਹੋਇਆ।

ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਡਾ. ਕਮਲਾ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ ਬੇਟੀ ਜਯਾ ਅਤੇ ਬੇਟੇ ਜੀਤਾ ਨਾਲ

ਹੋਰ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵਾਂਗ ਰਾਹੁਲ ਵੀ 1917 ਦੀ ਰੂਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਅਗਸਤ-ਸਤੰਬਰ, 1935 ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਖਣ ਦੇ ਲਈ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਤਦ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗਏ। 1937-38

ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਬੌਧ ਧਰਮ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਥੀਓਡੋਰ ਜ਼ੇਰਵਾਟਸਕੀ ਦੇ ਸੱਦੇ ਉੱਤੇ ਉਹ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਲਈ ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ ਦੇ ਓਰੀਐਂਟਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ 'ਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਰੂਸੀ ਯੁਵਤੀ ਯੇਲਿਨਾ ਨਾਰਵੋਰਤੋਵਨਾ ਕੋਜ਼ੇਰੋਵਸਕਾਇਆ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ 'ਲੋਲਾ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ- ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦਾ ਉਪਨਾਮ ਸੀ। (ਮੈਂ ਵੀ ਇਹੀ ਨਾਮ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਾਂਗਾ ਜੋ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਪਤਨੀ ਡਾ. ਕਮਲਾ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।)

ਯੇਲਿਨਾ (ਲੋਲਾ) ਤਿੱਬਤੀ ਅਤੇ ਮੰਗੋਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਾਹਰ ਸੀ; ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵੀ ਜਾਣਦੀ ਸੀ। ਓਰੀਐਂਟਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ-ਤਿੱਬਤੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜ਼ੇਰਵਾਟਸਕੀ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਤਿੱਬਤੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ

ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼, ਮੰਗੋਲੀ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਤਿੱਬਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਆਕਰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ।¹² ਲੋਲਾ ਅਤੇ ਰਾਹੁਲ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਰੂਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਮਿਲਣ ਲੱਗੇ। ਤਿੰਨ ਹਫਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰ 22 ਦਸੰਬਰ, 1937 ਦੇ ਦਿਨ ਉਹ (ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ) ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਹੋ ਗਏ।¹³

ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ 26 ਜਨਵਰੀ, 1938 ਨੂੰ ਰਾਹੁਲ ਨੇ ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ ਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਧਰਤੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਝ ਇਸ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਕਿ ਸੋਵੀਅਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ਅਰਸੇ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੀ ਮੰਗ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਕਿ ਇਸ ਟਾਲਮਟੋਲ ਦੇ ਕਾਰਨ (ਅਤੇ ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ) ਉਹ ਆਪਣਾ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੰਮ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੋਲਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਰਾਹੁਲ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣਗੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਵੱਖ ਹੋਣਾ ਬੇਹੱਦ ਦੁਖਦ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਖ਼ਾਸਕਰ ਲੋਲਾ ਦੇ ਲਈ (ਅੱਗੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।)

ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਮੈਂ ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਜਿੰਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਓਨਾ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।... ਬਾਹਰੀ ਦੁਨੀਆ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦਾ ਜੋ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਲਦੀ ਅਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਸਕਾਂਗੇ। ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਇਹਨਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਬੀਤੀ, ਗੱਡੀ ਦਾ ਇੰਜਣ ਸਾਂ ਸਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਡਾ ਜਿਹਾ ਚੁੱਭਣ ਲੱਗਾ। ਵਿਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ। ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦਯਾ ਵਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਲੋਲਾ ਨੇ ਵਿਦਾਈ ਲਈ। ਗੱਡੀ ਰਵਾਨਾ ਹੋਈ। ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ। (II-ਪੰ-282)

ਮਾਰਚ, 1939 ਵਿੱਚ ਜਦ ਰਾਹੁਲ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਅਮਵਾਰੀ ਕਿਸਾਨ ਸੱਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ 5 ਸਤੰਬਰ, 1938 ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਬੇਟਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੋਲਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਈਗੋਰ ਰਾਹੁਲੋਵਿੱਚ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। (II-ਪੰ-316 ਅਤੇ 330)

ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਹੀ, ਅਗਲੇ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਨੇ ਇੱਕ ਰੋਮਾਂਚਕਾਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਮਾਰੀ। ਕਹਾਣੀ ਲੋਲਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ: 'ਲੋਲਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਉਪਹਾਰ।' ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹਨ- ਇੱਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੈਨਿਕ ਦੇਵਰਾਜ ਸਿੰਘ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਫ਼ਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੁਟਿਆਰ ਜੇਨੀ ਬਰਾਊਨ ਜੋ ਨਰਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅੱਗੇ ਆਈ ਹੈ। ਉਹ ਲੰਦਨ ਦੇ ਇੱਕ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਦੇਵਰਾਜ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਖੂਨ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਅਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਜੋ ਰੂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹਨ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਫਸ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

'ਪ੍ਰੇਮ ਇੱਕ ਭਿਅੰਕਰ ਚੀਜ਼ ਹੈ' ਦੇਵਰਾਜ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਨੂੰ ਹਲਾਹਲ (ਜ਼ਹਿਰ) ਸਮਝਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜੇਨੀ, ਹਲਾਹਲ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।' ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਤਿਆਗ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਰਤੱਵ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਕਿਵੇਂ ਤੈਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? 'ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਮਰਨਾ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜੀਉਣਾ ਇਹੀ ਅਸਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਣਗੇ।'¹⁴ ਜਦੋਂ ਯੁੱਧ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੇਵਰਾਜ ਯੂਰਪ ਛੱਡਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੇਨੀ ਆਪਣੇ ਹੰਝੂ ਲੁਕਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤ, ਜਿੱਥੇ ਨਵੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਉੱਠੀ ਹੈ, ਦੇਵਰਾਜ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਹੈ। 'ਪਿਆਰੀ ਜੇਨੀ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਉਸ ਪਿਆਰ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ; ਪਰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਦਾਸ ਬਣ ਕੇ ਰਹੇਗਾ।' (ਪੰ-153)

ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਚਾਹੇ ਬਗੈਰ ਕੋਰਟ ਕਚਹਿਰੀ ਦੇ, ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨੇ। ਦੇਵਰਾਜ ਦੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇਨੀ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੇਵਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ

ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਦੇਵਰਾਜ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਨੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਆਉਣਗੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੰਦਨ ਛੱਡਦਾ ਹੈ, ਜੇਨੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਖੜੀ ਦੇਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਤਕ ਗੱਡੀ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਝਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਵਰਾਜ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਲੰਦਨ ਤੋਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਮ ਅਤੇ ਪਤਾ ਹੈ: ਜੇਨੀ ਬ੍ਰਾਊਨ, ਐਮ.ਏ. (ਆਕਸਫੋਰਡ), ਸੰਪਾਦਿਕਾ 'ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼' (ਵਰਕਰ'ਸ ਵਾਇਸ) (ਲੰਦਨ, 27 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1922)।' ਅੱਗੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: 'ਅਤੇ ਡੇਵੀ, ਤੁਸੀਂ ਹਾਰੇ ਮੈਂ ਜਿੱਤੀ। ਪੁੱਤਰੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਤਰ। ਅਤੇ ਚਿਹਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹਾ। ਅੱਖਾਂ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਕਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਛੋਟੇ ਡੇਵੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਭੇਜ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਵਾਲ ਭੂਰੇ ਹਨ।' (ਪੰ-188)

ਰੂਸ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਹੁਲ ਨੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ, ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ, ਖੋਜ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਤੋਂ ਰਾਹਦਾਰੀ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਕੱਟੇ। ਜੂਨ 1945 ਵਿੱਚ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੋ ਸਾਲ ਦੇ ਲਈ ਲੋਲਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਈਗੋਰ ਨਾਲ ਰਹੇ ਅਤੇ ਓਰੀਐਂਟਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਜੁਲਾਈ 1947 ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ ਫਿਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

1938 ਅਤੇ 1945 ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਲੋਲਾ ਅਤੇ ਰਾਹੁਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਭਰੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਚਿੱਠੀਆਂ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਤੇ ਅਕਸਰ ਦੇਰੀ ਨਾਲ। 1945 ਵਿੱਚ ਤਹਿਰਾਨ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰਾਹੁਲ ਨੇ ਲੋਲਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਆਖਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ ਮੁੜਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ। ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਰੀਕ ਉਹ ਦੱਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇ ਸਨ ਕਿ ਜਦੋਂ 5 ਜੂਨ 1945 ਦੇ ਦਿਨ ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ ਪਹੁੰਚੇ। ਹੋਟਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਰੈਕਟਰ (ਪ੍ਰਧਾਨ) ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਵਿਭਾਗ (ਇਨ ਟੂਰਿਸਟ) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲੋਲਾ ਦੇ ਘਰ ਲਈ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਮੰਗਲਵਾਰ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ, ਡਰ ਸੀ ਲੋਲਾ ਸ਼ਾਇਦ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ; ਤਿੱਬਤੀ ਅਤੇ ਮੰਗੋਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਓਰੀਐਂਟਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੀ ਲਾਏਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਸੀ। ਲੋਲਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਈਗੋਰ ਹੋਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਡਰ ਕਹੋ ਜਾਂ ਘਬਰਾਹਟ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਬਗੈਰ ਰਾਹੁਲ ਹੋਟਲ ਮੁੜ ਆਏ। ਉੱਥੇ ਲੋਲਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਦੁਬਾਰਾ ਲੋਲਾ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਨਿਕਲੇ। ਇਸ ਵਾਰ ਟਰਾਮ ਨਾਲ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ ਟੂਰਿਸਟ ਦੀ ਗੱਡੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਰਾਹੁਲ ਲੋਲਾ ਤੇ ਈਗੋਰ ਹੁਣ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਸਹਿ-ਜੀਵਨ ਜਟਿਲ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। 'ਲੋਲਾ ਹੁਣ ਉਹ ਲੋਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸੱਤ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖੀ ਸੀ,' ਰਾਹੁਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। 'ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ ਦੇ ਨੌਂ ਸੌ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਘਿਰਾਓ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੁਰਾਣੇ ਜਾਣੂ ਤੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਲੋਲਾ ਬੁੱਢੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਲੋਲਾ ਹੁਣ 46 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਪੂਰੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। 1943-44 ਵਿੱਚ ਜਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬੰਦ ਹੋਈ, ਤਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜਨਤਕ ਲਾਏਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਸੈਨਿਕ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਨਰਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ ਰੱਖਿਆ ਪਦਕ' ਅਤੇ 'ਮਹਾਨ ਦੇਸ਼ਭਗਤੀ ਪੂਰਨ ਯੁੱਧ 1941-45 ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰ ਭਰੀ ਮਿਹਨਤ' ਪਦਕ ਇਨਾਮ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ।

1944 ਵਿਚ ਲੋਲਾ ਨੇ ਰਾਹੁਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਰਾਹੁਲ ਨੂੰ ਕਦੀ ਮਿਲਿਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਖ਼ਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ: ਸਾਡੇ ਫਲੈਟ ਵਿਚ ਜ਼ੀਰੋ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੱਸ ਡਿਗਰੀ ਤਾਪਮਾਨ ਸੀ। ਖਾਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਚਮਤਕਾਰ ਕਾਰਨ ਬਚ ਗਈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜੀਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਸੀ।'¹⁵ ਸਥਿਤੀ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਲੋਕ ਬੁਰਕੀ-ਬੁਰਕੀ ਨੂੰ ਤਰਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਹੁਲ ਨੇ ਖੁਦ ਸੁਣਿਆ ਕਿ

ਲੋਕ ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਤਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਬਾਲ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਰੋਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ

ਮਹਿਲਾ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਵਾਰਨਿਸ਼ ਉਬਾਲ ਕੇ ਖਾਧੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੰਤੜੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇ ਲਈ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੇਕ ਆਦਮੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾ ਮਰੇ ਹੋਣ। ਲੋਲਾ ਦੀ ਭੈਣ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਮਰ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਭਣਵੱਈਆ ਵੀ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ। (III-ਪੰ-44)

ਖਾਣ-ਪੀਣ-ਰਹਿਣ ਵਿੱਚ ਸਖ਼ਤ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਤੇ ਬੁੜਾਂ ਯੁੱਧਬੰਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਦਕਿਆਨੂਸੀ ਤੇ ਅੜਚਨਾਂ ਵੀ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ 52 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਰਾਹੁਲ ਸੱਤ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ‘ਪੁਰਾਣੇ’ ਰਾਹੁਲ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਭੱਜਦੇ ਰਹੇ। ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਵਿੱਚ ਹਾਲੇ ਜੂਨ ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਾਕੀ ਸਨ। ਇਹ ਪੂਰਾ ਸਮਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੂਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸ਼ੋਧ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਆਤਮ ਕਥਾ ਦੇ ‘ਨੂਨ-ਤੇਲ-ਲੱਕੜੀ’ ਨਾਮ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

‘ਦੇਵਤਾ ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੂਣ-ਤੇਲ-ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।’ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ:

ਸਾਡਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ- ਸਰੀਰਿਕ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੁਤਾਹੀ ਹੋਵੇ। ਮਾਲਕਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੁਝ ਦੂਸਰਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੋ ਵਜੇ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਨੋਟ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਬੇਕਾਰ ਸਮਝਦੀ।... ਸਵੈ-ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ 24 ਜੁਲਾਈ (1945) ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਕੇਤਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਗਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਰੱਖ ਕੇ ਮੈਂ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਦੋ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਹੋਸ਼ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਪਾਣੀ ਸਾਰਾ ਸੁੱਕ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਂਡੇ ਦਾ ਰੰਗ ਗਲ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਰ ਵੀ ਸੜਨ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਕੇਤਲੀ ਚੌਪਟ ਹੋਈ, ਤਿੰਨ ਸੌ ਰੂਬਲ ਦੀ ਨੁਕਸਾਨ ਵੱਖਰਾ ਹੋਇਆ। (III-ਪੰ-95 ਅਤੇ 75)

(ਇਸ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਢਾਈ ਰੂਬਲ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।) ਠੰਡ ਆਈ ਤਾਂ ਲੋਲਾ ਨੇ ਲੱਕੜੀ ਚੀਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਲੈ ਲਿਆ। ਰਾਹੁਲ ਨੂੰ ‘ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ’ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕੁਹਾੜੀ ਪੈਰ ਉੱਤੇ ਨਾ ਵੱਜ ਜਾਏ।’ ਹਾਂ, ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣ ਦਾ ਕੰਮ ਰਾਹੁਲ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਲੋਲਾ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਪਾਣੀ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਤਦ ਵੀ ਰਾਹੁਲ ਟੂਟੀ ਦੇ ਠਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਾਂਡੇ ਧੋਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨਾਲ ਕੰਮ ਜਲਦੀ ਨਿੱਬੜ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। (III-ਪੰ-57)

ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਕੰਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਅਤੇ ਲੋਲਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੱਖਰਾ-ਵੱਖਰਾ ਸੀ: ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਲਾ ਦੀ ਖੂਬ ਰੁਚੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਲਈ ਸੀ); ਵਿਸ਼ਵ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸਕਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ (ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਰਾਹੁਲ ਤਰਸਦੇ ਸਨ); ਆਦਿ ਆਦਿ।

ਗਲਾ ਫਾੜਨਾ ਹੀ ਉੱਚ ਸੰਗੀਤ ਹੈ, ਇਹ ਮੰਨਣ ਦੇ ਲਈ ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ‘ਗਦਅਮ ਕਵਿਨਾਮ ਨਿਕਸ਼ਮ ਵਦੰਤੀ’, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ਲੋਕ ਓਪੇਰਾ ਅਰਥਾਤ ਕਾਵਿਕ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਨਾਟ ਕਲਾ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਸਤਾਦੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਓਪੇਰਾ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਵਕਤ ਵੀ ਮੇਰਾ ਕੰਨ ਪੱਕਣ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। (III-ਪੰ-76)

ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਹੁਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੋਂ

ਵਿੱਛੜ ਜਾਣ ਦਾ ਰੋਣਾ ਰੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਹੋਣ ਦਾ- ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ 'ਸਭ ਕੁਝ' ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ- ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵਧਦਾ ਰਿਹਾ।

ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦਾ ਬਿਨੈ ਪੱਤਰ ਭਰਿਆ। ਇਸ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਮਈ 1946 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਮਾਸਕੋ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। (ਅਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮਾਸਕੋ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇਖਣ ਤੇ ਓਪੇਰਾ ਸੁਣਨ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ!) ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਮੁੜਨ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੇ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ ਮੁੜਨ ਉੱਤੇ ਰਾਹੁਲ ਨੇ ਇਕ ਸਾਲ ਹੋਰ ਰੁਕਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਇੱਕਠੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਨਾਲ ਹੀ 1600 ਰੂਬਲ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰੇਡੀਓ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। (ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਦੁੱਗਣਾ ਸੀ) ਇਸ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਉਹ ਦਿੱਲੀ, ਲੰਦਨ ਅਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਵੀ ਸੁਣ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਖੋਜ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਕੰਮ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਰਾਹੁਲ ਘਰ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਉਕਤਾਉਂਦੇ ਗਏ। ਲੋਲਾ ਅਤੇ ਈਗੋਰ ਦੇ ਆਚਰਨ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਧਦੀ ਗਈ। ਲੋਲਾ ਨੇ ਈਗੋਰ ਨੂੰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਡ ਪਿਆਰ ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਮਨਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। 'ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਦੋ ਘੰਟੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ, ਈਗੋਰ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ।' (III-ਪੰ-78 ਅਤੇ 90)

ਲੋਲਾ ਦੀ 'ਸਮੇਂ ਦੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ' ਵੱਖ ਖਟਕਦੀ ਸੀ। 'ਹਰੇਕ ਕੰਮ ਚੱਲਣ/ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।' ਜਿਵੇਂ 1946 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਈਗੋਰ ਦੇ ਲਈ ਓਵਰਕੋਟ ਸਿਲਵਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ। ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਪਹਿਲੀ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਰਾਤ ਭਰ ਬੈਠ ਕੇ ਓਵਰਕੋਟ ਸਿਲਵਾਉਂਦੀ ਰਹੀ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ 1937 ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜ਼ੇਰਾਵਟਸਕੀ, ਜੋ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਸਨ- ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਖਾਣੇ ਦਾ ਸੱਦਾ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। 'ਦੋ ਵਜੇ ਹੀ ਚੱਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ੀਮਤੀ (ਲੋਲਾ) ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਛੇ ਵੱਜ ਗਏ।' ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਕਰਨਾ ਲੋਲਾ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।' (III-ਪੰ-131, 125 ਅਤੇ 105)

ਰਾਹੁਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਲੋਲਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗਹਿਰੇ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀ।

ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਵਾਰ ਸਾਡਾ ਮਨ-ਮੁਟਾਅ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਝਗੜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਨਾ ਮੇਰਾ ਸੀ ਨਾ ਉਸਦਾ ਹੀ; ਇਸ ਲਈ ਗੱਲ ਦੂਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਵਧਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਵੀ ਰਤਨ ਸਤਨਰਾਇਣ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, 'ਭਯੋ ਕਿਉਂ ਅਣਚਾਹਤ ਕੇ ਸੰਗ।' ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਮਸ਼ਕੂਰ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਭਾਅ ਜਿਹਾ ਬਣ ਗਈਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਗੁਣ ਵੀ ਅਨੇਕ ਸਨ।

ਅਤੇ ਅੱਗੇ: ਮੈਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਇਕਾਂਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਓਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। (III-ਪੰ-192)

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰਾਹੁਲ ਦਾ ਲਿਖਣ ਕਾਰਜ ਠੱਪ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਗਏ ਹੋਏ ਹੁਣ ਢਾਈ ਸਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। 'ਇਹਨਾਂ ਢਾਈ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਮਨ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਉਤਾਰਨਾ ਬੇਕਾਰ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਸੈਂਸਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦੀਆਂ। (III-ਪੰ-182)

ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ ਵਿੱਚ 25 ਮਹੀਨੇ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ 3-4 ਕਮਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਚੰਗੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਆਰਾਮ

ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਈਏ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਮੁੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਏ। ਪਹਿਲਾ ਰਸਤਾ ਮੈਨੂੰ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਜਾਗਦਿਆਂ ਹੀ ਮੌਤ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਆਰਾਮ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲੈ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਜਦਕਿ ਅਸਲ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਰਾਹੁਲ ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਹ ਦੇ ਬੰਦਰਗਾਹ 'ਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹੇ, 'ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਦਿਲ ਦੇ ਉੱਪਰੋਂ ਉਹ ਭਾਰੀ ਭਾਰ ਉਤਰ ਗਿਆ।' (III-ਪੰ-182 ਅਤੇ 193)

ਰਾਹੁਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਦਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਲਾ 'ਨਿਰਾਸ਼' ਅਤੇ 'ਵਿਆਕੁਲ' ਸੀ। ਨੌਂ ਸਾਲ ਦਾ ਈਗੋਰ 'ਧਾਹਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗਾ।' ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਮੁੜਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਈਗੋਰ ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ, 'ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਆਉਗੇ।' 'ਕੀ ਜਾਣੇ,' ਰਾਹੁਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਉਸ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਠੀਕ ਨਿਕਲੇ, ਇਹ ਖਿਆਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਇਆ ਪਰ ਜੀਵਨ ਕਰਤੱਵ ਕਿਸੇ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਫੰਦੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। (III-ਪੰ-192)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਖਤਮ ਹੋਈਆਂ। ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿਵਸ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਮੁੰਬਈ ਪਹੁੰਚੇ, ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ। ਬੰਦਰਗਾਹ ਉੱਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਕਈ ਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਥੀ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਲਾਲ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲਈ। ਤਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਭਾਸ਼ਣ, ਲਿਖਣ, ਚਿੰਤਨ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਦੌਰ ਜੋ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਵਧਦੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਵਿਗੜਦੀ ਸਿਹਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ-ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਵਸਥਾ ਵੱਲ : ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ, ਦਸੰਬਰ 1950 ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਨੇ ਤੀਜਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਪਤਨੀ ਕਮਲਾ ਪਰਿਆਰ ਰਾਹੁਲ ਤੋਂ 37 ਸਾਲ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਉਹੀ ਗ਼ਰੀਬ ਨੇਪਾਲੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਦਲਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਲਿਮਪੋਂਗ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਸਨ, ਮਾਂ ਕਿਰਾਏ ਉੱਤੇ ਲਈ ਗਈ ਮਸ਼ੀਨ ਨਾਲ ਦਰਜ਼ੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ (ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਜਦ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਰਾਹੁਲ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨ ਖਰੀਦ ਕੇ ਨਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ)। ਕਮਲਾ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਈ ਭੈਣ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਭਾਈ ਕੁਝ ਕਮਾਉਂਦਾ ਸੀ- ਪਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੰਗ ਸੀ। ਕਮਲਾ ਖੁਦ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਉਸ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਸਿਰਫ 92 ਪਾਊਂਡ ਸੀ। 'ਉੱਝ ਬੁੱਧੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਸਿਹਤ ਉੱਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਸੀ। ਸੌ, ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਗ਼ਰੀਬੀ ਨੇ ਵਿਚਾਰੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। (IV-ਪੰ-393)

ਕਮਲਾ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪਾਸ ਸੀ। ਹਿੰਦੀ ਚੰਗੀ ਸੀ, ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੀ ਜਾਣਦੀ ਸੀ। ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਕੋਲ ਜੂਨ 1949 ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਆਈ, ਤਦ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਿੱਚ ਟਾਈਪਿੰਗ ਵੀ ਸਿੱਖ ਗਈ। ਰਾਹੁਲ ਤੋਂ ਡਿਕਟੇਸ਼ਨ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਟਾਈਪ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਕਾਰਜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੂਗਰ ਰੋਗ ਦੀ ਦਵਾ ਦਾਰੂ ਵੀ ਸੰਭਾਲਣ ਲੱਗੀ। ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਅਗਸਤ 1949 ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਨੇ ਕਮਲਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਦੂਰ ਰੋਜ਼ ਪੈਦਲ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਨਾ ਪਵੇ। ਉਹ ਵੀ ਕਦੀ ਬਰਸਾਤ, ਕਦੀ ਠੰਢ ਵਿੱਚ। ਉਹ ਕਮਲਾ ਦੀ ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਹੱਲਾ-ਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਕਮਲਾ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਦੱਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸੂਗਰ ਦੇ ਇੰਜੈਕਸ਼ਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ। ਇੱਧਰ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਵੱਡੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਪੱਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਮਲਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਲਗਨ ਅਤੇ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਨੇੜਤਾ ਹੋਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। (IV-ਪੰ-397)

ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਮਲਾ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਗ੍ਹਾ ਜਗ੍ਹਾ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਨਵਰੀ,

1950 ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਠਹਿਰੇ ਸਨ,

ਉਸੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੰਗਾਲੀ ਡਾਕਟਰ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੈਨਸਲੀਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇੰਜੈਕਸ਼ਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਬਾਕੀ ਤਿੰਨੇ ਟੀਕੇ ਕਮਲਾ ਰਾਣੀ ਨੇ ਦਿੱਤੇ। ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਚਿਕਿਤਸਕ ਬਣ ਕੇ ਉਹ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। (IV-ਪੰ-426)

ਦਸੰਬਰ, 1950 ਵਿੱਚ ਕਮਲਾ ਤੇ ਰਾਹੁਲ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਚਾਰ ਰਾਹੁਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:

ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਹੁਣ ਡੇਢ ਸਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦਮ ਇਹੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਸਾਲ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਰਦ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਣੂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਾਂ। ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਅਸਹਿ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, 18 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਬਣ ਜਾਈਏ। (IV-ਪੰ-494)

ਝਿਜਕ ਸੀ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ। ਤਦ ਵੀ,

ਸਾਹਿਤਕ ਕੰਮ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਸਿਹਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਡੇਢ ਸਾਲ ਤੱਕ ਜੋ ਦੇਖਭਾਲ ਕਮਲਾ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਬੜੀ ਹੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਸੀ। ਸੂਗਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਹੋ ਹੀ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕਮਲਾ ਦੇ ਹੱਥ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੱਦ ਦਰਜੇ ਦੀ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵੱਡਾ ਅਨਿਆਂ ਵੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ (24 ਦਸੰਬਰ) ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਕਮਲਾ ਨੇ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੀ। (IV-ਪੰ-494)

ਅੱਗੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਕਮਲਾ ਅਤੇ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਹੋਏ। ਬੇਟੀ ਜਯਾ 1953 ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬੇਟਾ ਜੇਤਾ 1955 ਵਿਚ। ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਬਾਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ 1963 ਤੱਕ ਕਮਲਾ, ਜਯਾ ਅਤੇ ਜੇਤਾ ਨੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਲੋਲਾ ਤੇ ਈਗੋਰ ਦਾ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਮਾਰਚ 1948 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੇ ਵਕਫ਼ੇ ਦੇ ਲਈ ਰਾਹੁਲ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੱਠੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਕਾਰਨ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਸੋਵੀਅਤ ਸੈਂਸਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੁਝ ਸ਼ੱਕ ਸੀ। ਇੱਕ ਰੂਸੀ ਮਹਿਲਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਆਦਮੀ - ਜੋ ਕਦੀ ਇੱਥੇ, ਕਦੀ ਉਥੇ ਸੀ। ਬੌਧ ਭਿਕਸ਼ੂ ਤੋਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਦਸੰਬਰ 1947 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। (1955 ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਮੁੜ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋਏ) ਵਜ੍ਹਾ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1948 ਅਤੇ 1953 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਹੁਲ ਨੂੰ ਲੋਲਾ ਅਤੇ ਈਗੋਰ ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕੁਝ ਖ਼ਤ ਆਉਣ ਜਾਣ ਲੱਗੇ।

ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਮਲਾ ਅਤੇ ਰਾਹੁਲ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਰੂਸੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਮਿਲੀ, ਉਹ ਵੀ ਰਾਹੁਲ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹੋਰ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ। ਲੋਲਾ ਤੇ ਈਗੋਰ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਲੱਗਣਾ ਹੀ ਸੀ।

ਜਨਵਰੀ 1948 ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਨੂੰ ਲੋਲਾ ਅਤੇ ਈਗੋਰ ਦੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਤੰਗੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਉੱਠੀ: ‘ਪਰ ਇੱਥੋਂ ਦੇ

ਪੈਸੇ ਦਾ ਉੱਥੇ ਮੁੱਲ ਕੀ ਸੀ? ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਈਗੋਰ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਓਥੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿੰਨੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਕੰਮ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਹਾਲੇ ਇੱਥੇ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।’ (IV-ਪੰ-257)

ਫਰਵਰੀ ਮਾਰਚ, 1948 ਵਿੱਚ ਲੋਲਾ-ਈਗੋਰ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਖ਼ਤ ਆਏ। ਉਹ ਉਮੀਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਉਣਗੇ। ‘ਕਿੰਨੀ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ,’ ਰਾਹੁਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ‘ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗੀ।’ (IV-ਪੰ-280)

ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਹੀ। ਰਾਹੁਲ ਆਪਣੇ ਰੂਸੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਦ ਹੀ ਮਿਲੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਖਰੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਵੇਲੇ 1962-63 ਵਿਚ ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਇੱਕ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਅਤੇ ਤਦ ਉਹ ਲੋਲਾ ਤੇ ਈਗੋਰ ਨੂੰ- ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਮਾਰੇ- ਪਛਾਣ ਹੀ ਨਾ ਪਾਏ।

1948 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਤੰਬਰ 1953 ਵਿੱਚ ਲੋਲਾ ਦੀ ਅਗਲੀ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲੀ। ਰਾਹੁਲ ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਪੌਣੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਯਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਪੰਜ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਈਗੋਰ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਰਾਹੁਲ ਨੇ ਤਾਰ ਭੇਜਿਆ। ਨਵੰਬਰ ਵਿੱਚ ਲੋਲਾ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਚਿੱਠੀ ਆਈ। ਈਗੋਰ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਫੋਟੋ ਦੇ ਨਾਲ।

ਇਹ ਸਭ ਦੇਖ ਕੇ ਕਮਲਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਈ। 20 ਸਤੰਬਰ 1953 ਨੂੰ ਜਯਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਡੇਢ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਜਨਵਰੀ 31, 1955 ਨੂੰ ਜੇਤਾ ਦਾ। ਰਾਹੁਲ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਉਂਦੇ:

ਮੇਰੀ ਲੋੜ ਇੱਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਈਗੋਰ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।.... ਆਪਣੀ ਵਿੱਦਿਆ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਜੋਗਾ ਕੰਮ ਪਾ ਲਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਬੱਚਿਆਂ.... ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। (V-ਪੰ-130)

ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ 13 ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਕਮਲਾ ਨੇ ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬੰਦ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ‘ਮੈਂ ਕਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਯਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਵੱਧ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੈਂ ਰੂਸ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ।’ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਉੱਤੇ:

ਕੀ ਇਸ ਤੋਂ... ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਪਿਤਾ ਈਗੋਰ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉਤੇ ਕੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਕਮਲਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੀ ਆਸ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਰੂਸ ਨਾਲ ਫਿਰ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇਗਾ? ਹੁਣ ਜੇ ਇਹ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਈਗੋਰ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਤੋੜਣਾ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੈ। (V-ਪੰ-134)

14 ਨਵੰਬਰ 1953 ਨੂੰ ਰਾਹੁਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ: ‘ਕੱਲ੍ਹ ਤੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਗਿਆ, ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ। ਕਮਲਾ ਦਾ ਸਮਝਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਅਸਹਿ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਹਾਂ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਦਇਆ ਦਿਖਾਉਣ ਅਤੇ ਕੀ ਕੀ ਬਹਾਨੇ ਕਰਕੇ। ਉਹ ਕਿਉਂ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗੀ?’ (V-ਪੰ-134-5)

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਰਾਮਦੁਲਾਰੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਲਾ ਪਰਿਆਰ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ ਵੀ ਬੇਸਹਾਰਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਯੇਲੇਨਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਇਹੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ-ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸੀ। ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਤੋਂ ਆਸਾਂ-ਉਮੀਦਾਂ ਬਹੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸੌੜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਣਨ-ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਰਾਸਤੇ ਘੱਟ ਸਨ। ਕਮਲਾ, ਯੇਲੇਨਾ ਤੇ ਰਾਮਦੁਲਾਰੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕੀ ਸੀ, ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਅਸੀਂ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੂਰਬ-ਅੱਧ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਘਰ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਕੀ ਸਨ, ਇਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਰਾਣੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵੀ ਸੁਣ ਲਈਏ।

ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਆਹ : ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਦੇਵੀ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ- ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਹਲਕੇਪਣ, ਹਾਸਾ-ਠੱਠਾ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ। ਤਦ ਵੀ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਪਰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫ਼ਰਕ ਹੈ।

ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਇਕ ਅਨੋਖੀ, ਦਿਲ ਬਹਿਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ: 'ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਘਰ ਵਿਚ।' ਇਸ ਵਿਚ ਪਤੀ ਦੀ ਹਾਰਦਿਕ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਖਿਲਵਾੜ, ਕਸੌਟੀ ਅਤੇ ਕਈ ਸਵਾਲ ਵੀ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ 17 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ 25 ਦੇ। ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਇਕ ਸਿੱਖਣ, ਸਮਝਣ, ਫੁੱਲਣ-ਫਲਣ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਤਸੁਕਤਾ, ਉਤੇਜਨਾ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਚਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ, ਮਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਵੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਮਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੀ ਉੱਭਰੇ।

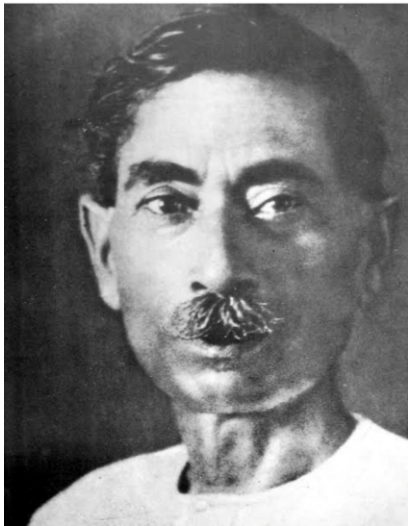
ਪਤੀ ਦੇਵ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਿਖਾਉਣਾ-ਸਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ: ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜੋ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ, ਪੜ੍ਹਨਾ, ਲਿਖਣਾ, ਘੁੰਮਣਾ... ਪਤਨੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਵੀ ਗਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਲੋੜ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ! ਇਹ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਹਨਾਂ ਯਾਦਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ। ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ- ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਖ਼ਬਾਰ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਜਦ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਨੇ ਖੁਦ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਛਪੀਆਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਪਰ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੇਸ਼ਾ ਨਾ ਬਣਾਏ, ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਚੰਗੇਰਾ ਸੀ। ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਆਲੋਚਕ ਨੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਇਆ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਲਿਖ ਕੇ ਘਰਵਾਲੀ ਦੇ ਨਾਮ ਛਪਵਾਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ: 'ਤੁਸੀਂ ਕਹਾਣੀ ਕੀ ਲਿਖਣ ਲੱਗੀ, ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਦੀ ਆਫਤ ਬਣ ਗਈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਸੁੱਝੀ? ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਨਹੀਂ, ਮੁਫਤ ਦੀ ਬਲਾ ਗਲ ਪਾ ਲਈ। ਹੁਣ ਚੰਗਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਨਾ ਕਰੋ।'¹⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ- ਜਿਵੇਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੇ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ, ਜਦਕਿ ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ ਖੁਦ ਕਦੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਇੱਕ ਅਤਿਅੰਤ ਨਿਮਰ, ਮਿਹਨਤੀ, ਹਸਮੁੱਖ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ, ਭਲੇ ਮਾਨਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਅਕਸ ਸਮਕਾਲੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਜਾਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨੌਕਰਾਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਝਿਜਕਦੇ ਸਨ; ਖੁਦ ਹੱਥ ਵੰਡਾਉਣ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਅਫਸਰੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਠਹਾਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸਦੇ ਸਨ (ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ, ਲਮਹੀ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਹਾਸੇ ਕਰਕੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।) ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਖੂਬ ਪੜ੍ਹੇ, ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਵਾਜ ਛੱਡਣ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਘੁੰਡ ਕੱਢਣ ਖ਼ਿਆਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣ, ਅਤੇ ਜਦ ਹੋ ਸਕੇ, ਜਿੱਥੇ ਹੋ ਸਕੇ, ਉਹਨਾਂ(ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੇ) ਨਾਲ ਜਾਵੇ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਲਿਖਾਈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕੰਮਕਾਜ ਅਤੇ ਖਰੀਦਦਾਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਘਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਤੇ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ। ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ, ਸਕੂਲ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਬਿਮਾਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ।

ਵਿਆਹ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਹੌਲ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਨੇ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ: ਪਰ ਆਪਣੀ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਛੇੜਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਸੱਸ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਮੁੱਲ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਲੜਾਈ-ਝਗੜੇ, ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਅਤੇ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੋਂ ਉਹ ਦੂਰ ਭੱਜਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ, ਪੈਕੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ। 'ਮੈਂ ਮਹੀਨੇ ਭਰ ਉੱਥੇ ਰਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ। (ਪੰ-29)

ਵਿਆਹ ਦੇ ਕੋਈ ਅੱਠ ਸਾਲ ਹੋ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲੀ। ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਪੇਕੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾਪਣ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ: ‘ਤੁਸੀਂ ਇੱਥੇ ਰਹੋ, ਮਾਲਕਣ ਬਣ ਕੇ ਰਹੋ, ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਘਰ ਹੈ। ਸੱਚ ਮੰਨੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।’ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਸੇਜਲ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰੇਮ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਗੱਲ ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾਈ ਤਕ ਬੈਠ ਗਈ। ‘ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਦਯਾ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁਣ ਲੱਗੀ।.... ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸਮਝਣ ਲੱਗੀ।’ (ਪੰ-33)

ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ

ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗਜ਼ਬ ਦੀ ਸਾਂਝ/ਨੇੜਤਾ ਤੇ ਆਪਣਾਪਣ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ‘ਮੈਂ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ... (ਹੀ ਨਹੀਂ) ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਵੀ ਸੀ।’ ‘ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਹਾਂ।’ (ਪੰ-168 ਅਤੇ 162) ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉੱਭਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦਾ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। 1933 ਵਿੱਚ ਲਖਨਊ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜਲਸੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਕੋਲ ਨਹਿਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਰੁੱਖ ਦੀ ਛਾਂ ਥੱਲੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਨੂੰ ਪਹਿਨਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਬੋਲੇ, ‘ਲਓ, ਮੇਰੀ-ਤੁਹਾਡੀ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਿਹਾ।’ (ਪੰ-189)

ਤਦ ਵੀ, ਉਸ ਨਹਿਰ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਹੋਏ, ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਟਹਿਲਦੇ, ‘ਹਾਸਾ ਠੱਠਾ’ ਕਰਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਚਿੜ੍ਹ ਗਏ। ਬੋਲੇ, ‘ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ

ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀਆਂ ਟਹਿਲਣ ਨਿਕਲੇ ਹਨ। ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੇਖੋ ਤਿਤਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਡ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।’ ਤੇ ਇਹ ਵੀ: ‘ਵਿਲਾਸਤਾ ਨਾਲ (ਦੇਸ਼ ਦੀ) ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤਪੱਸਿਆ, ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਨਾਲ।’ (ਪੰ-190)

ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਦੇਵੀ ਸਹਿਮਤ ਵੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇ- ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਸੀ ਵੀ- ਤਾਂ ਵੀ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਉਮੰਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਛੋਟ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਚਾਹੇ ਉਮਰ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ, ਚਾਹੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ-ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੱਖ ਦਖ਼ਲ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੁਝਾਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਤਰ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਘਰ ਵਿੱਚ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੇਟਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ: ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਭਰ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਸਨ।¹⁷ ਪਰ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ, ਮਤਰੇਈ ਭਰਾ, ਮਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਆਪਣਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਇਹ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕੰਮ- ਲਿਖਣਾ, ਸੰਪਾਦਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ- ਦੀ ਛਾਂ ਸਾਰੇ ਘਰ ਉੱਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਜੀਅ ਜਾਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਦਿਨ ਦੇ ਚੌਢੀ ਘੰਟੇ ਵੀ ਖਰਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਆਖਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਕਥਾਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਵੇ, ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ, ਹਿੰਮਤੀ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਹੋਵੇ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ‘ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ’ ਵੀ- ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਦੇਵੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਤਿਆਗ, ਸੇਵਾ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ, ਇਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਰੀ ਹੈ। ਬੇਹੱਦ ਤਿਆਗ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕਦੀ ਦਾਗ ਨਾ ਲੱਗੇ।’¹⁸

ਪ੍ਰੋਮ ਚੰਦ ਨੇ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਪਰ 1935 ਦੇ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਖ਼ਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿ ਗਏ, ਜੋ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੇ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ' ਅਤੇ 'ਲੋੜੀਂਦੇ' ਆਚਰਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਬਖ਼ੂਬੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਮੇਰੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰੋਮਾਂਚ ਭਾਵ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ 1904 ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈ। ਇਸ ਵਾਕਿਆ ਦੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਕਹਾਂਗਾ ॥ ਵਿਚਾਰੀ ਬਦਕਿਸਮਤ ਸੀ, ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਾ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਬਾਲ ਵਿਧਵਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਰੁਚੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਨਿਡਰ, ਹਿੰਮਤੀ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਵਾਲੀ, ਨਿਸ਼ਕਪਟ ਮਹਿਲਾ ਹੈ- ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਮਰ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਜ਼ਬਤੀ। ਉਹ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਜੋ ਉਹ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਹੋਰ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ।

ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਸ ਕੰਮ, ਕੰਮ, ਕੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਸਾਂ, ਤਦ ਵੀ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।¹⁹

ਸੱਸ ਅਤੇ ਦਿਓਰ (ਮਤਰੇਏ) ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਮ ਚੰਦ ਦੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੀ ਇਸ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਦੇਵੀ- ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਪਤਨੀਆਂ- ਕਿਵੇਂ ਨਿਭਾ ਗਈਆਂ, ਸੋਚਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸੱਸ-ਦਿਓਰ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੋਲਾ (ਯੇਲਿਨਾ) ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਨਾਮਕ ਮੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਲੱਗ ਸੀ। ਇਸ ਗਹਿਰੇ ਮਤਭੇਦ ਦੇ ਕੀ ਨਤੀਜੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਬਹਾਦਰ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਤੇ ਗਿਣੀਆਂ-ਚੁਣੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ।

ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਗੁਪਤ ਕਿਰਿਆ- ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ : ਪ੍ਰੋਮ ਚੰਦ ਦੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ, ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੀ ਰਹੇ, ਇਸ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਲਾ ਉਘੜ-ਦੁਘੜਾ ਪਹਿਲੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰੋਮ ਚੰਦ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਨਵੀਂ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਲੁਕਾਈ। ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਵੇਲੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰੋਮ ਚੰਦ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈ ਹੈ- ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੋਮ ਚੰਦ ਨੇ ਉੱਪਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਏ 1935 ਦੇ ਖ਼ਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕਿਹਾ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਨੌਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ 1914 ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਇੱਕ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ (ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਭਾਈ) ਦੀਆਂ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਸੁਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰੋਮ ਚੰਦ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਫਰੇਬ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪ੍ਰੋਮ ਚੰਦ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ: 'ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਸਮਝੇ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਕਿ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ।' (ਪੰ-45) ਇਕ ਅਦਭੁੱਤ ਤਰਕ।

ਨਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਉਲਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਮੱਧ ਵਰਗੀ

ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਅਸਰ ਦੇਖੋ। ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ- ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾਓ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੇ ਨਾ ਮੰਨਣ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ: ‘ਕੀ ਇਹੀ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ?’ (ਪੰ-45) ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਨੇ ਖੁਦ ਖਤ ਲਿਖ ਕੇ ਘਰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਚੱਲਿਆ (ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਕੈਥੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੀ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।) ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸਮਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਤਦ ਹੀ ਮੁੜੇਗੀ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਆਉਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ, ਉਧਰਿਤ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ:

ਮੈਂ- ‘ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਆਓ।’

‘ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਜਾਵਾਂਗਾ।’

ਮੈਂ- ‘ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਓਗੇ? ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਮਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।’

‘ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ।’

ਮੈਂ— ‘ਪਿਓ ਨੇ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਗਲੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਫਿਰਦੇ ਓ। (ਯਾਨੀ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਦਾ ਹੁਣ ਵੀ ਪੂਰਾ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਪਿਓ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਿਰ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਨਹੀਂ? ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਤੁੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। (ਪੰ-45)

ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ:

ਮੈਂ- ‘ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣੇ।’

ਉਹ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲੇ- ‘ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਲਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।’

‘ਮੈਨੂੰ ਮਾਲਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਪਲੀਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਚੀਸ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੁਰਾ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਹੀ ਇਥੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਹੱਥੀਂ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਤਕਲੀਫ ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ ਪਰ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਤਕਲੀਫ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੀ।’

‘ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਕੀ ਵਧੀਕੀ?’

ਮੈਂ- ‘ਤੁਸੀਂ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਿਆਏ, ਉਹ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਮੈਂ ਵੀ ਬਦਸੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ।.... (ਪੰ-26-27)

ਇਕ ਆਖਰੀ ਕਸ਼ਟਦਾਇਕ ਘਟਨਾ। ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਦ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬੱਧੀ ਦਿਨ ਰਾਤ ਸੌਣਾ-ਜਾਗਣਾ ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਚੋਰੀ ਦੱਸਣੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਇਸਤਰੀ ਰੱਖ ਛੱਡੀ ਸੀ। ਤੁਹਾਡੇ ਆਉਣ ’ਤੇ ਵੀ ਮੇਰਾ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸੀ।’ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਨੇ ਬਸ ਏਨਾ ਕਿਹਾ, ‘ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ’ ਅਤੇ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਹੋਰ ਨਾ ਬੋਲਣ। ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ, ਫਿਰ ਰੋ ਪਏ:

ਭਗਵਾਨ... ਜੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ... ਜੇ ਇਹ... ਨਿਸ਼ਕਪਟ ਮੇਰੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਤੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰ ਦੇ।... ਜੇ ਭਗਵਾਨ, ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਉੱਤੇ ਕੰਨ ਨਹੀਂ ਧਰਦਾ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦੇ। ਜੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹੀ ਸਮਝਾਂਗਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਵਿਅਰਥ ਹੀ ਗਿਆ। (ਪੰ-295-96)

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰ ਫ਼ਿਰਾਕ ਗੋਰਖਪੁਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਸਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ, ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਕ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਜਿਸ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਆਲੋਚਕ ਸਨ। ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਔਰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਲਈ 'ਭੈਣ, ਬੇਟੀ, ਮਾਂ, ਗੁਆਂਢਣ, ਸਹਿਕਾਰੀ, ਜੀਵਨ-ਸਾਥੀ, ਗ੍ਰਹਿ ਲਕਸ਼ਮੀ, ਦੇਵੀ ਸਭ ਕੁਛ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਬਲ ਉੱਤੇ ਛਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਸਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ।²⁰

ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਨਾਰੀ ਨੂੰ 'ਆਧੁਨਿਕ' ਵੀ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਭਾਰਤੀ' ਵੀ। 'ਪੱਛਮ' ਦੀ ਮਾਰੀ, ਵਿਲਾਸੀ, ਅਹੰਕਾਰੀ, ਤਿਤਲੀ ਵਾਂਗ ਫੁਦਕਦੀ, ਹਾਸਾ-ਠੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਦੇ ਉਲਟ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਕ ਦੀ ਸਤੀ-ਸਾਵਿੱਤਰੀ, ਟਹਿਲ-ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਨਿਮਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਾਂ ਸੀ- ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੇਟੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਭੁੱਲੀ ਹੋਈ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਬਹੁਤ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ 'ਬਾ' ਵਾਂਗ।

ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਦੇਵੀ ਵੀ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਾਣੇ ਅਣਜਾਣੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ (ਅਤੇ ਯਾਦਾਂ) ਵਿੱਚ ਇਸ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੱਠ ਸਾਲ ਤੱਕ ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਅਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸੱਸ ਨਾਲ ਉਲਝਣ-ਝਗੜਨ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਹੀ ਚੱਲ ਕੇ ਪੇਕੇ ਵੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਘਰ-ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਉਲ-ਜਲੂਲ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ, ਕਮਲਾ ਤੇ ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ ਦੇ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਘਰ ਦੇ ਦਾਸਤਾਨਾਂ : ਕਮਲਾ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਆਈ ਜਦੋਂ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ ਕਿ ਡਿਗ ਰਹੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕੰਮ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਹੁਲ ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਇਕੱਠੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਕਮਲਾ ਨੇ ਨਿਰੰਤਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਜੂਨ 1949 ਅਤੇ ਦਸੰਬਰ 1961 ਦੇ ਦੌਰਾਨ (ਜਦੋਂ ਦਿਲ ਦੇ ਬੁਰੇ ਸਦਮੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਹੁਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਆਪਣੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁਆ ਬੈਠੇ) ਕਮਲਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ- ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦਾ ਕੰਮ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਨੂੰ ਤੀਹ ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਜਦ ਕਮਲਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮ ਕਥਾ ਦਾ ਆਖਰੀ (ਛੇਵਾਂ) ਭਾਗ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਛਪਵਾਇਆ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕਮਲਾ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸੱਤ ਸਾਲ ਯਾਨੀ ਅਪ੍ਰੈਲ 1956 ਤੋਂ ਅਪਰੈਲ 1963 ਤੱਕ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਆਤਮਕਥਾ ਰਹੇ, ਇਸ ਲਈ, ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਸੰਭਵ ਸੀ ਉਹ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ- ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਅਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਤੇ ਦਸੰਬਰ 1961 ਦੇ ਹਾਦਸੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ (ਜਦੋਂ ਰਾਹੁਲ ਨੇ ਲਿਖਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ) ਕਮਲਾ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰੋਜ਼ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਟੀਕਾ-ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਣ ਕਿ 'ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਨਿਤਾਣੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਮਿਹਨਤੀ ਰਹੇ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਬੌਧਿਕ ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਕੇ ਜਾਣ ਦੇ ਲਈ ਕਿੰਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ, ਕਿੰਨੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਕੀਤਾ, ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਇਨਸਾਨ ਸਨ।' (VI, ਪੰ-289)

ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਮਲਾ ਤੇ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਖਿਆਲ ਕਿੱਥੇ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿੱਥੇ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੀਵਨ

ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਇਸ ਆਖਰੀ ਖੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਲੂਣ-ਤੇਲ-ਲੱਕੜੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਲਝਣ ਅਤੇ ਵਧਦੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ, ਉਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧ ਵੀ।

ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਆਤਮਕ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਉਧਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਕਥਾ ਦੇ ਇਸ ਅੰਤਿਮ ਭਾਗ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋਰ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ, ਚਾਹਤ ਅਤੇ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਹੁਲ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ‘ਰਾਣੀ’, ‘ਪਿਆਰੀ’, ‘ਪ੍ਰਿਯਤਮੇ’, ‘ਪ੍ਰਾਣ ਸੇ’ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ‘ਵਾਰ ਵਾਰ ਚੁੰਮਣ-ਅਲਿੰਗਨ’ ਅਤੇ ਜਯਾ-ਜੇਤਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਭੇਜਦੇ ਹਨ। 12 ਨਵੰਬਰ ਅਤੇ 23 ਦਸੰਬਰ 1956 ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਰਾਹੁਲ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਿੱਲੀ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਗੋਰਖਪੁਰ, ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਗਿਆਰਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਕਮਲਾ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਪਤਨੀ-ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਦੁੱਖ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਓ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ਼ਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਹੀ, ਆਪਣਾ ਅਪਰਾਧ ਬੋਧ ਵੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਵਾ ਕੇ ਕਮਲਾ ਦਾ ਦਿਲ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖਾਇਆ। ‘ਦਿਲ ਰੋਕੇ ਨਹੀਂ ਰੁਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।’ (ਕਾਠਮੰਡੂ, 15 ਨਵੰਬਰ, 1956) ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਰਾਤ:

ਚਾਰ ਹੀ ਦਿਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪਰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਈ ਹਫ਼ਤੇ, ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ। ਅਤੇ ਹੁਣੇ ਜਲਦੀ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਦਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।... ਪ੍ਰਯਾਗ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਲਿਖਦੀ ਜਾਣਾ।... ਦਿਲ ਦਾ ਆਵੇਗ ਅਤੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਤਦ ਤਕ ਵਧਦੀ ਜਾਏਗੀ ਜਦ ਤਕ ਪ੍ਰਯਾਗ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੀ ਚਿੱਠੀ ਨਹੀਂ ਪਾ ਲਵਾਂਗਾ। (VI, ਪੰ-329 ਅਤੇ 330)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਨ।

ਪਰ ਰਾਹੁਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਪਤਨੀ-ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਚਾਹਤ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੈ, ਉਥੇ ਢਲਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਤੋਂ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਚਾਹਤਾਂ, ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਬੋਝ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹੈ। ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਮਰਦਦੁਪ੍ਰਿਯੇ ਅਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਦ ਕਮਲਾ ਨੇ ਰਾਹੁਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟਾਈਪ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਘੁਮੱਕੜ ਸ਼ਾਸਤਰ (1949) ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਿਰਹਾ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ- ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਘਰ, ਨਿਵਾਸ, ਵਸਤੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਲਗਾਅ ਪਲ ਭਰ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਘਰ’ ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਘੁਮੱਕੜ ਧਰਮ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਲਗਾਅ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਹਾਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ- ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਦਯਾਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ ਜਿਹੇ ਅਨੇਕ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ਾਂ- ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ‘ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਇਰਾਨ ਅਤੇ ਅਰਬ ਤੱਕ ਦਾ ਧਾਵਾ ਮਾਰਿਆ।’ ‘ਸਵਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀ ਦਯਾਨੰਦ ਕਿਸ ਨੇ ਬਣਾਇਆ? ਘੁਮੱਕੜੀ ਧਰਮ ਨੇ।’²¹

ਰਾਹੁਲ ਇੱਥੇ ਤਕ ਗੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ: ‘ਚੱਲਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।’ ਜੇ ਇਸ ਉੱਚਤਮ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਲਗਾਅ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ‘ਘੁਮੱਕੜੀ ਦੇ ਲਈ ਚਿੰਤਾਹੀਣ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾਹੀਣ ਹੋਣ ਦੇ ਲਈ ਘੁਮੱਕੜੀ...।’ ਘੁਮੱਕੜ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਨਾ ਮਾਤਾ ਦੇ ਹੰਝੂ ਵਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ

ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਡਰ ਅਤੇ ਉਦਾਸ ਹੋਣ ਦੀ, ਨਾ ਭੁੱਲ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਲਿਆਂਦੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੋਣ-ਧੋਣ ਦੀ ਫਿਕਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਅਭਾਗੇ ਪਤੀ ਦੇ ਕਲਪਣ ਦੀ। (ਪੰ-10,11 ਅਤੇ 12)

ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਘਰ, ਜਨਮਭੂਮੀ, ਪਿਆਰ-ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਵਿਆਹੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਵੀ ਨਿਆਮਤ ਹੈ। ਘੁਮੱਕੜੀ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਨਾਤਾ ਟੁੱਟ ਜਾਏ। ‘ਬਲਕਿ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਦ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦ ਆਦਮੀ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਵੇ।’ ‘ਸਨੇਹ ਵਿੱਚ’- ਚਾਹੇ ਉਹ ‘ਸਖਤ ਬੰਧਨ’ ਮਾਂ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਜਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਨੇਹ ਦਾ ਹੋਵੇ- ਜੇ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।’ (ਪੰ-14) ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਘਰ ਬੈਠੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਵੀ ਵਾਜਬ ਹੈ।

21 ਸਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੰਡੇ ਜਾਂ ਕੁੜੀ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਜਾਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਬੰਧਨ ਦੀ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਘੁਮੱਕੜ ਜੇ ਅਜਿਹੀ ਮਿੱਥਿਆ ਵਿਆਹੁਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਘਰ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਘਰ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਰਹੇ ਉੱਥੇ। ਜੇ ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਂਦੀ।

ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ‘ਘੁਮੱਕੜ ਹੋਸ਼ ਜਾਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਲਾਭ ਹੀ ਹੈ।’ (17)

ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ 1949 ਵਿੱਚ ‘ਲਿਖ’ ਰਹੇ ਸਨ, ਰਾਹੁਲ ਨੇ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਦੋ ਪਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤਿਅੰਤ ਆਪਹੁਦਰੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੈਰਾਨੀ ਵੱਧਦੀ ਹੀ ਹੈ ਜਦ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਨਸਾਨ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਨਕਲ ਉਤਾਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਜਵਾਨ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਕਮਲਾ ਸੀ- ਜੋ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੇਵਕ (ਨਰਸ) ਅਤੇ ਸਾਥੀ ਬਣ ਕੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਅਣਜਾਨੇ ਜਾ ਅਣਮੰਨੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦੀ ਗੂੰਜ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਮਲਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ (ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉੱਪਰ ਉਦਰਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ):

ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹੁਣ ਡੇਢ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਅਸਹਿ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ 18 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਬਣ ਜਾਈਏ।...

ਕੱਲ੍ਹ ਤੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਗਿਆ, ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ। ਕਮਲਾ ਦਾ ਸਮਝਣਾ, ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਅਸਹਿ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਪਰਉਪਕਾਰ, ਦਇਆ ਦਿਖਾਉਣ ਅਤੇ ਕੀ ਕੀ ਬਹਾਨੇ ਕਰਕੇ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕਿਉਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗੀ?

ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਪੂਰਨ, ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ-ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ‘ਪੂਰਨ ਇਨਸਾਨ’ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਘਰ ਅਤੇ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੰਭਾਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੰਗ ਹੀ ਹੈ। ਕਮਲਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਲੇਖਣੀ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰਾ ਹੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ- ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ,

ਸਾਂਝ, ਚਾਹਤ ਅਤੇ ਪਿਆਰ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਦ, ਅਤੇ (ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ) ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਆਮ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਮਲਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਣੇ ਪਏ। ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਨਿੱਤਨੇਮ ਲੂਣ-ਤੇਲ-ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ, ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਲਈ ਗਾਣਾ ਤੇ ਗੁਣਗੁਣਾਉਣਾ (ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਦੋਂ ਤਕ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ)।²² ਨਾਲ ਹੀ, ਰਾਹੁਲ ਇਹ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਮਲਾ ਆਪਣੀ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅੱਗੇ ਵਧਾਏ, ਖੂਬ ਪੜ੍ਹੇ, ਨਵੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਹਾਸਲ ਕਰੇ, ਨਿਡਰ ਅਤੇ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਜੀਵ ਬਣੇ।

1950 ਤੋਂ 1959 ਤੱਕ ਰਾਹੁਲ ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਦਾ ਘਰ ਮਸੂਰੀ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦਾ ਉੱਤਰਾਖੰਡ) ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ 1953 ਅਤੇ 1955 ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਮਲਾ ਦੇ ਇੱਕ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਨੇ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਅਤੇ ਟਾਈਪ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਫ਼ੀ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮਲਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਛੋਟੀਆਂ ਭੈਣਾਂ, ਇੱਕ ਭਾਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਮਾਂ ਵੀ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਆ ਕੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਰਾਹੁਲ ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਨੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵੀ ਭੇਜਿਆ। ਇੱਕ-ਅੱਧ ਨੌਕਰ ਵੀ ਘਰ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ, ਸਫ਼ਾਈ, ਰਸੋਈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਕਮਲਾ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਘੱਟ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਧਦਾ ਹੀ ਗਿਆ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਭੈਣਾਂ ਦਾ (ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਲਿਮਪੌਂਗ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੇ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਸੀ) ਘਰ, ਰਸੋਈ, ਨੌਕਰਾਂ ਅਤੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਛੋਟੇ ਪਹਾੜੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸੁੰਨਸਾਨ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਕੁਝ ਬਚਤ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ, ਦੋਸਤਾਂ, ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ, ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੰਡਿਤ ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ ਅਤੇ (ਗਰਮੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ) ਪਹਾੜ ਦੀ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਦਿਨ ਮਿਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੋਇਆ। ਰਾਹੁਲ ਆਪਣਾ ਲਿਖਣ ਕਾਰਜ ਸਵੇਰੇ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਕਦੀ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ। ਅਤੇ ‘ਰਾਹੁਲ ਜੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੀਵ’ (VI, ਪੰ-343) ਕਦੇ ਇਨਕਾਰ ਨਾ ਕਰਦੇ। ਸਗੋਂ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸੁੰਨਾਪਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ। ਚਿੜਚਿੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਹੁਲ ਆਪਣੇ ਡਿੱਗਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਆਮਦਨੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਹੋਰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਕਮਲਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਿੱਖ ਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰੇ। ਐਮ.ਏ. ਅਤੇ ਪੀਐਚ.ਡੀ ਪੂਰੀ ਕਰੇ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇ- ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋ ਜਾਏ। ਬਿਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਜਾਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ‘ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੌਣ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਸੀ।’ (VI, ਪੰ-382) ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਹੁਲ ਤੇ ਚਿੜਚਿੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਗੁੱਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਵੀ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੁਦਗਰਜ਼ ‘ਸੁਭਚਿੰਤਕਾਂ’ ਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਰਾਹੁਲ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਆਲੋਚਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਲਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ। ਕਮਲਾ ਲੂਣ-ਤੇਲ-ਲੱਕੜੀ, ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਉਤੇ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਉਂਦੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੀ ਪਿੱਟਦੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ, ਖੋਜ ਅਤੇ ਡਿਗਰੀਆਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲਗਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਉੱਭਰ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਹੈ। ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਉਹ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ, ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਵੀ।

ਕਮਲਾ ਲਿਖਦੀ ਹੈ: ਰਾਹੁਲ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਕਮਲਾ ਤੋਂ 37 ਸਾਲ ਵੱਡੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ। ਕਮਲਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ, ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਘੱਟ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਬਹੁਤ

ਜ਼ਿਆਦਾ। ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਹੁਲ ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਿਰੰਤਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਲਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਚਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਡਾਇਰੀ ਪੜ੍ਹ ਵੀ ਨਾ ਸਕੀ। ਕਮਲਾ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ:

ਡਾਇਰੀ ਕੀ ਹੋਈ, ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਪੰਡ ਹੋ ਗਈ। ਅਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਨਾ ਲੱਭੀ ਤਾਂ ਚਲੇ ਕਮਲਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਉਲ-ਜਲੂਲ ਲਿਖੋ। ... ਬਸ ਕਮਲਾ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਰਮਾਇਣ ਲਿਖ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਕੋਲ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੰਡਿਤਾਉਪੁਣੇ ਨੂੰ ਸਫਲ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਕਾਸ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਬੋਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਲੋਕ ਧਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੇ। ਬੇਸਹਾਰਾ ਨਾਰੀ ਉਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨਾ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਮੈਂ ਬੋਲ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ... ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਚੁੱਪਚਾਪ ਹੰਝ ਵਹਾ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। (VI, ਪੰ-361)

ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖ ਕੇ ਕਮਲਾ ਦਾ ਮਨ ਬੋਝਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ‘ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ? ਕਿਉਂ ਇੰਨੇ ਉੱਖੜੇ ਉੱਖੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਵਿਗਾੜਿਆ ਹੈ?’ ਉਹ ਲਿਖਦੀ ਹੈ: ‘ਮੈਨੂੰ ਪੰਡਤ ਜੀ ਜਿਹੇ ਮਹਾਂਵਿਦਵਾਨ ਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਾਰਨ ਆਚਰਨ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।’ ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸਿੱਧੀ ਸੀ: ‘ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਰ-ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਅਤੇ ਬਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਸੰਭਾਲਣਾ ਸੀ। ਗ੍ਰਹਿਣੀ ਹੋ ਕੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸਾਂ? ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਬੇਕਾਰ ਸੀ। ਮਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। (VI, ਪੰ-382, 361 ਅਤੇ 368)

ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਉਲਝਣ ਅਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਕਮਲਾ ਉਸ ਰਾਹੁਲ-ਭਗਤ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਢੀਠਤਾ ਅਤੇ ਅੱਖੜਪੁਣੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ‘ਕਮਲਾ ਦੇ ਨਾਲ ਤੀਸਰੇ ਵਿਆਹ ਨੇ ਤਾਂ ਰਾਹੁਲ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਰਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਰਾਹੁਲ ਜੀ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਮਸਤ ਘੁੰਮਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।’ ਪਰ ਕਮਲਾ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਤੋੜਵਾਂ ਜਵਾਬ ਇੰਜ ਹੈ:

ਹਾਂ, ਸ਼ੇਰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹੀ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਤਾਕਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੇਰਨੀ ਦਾ ਸਾਥ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ ਵੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ... ਰਾਹੁਲ ਜੀ ਹੁਣ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ‘ਡੇਅਰਿੰਗ ਰਾਹੁਲ ਜੀ’ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੋਜ਼ ਇਨਸੂਲਿਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ। ((VI, ਪੰ- 378 ਅਤੇ 382)

ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਨੂੰ ਉਹ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਵਧਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਰਾਹੁਲ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ (ਅਤੇ ਸੇਵਾ) ਵਿੱਚ, ਇੱਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਨੇਤਰਤਾ ਦੇ ਅਦਭੁੱਤ ਢੰਗ : ਰਾਹੁਲ ਦਾ ਆਪਣੀ ਤੀਜੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਤਾਅ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਨੇਕ ‘ਆਧੁਨਿਕ’ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਪਛਾਣਿਆ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਖਿੜ। ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੋਰ ਵੀ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ। ਪਿਆਰ-ਮੁਹੱਬਤ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਰਾਹੁਲ ਦਾ ਉੱਖੜਿਆ ਰਹਿਣਾ, ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਤੇ ਚਿੜਚਿੜਾਪਨ- ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਦੇ ਹੰਝੂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ। ‘ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਉੱਤੇ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਰੁਲਾ-ਰੁਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਰਾਹੁਲ ਜੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੀ ਕਠਿਨ ਹੈ।’ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ 1957 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਗੱਲ: ‘ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦਾ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।’ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ੱਕ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ। ‘ਨਾਰੀ ਦੇ

ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬੜਾ ਵਚਿੱਤਰ ਸੀ। ਲੋਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਿਹਾ।
(VI, ਪੰ-378 ਅਤੇ 341-2)

ਕਮਲਾ ਲਿਖਦੀ ਹੈ, 'ਅੱਜ ਜਦ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਣ-ਮਰਿਆਦਾ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੋਹ ਸੀ।' (ਪੰ-378) 'ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਮੋਹ' ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਮਾਣ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਰਪੇਸ਼ ਸੀ। ਰਾਹੁਲ ਇਸ ਪੂਰੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਆਮਦਨੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ-ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਚੰਗੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਨਵੇਂ ਕੰਮ, ਨਵੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਇਸ ਲਈ 1959 ਤੋਂ 1961 ਤੱਕ ਕੋਲਾਨਿਆ (ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ) ਦੀ ਵਿੱਦਿਆਲੰਕਾਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣ ਕੇ ਗਏ।

ਪਰ ਰਾਹੁਲ ਜੀ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ। ਅਪੋੜ ਉਮਰ ਦੇ ਹੋਰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਅਤੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰਾਹੁਲ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਜੀਵਨ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਨਤਾ ਵਿੱਚ ਅਧੂਰੇਪਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਧਦੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਬੀਮਾਰੀਆਂ (ਡਾਇਬਟੀਜ਼, ਦਿਲ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ) ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਹੁਲ ਵਿੱਚ ਮਾਯੂਸੀ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੰਮ ਕਿੰਨਾ ਬਾਕੀ ਸੀ, ਵਕਤ ਕਿੰਨਾ ਘੱਟ।

1950 ਤੋਂ 1960 ਦੇ ਪੂਰੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਮਰ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਰਾਹੁਲ ਬੌਧਿਕ-ਸਾਹਿਤਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਆਵੇਗ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਅਪ੍ਰੈਲ 1956 ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕਮਲਾ ਲਿਖਦੀ ਹੈ: 'ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਰਾਹੁਲ ਜੀ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਟਾਈਪਿਸਟ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।' (ਪੰ-293) (ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਯਾ ਢਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇਤਾ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ।) ਅਗਸਤ 1957 ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ: ਉਹਨਾਂ ਦਾ... ਇੱਕ ਪੈਰ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਸੱਦੇ ਵੀ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।' (ਪੰ-382) ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਦਾ ਕੰਮ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਦਿਲਾਸਾ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਵਚਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਸੂਤਰ ਵੀ ਮੁੱਕਰ ਗਏ। ਚੀਨ (ਅਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿੱਬਤ) ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਛਿੜੀ-ਪਰ ਖਿੱਚਦੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਇਸ ਇੱਕ ਸੰਭਾਵੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਮਲਾ ਅਤੇ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ 1956 ਤੋਂ 1958 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੋ ਸਾਲ ਬਹੁਤ ਖਟਪਟ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਉਦੋਂ, ਜਦੋਂ ਉੱਥੋਂ ਕੋਈ ਰਸਮੀ ਸੱਦਾ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਥਾਂਵਾਂ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ, ਚੀਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਰਾਹੁਲ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਮਲਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਵੇ.... ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਵੱਡੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣਾ ਪਏ, ਤਦ ਵੀ। ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਸਰੀਰਕ-ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਕਮਲਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੀ ਵੀ ਲੰਬੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਜਾਣ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਕਮਲਾ ਦੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਨੂੰ ਰਾਹੁਲ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।

1956 ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਨ ਮੁਟਾਅ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਤਿੱਬਤ ਜਾਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਉਗੇ। ਮੇਰੇ ਨਾ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਆਪ ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਰੂਸ ਹੀ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ, ਓਥੇ ਤੁਹਾਡੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤੁਹਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਤਾਂ ਹੈ।' (ੜੀ, ਪੰ-378)

ਅਪ੍ਰੈਲ 1958 ਵਿੱਚ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਕਿ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਚੀਨ ਯਾਤਰਾ ਹੁਣ ਪੱਕੀ ਹੈ।

ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੇ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਤਦਵਿੱਤਮ ਕਮਲਾਏ ਵਿਸ਼ਾਦਕਾਰ (ਕਮਲਾ ਦੇ ਲਈ ਮਾਯੂਸੀ ਵਾਲੀ) ਸੀ। ਲਿਖਦੇ ਹਨ- 'ਉਹ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰਪੂਰ ਬੇਦਿਲੀ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਜਾਂ ਮੈਂ ਮੌਤ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ,

ਉਹ ਇਹ ਪੁੱਛਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦੀ।’ ਪੁੱਛਦੀ ਕਿਵੇਂ? ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਬੀਤ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। (ਡੀ, ਪੰ-419)

ਰਾਹੁਲ ਹੁਣ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕਮਲਾ ਨਾਲ ਜਾਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਮਲਾ ਮੰਨ ਵੀ ਗਈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹਾਲੇ ਤੈਅ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਨਾਲ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ। ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ 1958 ਵਿੱਚ ਮਹੀਨੇ ਭਰ ਦੇ ਲਈ ਕਮਲਾ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਅਗਸਤ ਵਿੱਚ ਦਿਲ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬੀਜਿੰਗ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਕਮਲਾ ਅਤੇ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਤਣਾਓ ਅਤੇ ਦਵੰਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ/ਸਾਡੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ, ਜਦ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ, ਆਤਮ ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਘਰ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਪਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ, ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਮੰਨਣਯੋਗ ਆਸ਼ਾਵਾਂ, ਉਮੀਦਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ- ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਦਰ ਸਿਮਟ ਹੋਏ।

ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਆਪ ਬੀਤੀ ਵਿੱਚ ‘ਹੰਝੂ’ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਹੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਵਰਣ ਵਿੱਚ ਕਮਲਾ ਨਿਰੰਤਰ ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ‘ਨਾਰੀ ਦੇ ਲਈ ਦੁੱਖ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੰਝੂ ਹੀ ਇਕਮਾਤਰ ਸਹਾਰਾ ਹਨ।’ ਔਰਤ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨੂੰ ਰਾਹੁਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ: ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ, ਅਤਮਨਿਰਭਰ ਬਣਨਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀਨ ਬਣੇ? ਕਮਲਾ ਦੀ ਰਾਇ ਵਿੱਚ, ‘ਔਰਤ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਜੇ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਹੰਝੂਆਂ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਡੁਬੋ ਦਿੰਦੇ।’²³ ਦੁਬਾਰਾ, ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ‘ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਹੰਝੂਆਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਡੁਬੋ ਕੇ ਚਲੇ ਆਏ।’ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਿ 1959 ਵਿੱਚ ਜਦ ਰਾਹੁਲ ਸ਼ੀਲੰਕਾ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਕਮਲਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਮੁੜਨਗੇ ਨਹੀਂ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਹੁਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਉਹ ਨੂੰ ਕਮਲਾ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ।

ਕਮਲਾ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਸੁੱਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਇੱਕ ਗਾਥਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 1957 ਨੂੰ ਉਹ ‘ਸਰਾਪਿਆ ਸਾਲ’ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। 1958 ‘ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ, ਰੋਗ-ਕਸ਼ਟ ਅਤੇ ।ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਲਈ॥ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਤਰਾਵਾਂ... ਵਿਚ ਲੰਘਿਆ। 1959 ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ‘ਕੁਝ ਦੁਖਦ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੁਖਦ ਰਹੀਆਂ।’ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਡੇਢ ਸਾਲ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਿਰਲੇਖ ਹੋਰ ਸੰਤਾਪ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹਨ। ਦਸੰਬਰ 1961 ਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਹੁਲ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ- ‘ਦੁਖਦ ਅਧਿਆਏ ਦਾ ਆਰੰਭ’। ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ 1962, ਜਦ ਰਾਹੁਲ ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮਾਸਕੋ ਇਲਾਜ ਦੇ ਲਈ ਜਾਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ- ‘ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਯਾਤਨਾ ਭਰੇ ਦਿਨ’।

ਦਸੰਬਰ 1961 ਤੋਂ ਅਗਸਤ 1962 ਤੱਕ ਰਾਹੁਲ ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਜਗ੍ਹਾ ਜਗ੍ਹਾ (ਕਲਕੱਤਾ, ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਮਾਸਕੋ) ਦੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਟਕਦੇ ਰਹੇ। ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਮਲਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦੇ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਦਾਰਜਲਿੰਗ ਛੱਡ ਆਈ। ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਜਦ ਕਲਕੱਤਾ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਪਾਗਲਪਣ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ, ਕਮਲਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦਾਰਜਲਿੰਗ ਗਈ- ਜਿੱਥੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਘਰ ਵਿੱਚ (ਮਸੂਰੀ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਆ ਗਿਆ) ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਮੱਧ ਜੁਲਾਈ ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਫਿਰ ਕਲਕੱਤਾ ਪਹੁੰਚੇ, ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਅੱਗੇ ਮਾਸਕੋ ਜਾਣ ਦੇ ਲਈ।

ਇਸ ਪੂਰੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਕਮਲਾ ਆਪਣੇ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਮਜ਼ਬੂਰ ਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਸੈਲ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕੱਲੀ ਸੀ। ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਦਖ਼ਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ, 'ਸਾਥ' ਬਹੁਤ ਘੱਟ। ਰਾਹੁਲ ਸਿਰਫ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਪਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਇਕੱਲੀ ਕਮਲਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਪਾਉਂਦੀ। ਉਹ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਚਪੇਟ ਵਿੱਚ ਪਾਗਲਾਂ ਜਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁੱਸਾ ਕਰਦੇ, ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ, ਹਿੰਸਕ ਹੁੰਦੇ, ਚੀਕਦੇ-ਚਿਲਾਉਂਦੇ, ਰੋਂਦੇ, ਖਾਣਾ ਮੰਗਦੇ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਉਹ ਸਨ ਉਥੋਂ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਚੱਲਣ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਕਰਦੇ। ਮਾਸਕੋ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਆਪਣੇ 'ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ' ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਅਨਮੋਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਹੜਪਣਾ ਅਤੇ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁੱਭਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਡਾਕਟਰੀ ਅਤੇ ਮਨੋਰੋਗ ਦੇ ਮਾਹਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਰਜ਼ ਦੀ ਦਵਾਈ ਪਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੱਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਆਜ਼ਮਗੜ੍ਹ ਦੇ ਲੋਕ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਾਥੀ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੂਸ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੂਸੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਕਾਰ ਫਸੀ ਹੈ ਇੱਕ 31 ਸਾਲ ਦੀ ਔਰਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ, ਜੋ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਬੀਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਾਥੀ ਸਨ।

ਇਸ ਵਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹਿਕਣ ਲੱਗੇ। ਮਿਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਯਾਦ ਦਿਲਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁਕਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। 'ਕਾਸ਼ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬੁੱਢੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਪਿਸ਼ਾਬ-ਪਖਾਨਾ ਸਾਫ ਕਰਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ, 'ਨਿਰਾਸ਼-ਦੁਖੀ ਕਮਲਾ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ। (VI, ਪੰ-638)

ਜੇਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਹੁਣ ਹੰਝੂਆਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਮਲਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਗਲਪਨ- ਗੁਰਾਉਣ, ਕਰੋਧ, ਕਮਜ਼ੋਰੀ, ਮਾਯੂਸੀ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਣ- ਨਾਲ ਜੂਝਦੀ ਰਹੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੱਢ ਵਿਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇੱਕ ਫੁੱਟ ਛੋਟੀ ਕਮਲਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਛੇ ਫੁੱਟ ਕੱਢ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਚੁੱਕਦੀ ਹੈ- ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉੱਥੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ।

ਮਾਸਕੋ ਵਿੱਚ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਲੋਕ, ਡਾਕਟਰ, ਨਰਸ, ਸਭ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦਿਆਲੂ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕਾਂ, ਦੋਸਤਾਂ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਤਾਂਤਾ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਕਮਲਾ ਦਾ ਇਕੱਲਾਪਣ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਵਧਦਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ 'ਪਾਗਲ' ਮਰੀਜ਼ ਦਾ 24 ਘੰਟੇ ਰੋਜ਼ ਇਲਾਜ। ਉਸ ਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬੇ-ਨੀਂਦ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਝੱਲਣਾ। ਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਨਾ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਗਲਪਣ ਦੇ ਮਾਰੇ ਮੇਰਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੈ। ਕੀ ਉਹ ਝੱਲੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ? ਇੱਥੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੈਂ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਵਾਂ ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ? ਦੁਭਾਸ਼ੀਏ ਵੀ ਰੋਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੌਂਦੇ ਨਹੀਂ, ਬੈਠੇ ਰੋਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ... ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਤਾਂ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੋ ਗਿਆ। (ਡੀ, ਪੰ-658)

ਉਥੋਂ ਦੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕਮਲਾ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ, ਜੋ ਹੁਣ ਸੱਤ ਅਤੇ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੇ ਹਨ, ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਹਟਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਕਤੂਬਰ 1962 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾਰਜਲਿੰਗ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਹੋਣਗੇ। ਸੋਚਦੀ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਕੱਟ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। 'ਮਨ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। (ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ) ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਰੋਣਾ ਆਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਦਸੰਬਰ 1962 ਵਿੱਚ ਰੂਸੀ ਡਾਕਟਰ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਰਾਹੁਲ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਭੇਜ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭੇਜਣਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੁਧਾਰ ਨਾ ਜਾਏ। ਉਹ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਕਦ ਤਕ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ? ‘ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਅਜਿਹੀ ਹੈ, ਬੱਚੇ ਉੱਪਰ ਕਿੱਥੇ ਭਟਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋਚ ਸੋਚ ਕੇ ਮੇਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੀ ਪਾਗਲਾਂ ਜਿਹੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।’ (ਪੰ-686-87) (ਆਖਿਰ 13 ਮਾਰਚ 1963 ਨੂੰ ਰਾਹੁਲ ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਮਾਸਕੋ ਛੱਡ ਸਕੇ।)

1 ਨਵੰਬਰ 1962: ਰਾਹੁਲ ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਦੇ ਮਾਸਕੋ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਹਮਦਰਦ ਡਾ ਏਂਤੋਨੀਨਾ ਪੇਤਰੋਵਨਾ ਨੇ ਕਮਲਾ ਦੇ ਲਹੂ ਦਾ ਦਬਾਅ ਨਾਪਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਿਵਸ, 7 ਨਵੰਬਰ, ਦਾ ਮੇਲਾ ਦੇਖਣ ਮਾਸਕੋ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ। ਤਦ ਤੱਕ ਕਮਲਾ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵੀ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਗਈ ਸੀ। ਕਮਲਾ ਹਾਲੇ ਰੂਸੀ ਘੱਟ ਹੀ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਤਦ ਵੀ।

ਡਾਕਟਰ ਸਵਾਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋ ਪਈ।...ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਰਹੀ।...ਡਾਕਟਰ ਏਂਤੋਨੀਨਾ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ...‘ਨਿਨਾਦ ਪਲਾਕਿਤ ਕਮਲਾ, ਨਿਨਾਦ’ (ਨਾ ਰੋ ਕਮਲਾ, ਨਾ ਰੋ)। ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੁਲਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਕਿੰਨਾ ਨੇੜਤਾ ਭਰਿਆ ਸੀ, ਇਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਏਨੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦਿਸੀ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਇਸ ਕਠਿਨ ਘੜੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਮਾਈ ਦਾ ਲਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਜੋ ਮੇਰੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੋਵੇ। (ਪੰ-668)

ਮੌਤ ਕੰਢੇ ਪਏ ਹੋਏ ਇਕ ਹੰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਮਿਲਣਸਾਰ ਵਿਦਵਾਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਪਾਸੇ। ਦੋ ਗੁਆਚੇ ਹੋਏ, ਪਿਆਰੇ ਨੰਨ੍ਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ। ਇਸ ਵਿਚਕਾਰ ਕਮਲਾ ਦੀ ਜੋ ਦਿਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਫਰਵਰੀ 1962 ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਚਾਰੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਰਾਹੁਲ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ। ਕਮਲਾ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਕੁਝ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਦੋ ਵਾਰ ਰੋਜ਼ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। 15 ਫਰਵਰੀ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ:

ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਖੈਰੀਅਤ ਨਹੀਂ। ਬੱਚੇ ਵਿਚਾਰੇ ਵੱਖ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਵੀ ਘਰ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਮਨ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੈ। ਰੋ-ਰੋ ਕੇ ਦਿਨ ਲੰਘ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕਦੀ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਹੈ। (ਪੰ-605)

ਪੰਜ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਮਲਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ‘ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ’ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ: ‘ਇਕ ਦਿਨ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ, ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਨਹੀਂ। ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਕਰਾਂ ਵੀ ਤਾਂ ਦੋ ਬੱਚੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ।’ (ਪੰ-604)

ਦੋ ਪਤਨੀਆਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ : ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਚਰਨ ਵਿਚ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਤਕ ਲੁਕੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ: ਅੰਦਰੂਨੀ, ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ ਡਰ, ਇੱਛਾਵਾਂ, ਸੁਪਨੇ; ਗੁਪਤ ਰੋਗ, ਗੁਪਤ ਖਿਆਲ ਅਤੇ ਕੁਰੀਤੀਆਂ। ਇਹ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹਟ ਕੇ, ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਆਖਰੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਕਮਲਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅੰਤਰ ਦਵੰਦ, ਸੰਘਰਸ਼, ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ ਤੇ ਦਰਦ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਦੋਵਾਂ ਨਾਲ ਕਮਲਾ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ, ਮੱਧ ਵਰਗੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਰੂਸੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਲੋਲਾ-ਈਗੋਰ ਨਾਲ ਰਾਹੁਲ ਜਦ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ 1953 ਵਿੱਚ ਲੰਮੇ ਵਕਫ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਕਮਲਾ ਕਿੰਨੀ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਕੁਝ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਕਮਲਾ ਨੇ ਈਗੋਰ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਫੋਟੋ ਫਰੇਮ ਕਰਕੇ ਮਸੂਰੀ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਟੰਗ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਹੁਲ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ, ਸੋਚਿਆ ਕਮਲਾ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ- ਜਦ ਕਿ ਕਮਲਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। (ਤੀ, ਪੰ-342) ਬੈਰ...

1962 ਵਿੱਚ ਮਾਸਕੋ ਪਹੁੰਚਣ ਉਤੇ ਕਮਲਾ ਨੇ ਈਗੋਰ ਤੇ ਲੋਲਾ ਨੂੰ ਰਾਹੁਲ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਮਿਲਣ ਦੇ ਲਈ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜੋ ਵੀ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹੋਵੇ- ਮਨ ਵਿੱਚ ਗੁੰਜਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਜ (ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ) ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਜੋ ਕਮਲਾ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ; ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਆਸ਼ਾ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਪੁੱਤਰ ਈਗੋਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਆ ਜਾਏ ਜਾਂ ਇਹੀ ਖਿਆਲ ਕਿ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਜੀਦੇ ਜੀਅ ਉਹ ਲੋਕ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮਿਲ ਲੈਣ; ਜਾਂ ਸਾਦੀ ਜਿਹੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੂਸੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਣਗੇ?

ਮਾਸਕੋ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਕਮਲਾ ਈਗੋਰ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜਦੀ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਤਾ ਸਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ, ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਪਾ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖਦੀ ਹੈ। 11 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਜਦ ਰਾਹੁਲ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਕਿੱਥੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਮਲਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਬੱਚੇ ਦਾਰਜਲਿੰਗ, ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ। ਈਗੋਰ ਅਤੇ ਲੋਲਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਰਾਹੁਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਉਹ ਲੋਕ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਹੈਂ, ਮੇਰੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਹਨ। (ਪੰ-663)

ਨਵੰਬਰ ਤਕ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਣ ਤੇ, ਕਮਲਾ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ (ਕਮਲਾ ਦੇ) ਰਹਿੰਦੇ ਈਗੋਰ ਸ਼ਾਇਦ ਆਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ: ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਮਲਾ ਦੀ ਕੀ ਗਲਤੀ ਹੈ? 23 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਈਗੋਰ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਹੁਲ ਹਾਲੇ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਨ। ਈਗੋਰ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ- ਖ਼ਬਰ ਭੇਜਦੇ ਰਹੋ, ਉਮੀਦ ਹੈ ਰਾਹੁਲ ਚੰਗੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਮਿਲ ਸਕਾਂਗੇ।

23 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਜਦ ਰਾਹੁਲ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭੇਜ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਹੈ, ਕਮਲਾ ਈਗੋਰ ਨੂੰ ਫਿਰ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆ ਕੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲ ਲਓ। ਪੁੱਤਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਹੈ: 'ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮਿਲੋਗੇ ਨਹੀਂ? ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪਿਓ-ਪੁੱਤ ਦੀ ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਵੇ।' ਲੋਲਾ-ਈਗੋਰ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸਮਿਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਭਕਾਮਨਾ ਭੇਜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰੂਸ ਆਏ ਹੋਏ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿਲਵਾ ਸਕਣ। (ਪੰ-682)

ਆਖਿਰਕਾਰ ਜਨਵਰੀ 1963 ਵਿੱਚ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 13 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਈਗੋਰ ਤੇ ਲੋਲਾ ਮਾਸਕੋ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਈਗੋਰ ਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਮਿਲਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਈ। ਲੋਲਾ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਮਲਾ ਸੋਚਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਫੋਨ ਉਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਲੋਲਾ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਬੇਨਤੀ ਕਰੇ। ਕਮਲਾ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਮੰਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 14, 15, 16 ਜਨਵਰੀ, ਤਿੰਨੋਂ ਦਿਨ, ਲੋਲਾ ਤੇ ਈਗੋਰ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਹਸਪਤਾਲ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਕਮਲਾ ਵਿਸਤਰਿਤ ਬਿਉਰਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ। ਮਿਲਣ ਉੱਤੇ ਕਮਲਾ ਈਗੋਰ ਤੇ ਲੋਲਾ ਦੇ ਰੰਗ ਢੰਗ ਅਤੇ ਵਰਤਾਅ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ। 'ਈਗੋਰ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਰੰਗ ਰੂਸੀ ਹੈ ਪਰ ਚਿਹਰਾ-ਮੋਹਰਾ ਭਾਰਤੀ। ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ।' 'ਲੋਲਾ 63 ਸਾਲ ਦੀ, ਛੇ ਫੁੱਟ ਦੀ, ਕੱਚ ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਬਰਾਬਰ। 'ਫੋਟੋ ਵਿੱਚ' ਜਾਂ ਰਾਹੁਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ (?) 'ਜਿੰਨੀ ਬੁੱਢੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ, ਓਨੀ ਬੁੱਢੀ ਨਹੀਂ।... ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਬਹੁਤ ਘੁਮੰਡੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਭਿਅਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮਿਲੀ।' ਉਧਰ ਲੋਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ/ਨੇਪਾਲੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਦੇ ਲਈ 'ਭਾਰਤੀ ਪੁਸ਼ਾਕ' ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। 'ਕਮਲਾ ਤੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਜਵਾਨ ਏਂ,' ਉਸ ਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਕਿਹਾ। (ਪੰ-687-88)

13 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਈਗੋਰ ਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਕਮਲਾ ਰਾਹੁਲ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੇਟਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਰਾਹੁਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਈਗੋਰ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਦੱਸੀ ਗੱਲ ਝਟਪਟ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਰੋਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ 'ਮੇਰੇ ਦੋ ਬੱਚੇ, ਮੇਰੇ ਦੋ ਬੱਚੇ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਿਤਾ ਦਾ ਹਾਲ ਵੇਖ ਕੇ ਈਗੋਰ ਨੂੰ ਕੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਮਲਾ ਸੋਚਦੀ ਹੈ।

ਈਗੋਰ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੀ ਫੋਟੋ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਹੁਲ, ਜਯਾ ਅਤੇ ਜੇਤਾ ਦੀ ਇਕ-ਇੱਕ ਫੋਟੋ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦ ਈਗੋਰ ਤੇ ਲੋਲਾ ਦੋਵੇਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਕੁਝ ਲੇਖ ਅਤੇ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਭਾਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। (ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਅਤੇ ਲੋਲਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਤੇ 'ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਹੋ ਜਾਣ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ- ਪਰ ਲੋਲਾ ਤੇ ਈਗੋਰ ਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮਦਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ।)

ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮਿਲਣਾ, ਕਿੰਨਾ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਸੰਤਾਪ ਭਰਿਆ ਸੀ, ਕਮਲਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰਾਹੁਲ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਾਣਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੌਣ ਆਇਆ। ਬਸ ਹਰ ਦਿਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਲਾ ਵੀ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ ਰਾਹੁਲ ਨੂੰ ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ ਕਿੰਨਾ ਪਸੰਦ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਮਲਾ ਇਸ ਆਖਰੀ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਮੰਨਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਈਗੋਰ 'ਪਾਪਾ, ਪਾਪਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਹੁਲ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਲੀਨ ਸੱਜਣ ਨੌਜਵਾਨ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਦਯਾ ਜਾਗ ਪਈ। (ਪੰ-689)

ਟੁੱਟੀ ਫੁੱਟੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਵਿੱਚ ਕਮਲਾ ਲੋਲਾ ਤੇ ਈਗੋਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਹੁਲ ਨੂੰ ਕੀ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ, ਕਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਇਹ ਹਾਲ ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ? ਲੋਲਾ ਅਤੇ ਈਗੋਰ ਜਯਾ ਅਤੇ ਜੇਤਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਦੇ ਲਈ ਤੋਹਫੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਕਮਲਾ ਤੇ ਰਾਹੁਲ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲੇ? ਜਦ ਈਗੋਰ 31 ਜਨਵਰੀ ਅਤੇ 5 ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਇੱਕ ਹਫਤੇ ਲਈ ਫਿਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ (ਇਸ ਵਾਰ ਲੋਲਾ ਨੂੰ ਲੈਨਿਨਗ੍ਰਾਦ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ), ਉਹ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਲੋਲਾ ਅਤੇ ਈਗੋਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪਤਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਾਹੁਲ ਨੂੰ ਮਿਲੀ।

ਕਮਲਾ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। 'ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆਇਆਂ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਬੀਤ ਜਾਣ 'ਤੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਦੂਸਰੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ।' (ਪੰ-695)

ਦੂਜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲਿਖਦੀ ਹੈ: ਲੋਲਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਹੁਲ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਸੰਯੋਗ ਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਟੱਲਤਾ ਦੇ ਲਈ ਵਾਪਰੀ ਹੋਈ ਘਟਨਾ ਸੀ। (ਪੰ-689)

ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਲੋਲਾ ਅਤਿਅੰਤ ਹਮਦਰਦ ਅਤੇ ਦਿਆਲੂ ਮਹਿਲਾ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਉਹ ਝੱਟ ਦੇਖ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਹੁਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਲਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਨਾ ਲੋਲਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਈਗੋਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਨਾਲ ਵੀ ਕਮਲਾ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਜਾਂ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਉਲਟਾ ਲੋਲਾ ਨੇ ਖੂਬ ਹਮਦਰਦੀ ਦਿਖਾਈ। 'ਆਖਰ ਉਹ ਵੀ ਇੱਕ ਨਾਰੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਨ.... ਨੂੰ.... ਭਲੀ ਭਾਂਤੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ।' (ਪੰ-688)

ਲੋਲਾ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਸਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦਰਦ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਰਚ 1958 ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਰਾਮਦੁਲਾਰੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਕਮਲਾ ਨੇ ਕਦੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਖਵਾਹਿਸ਼ ਰਾਹੁਲ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਹੀ

ਮਨ ਵਿੱਚ ਦੇ ਰਾਇ ਸੀ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ 1956 ਦੇ ਤਣਾਓ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਰਾਹੁਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਨਾਥ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਰਾਹੁਲ ਬਹੁਤ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਮਲਾ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲੈਣ ਅਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੁਝ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਲੈਣ।

ਮਾਰਚ, 1958 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਸਭ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਬਹੁਤ ਜਲਦ ਫੈਲ ਗਈ। ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਲਾਗੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਕਨੈਲਾ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਰਾਮਦੁਲਾਰੀ ਹੁਣ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਮਲਾ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੈਠਣਾ ਪਿਆ। ਇੱਥੇ ‘ਪਹਿਲੀ ਵਿਆਹੁਤਾ’ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੋਲੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲੀਆਂ। (ਤੀ, ਪੰ-414)

ਕਿਸੇ ਅਸੱਭਿਅਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਰਾਮ ਦੁਲਾਰੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ, ‘ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਹੈ।’ ਬੇਝਿਜਕ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਤਾਂ ਦਿਓ।’ ਤਦ ਰਾਮਦੁਲਾਰੀ ਦੇਵੀ ਨੇ ਜਯਾ ਅਤੇ ਜੇਤਾ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇੱਕ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਦਿੱਤਾ।

‘ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਦੇਖਿਆ,’ ਕਮਲਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ‘ਰਾਤ ਨੂੰ ਡਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ- ‘ਕਮਲਾ ਨ ਤਥਾ ਤੁਸ਼ਟਾ ਯਥਾ ਪਨਦਾਹਾਗ੍ਰਾਮੇਅਹਾ’ (ਕਮਲਾ ਉੱਥੇ ਓਨੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੰਨੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪਨਦਹਾ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸੀ।’ (ਪੰ-414)

ਕਮਲਾ ਦੀ ਬਾਅਦ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਸ਼ੋਕ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ: ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਲੈ ਕੇ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਦੇਵੀ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਬੋਲ ਵੀ ਸਾਂਝਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਨਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ, ਨਾ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਰਾਹੁਲ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ (1909 ਵਿੱਚ), ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਸੌਂਕਣ ਦਾ ਰੂਪ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੇਵੀ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਆਪਣੇ ਰੁੱਖੇ ਵਿਵਹਾਰ। (ਪੰ-688)

ਕਮਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਭਾਵ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ‘ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਦੁਖਦਾਈ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਲੋਲਾ ਨਾਲ ਜਨਵਰੀ 1963 ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਨੇਹ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਰਾਮਦੁਲਾਰੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਰੁੱਖਪਣ ਕਮਲਾ ਸ਼ਾਇਦ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਦਮ ਘੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਾਯੂਸ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਜਵਾਨ ਔਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ (ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ) ਇਸ ਰੁੱਖੇ ਸੁੱਖੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਚਾਰਾ ਹੀ ਕੀ ਸੀ- ਉਸ ਬਿਰਧ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਦੇ ਲਈ, ਜਿਸ ਲਈ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ (ਰਾਹੁਲ ਦੇ 1957 ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ) ਮੇਰੀਆਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ।

ਆਖ਼ਰੀ ਦੋ ਸ਼ਬਦ : ਇਸ ਲੇਖ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਬਿਖਰਦੇ-ਸਿਮਟਦੇ-ਬਦਲਦੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੁਝ ਸੁਆਲ ਖੜੇ ਕੀਤੇ। ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅਰਥ ਕੀ ਹਨ? ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀਆਂ/ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕੀ ਸੀ, ਕੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ? ਹੁਣ ਇਸ ਵਾਰਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਔਰਤਾਂ ਦਾ।

ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਿੰਨੋਂ ਆਦਮੀ ਜੋ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹਨ- ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ- ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਦ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਕੰਮ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਘਰ’- ਆਪਣਿਆਂ ਦਾ,

ਸਾਂਝ/ਨੇੜਤਾ ਦਾ, ਪਿਆਰ ਦਾ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਤਨ-ਮਨ-ਧਨ ਨਾਲ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ-ਸੰਵਾਰਦੀਆਂ ਹਨ- ਇਹਨਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਜਿੱਥੇ ਆਦਮੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਲਈ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਮਾਣ-ਮਰਿਆਦਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰੀ, ਥਕਾਣ, ਘਬਰਾਹਟ, ਮਾਯੂਸੀ ਅਤੇ ਹਾਰ ਤੋਂ ਉਭਰਨ ਦੇ ਲਈ।

ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੇਖਣੀ ਅਤੇ ਤਕਰੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰਿਕ ਲਗਾਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਸ਼ੇਰ ਜਿਹਾ ਬੇਫਿਕਰ ਤੇ ਨਿਡਰ, ਘੁੱਮਕੜੀ, ਖੋਜ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੰਨਿਆਸੀ ਉੱਤਮ ਇਨਸਾਨ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਅਤੇ ਮੱਧ ਦੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕਈਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ 'ਬਸ ਕੰਮ, ਕੰਮ, ਕੰਮ' ਦੱਸਣਾ ਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਾ ਗਾਂਧੀ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਘਰ ਤੋਂ ਕਿੰਨੀ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇ, ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਬੌਧਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਏਨੇ ਤਤਪਰ ਅਤੇ ਮੋਹਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਘੁੱਮਕੜੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਚੁੱਕਿਆ: ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ 'ਜ਼ਰੂਰੀ' ਕੰਮ, ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ-ਉਥੇ (ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਬਿਨਾਂ ਦੱਸੇ) ਆਣ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ।

ਆਪਣੀ ਆਤਮ ਕਥਾ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਰਾਹੁਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (ਉਹ ਸੁਭਾਅ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਸੀ। 'ਜਿੱਥੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ। ਅਸੀਂ ਤਿਆਰ ਹਾਂ, ਉਥੇ ਕਮਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਟਿੱਚ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ....।' (V, ਪੰ-99) ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਲਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਟਾ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਹੁਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਬਹਿਲਾਉਣ ਦੀ, ਸਨਕ ਅਤੇ ਉਮੀਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਛੁੱਟੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਖਿਆਲੀ ਪੁਲਾਓ ਅਤੇ ਭਗੌੜਾਪਣ ਹੈ।

ਰਾਹੁਲ ਜਿਹੇ ਪਤਵੰਤੇ ਦਾ ਘੁੱਮਕੜੀ, ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਧਰਮ ਬਰਾਬਰ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਲੂਣ-ਤੇਲ-ਲੱਕੜੀ ਨਾਲ, ਉਸ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ-ਨਾ-ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਯਾਨੀ ਘਰ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਬੱਚਿਆਂ, ਬੁੱਢਿਆਂ, ਮਦਦਗਾਰਾਂ, ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਤੇ ਬਿਮਾਰਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਘਰ ਦੇ ਦਰ-ਦਰਵਾਜ਼ੇ, ਪੇੜ-ਪੌਦੇ, ਪਾਲਤੂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੇ ਪੰਛੀ, ਵਾਤਾਵਰਨ, ਗੁਣ, ਮਹਿਕ, ਅੰਦਾਜ਼ ਦੀ ਵੀ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਜੁਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਾਧਾਰਨ ਅਤੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਕੁੜੀਆਂ/ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਤਦ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ, ਇਹ ਵਰਦਾਨ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ (ਕੁਝ ਕੁ) ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁਲੱਭ ਸੀ/ਹੈ।

ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਤਰਕ ਜਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਨੋਖਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ-ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉਮੰਗ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ, ਦੇਵੀ-ਮਾਂ (ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਜਿਹੀ ਔਰਤ) ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਜਣਯੋਗ ਐਲਾਣੇ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਦੇਵੀਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਘਰਾਂ ਦੀ, ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ, ਨੇੜਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਜਿਹਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਵੱਡਿਆਂ-ਬੁੱਢਿਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ, ਇਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਬਸਤੀਵਾਦ

ਵਿਰੋਧੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ: ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਔਰਤ ਦਾ ਉਚੇਰਾ ਸਥਾਨ; ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਆਦਮੀ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ। ਇਕ ਹੀ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ।

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ, ਆਪਣੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ-ਸੰਸਕਾਰ ਵੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣੇ ਸਨ। ਬਲਕਿ ਇਸ ਜ਼ਰੀਏ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਇਸ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਭਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਔਰਤ ਉੱਤੇ ਪਿਆ। ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਉਸ ਡੂੰਘਾਈ, ਉਸ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਪਰਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਔਰਤ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ; ਕਿਤੇ ਇਸ ਵਿਵਹਾਰ/ਆਚਰਣ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ/ਸਮਾਜ/ਇੱਜ਼ਤ ਉੱਤੇ ਧੱਬਾ ਨਾ ਲੱਗੇ।

ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ- ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਏ। ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਜੋ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਸੀ ਬੱਚੀ, ਕੁੜੀ, ਇਸਤਰੀ, ਵਿਧਵਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਕੀਰਣ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ: ਤਾਂ ਕਿ ਕੁੜੀ/ਔਰਤ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ, ਨਾਜ਼ੁਕਪਣ, ਭੋਲਾਪਣ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਗਲਤ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਨਾ ਲੈ ਜਾਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਘਰ-ਸਮਾਜ-ਜਾਤੀ-ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬਿਪਤਾ ਆ ਜਾਏ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ (ਪਤੀ-ਪਿਓ-ਭਰਾ-ਪੁੱਤਰ, ਸੱਸ-ਸਹੁਰਾ, ਸਾਰਾ ਸਹੁਰਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ) ਬਾਲ-ਵਧੂ, ਪਤਨੀ, ਭੈਣ, ਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ ਉੱਤੇ ਕੜੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੇ ਆਏ ਹਨ।

ਇੱਥੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਘੜੇ ਗਏ 'ਭਾਰਤੀ ਨਾਰੀ' ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਨਾਰੀ ਦਾ ਦੋ-ਮੁਖੀ ਰੂਪ ਅਨੋਖਾ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਕ ਅਵਤਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦੇਵੀ, ਮਾਂ, ਸਤੀ-ਸਾਵਿਤ੍ਰੀ, ਪਤਨੀ ਹੈ; ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਅਵਤਾਰ ਇੱਕ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ, ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ, ਲਾਲਸਾਮਈ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਗਜ਼ਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਜਿਹੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਘਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ (ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ) ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਪਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਦਾ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਆਦਮੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ/ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੱਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਇਕ ਬਹਿਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖਾਸਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 1931 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਮ ਚੰਦ ਨੇ 'ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ' ਉੱਤੇ ਇਕ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਸੁਝਾਅ ਦੁਹਰਾਏ। 'ਇੱਕ ਵਿਆਹ' ਦਾ ਨਿਯਮ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਹੋਵੇ; ਪਤਨੀ ਦੀ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਪਤਨੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਜੱਦੀ ਸੰਪਤੀ ਉੱਤੇ ਪੁੱਤਰ-ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ; ਤਲਾਕ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣੇ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਹੱਕ ਹੋਵੇ; ਤਲਾਕ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਅੱਧੀ ਸੰਪਤੀ ਮਿਲੇ ਆਦਿ।²⁴

ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, 1932 ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੈਸੂਰ (ਅੱਜ ਦੇ ਕਰਨਾਟਕ) ਦੀ ਸੰਸਦ (ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ) ਵਿੱਚ ਅਦਭੁੱਤ ਵਿਵਾਦ ਹੋਇਆ। ਪਰਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹੁਤਾ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਨਿਰਵਾਹ ਰਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਜੱਦੀ ਸੰਪਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੰਗ ਇੱਕ ਵਿਧੇਅਕ (ਕਾਨੂੰਨ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਬੇਲੂਰ ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ ਆਇੰਗਰ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ:

ਇਕ ਹਿੰਦੂ। ਆਦਮੀ ਕਹਿਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ! ਨੂੰ ਹੱਕ ਹੈ... ਕਿ ਉਹ ਜਿੰਨੇ ਚਾਹੇ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਵੇ। ਇਹ ਹੱਕ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਮੈਸੂਰ ਸਰਕਾਰ ਇੱਕ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰੋਗੇ, ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਿਰਵਾਹ ਰਾਸ਼ੀ ਮੰਗ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਪਤੀ ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੈ, ਕੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ?

ਚੰਦਰਾਮਤੀ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ? ਦਮਿਅੰਤੀ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ? ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਰਮ ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੀਤੇ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਖੋਹ ਰਹੇ ਹੋ।²⁵

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਦੀ-ਵਿਆਹ, ਤਲਾਕ, ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਗੋਦ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਵਿਰਾਸਤ ਜਿਹੇ ਮਸਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ। 1955 ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੇ ਤਹਿਤ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਨਾ-ਮੰਨਣਯੋਗ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ; ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ; 15 ਸਾਲ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਕੁੜੀ ਤੇ 18 ਸਾਲ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜ਼ੁਰਮ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। (1978 ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਉਮਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਵਧਾ ਕੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ 18 ਅਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ 21 ਸਾਲ ਐਲਾਨੀ ਗਈ।) 1956 ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰ ਅਧਿਨਿਯਮ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਪਤੀ ਉੱਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕੁਝ ਪੁਸ਼ਟ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਪਤਨੀਆਂ, ਵਿਧਵਾਵਾਂ, ਧੀਆਂ ਅਤੇ ਗੋਦ ਲਈਆ ਧੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। (ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਘਟ ਰਿਹਾ- ਅਤੇ ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਧੀ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।) ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਖੈਰ-ਸਲਾਮਤੀ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਨਿਰਵਾਹ ਰਾਸ਼ੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਦਮ ਵੀ ਚੁੱਕੇ ਗਏ: 1950 ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬਾਲਗ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ- ਔਰਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਰਦ- ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ, ਨੌਕਰੀ, ਵੋਟ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਿਆ।

ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਨਾਲ, ਘਰ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਬਦਲਾਅ ਆਏ ਹਨ- ਨਵੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ, ਨਵੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ, ਨਵੇਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਉੱਭਰੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, 'ਕਾਨੂੰਨ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।'²⁶ ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੁਧਾਰ ਆਏ, ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸੱਜੇਪੱਖੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਕੰਮ-ਚਲਾਉ ਸਮਝੌਤਾ ਸੀ, ਲੈ ਦੇ ਕੇ ਨਾ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ। ਇਸ ਅੰਸ਼ਕ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪਾਸੇ- ਘਰ-ਬਰਾਦਰੀ, ਪਿੰਡ-ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ, ਪੁਲਸ ਥਾਣੇ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ- ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਉਲੰਘਣ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਜੱਜ ਦਾ 1984 ਦਾ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਪੜ੍ਹੋ:

ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਿਆਉਣਾ ਬਹੁਤ ਗਲਤ ਹੈ.... ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਵਿਆਹ ਸੰਸਥਾ, ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਸਭ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਹੋ ਜਾਣਗੇ.... ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨੀਰਸ ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਬੰਧਨ ਉੱਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਤੇ ਝਗੜਾ ਵਧਦਾ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ।²⁷

ਅੱਜ ਵੀ ਤੀਹ-ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਜਦ ਕਦੀ ਟੀਵੀ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਹੱਕਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਵਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ 'ਪਵਿੱਤਰਤਾ' ਦਾ ਮੰਤਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਇਕ ਤੋਂ ਇਕ ਰੂੜੀਵਾਦੀ, ਸੱਜੇਪੱਖੀ ਮਾਹਰ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਤਰਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੇਟਿਆਂ, ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਤ ਮੰਨ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਹਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਨੀਵੀਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਿਥਕ ਜਿਹਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਲਪਨਿਕ ਹੀ ਸਹੀ, ਪਰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਪ੍ਰੇਮੀ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ, ਉਦਾਰ, ਘਰ/ਸਮਾਜ/ਮਾਂ/ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। 'ਭਾਰਤੀ ਨਾਰੀ ਸਦਾ ਹੀ ਕੁਲ ਦੇਵੀ ਰਹੀ ਹੈ.... ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ 1931 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ: 'ਭਾਰਤ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਦਾ ਭਗਤ ਰਿਹਾ ਹੈ।' ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ, 'ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ,' ਔਰਤਾਂ ਨੇ

ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਗੁਆ ਲਿਆ। ਪਰ ਹੁਣ ‘ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਅਤੇ ਸਦਬੁੱਧੀ’ ਦੀ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ, ‘ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਅਸਾਡੀਆਂ ਮਾਤਾਵਾਂ ਇਸ ਉੱਚੇ ਪਦ ਉੱਤੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣਗੀਆਂ।’²⁸

ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕਮਲਾ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ ਅਤੇ ਲੋਲਾ ਕੋਜ਼ੇਰੋਵਸਕਾਇਆ ਇਸ ਮਿੱਠੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਜਲਦ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾ ਆਏ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਵਿਚ ਕਾਰਗਰ ਬਰਾਬਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ-ਸਮਾਜ ਦੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪੂਜਣਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਣਗੀਆਂ।

ਸ਼ੁਕਰੀਆ! ਅਭੈ ਦੂਬੇ ਦਾ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ‘ਓਰੀਜਨਲ’ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ; ਅਸ਼ੋਕ ਵਾਜਪੇਈ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਮਹੇਸ਼ਵਰੀ ਦਾ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਲੇਖ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੱਤਾ; ਬ੍ਰਜੇਸ਼ ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਸ਼ਿਖਾ ਗੁਪਤ ਨੂੰ, ਜਿਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਲੇਖ ਨੂੰ ਟਾਈਪ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ; ਪਤਨੀ ਰੂਬੀ ਅਤੇ ਮਾਂ ਸ੍ਰੀ ਕੁਮਾਰੀ ਪਾਂਡੇ ਨੂੰ- ਜਿਹਨਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲ ਉਠਾਏ ਅਤੇ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜ ਅਧਿਐਨ ਪੀਠ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ (Centre for the Study of Developing Societies, New Delhi) ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ **ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ : ਸਮਾਜ ਸਮਾਜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ** ਦੇ ਅੰਕ, ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2018 ਵਿੱਚੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ।
2. ਫੋਮਿਨਾ, ਖੰਡ 14, ਅੰਕ 17, 17 ਅਗਸਤ 1973, ਜੇਰਲਡਾਈਨ ਫੋਰਬਸ (1999): 227.
3. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ (1947)
4. ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ (1994): 94. ਅਗਲਾ ਹਵਾਲਾ ਇਸੇ ਪੰਨੇ ਤੋਂ ਹੈ। ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਆਤਮਕਥਾ ਦੇ ਛੇ ਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਉਧਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ- I ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ VI ਤੱਕ।
5. ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ (1957)। ‘ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ’ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਿਚ ਵੀ ਉਧਰਿਤ। ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ-I, ‘ਕੇਦਾਰ ਤੋਂ ਰਾਹੁਲ’: 13.
6. ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਲਈ ਦੇਖੋ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਉਹੀ: 23-24. 1957 ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆ ਪਬਲੀਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਬੰਬਈ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਆਤਮਕਥਾ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਵੇਰਵਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਕੱਟਿਆ-ਵੱਢਿਆ ਹੈ। ਘਰ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਔਰਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਵੇਰਵਾ ਬਾਅਦ ਦੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਤੋਂ ਹੀ ਘੱਟ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ।
7. ਐਮ. ਕੇ. ਗਾਂਧੀ (1927/ਮੁੜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 1966)। ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਮੇਰਾ
8. ਬੇਬੀ ਕਾਂਬਲੇ (2008): 87 ਅਤੇ 94. ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਮੇਰਾ
9. ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ (1998/ਪੇਪਰਬੈਕ ਮੁੜ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 2016): 228.
10. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਉਹੀ: 24, ਅੱਗੋਂ, ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੰਨਾ ਸੰਖਿਆ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।
11. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ (1957): 23
12. ਈਗੋਰ ਰਾਹੁਲੋਵਿਚ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ (2001): 297. ਅਗਲੇ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੰਨਾ ਸੰਖਿਆ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।
13. ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ, ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ-II, ਉਹੀ: 280. ਅਗਲੇ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੰਨਾ ਸੰਖਿਆ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।
14. ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ (1940): 280. ਅਗਲੇ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੰਨਾ ਸੰਖਿਆ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।
15. ਈਗੋਰ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ, ਉਹੀ: 299. ਅਗਲੇ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੰਨਾ ਸੰਖਿਆ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।
16. ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਦੇਵੀ, (1956/2012): 97-98, ਅਗਲੇ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੰਨਾ ਸੰਖਿਆ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।
17. ਅਮ੍ਰਿਤ ਰਾਏ (1962/2013): 433, ਅਗਲੇ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੰਨਾ ਸੰਖਿਆ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।
18. ਇੰਦਰਨਾਥ ਮਦਾਨ (1946): 167; ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਮੇਰਾ, ਅਗਲੇ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੰਨਾ ਸੰਖਿਆ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।
19. ਇੰਦਰ ਨਾਥ ਮਦਾਨ, ਉਹੀ;
20. ਅਮ੍ਰਿਤ ਰਾਏ: 174;
21. ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ (1949/1956 ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ/2014): 10. ਅਗਲੇ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੰਨਾ ਸੰਖਿਆ ਮੂਲ ਪਾਠ

ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

22. ਕਮਲਾ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ (1995): 70
23. ਉਹੀ: 84, ਇਸ ਪੈਰ੍ਹੇ ਦੇ ਹੋਰ ਹਵਾਲੇ ਰਾਹੁਲ ਦੀ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚੋਂ, ਖੰਡ ੩: 361 ਅਤੇ 371
24. ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ (1962/1980): 249-50
25. ਦੇਖੋ, ਜਾਨਕੀ ਨਾਇਰ (1996): 210, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ
26. ਫਲੈਵੀਆ ਐਗਨਸ (2012): 39
27. ਨਾਇਰ, ਉਹੀ: 227.
28. ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ (1962): 249.

ਸੰਦਰਭ

- ਅਮ੍ਰਿਤ ਰਾਏ (1962/2013), ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ ਕਲਮ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ, ਹੰਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ।
- ਇੰਦਰਨਾਥ ਮਦਾਨ (1946), ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ: ਐਨ ਇੰਟਰਪਰੀਟੇਸ਼ਨ, ਮਿਨਰਵਾ ਸ਼ਾਪ, ਲਾਹੌਰ।
- ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ (1998/ਪੇਪਰਬੈਕ 2016) ਕਾਗਜ਼ੀ ਹੈ ਪੈਰਹਨ, ਹਿੰਦੀ ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ : ਇਖਤਿਫ਼ਾਰ ਅੰਜੁਮ, ਰਾਜਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
- ਈਗੋਰ ਰਾਹੁਲੋਵਿਚ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ (2001), ‘ਮੇਰੀ ਯਸ਼ੋਧਰਾ ਮਾਂ, ਯੇਲੋਨਾ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ’, ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ: ਜਿਤੋਂਦਰ ਰਘੂਵੰਸ਼ੀ, ਅਭਿਨਵ ਕਦਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਖੰਡ 11, ਅੰਕ 16-17, 2006-07।
- ਐਮ.ਕੇ. ਗਾਂਧੀ (1927/ਮੁੜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 1966) ਐਨ ਆਟੋਬਾਇਗ੍ਰਾਫੀ, ਔਰ ਦ ਸਟੋਰੀ ਆਫ਼ ਮਾਈ ਐਕਸਪੈਰੀਮੈਂਟਸ ਵਿਚ ਟਰੱਥ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਤੋਂ (ਅਨੁ.) ਮਹਾਦੇਵ ਦੇਸਾਈ, ਨਵਜੀਵਨ ਪਬਲੀਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ।
- ਕਮਲਾ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ (1995), ਮਹਾਮਨਵ ਮਹਾਪੰਡਿਤ, ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
- ਜਾਨਕੀ ਨਾਇਰ (1996), ਵੁਮੈਨ ਐਂਡ ਲਾ ਇਨ ਕੋਲੋਨਿਅਲ ਇੰਡੀਆ, ਕਾਲੀ ਫਾਰ ਵੁਮੈਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
- ਜੇਰਲਡਾਇਨ ਫੋਰਬਸ (1999), ਵੁਮੈਨ ਇਨ ਇੰਡੀਆ, ਕੈਮਬ੍ਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਕੈਮਬ੍ਰਿਜ।
- ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ (1962/1980), ‘ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ’, ਅਮ੍ਰਿਤ ਰਾਏ (ਸੰ.), ਵਿਵਿਧ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਖੰਡ 3, ਹੰਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ।
- ਫਲੈਵੀਆ ਐਗਨਸ (2012), ‘ਫ਼ਾਮ ਸ਼ਾਹ ਬਾਨੋ ਟੂ ਕੌਸਰ ਬਾਨੋ: ਕੰਟੈਕਸਟਚੁਲਾਇਜ਼ਿੰਗ ਦ ‘ਮੁਸਲਿਮ ਵੁਮੈਨ’ ਵਿਦਿਨ ਅ ਕਮਿਯੂਨਲਾਇਜ਼ਡ ਪਾਲਿਟੀ, ਏਨੀਆ ਲੂਬਾ ਅਤੇ ਰਿਟੀ ਲੁਕੋਜ਼ (ਸੰ.) ਸਾਊਥ ਏਸ਼ੀਅਨ ਫੈਮਿਨਿਜ਼ਮਜ਼, ਡਿਊਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਡਰਹਮ।
- ਬੇਬੀ ਕਾਂਬਲੇ (2008), ਦ ਪ੍ਰੀਜਨਸ ਵੀ ਬ੍ਰੇਕ, ਮਰਾਠੀ ਰਚਨਾ, ਜਿਨਾ ਆਮਚਾ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ: ਮਾਇਆ ਪੰਡਿਤ, ਓਰੀਐਂਟ ਲੌਂਗਮੈਨ, ਚੇਨਈ।
- ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ (1947), ਆਤਮਕਥਾ, ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਸਾਰ, ਅਜੰਤਾ, ਦਿੱਲੀ।
- _____ (1957), ਆਟੋਬਾਇਗ੍ਰਾਫੀ, ਏਸ਼ੀਆ ਪਬਲੀਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਬੰਬਈ।
- ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ (1940), ਜੀਨੋ ਕੇ ਲੀਏ, ਕਿਤਾਬ ਮਹਿਲ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਨ 1948 ਅਤੇ ਮੁੜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 2016।
- _____ (1949/1956 ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਨ/2014) ਘੁਮੱਕਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਕਿਤਾਬ ਮਹਿਲ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ।
- _____ (1957) ਕਨੈਲਾ ਕੀ ਕਥਾ, ਕਿਤਾਬ ਮਹਿਲ ਏਜੰਸੀਜ਼, ਅਜੰਤਾ, (2015)
- _____ (1994), ਰਾਹੁਲ ਵਾਂਗਮਯ ਖੰਡ 1 ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ, ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, I ਤੋਂ VI ਤੱਕ।
- ਸ਼ਿਵਰਾਣੀ ਦੇਵੀ (1956/2012) ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ ਘਰ ਮੇਂ, ਆਤਮਰਾਮ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

ਪਵਨ ਟਿੱਬਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਵੇਂ ਪੂਰ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਮੰਟੋ ਦੀ ਪੁਸਤਕ **ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰ** (ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ, ਉਰਦੂ ਤੋਂ), **ਦੋਜ਼ਖਨਾਮਾ** (ਰਬੀਸ਼ੰਕਰ ਬਲ, ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ), **ਕਬਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵੇ ਹੂ** (ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਇਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਨਏ ਭਾਰਤ ਕੇ ਨਏ ਨੇਤਾ); ਮੰਟੋ ਸੰਪੂਰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ **ਮੰਟੋਨਾਮਾ** ਦੇ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚ ਮੰਟੋ ਦੇ ਸਾਰੇ ਡਰਾਮੇ ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਿਤੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ **ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ** ਪੁਸਤਕ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ) ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਥਾਨ, ਮੈਸੂਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਅਧੀਨ ਹੈ।

ਪੁੱਛਣੇ ਹੀ ਪੈਣਗੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਵਾਲ

-ਐਰਿਕ ਹਾਬਸਬਾਮ

ਅਨੁ. ਨਿਰਮਲਜੀਤ

ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ 1883 ਵਿੱਚ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਇੱਕ ਅਸਫਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਨੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੂਸ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ 'ਤੇ ਤਾਂ ਅਸਰ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਇੱਕ ਅੰਦੋਲਨ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ 1883 ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਜਬਰਦਸਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਕੈਪੀਟਲ ਦਾ ਵੀ ਉਹ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਖਾਸ ਤਰੱਕੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਤਲਖੀ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ: 'ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ!' ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ 1848 ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਰਾਜਸੀ ਯਤਨ ਪਹਿਲਾ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ (1864-73) ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਵੇਲੇ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਜਲਾਵਤਨੀ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਓਥੋਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜਾਂ ਬੌਧਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਖਾਸ ਮੁਕਾਮ ਨਹੀਂ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਅਸਧਾਰਨ ਕਾਮਯਾਬੀ : ਪਰ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਅਸਧਾਰਨ ਕਾਮਯਾਬੀ ਮਿਲੀ! ਪੱਚੀ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਬਣੀਆਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਦੱਸਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ 15 ਤੋਂ 47 ਫੀਸਦੀ ਤੱਕ ਵੋਟਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰ ਰਹੀਆਂ

ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਚੋਣਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਪਵਾਦ ਸੀ ਤਾਂ ਬਰਤਾਨੀਆ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਾਰਟੀਆਂ 1918 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਰਫ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ ਸਗੋਂ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਈਆਂ। ਫ਼ਾਸ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੱਕ ਹਾਲਾਤ ਇੰਜ ਹੀ ਰਹੇ। ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਉਤਾਵਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਮੂਹ ਬਣਾ ਲਏ।

ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ 70 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਅਬਾਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਹਕੂਮਤਾਂ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਹਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਲ 2007 ਤੱਕ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ 20 ਫ਼ੀਸਦੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸ਼ਾਸਕ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਮਾਮੂਲੀ ਅਪਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਜੇ ਕਿਸੇ ਚਿੰਤਕ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਛੱਡੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਮਾਰਕਸ ਹੈ।

ਤੁਸੀਂ ਲੰਡਨ ਦੇ ਹਾਈਗੇਟ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾਓ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੋਗੇ ਕਿ ਓਥੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਸਪੈਂਸਰ ਹਨ। ਮਤਲਬ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਹਰਬਰਟ ਸਪੈਂਸਰ। ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਦਫ਼ਨ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਹਰਬਰਟ ਸਪੈਂਸਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਅਰਸਤੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਦਕਿ ਮਾਰਕਸ ਤਾਂ ਹੈਂਪਸਟੈਂਡ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਪੈਸਿਆਂ 'ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਸਪੈਂਸਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਤੱਕ ਨਹੀਂ। ਜਦਕਿ ਜਾਪਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਕਬਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਤੀਰਥ ਵਾਂਗ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਲਾਵਤਨੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਇਰਾਨੀ ਅਤੇ ਇਰਾਕੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੋਕ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਕਬਰ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਹੇਠ ਦਫ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਲਈ ਵਿਚਾਰਕ : ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਜਨ-ਅਧਾਰਿਤ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਚੀ ਵੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੈਨਿਨਵਾਦ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀਆਂ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੀਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ। ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਨੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਇਕੋ ਇਕ ਸੱਚਾ ਵਾਰਸ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖੁਰਸ਼ਚੇਵ ਦੁਆਰਾ 1956 ਵਿੱਚ ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਜਾਂ ਇਥੇ-ਉਥੇ ਕੁਝ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਪੈਰ ਜਮਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੈਨਿਨਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਟੁੱਟ ਕੇ ਵੱਖ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਹੈ ਮਾਰਕਸ ਹੁਣ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸੋਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ/ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਉਸ ਨੂੰ 'ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੂੜੇਦਾਨ' ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਾਰਕਸ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਬੀਬੀਸੀ ਦੁਆਰਾ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਲੋਕ-ਮੱਤ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੇ ਮਾਰਕਸ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਰਵੇਖਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਰ ਅੱਜ ਵੀ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਗੂਗਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਖੋ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾਰਵਿਨ ਅਤੇ ਆਇਨਸਟਾਇਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਪਰ ਐਡਮ ਸਮਿੱਥ ਅਤੇ ਫ੍ਰਾਇਡ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ।

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੇ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਤੱਕ ਲੋਕ

ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਲੈਨਿਨਵਾਦ ਅਤੇ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲੈਨਿਨਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੇ ਰਾਜਕੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮਾਰਕਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਬਾਰੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਕਹੇ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ ਕਾਰਨ ਹਾਲੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਮਾਅਰਕੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 1990 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਜੋ ਸਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ, ਉਹ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਰਕਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਕ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ 1998 ਵਿੱਚ ਇਸ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਕਿਤਾਬਚੇ ਦੀ 150ਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇਗੰਢ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ। ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ 1998 ਵਿਸ਼ਵ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਵਾਲਾ ਸਾਲ ਸੀ। ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਨਾ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਨੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਏਨੇ ਹਤਾਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇਗੰਢ ਮੌਕੇ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਯੂਨਾਈਟਡ ਏਅਰਲਾਈਨਸ ਦੀ ਫ਼ਲਾਇਟ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ 80 ਫ਼ੀਸਦੀ ਪਾਠਕ ਅਮਰੀਕੀ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਮੁਸਾਫਿਰ ਹਨ। ਪਰ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲੇਖ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਜਦ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਲੰਚ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਮਰੀਕੀ ਖਰਬਪਤੀ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਜਾਰਜ ਸੋਰੋਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਮਾਰਕਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੋਰੋਸ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਬਹਿਸ ਵਿੱਚ ਉਲਝਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਗੋਲਮੋਲ ਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਤਪਾਕ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੇ 'ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜੋ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਸਾਨੂੰ ਗੌਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ' ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੌਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਮਾਰਕਸ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵੀ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਲੇਖਕ ਕਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੈਕਸ ਅਟਾਲੀ ਦਾ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਕੋਲ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਅਤੇ ਵੱਖਰਾ ਸਮਾਜ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਜ ਮਾਰਕਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਅਕਤੂਬਰ 2008 ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਦੇ ਫਾਈਨੈਂਸ਼ਿਅਲ ਟਾਇਮਸ ਨੇ ਕੈਪੀਟਲਿਜ਼ਮ ਇਨ ਕਨਵਲਸ਼ਨ (ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਖਲਬਲੀ) ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇੱਕ ਖਬਰ ਛਾਪੀ ਸੀ। ਤਦ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵ ਪੂੰਜੀਵਾਦ 1930 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਵਿਘਟਨ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਾਰਕਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣਗੇ।

ਤਿੰਨ ਤੱਥ : ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤੱਥ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਖੇਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਏਜੰਡੇ 'ਤੇ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਏਜੰਡੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਤਲਬ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੀ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਤਰ ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਂਤ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼। ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੀ ਬਾਕੀ ਬਚੀ ਦੁਨੀਆ। ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਤੱਥ ਤੋਂ ਹੀ ਦੂਜਾ ਤੱਥ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਖੇਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਵਿਰਾਸਤ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਰਾਸਤ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ 1917 ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਭਰੇ ਇੱਕ ਤੀਸਰੇ ਤੱਥ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ।

ਇਹ ਸੀ ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਬੁਰਜੂਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਜੋ 1914 ਅਤੇ 1940 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ 'ਏਜ ਆਫ ਕੈਟਸਟਰੋਫ' (ਮਹਾਂਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਯੁੱਗ) ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਟ ਏਨਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਕੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਫੇਰ ਕਦੇ ਸੰਭਲ ਵੀ ਸਕੇਗਾ? ਅਤੇ ਕੀ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਲਵੇਗੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗ਼ੈਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜੋਸਫ ਸ਼ੁਮਪੀਟਰ ਨੇ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ?

ਪਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਉਸ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਅਸਰ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਕਲਪ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਉਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਿਹਾ। 1929 ਅਤੇ 1960 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੋਵੀਅਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਹਵਾ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਸਾਲ ਤਾਂ ਉੱਟ-ਪਟਾਂਗ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਜਦ ਬਣਾਉਣੀ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਛੱਡਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ 1960 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈ।

ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਸਾਡਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਖੁਦ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਸੋਧਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ 1890 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਪਹਿਲੇ ਬੌਧਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਬਣੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੋਧਵਾਦ, ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਉੱਪਰ। ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਇਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਮਾਰਕਸ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਏਂਗਲਜ਼ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਰਚਾ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਾਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਲੇਖਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਾਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਰਚਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਤਾਂ 1914 ਤੋਂ 1918 ਦੀ ਯੁੱਧਕਾਲੀਨ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਰਥ-ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਜਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਭਰੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਕਸ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਤਾਂ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਤਪਾਦਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੱਧ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਧੇਰੇ ਉਤਮ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਆਪਣੀ ਵਿਕਾਸ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦਾ ਟਕਰਾਅ ਦੋਵਾਂ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਉਤਪਾਦਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਓਨਾ ਵਧਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਉਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਾਧੇ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਵਿਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦੇਰ-ਸਵੇਰ ਬੇਮੇਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਬਚਾਅ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨਹੀਂ ਤੈਅ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅਰਥ ਅਵਸਥਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇੰਜ 'ਸਮਾਜਵਾਦ' ਦਾ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਰਥ-

ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਮਿਟ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ 'ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਯੋਜਿਤ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ' ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁੜ ਬਹਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਉਹ ਰੂਪ ਸੀ ਰਾਜਕੀ ਮਾਲਕੀ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਾਲੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦਾ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਮਾਜਵਾਦ : ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਉਹ ਮਾਡਲ ਆਖਿਰ ਕਿੰਨਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੀ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਲੋਕਤੰਤਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ? ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਰ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਮਾਜ ਦੀ ਠੋਸ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਭਰੇਗੀ ਅਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸਧਾਰਨ ਜਿਹੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਰਮਨ ਜਨਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਗੋਥਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ। ਪਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਏਨਾ ਹੀ ਜਾਨਣਾ ਬਹੁਤ ਸੀ ਕਿ ਲੇਬਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ 'ਖੰਡ 4' ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ 'ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮਾਲਕੀ' ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸਾਂਝੀ ਮਾਲਕੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕਿੰਨੀ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗ਼ੈਰ-ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਇਤਾਲਵੀ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀ ਐਨਰਿਕੋ ਬੈਰੋਨੋ ਨੇ 1960 ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿੱਜੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਦਾ ਮਸਲਾ ਵਿਹਾਰਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਉੱਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ ਕਿਸੇ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਤਾਂ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਸੀ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੁਆਰਾ ਸੁਝਾਈ ਗਈ ਕੋਈ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਸੀ।

ਸਮਾਜਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ 'ਯੋਜਨਾਕਾਰੀ' ਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਮਗਰੋਂ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਜਦ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਜੁਗਾੜ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੰਮ ਲਿਓਂਤੋਫ਼ੇ ਦੇ ਇਨਪੁੱਟ- ਆਊਟਪੁੱਟ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਰਗੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੰਬੰਧਤ ਅੰਕੜੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੰਮ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦੀਆਂ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁਗਾੜ ਕਰਕੇ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਰਮਨ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਕੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਬਿਜਲੀ

ਉਦਯੋਗ ਵੱਲ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਲੈਨਿਨ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਰਮਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਐਗਜ਼ੀਕਿਊਟਿਵ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਹਮਦਰਦ ਲੋਕਾਂ ਨੇ।

ਯੁੱਧਕਾਲੀਨ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਸੋਵੀਅਤ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਾਡਲ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਟੀਚੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੈਅ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਸਲਨ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਕਰਨਾ। ਯੁੱਧ ਜਿੱਤਣਾ। ਪਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਬਣਾਉਣਾ। ਜਾਂ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਚੰਨ ਉੱਤੇ ਭੇਜਣਾ। ਫਿਰ ਸਾਧਨ ਦੇ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਾਗਤ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਵੱਧ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਸਮਾਜਕ ਲੋਕਤੰਤਰ : ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਤੈਅ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਸੁਧਾਰੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਪਰ ਸੋਵੀਅਤ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਰਅਸਲ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਇਸ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਉਸ ਨੇ 1960 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਉਸ ਦੁਵਿਧਾ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕੀ ਜੋ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਫਰਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫਿੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕੀਤੀ। ਸਮਾਜਕ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਮਿਸ਼ਰਤ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਘੜ ਕੇ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਮਾਜਕ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਰਹੀਆਂ।

ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਗ਼ੈਰ-ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਸਲਨ ਫੇਬੀਅਨ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਿਡਨੇ ਅਤੇ ਬਿਟ੍ਰਾਇਸ ਵੈਬ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਿਆਸ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਲੜੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਲਟਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇਗਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਕੁਲ ਜਮਾਂ ਨਤੀਜਾ ਹੋਵੇਗਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਕੰਮਕਾਜ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ 'ਸੋਧਵਾਦੀ' ਐਡਵਰਡ ਬਰਨਸਟੀਨ ਨੇ ਇਸ ਮਸਲੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਿੱਧਾ ਜਿਹਾ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਟੀਚੇ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਹਾਰਕ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਪਿੱਛੋਂ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਗਈਆਂ ਤਮਾਮ ਸਮਾਜਕ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਚੱਲਣ ਦਿੱਤਾ ਬਜ਼ਰਤੇ ਉਹ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਵੇ। ਇਸ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਐਂਥਨੀ ਕ੍ਰੋਸਲੈਂਡ ਨੇ ਨੋਚਰ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਲਿਜ਼ਮ (1956) ਵਿੱਚ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ 1945 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਸਮਰੱਥ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ ਉਦਮ ਹੁਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਦੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਕੰਮ ਹੈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਧਨ-ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡ। ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਸਭ ਮਾਰਕਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਗਾਂਹ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਬਜ਼ਾਰ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਮੰਨਣ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਵੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਵਾਲੇ ਉੱਦਮਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਨਵ-ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਹਾਲ-ਫਿਲਾਲ ਦੀ ਬਹਿਸ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਬਹਿਸ ਟਿਕੀ ਹੈ ਲੈਸੇਜ ਫੇਅਰ ਦੇ

ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਵਿਵੇਕ ਪਤਨ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ 1970 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਹੀ ਚੱਲਦੇ ਆ ਰਹੇ ਯਤਨਾਂ ਉੱਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਸੱਤਾ ਨੂੰ ਲਾਭਕਾਰੀ ਉੱਦਮਾਂ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਜਾਂ ਨੇਮਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਆਪ ਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਧਨ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਮਿਸਾਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਕਿਸੇ ਵਿਕਸਿਤ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਹ ਬਜ਼ਾਰਵਾਦੀ ਰੂੜੀਵਾਦ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਐਡਮ ਸਮਿੱਥ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਐਡਮ ਸਮਿੱਥ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਟ-ਪਟਾਂਗ ਬਣਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਵਿਚ ਬੋਲਸ਼ੇਵਿਕਾਂ ਨੇ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਕੀ ਆਯੋਜਿਤ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਫਰਮਾਨ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਜਬਰਦਸਤ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤਾਕਤ : ਫਿਲਹਾਲ ਕੇਂਦਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਯੋਜਿਤ ਰਾਜਕੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਹੁਣ ਗਾਇਬ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਆਸ ਵੀ ਹੁਣ ਅਸਤ-ਵਿਅਸਤ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸੋ, ਸਮਾਜਵਾਦ ਉੱਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬਹਿਸਾਂ ਵੀ ਹੁਣ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਬਹਿਸਾਂ ਤਾਂ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤਿੰਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਤਾਕਤ ਬਣੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਚਿੰਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਹਿ-ਸੰਸਥਾਪਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਦੋ ਹੋਰ ਸਹਿ-ਸੰਸਥਾਪਕ ਹਨ ਦੁਰਖੀਮ ਅਤੇ ਮੈਕਸ ਵੈਬਰ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਮਹੱਤਤਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਲਹਾਲ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸਥਾਈ ਪੱਧਤੀ ਦੱਸਣ ਦੀ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਸਮਝ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਖੁਦ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਜਾਣਾ, ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਬਰਕਰਾਰ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ : ਫਿਲਹਾਲ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਕੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਹੈ? ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਸੋਵੀਅਤ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਾਡਲ ਤਾਂ ਹੁਣ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਉਹ ਇਕਮਾਤਰ ਯਤਨ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦੇ ਸਕਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋਕਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਵੀ ਘੱਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਸੁਧਾਰਾਂ ਲਈ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਜ਼ਾਰਵਾਦੀ ਰੂੜੀਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਆਰਥਿਕ ਗ਼ੈਰ-ਬਰਾਬਰੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਦਾ ਚੱਕਰ ਤਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਚਰਿੱਤਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਸੰਕਟ ਦਾ ਤੱਤ ਫੇਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸੰਕਟ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਜੋ 1930 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ।

ਸਾਡੀ ਉਤਪਾਦਨ ਸਮਰੱਥਾ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਘਾਟੇ ਅਤੇ ਤੰਗਹਾਲੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਹੀ ਲਏ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਹੈ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਸੋਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਉਸ ਘੇਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੀ ਪਈ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪੱਛਮ ਦੇ ਅਮੀਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਉੱਥੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਸਮਾਜ 1945 ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ 20 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਉੱਭਰ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਕਪੜੇ, ਆਵਾਸ, ਆਮਦਨ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜ਼ੋਖਮ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਟੀਚਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਹੁਣ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਤੀਜੀ ਘਟਨਾ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਵਿਸਥਾਰ ਨੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਬੇਲਗਾਮ ਵੱਧਦੇ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣਾ ਹੁਣ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਹੋ ਰਹੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪਲਟਣਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਰਨਾ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਬਜ਼ਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਧਦਾ ਰਹੇ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਕਿਸ ਦਾ ਵਾਰ ਕਿਸ ਲਈ ਮਾਰੂ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਵਿਆਪਕਤਾ : ਸੋ, ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖੀਏ? ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਜਾਂ ਪੂਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਲਈ ਵਿਚਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ? ਬੇਸ਼ੱਕ! ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ? ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ? ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ? ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ। ਪਰ ਅਟਾਲੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਵਿਆਪਕਤਾ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਅਨੁਸਾਸ਼ਨੀ (inter-disciplinary) ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਪਕਤਾ ਸਭ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਟਾਲੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਮਾਰਕਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਮਾਰਕਸ ਪਹਿਲਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜੋ ਇੱਕ ਵੇਲੇ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਹੁਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਯੋਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਕੋਈ ਮੁਕੰਮਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਹੁਣ ਪੱਥਰ ਦੀ ਲਕੀਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਢੰਗ ਬਣਾਉਣਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਮਾਰਕਸ ਵੀ ਨਿਰੁੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਖਾਰਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਹੀ' ਅਤੇ 'ਗ਼ਲਤ' ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦਾ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਤੌਰ ਤਰੀਕਾ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਝਦਾਰੀ ਵੀ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਖੁਦ ਮਾਰਕਸ ਨਾਲ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆ ਅਤੇ ਨੀਦਰਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਪੇਂਡੂ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜਵਾਦ ਉਭਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਉਤਸਕੀ ਅਤੇ ਬਰਨਸਟੀਨ ਵੀ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਓਨੇ ਹੀ (ਤੁਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ ਓਨੇ ਹੀ ਛੋਟੇ) ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਜਿੰਨੇ ਕਿ

ਪਲੈਖਾਨੋਵ ਅਤੇ ਲੈਨਿਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਸੱਚੇ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰਲੀਕਰਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗ਼ਲਤ ਬਿਆਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰਚਨਾ ਕੈਪੀਟਲ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਰੂਸੀਆਂ ਨੇ। ਸਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਰਾਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਉਹਨਾਂ ਵਰਗਾ ਦੇਸ਼ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਰਗਾ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਪਿਛੜੇਪਨ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵੱਲ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰਕਸ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਠੀਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਰੂਸ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਕਮਿਊਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਧਾਰਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਸੀ।

ਸੋਵੀਅਤ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗਈ ਗੱਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਸੋਚਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਗੱਲ ਸੀ। ਰੂਸ ਏਨਾ ਪਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੋਹੜ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਲੈਖਾਨੋਵ ਨੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਵਜੋਂ ਕਿਹਾ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ‘ਸੁਰਖ ਚੀਨੀ ਸਮਾਜ ਸਾਮਰਾਜ ਹੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ’! 1917 ਵਿੱਚ ਰੂਸ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਸਹਿਤ ਸਾਰੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਰਾਏ ਇਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 1890 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ‘ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ’ ਨੇ ਅਟਾਲੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਵਧਦਾ-ਫੁਲਦਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਸਵਾਲ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਾਰਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੋਈ ਉਦਾਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ : ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਹੀ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਬੇਰੋਕ ਵਿਸ਼ਵੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ। ਉਸ ਸਾਰੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੁਦ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ। ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ, ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਅਸਥਾਈ ਨਿਪਟਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਹੀਣ ਦੌਰ, ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਬਦਲਾਅ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਜ਼ਰੀਏ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਸ਼ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਧਦੇ ਆਰਥਿਕ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ।

ਮਾਓ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਨਵਾਂ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਇਹ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਦਲਾਅ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਮਪੀਟਰ ਨੇ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਕਰਕੇ ‘ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਖਾਤਮਾ’ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇਂਦਰੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਤੱਕ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਸ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਜਾਣਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਟਾਲੀ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਇਹੋ ਮਤਲਬ ਸੀ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ਇਹ ਤੈਅ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰ ਜਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੱਸ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋਣਗੇ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਸੰਭਵ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਵਰਗ। ‘ਹੜੱਪਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੜੱਪ ਲੈਣ ਦੁਆਰਾ’ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅੰਤ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਇਹ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ

ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਦੂਜੀਆਂ ਪੂਰਵ-ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਹ ਇਸ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ ਕਿ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਅਬਾਦੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਹੱਥੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੋਣਗੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਮੱਧਕਾਲ ਲਈ ਤਾਂ ਸਹੀ ਸੀ ਪਰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਹ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ।

ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਨੇ 1840 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਆਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕੰਗਾਲੀਕਰਨ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਬਣਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪੂਰੀ ਤਰਾ ਗ਼ਰੀਬ ਨਹੀਂ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਨਿਰੀਖਕ ਨੇ 1900 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਸੋਸ਼ਲ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਟਿਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਾਮਰੇਡ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੇ ਲੋਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਸੰਮੇਲਨ ਪੱਕੇ ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਸੰਮੇਲਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਅਤੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗ਼ੈਰ-ਬਰਾਬਰੀ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਨੇ 'ਹੜੱਪਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੜੱਪ ਲੈਣਾ' ਕਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਲਈ ਉਮੀਦਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।

ਤੀਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੇਤੂ ਜਾਨ ਹਿੱਕਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ:

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਧਾਰਨ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਢਾਂਚੇ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸੋਧੇ ਹੋਏ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਪਲਬਧ ਬਦਲਵੇਂ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੌਜੂਦ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹੱਲ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰਿਆਂ ਨੇ ਜੇਕਰ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਦੁਆਰਾ ਉਠਾਏ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣੇ ਹੀ ਹੋਣਗੇ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਜਵਾਬਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਜੋ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਤਮਾਮ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

•••

(ਇਹ ਲੇਖ ਮਾਰਚ 2007 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਦੇ ਉਸ ਰੀਡਿੰਗ ਹਾਲ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਦੂਰ ਆਯੋਜਿਤ ਪੁਸਤਕ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਭਾਸ਼ਣ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਹਿੰਦੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਫ਼ਿਲਹਾਲ ਦੇ ਜਨਵਰੀ 2023 ਵਿੱਚੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।)

ਨਿਰਮਲਜੀਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਉਸਦੀ **ਤਿੱਬਤ ਵਿਚ ਸਵ ਸਾਲ** (ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਯਨ); **ਪਹਿਲਾ ਨਕਸਲੀ: ਕਾਨੂ ਸਨਿਆਲ ਦੀ ਜੀਵਨੀ** (ਬੱਪਾਦਿੱਤਾ ਪੌਲ); **ਮੰਟੋਨਾਮਾ** (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਮੰਟੋ ਦੇ ਸਾਰੇ ਡਰਾਮੇ ਉਰਦੂ ਤੋਂ); **ਕਬਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵੇ ਹੂ** (ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਿਆਯਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਨਏ ਭਾਰਤ ਕੇ ਨਏ ਨੇਤਾ); ਅਭਯ ਦੂਬੇ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ **ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਨਸਲੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਮੇਮ ਦਾ ਪਿੰਡ ਗੋਡਸੇ ਦੀ ਗਲੀ** (ਉਰਮੀਲੇਸ਼) ਆਦਿ ਅਨੁਵਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਰਜ ਛਪ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਦਰਦ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ

ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ • ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਪੀਰੂਵਾਲੇ ਵਿਚ ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ ਸਰਦਾਰ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚੌਧਰੀ ਚਰਾਗਦੀਨ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਨਿੱਘ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਇਕ ਖੂਹ 'ਤੇ ਦੋ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਵਹਿਣਾ ਬਕਮਾਲ ਸੀ। ਤੂਤ ਦੇ ਰੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸ਼ਖਾਵਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ 'ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ' ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰਕੂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਤੂਤ ਹੀ ਛਾਂਗ ਧਰਿਆ। ਲੁੱਟ ਦੇ ਤੇਸਿਆਂ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਤਹਿਤ ਛਿੱਲ ਮਾਰਿਆ। ਸੁਆਰਥੀ ਕੀ ਜਾਨਣ ? ਕਿ ਛਿੱਲੇ ਰੁੱਖ ਤੋਂ ਹਰਿਆਵਲ ਗਵਾਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਐਵੇਂ ਵਹਿਮ ਸੀ ਪਾਣੀ ਤੇ ਲਕੀਰ ਨਹੀਂ ਖਿੱਚੀ ਜਾਂਦੀ, ਵੰਡਣ ਵਾਲਿਆਂ ਧਰਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਵੀ ਵੰਡ ਮਾਰੇ। ਇਕੋ ਖੂਹ 'ਚੋਂ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ

ਘੜੇ ਭਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਆਖ਼ਿਰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾ ਲਈਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਭੋਇੰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੰਗਤ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਲਗਾਨ ਤੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਮਾਮਲਾ ਉਗਰਾਹਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਅਹੁਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਕਾਵਾਂ ਦੇ ਆਲੂਣਿਆਂ ਵਿਚ ਪਲ ਰਹੇ ਕੋਇਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਬੋਲੀ ਹੀ ਬੋਲਦੀ ਸੀ: 'ਭਾਈ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨੰਬਰਦਾਰ, ਸਫ਼ੈਦਪੋਸ਼ ਬਣਾਏ ਈ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਨੇ।' ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਤੀਜਨ ਭਾਈਚਾਰਕ ਮੋਹ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਢਿੱਲੀਆਂ ਪੈਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਲਗਾਨ ਦੀ ਨਕਦ ਅਦਾਇਗੀ ਅਮਰ ਵੇਲ ਵਾਂਗ ਬਹਿਲਾਰੇ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਲੈ ਬੈਠੀ। ਵਾਰੀ ਦੇ ਬੁਖਾਰ ਵਰਗੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾ ਚੜ੍ਹਾਅ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ 'ਚੋਂ ਸਾਹ ਸਤ ਚੂਸ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਹਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਈ। ਮਕੜੀ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰੇ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਬੁਣੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਕਿਸਾਨ ਸਾਧਨਹੀਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਜਬੂਰਨ ਕਿਸਾਨ ਭੋਏਂ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਦੇ ਗੁੜ ਵਾਂਗ ਭੋਰ-ਭੋਰ ਕੇ ਖਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ

ਵਰਤਾਰੇ ਅੰਦਰ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਮੁਜ਼ਾਰਾ ਬਣਦਿਆਂ ਦੇਰ ਨਾ ਲਗਦੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਹਲ ਵਾਹਕ ਨੂੰ ਮਾਲਕੀ ਬਖਸ਼ੀ ਸੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਝਪਟ ਲਿਆ। ਹਕੂਮਤ ਦੁਆਰਾ ਨਹਿਰੀ ਬਸਤੀਆਂ ਆਬਾਦ ਕਰਕੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਰਜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਲਦਾਂ ਦੀਆਂ ਟੱਲੀਆਂ ਸੰਗ ਹੀਰ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਰਤੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਦੀਆਂ ਝੁਰੜੀਆਂ ਨੇ ਮੱਲ ਲਿਆ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਹਰ ਲੋਹੜੀ ਭੁੱਗਾ ਬਾਲ ਕੇ 'ਤਿਲ ਸੜੇ ਪਾਪ ਝੜੇ' ਦੇ ਬੋਲ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਬਾਬਾ ਵੈਦ

ਰੋਗੀਆਂ ਦਾ ਬਣ ਕੇ ਨਾ ਬਹੁਤਿਆ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤੇ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਜੋਕਾਂ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਰਤੀ ਦਾ ਖੂਨ ਪੀਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਅਜਿਹੇ 'ਚ ਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਪਰਾਗਾ ਕਿਸ ਨੇ ਭੁੰਨਣਾ ਸੀ ? ਪੁਰੇ ਦੀ 'ਵਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚੀਸਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਲਾਲੇ ਮਲਿਕ ਭਾਗੋ ਅੱਗੇ ਬੇਵੱਸ ਸੀ। ਪਾਪ ਦੇ ਝੱਖੜ ਨੇ ਅਣਗਿਣਤ ਆਸਾਂ ਦੇ ਦੀਵੇ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤੇ। ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਡਿੱਗਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਕਿਸਾਨੀ ਚਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਛ ਲੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। “ਕਣਕ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹ! ਡੂਢ ਰੁਪਈਏ ਮਣ ਵਿਕਦੀ ਏ ਪਈ, ਤਾਂ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਬਾਗ਼ ਕਿਥੋਂ ਲੋਏ ਨੇ। ਅੱਲਾਹ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਮੰਗ, ਇਹ ਤੂਤ ਈ ਬਚੇ ਰਹਿਣ।”²

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਹਰ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ ਅਕਾਲੀ ਤਾਸ਼ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ 'ਚੋਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੋਲੇ ਗੁਲਾਮਾਂ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (ਤਾਜ) ਦੀ ਸ਼ਹਿ 'ਤੇ ਬੇਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਯੱਕਾ (ਏਕੇ) ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।³ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵੰਡੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤਹਿਤ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪਣਪਣਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖੇਤਰੀ, ਜਾਤੀ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਦੁੱਕੀਆਂ ਤਿੱਕੀਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਸ 'ਚ ਲੜਨ ਜੋਗੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸੀ। ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਹੁਗੀ ਨਾ ਚੜ੍ਹਨ ਦਿੱਤਾ। ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਝੰਡੇ ਵਿਚਲੇ ਤਿੰਨ ਰੰਗ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।⁴ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਸਮਾਜਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਥਾਂ ਗੋਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰਾਸ ਆਈਆਂ। ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਗ਼ਦਾਰ ਮਾਰ ਗਏ।⁵ ਬਾਬੇ ਅਕਾਲੀ ਦੀ ਦੁਖਦੀ ਰਗ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।⁶ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਅਜਬ ਦਾਸਤਾਨ ਸੀ: ‘ਦੇਸ਼ੋਂ ਪੈਣ ਪੱਕੇ ਬਾਹਰ ਮਿਲੇ ਢੋਈ ਨਾ। ਸਾਡਾ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਕੋਈ ਨਾ’। ਨਾ ਕੈਨੇਡਾ ਉੱਤਰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਨਾ ਬਜਬਜ ਘਾਟ। ਸਰਕਾਰੀ ਪਿੱਠੂਆਂ ਨੇ ਅਸਿੱਖ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆਂ ਰਤਾ ਦੇਰ ਨਾ ਲਾਈ।⁷ ਬਾਬੇ ਅਕਾਲੀ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਗਰਮਾਉਂਦੀ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਗ਼ਦਰ ਤੋਂ 1947 ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੋਲ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਪੀਰੂਵਾਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਬਸੰਤੀ ਚੋਲਾ ਰੰਗਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਬਾਬੇ ਅਕਾਲੀ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਮੰਦ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ: ‘ਪਹਿਲਾ ਖੱਦਰ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਗ਼ਰੀਬ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਖੱਦਰ-ਧਾਰੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ’।⁸ ਪਰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੇਂਡੂ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਜੰਮ ਨਾ ਸਕੀ। ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੋਲ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, “ਉਹ ਬਾਬਾ ਕਾਲੀਆ ! ਭਾਵੇਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਕਿੰਨੀਆਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰੇ, ਕਿੰਨੀਆਂ ਲਿਲਕੜੀਆਂ ਲਵੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੋਲੇ ਪੈਰੀਂ ਨਹੀਂ ਓਂ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਚੰਬੜੇ ਹੋਏ ਜਿੰਨ ਮਿਰਚਾਂ ਦੀ ਪੂਣੀ ਦਿੱਤਿਆਂ ਈ ਨਿਕਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਵੇਖ ਲਈਂ ਤੂੰ।”⁹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅਹਿੰਸਕ ਰਹਿਣ ਬਾਬਤ ਸੰਦੇਹ ਵੀ ਸੀ।¹⁰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ 'ਤੇ ਝਾਤ ਪਾਉਂਦੇ ਬਾਬੇ ਅਕਾਲੀ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਸਵਾਲ ਸੀ, ‘ਜੱਟ ਨੇ ਸ਼ੈਦ’।¹¹ ਹੈਟ ਤੇ ਪੱਗ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੁੱਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ ਓੜ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ 'ਚੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀਰ ਬੈਰਾਗੀ ਹੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਡੱਗੇ 'ਤੇ ਧਮਾਲਾਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰੀਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਿਰ ਮਿੱਟੀ ਪਾਈ। ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬੇ ਅਕਾਲੀ ਦੇ ਬੋਲ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਮਾਹੌਲ ਅੰਦਰ ਮੁੜ ਇਕਜੁਟਤਾ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ: ‘ਰਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਸਿੰਘ ਨਾ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਨਾ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗੀ ਨਾ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂ ਸਭਾਈ, ਉਹ ਤਿੰਨਾਂ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਰਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਸਿੰਘ’।¹² ਅਫ਼ਸੋਸ ! ਤਿੜਕੇ ਘੜੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਨੇ ਕੀ ਟਿਕਣਾ ਸੀ ? ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਬੰਦੇ ਅਣਕੁਦਰਤੀ ਚਾਲਾਂ 'ਤੇ ਉਤਰ ਆਏ ਸਨ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਗਹਿਣਾ ਲੁਹਾਰ ਚਿੜੀ ਵਾਂਗ ਚੁੰਝ 'ਚ ਪਾਣੀ ਭਰ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਹਾਂ, ਇਸ ਹਨੇਰ ਵਿਚ ਵੀ ਜੁਗਨੂੰ ਜਗਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਵਾਵਰੋਲਾ ਮੁਹੰਬਤੀ ਕਸੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਦੇ ਤੀਲੇ ਨਹੀਂ ਖਿਲਾਰ ਸਕਿਆ। ਵੰਡ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਭਿਅਕ ਹੋਣ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲੀਆ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ।

“ਐੱਮ.ਐੱਲ. ਡਾਰਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ 1919 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਿਰ ਲਗਭਗ 75 ਕਰੋੜ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਸੀ। 1920 ਈਸਵੀ ਵਿਚ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਵਿਆਜ ਦੀ ਔਸਤਨ ਦਰ 15 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਤੇ 1925 ਈਸਵੀ ਤਕ ਕੁਲ ਵਿਆਜ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਰਕਮ 12 ਕਰੋੜ ਦੇ ਲਗਭਗ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰੇ ਦਾ ਪੰਦਾ ਬਹੁਤ ਜਵਾਨ ਹੋਇਆ। 1900 ਦੇ ਭੂਮੀ ਇੰਤਕਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਤਹਿਤ ਕੋਈ ਵੀ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਰੀਦ ਸਕਦਾ।”

ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ ਨਾਵਲ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ, ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਓ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੀਰੂਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਹਿਮ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੁੜੀ (ਭਜੀ) ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਨੱਚਦੀ, ਖੇਡਦੀ, ਗੁੱਡੇ ਨੂੰ ਗਲ ਲਾ ਕੇ ਗਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, “ਇਕ ਵੀਰ ਦੇਈਂ ਵੇ ਰੱਬਾ ! ਸਹੁੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਬੜਾ ਹੀ ਜੀ ਕਰਦਾ।”¹³ ਬਾਲ ਹੋਠਾਂ ’ਤੇ ਕੋਈ ‘ਚਿੜੀ’ (ਕੁੜੀ) ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਦਿੰਦੀ: ਚਿੜੀਆਂ ਤਾਂ ਚਿੜੀਆਂ ਨੇ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਏ।¹⁴ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਭੈਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬੁਝ ਮਾਰ ਗਈ। ਰੱਬ ਦੇ ਜੀਅ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ’ਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸਵਾਲ ਖੜੇ ਕਰਦੇ ਹਨ: ‘ਗੁੜ ਖਾਵੀਂ ਪੂਣੀ ਕੱਤੀਂ ਆਪ ਜਾਈਂ ਵੀਰ ਨੂੰ ਘੱਤੀ’।¹⁵ ਘੱਟ ਪੈਲੀ ਕਾਰਨ ਨਾ ਵਿਆਹੇ ਗਏ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਪ (ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਸੱਤ ਸੌ ਦੀ ਕੁਦੇਸ਼ ਖਰੀਦ ਕੇ ਘਰ ਵਸਾ ਲਈ। “ਤੀਵੀਂ ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਵੀ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਸਿੱਖ ਘਰ, ਸਿੱਖ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ, ਗਵਾਲੀਅਰ, ਕਾਸ਼ੀ¹⁶ ਆਦਿ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤਾਹਨੇ-ਮਿਹਣਿਆਂ ਹੇਠ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਅਖ਼ੀਰ ਹੈਜ਼ੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਓ¹⁷ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਵਿਆਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨਾਲ ਕਿਸ ਨੇ ਡੋਲਾ ਤੋਰਨਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਅੱਧ ਭੁੱਖੇ ਪਿੰਜਰ ਬੇਗਮੇ ਦਾ ਗਾਹਕ ਬਣ ਗਿਆ।¹⁷ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਲਹੌਰ (ਪੀਰੂਵਾਲੇ) ਦੀ ਸਿਫਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀਰਾ ਮੰਡੀ (ਬੇਗਮੇ) ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਛੋਹ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆੜਤ ’ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਧੰਮੀ ਦੀ ਮਾਂ ਜੁਆਨੀ ਵੇਲੇ ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਿਲ ਪਰਚਾਵੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਹੱਕ ਜਿਤਾਉਂਦੀ ਆਖਦੀ ਕਿ “ਇਹ ਚੰਦੂ ਭੰਗੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ, ਸੇਠ ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਏ। ਇਹਨੂੰ ਸੇਠ ਧਰਮਪਾਲ ਆਖ ਕੇ ਸੱਦਿਆ ਕਰੋ।”¹⁸ ਜਿਸਮ ਦੀ ਭੁੱਖ ’ਚ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਜਾਤੀ ਵਲਗਣਾਂ ਟੱਪਣ ਲੱਗਿਆਂ ਰਤਾ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਮੀਰੀ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਜਿਸਮਾਨੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਗੁੱਠ ਕੇ ਵੀ ਹਾਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ। ਫਿਰ ਧੰਮੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹ ਕਿਸ ਨੇ ਲਗਾਉਣਾ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਫੁਲਕਾਰੀ ’ਚ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਦਰਦ ਦਾ ਤੋਪਾ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ।

ਜਿਸ ਖੂਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੇ ਮੁਫਤ ਦੇ ਮੀਟ ਨਾਲ ਰੱਜੇ ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ‘ਭਟਕੀ’ ਮੁਕਾਈ ਸੀ ਉਸੇ ਖੂਹ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਨ ਲਈ ਉਸ ਅੰਦਰ ਭਟਕਣਾ ਜਾਗ ਪਈ। ਅੱਗ ਲੈਣ ਆਈ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਬਣਨ ਵਾਂਗ ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੀ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਜੇ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸਿਆਣੇ ਸੱਚ ਹੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਆਜ਼ੀਏ ਦਾ ਕੋਈ ਯਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।¹⁹ ਸੱਪ ਦਾ ਡੰਗਿਆ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਬਚ ਜਾਵੇ ਪਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਡੰਗੇ ਦਾ ਕੋਈ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ। “ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਦਰਿਆ ਦੀ ਜਿਲਣ ਵਾਂਗ ਏ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਪੈਰ ਫਸ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੁੜ ਕੇ ਨਿਕਲਣਾ ਔਖਾ।”²⁰ ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਡਿੱਗਾ ਭਾਅ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਲਈ ਲੁੱਟ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ’ਚ ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਲਾਲਚ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਬੰਦੀ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਾਮੀ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਜਵਾਲਾ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਟੁੰਬਾਂ ਤੱਕ ਵੇਚ ਛੱਡੀਆਂ ਸਨ।²¹ ਜਵਾਲਾ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਾਮੀ ਚੰਗਾ ਵਿਆਜ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲਾਵੇਗਾ।²² ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਲਮ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜੂਏ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵ ਦਰੋਪਤੀ ਨੂੰ ਹਾਰ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਦੇਖੇ ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ, ਇਲਮਦੀਨ ਤੇ ਕਰਮਦੀਨ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਈਆਂ ਤੇ ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲੋਕਾਈ

“ਕਲਵਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 2.50 ਮਿਲੀਅਨ ਲੋਕ ਤੇ ਬਾਲਿਗ ਆਦਮੀ ਵਸੋਂ ਦਾ ਲਗਭਗ 40 ਪਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਕੇਸਾਂ ਜਾਂ ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਲਾਨਾ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਰਿਕਿਰਿਆ 'ਤੇ 3 ਤੋਂ 4 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸਲਾਨਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਕਰਜ਼ ਦੀ ਰਕਮ ਵਧਣ ਲੱਗੀ ਤਿਵੇਂ-ਤਿਵੇਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਘਟਣ ਲੱਗੀ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਘਰ ਫੂਕ ਕੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਮੀਆਂ ਫ਼ਜ਼ਲ ਹੱਕ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਨੇ ਬਲਦੀ 'ਤੇ ਤੇਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਾਬਾ ਯਾਤਰੀ ਬੇਵੱਸ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।”

ਨੂੰ ਲੁੱਟਦਿਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਆਪੇ ਹੀ ਚੱਟ ਮਾਰੀਆਂ। ਜੋ ਸਾਹ ਸੁਰਤ ਗਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਕੀ ਜਾਨਣ ? ‘ਮਰਦ ਦੀ ਮਾਇਆ ਤੇ ਬਿਰਫ਼ ਦੀ ਛਾਇਆ ਨੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ’। ਐੱਮ.ਐੱਲ. ਡਾਰਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ 1919 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੇਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਿਰ ਲਗਭਗ 75 ਕਰੋੜ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਸੀ।²³ 1920 ਈਸਵੀ ਵਿਚ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੇ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।²⁴ ਵਿਆਜ ਦੀ ਔਸਤਨ ਦਰ 15 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਤੇ 1925 ਈਸਵੀ ਤਕ ਕੁਲ ਵਿਆਜ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਰਕਮ 12 ਕਰੋੜ ਦੇ ਲਗਭਗ ਬਣਦੀ ਸੀ।²⁵ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰੇ ਦਾ ਪੰਚਾ ਬਹੁਤ ਜਵਾਨ ਹੋਇਆ। 1900 ਦੇ ਭੂਮੀ ਇੰਤਕਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਤਹਿਤ ਕੋਈ ਵੀ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਰੀਦ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਭੂਮੀ ਇੰਤਕਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭੂਮੀ ਇੰਤਕਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਚੋਰ ਮੋਰੀਆਂ ਤੋਂ ਲੱਖੇ ਤੇ ਪੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਯਾਰੀ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: ਚੋਰ ਚੋਰ ਮਸੇਰਾ ਭਾਈ। ਪੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਕਿਸੇ ਸਾਮੀ ਕੋਲੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਜਾਂ ਬੈਅ ਕਰਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਰਜਿਸਟਰੀ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਹੁੰਦੀ।²⁶ ਅਜਿਹੇ ਭੂਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਹਥਿਆਉਣ ਦਾ ਡਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਅੰਦਰ ਵੀ ਸੀ। ਮਰਦੀ ਕਿਸਾਨੀ 'ਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦਾ ਚਾਬੜਾਂ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਾਣੀ ਪੁਲਾਂ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਲੰਘਣਾ ਸੀ। ਪਿਆਸੇ ਦੇ ਖੂਹ ਕੋਲ ਜਾਣ ਵਾਂਗ ਕਿਸਾਨ ਲਾਲ ਵਹੀ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਲਾਲ ਵਹੀ ਦੇ ਚੱਟੇ ਰੁੱਖ ਮੁੜ ਕਦੇ ਹਰੇ ਨਾ ਹੋਏ।

ਬਾਬਾ ਯਾਤਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਜਠੇਰਾ ਸੀ।²⁷ ਤੂਤਾਂ ਵਾਲੇ ਖੂਹ ਵਾਂਗ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹਰ ਖੁਸ਼ੀ ਗ਼ਮੀ ਸਾਂਝੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਲਮਦੀਨ ਦੇ ਨਾਂ ਪੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲਾਲ ਵਹੀ 'ਤੇ ਝਰੀਏ ਗਏ ਪੀਰੂਵਾਲੇ ਦੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇਲਮਦੀਨ ਤੇ ਕਰਮਦੀਨ ਦੋਵੇਂ ਸਕੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਰੋਲਾ ਵੰਡ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਇਲਮਦੀਨ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਪਤਨੀਆਂ (ਫ਼ਤਿਹ ਤੇ ਜੈਨਾ) ਵਿਚਕਾਰ ਰੋਲੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨਜਿੱਠਦਾ।²⁸ ਪੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਉਠਦੇ ਪੂੰਝੇ 'ਚੋਂ ਅੱਗ ਮਘਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਿਆ ਪੀਰੂਵਾਲੇ ਦਾ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਇਕਲੌਤੀ ਧੀ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਲਈ ਬੋਝ ਬਣ ਗਿਆ, “ਸੱਤਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋ ਗਿਆ ਏਂ। ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਹੁਣ ਫਲ੍ਹੇ 'ਚ ਲੱਤਾਂ ਅੜਾ ਕੇ ਬਹਿ ਰਹਿਣਾ ਈਂ ?”²⁹ ਜੈਤੋ ਜਾਂਦਾ ਜਥਾ ਕਿਧਰੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘੁੱਟ ਨਾ ਪੀ ਲਵੇ, ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਨੇ ਖੂਹ ਦੀ ਗਾਧੀ ਹੀ ਲਾਹ ਲਈ ਸੀ। ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਖ਼ੀਰ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਖੋਲਣੀਆਂ ਹੀ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੰਬਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ, ਆਖਰ ਮੌਤ ਨੂੰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਤਰਸ ਆ ਗਿਆ।³⁰ ਪਤਨੀ ਤੇ ਧੀ ਨੇ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਲਈ ਮੌਤ 'ਤੇ ਮਗਰਮੱਛ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਜ਼ਰੂਰ ਵਹਾਏ: “ਨੀ ਮੇਰਾ ਪਿਓ ਖਾਂਦਾ ਮਰ ਗਿਆ”।³¹ ਲੋਕਾਈ ਨੇ ਚਿਤਾ 'ਚ ਸੜ ਰਹੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਦੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਗਠੜੀ ਖੋਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਰਦ ਨਾ ਆਇਆ। ਕਾਸ਼ ! ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਲੋਕਾਈ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਮਿੱਧਣ ਵਾਲੇ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਜਾਣ ਸਕਦੇ, ‘ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਾਪ ਕਰਦਾ ਏ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ’ (ਯਮਲਾ ਜੱਟ)। ਪੀਰੂਵਾਲੇ ਦੀ ਨੰਬਰਦਾਰੀ ਪੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਲਈ ਤੂਤਾਂ ਵਾਲੇ ਖੂਹ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਹਿਮ ਮੌਕਾ ਸੀ। ਨੰਬਰਦਾਰੀ ਦੇ ਮਸਲੇ ਤੇ ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਲਮਦੀਨ ਨੂੰ ਇਸ ਕਦਰ ਭੜਕਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਿਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੋਲੇ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਰੋਲਾ ਮੁਕੱਦਮੇ ਤੱਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਪੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੱਟ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਕੰਗਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।³² ਕਲਵਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 2.50 ਮਿਲੀਅਨ ਲੋਕ ਤੇ ਬਾਲਿਗ ਆਦਮੀ ਵਸੋਂ ਦਾ ਲਗਭਗ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਕੋਸਾਂ ਜਾਂ ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਲਾਨਾ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਰਿਕਿਰਿਆ 'ਤੇ 3 ਤੋਂ 4 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸਲਾਨਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।³³ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਕਰਜ਼ ਦੀ ਰਕਮ ਵਧਣ ਲੱਗੀ ਤਿਵੇਂ-ਤਿਵੇਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਘਟਣ ਲੱਗੀ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਘਰ ਫੂਕ ਕੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਮੀਆਂ ਫ਼ਜ਼ਲ ਹੱਕ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਨੇ ਬਲਦੀ 'ਤੇ ਤੇਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਾਬਾ ਯਾਤਰੀ ਬੇਵੱਸ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। “ਪੀਰੂਵਾਲਾ ਮੁਸਲਿਮ ਅਕਸਰੀਅਤ ਦਾ ਗਾਉਂ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਜ਼ਮਾਨੇ ਮੇਂ ਵੁਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰ ਹਜ਼ਰਤ ਜ਼ਾਹਿਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਬਾਦ ਕੀਆ ਥਾ।... ਸਿੱਖੋਂ ਨੇ ਪੀਰ ਕਾ ਮਕਬਰਾ ਗਿਰਾ ਕਰ ਅਪਨੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕੀ ਸਮਾਧੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਰ ਦੀ। ਅਬ ਵੁਹ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਕੇ ਜਠੇਰੇ ਕਹਿ ਕਰ ਉਸ ਕੀ ਪੂਜਾ ਕਰਤੇ ਹੈ”।³⁴ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੌਲਵੀ ਸੈਫੁੱਦੀਨ ਨੇ ਇਲਮਦੀਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਕਾਫ਼ਰ ਦਾ ਫਤਵਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ³⁵ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਥਕ ਮਸਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ: “ਉ, ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਾਹਦੀ ? ਅਸਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿਰ 'ਸੁਾਨ ਕਰਨਾ ਏ ? ਇਹ ਤਾਂ ਪੰਥ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਇਆ”।³⁶ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਰ ਚਾਲ ਸਿੱਧੀ ਪੈਂਦੀ ਗਈ। ਦੋ ਕੌਮਾਂ, ਦੋ ਪੱਤੀਆਂ, ਦੋ ਨੰਬਰਦਾਰ, ਦੋ ਮਜਲਸਾਂ ਤੇ ਤੂਤਾਂ ਵਾਲੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਵੀ ਇਕ ਦੀ ਥਾਂ ਦੋ ਤਖ਼ਤਪੋਸ਼ ਡਹਿ ਗਏ।³⁷ ਪੀਰੂਵਾਲੇ ਦੇ ਦੋ ਨੰਬਰਦਾਰ ਤਾਂ ਬਣ ਗਏ ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬਾ ਗਵਾਹ ਗਿਆ। ਖੂਹ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਪੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਆ ਗਈ। ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ, ਇਲਮਦੀਨ ਤੇ ਕਰਮਦੀਨ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਬਣ ਗਏ:³⁸ ਮੱਝ ਵੇਚ ਕੇ ਘੋੜੀ ਲਈ, ਦੁੱਧ ਪੀਣੇ ਗਏ ਲਿੱਦ ਚੁੱਕਣੀ ਪਈ। ਮੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਲਮਦੀਨ ਦੇ ਨਾਂ ਅੱਗੇ ਪੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਲਾ ਚੌਧਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਲਗਾਉਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।³⁹

ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਮੁੱਦਈ ਗਹਿਣਾਂ ਲੁਹਾਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਬੁਲਬੁਲਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਲੂਆਂ ਨੇ ਮੱਲ ਲਈ ਸੀ। ਉੱਲੂ ਤਾਂ ਉਜਾੜ ਭਾਲਦੇ ਨੇ। ਉੱਲੂ ਤਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉੱਲੂ ਰੂਪੀ ਆਦਮੀ ਦਿਨ ਦਿਹਾੜੇ ਹੀ ਪੀਰੂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਜਾੜਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਨੰਬਰਦਾਰੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੇ ਗਹਿਣੇ ਤੋਂ ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ ਖੋਹ ਲਿਆ, ਮਸੀਤ ਫ਼ਜ਼ਲ ਹੱਕ ਨਾਲ ਆਏ ਮੌਲਵੀ ਦੀ ਤਕਰੀਰ ਬਾਅਦ ਛੁੱਟ ਗਈ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਚਲਾ ਗਿਆ।⁴⁰ ਕਾਸ਼ ਪੀਰੂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਬੇਅਮਲਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ: ‘ਬਾਬਾ ਆਖੇ ਹਾਜ਼ੀਆ ਸੁਭਿ ਅਮਲਾ ਬਾਝੁਹ ਦੋਨੋ ਰੋਈ’। ਇਹੀ ਹਾਲ ਬਾਬੇ ਅਕਾਲੀ ਦਾ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਪੀਰੂਵਾਲੇ ਵਿਚ ਹਾਰਿਆ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨੌਕਰ ਪੰਮੀ ਦਸ ਰੁਪਏ ਦੇ ਲਾਲਚ ਪਿੱਛੇ ਈਦ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੂਤਾਂ ਵਾਲੇ ਖੂਹ ਦੇ ਔਲੂ ਵਿਚ ਸੂਰ ਮਾਰ ਕੇ ਸੁੱਟ ਆਇਆ।⁴¹ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਲਮਦੀਨ ਦੀ ਵਹਿੜ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਲਈ। ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਪਿੱਛੇ 1857 ਦਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਵਿਦਰੋਹ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੀਰੂਵਾਲਾ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ ? ਕਮਾਲ ਹੈ ! ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਾਨਵਰ ਮਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ। ਪਰ ਪੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਪੀਰੂਵਾਲੇ ਦਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸੜ ਕੇ ਸਵਾਹ ਨਾ ਹੋਇਆ।⁴² ਅਖ਼ੀਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਇਰਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸੀਨੇ 'ਚ ਉਤਰਨ ਵਾਲੇ ਖੰਜਰ ਤਪਣ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਗਹਿਣੇ ਲੁਹਾਰ ਨੇ ਹਲ ਵਾਲੇ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਵਿਚ ਨਾ ਢਾਲਿਆ: “ਓਏ ਇਹ ਤਾਂ ਮੁੱਢਾਂ ਦਾ ਕਾਫਰ ਏ। ਕਦੇ ਮਸੀਤੇ ਗਿਆ ਵੇਖਿਆ ਜੇ” ?⁴³ ਜੱਟ ਕੀ ਜਾਣੇ ਲੋਗਾਂ ਦੇ ਭਾਅ ਗਹਿਣੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਸਲ ਜੌਹਰੀ ਦੀ ਅੱਖ ਹੀ ਪਛਾਣ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਬੁੱਲਿਆ ਆਸ਼ਕ ਹੋਇਉਂ ਰੱਬ ਦਾ, ਮੁਲਾਮਤ ਹੋਈ ਲਾਖ।

ਲੋਕ ਕਾਫ਼ਰ ਕਾਫ਼ਰ ਆਖਦੇ, ਤੂੰ ਆਹੋ ਆਹੋ ਆਖ।

ਬਾਬਾ ਅਕਾਲੀ ਪੀਰੂਵਾਲੇ ਦੇ ਹਰ ਘਰ ਅੰਦਰ ‘ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਦੇ ਸਭ ਬੰਦੇ’⁴⁴ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਾਂਝ ਬਿਖਰ ਗਈ ਪਰ ਪੀਰੂਵਾਲਾ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ।⁴⁵ ਗਹਿਣੇ ਲੁਹਾਰ ਤੇ ਬਾਬੇ ਅਕਾਲੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਛੱਟਿਆਂ ਨੇ ਮਘਦੇ ਕੋਲੇ ਠਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਕਸੂਰ ਦੇ ਫਸਾਦਾਂ ਵਿਚ ਪੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦਾ

ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਨੂੰਹ ਫਜ਼ਲ ਹੱਕ ਦੀ ਟੋਲੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਈ। ਰਿਫ਼ੂਜੀ ਟਰੱਕ 'ਚ ਬੈਠਾ ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ “ਨਾ ਜਰ ਰਿਹਾ ਨਾ ਯਾਰੀ। ਜਿਸ ਪੁੱਤਰ ਬਦਲੇ ਧੋਖਾ-ਫ਼ਰੋਬ ਕਰ ਕੇ ਜੋੜੀ ਸੀ, ਉਹ ਪੁੱਤਰ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਜਿਸ ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਹੰਢਾਉਣ ਤੋਂ ਤਰਸਦਿਆਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਖੂਹ ਵੀ ਸਾਡਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਹਾਏ ਮੇਰਾ ਮਦਨ। ਹਾਏ ਮੇਰਾ ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ।”⁴⁶ ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਬੌਝੀ ਮਾਇਆ ਦੀ ਪੱਟੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਫਿਰਕੂ ਅੱਗ ਬਾਲਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਖ਼ੁਦ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ: ਜਿਹੌ ਜਿਹਾ ਬੀਜੋਗੇ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਵੱਢੋਗੇ। ਪਾਪਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕੰਬਲੀ ਭਾਰੀ ਕਰਦਾ ਮਨੁੱਖ ਅਕਸਰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੱਫਣ ਨੂੰ ਜੇਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਗਹਿਣੇ ਲੁਹਾਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚੋਂ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, “ਬਾਬਾ ਕਾਲੀਆ ! ਤੁਸੀਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਉਗੇ। ਮੋਮਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਏ। ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਕਾਫ਼ਰ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹੜੀ ਥਾਂ ਏ ? ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਦੱਸ ਜਾਹ।”⁴⁷ ਜਦ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਹੀ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗਹਿਣੇ ਦੀ ਹੂਕ ਕਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਗਹਿਣਾ ਮੁਸਲਿਮ ਨਾ ਬਣ ਸਕਿਆ ਤੇ ਦੀਪਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖਦਾ ਹੈ। “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਿੱਖ ਬਣਨਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਏ। ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿੱਖ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਾ ਲਵੋਗੇ। ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਬਾਕੀ ਭਰਾ ਫਜ਼ਲ ਹੱਕ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਗਏ ਨੇ”⁴⁸ ਵੰਡ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਬਰੀ ਧਰਮ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਕਈ ਧਰਮ 'ਚੋਂ ਵੀ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ। ਨਾ ਕੋਇ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਕੋਇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇੱਜ਼ਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮੀਡੀਆਂ ਖਿਲਾਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਪਰਾਈਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰੀ ਘਰ ਵਸਾਉਣ ਵੇਲੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਰਤਾ ਮਾਸਾ ਵੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨਾ ਰਹੀ।

ਪਾਟਾ ਝੱਗਾ ਮੁਲਖ ਦਾ / ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਖਲਕ ਦਾ
 ਏਦਾਂ ਆਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਏਥੇ / ਸਾਡੇ ਲਹੂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੋਈ
 ਫੱਜਾ ਸੀ ਹਰਨਾਮ ਹੋਈ⁴⁹

ਇਲਮਦੀਨ ਦੇ ਬਰਛੇ ਵਾਲੇ ਹੱਥਾਂ ਜਦੋਂ ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗਲਵੱਕੜੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਛਾਂਗੇ ਤੂਤ ਦੀਆਂ ਮੁੜ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਫੁੱਟ ਆਈਆਂ ਹੋਣ। ਬਾਬੇ ਅਕਾਲੀ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀਆਂ ਵਿੱਥਾਂ ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਹੀ ਵਹਿਮ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬੂਹੇ ਮੁੜ ਖੋਲ੍ਹਣਗੇ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ ਵਿਚ ਬੋਟਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ, ਪਰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਲਾਂਘਾ ਜ਼ਰੂਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ 75 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਅਕਾਲੀ ਗਹਿਣੇ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਪੀਰੂਵਾਲੇ ਦਾ ਹਾਲ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅੱਜ ਦੇ ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਿਰਤ ਦਾ ਤੇ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਫਿਰਕੂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਅਮਨ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੰਡ ਮੌਕੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿਛੜੇ ਰਹੇ ਯਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬੇ ਅਕਾਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲ ਸੀ, “ਤੁਸਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਲੜਾਈ ਲੜਨੀ ਏ, ਏਸ ਬੀਤੀ ਲੜਾਈ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀ। ਤੇ ਉਹ ਲੜਾਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਭੁੱਖ ਦੇ ਖ਼ਲਾਫ਼, ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਖ਼ਲਾਫ਼, ਤੇ ਹੋਰ ਨਿੱਕੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਕਈ ਬਿਮਾਰੀਆਂ, ਜੋ ਏਨੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਗੁਲਾਮੀ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਚੱਲੀ ਏ, ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼। ਏਥੇ ਈ ਬੱਸ ਨਹੀਂ। ਐਨੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਜਿਹੜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਏ, ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ...।”⁵⁰ ਇਸ ਸਭ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਢਾਰਿਆਂ ਨੇ ਰੁਜ਼ਨਾਉਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਲੁੱਟਣ ਵਾਲਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੁਟੇਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਦੇਸੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹੋਵੇ। “ਅੱਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਂ। ਭਲਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀ ਪਾ ਲਵਾਂਗੇ। ਲੈ, ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਚੱਲਿਆ ਏ ? ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਕੰਧ ਨਾਲੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਓਥੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਲਾ ਦਿਆਂਗੇ”...।⁵¹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈਟ ਦੀ ਥਾਂ ਟੋਪੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੈਟ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸਿਰ ਟੋਪੀ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਬਦਲ

ਲਵੇਗਾ। ਬਾਬੇ ਅਕਾਲੀ ਹੁਣਾਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕੇਵਲ ਸਿਆਸੀ ਝੂਲੇ ਝੂਟਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਈ। ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੁਲਕ ਦਾ ਖਾਕਾ ਉਲੀਕਿਆ ਸੀ।

ਪਿਛਲੀ ਕਲੰਕੀ ਸਾਰੀ ਚੁੱਕੀ ਜਾਊਗੀ।

ਹੋਊਗੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਸਲ ਸੁਖ ਪਾਊਗੀ।⁵²

ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੇਪਰ ਦਾ ਅੰਤ ਬਾਬੇ ਅਕਾਲੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, “ਪਤਾ ਏ ਨਾ ਤੈਨੂੰ, ਜ਼ਖ਼ਮ ’ਤੇ ਖ਼ਰੀਂਢ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਕਿੰਨੀ ਜਲੂਣ ਜੇਹੀ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਤੰਗ ਪਿਆ ਆਦਮੀ ਖ਼ਰੀਂਢ ਛਿੱਲ ਘੱਤਦਾ ਏ। ਏਹਾ ਹਾਲਤ ਮੇਰੀ ਏ। ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਕੋਈ ਯਾਦ ਯੁੰਦਲੀ ਪੈਣ ਲੱਗਦੀ ਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖ਼ਰੀਂਢ ਛਿੱਲ ਲੈਂਦਾ...।⁵³ ਆਓ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਖ਼ਰੀਂਢ ਛਿੱਲੀਏ, ਅਸੀਂ ਕਿਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਨਫ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰ ਉਸ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੀਡਾ ਕਰੀਏ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਰਬਾਬ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ’ਚੋਂ ਪਣਪੀ। ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ! 75 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਅਜੇ ਤੱਕ ਸਭ ਨੂੰ ਕੁੱਲੀ, ਗੁੱਲੀ ਤੇ ਜੁੱਲੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਈ:

ਕਿਓਂ ਬਾਈ ਨਿਹਾਲਿਆ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ / ਨਾ ਬਾਈ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾ ਖਾਧੀ ਨਾ ਦੇਖੀ।

ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਲੜੀ ਹੋਈ ਆ ਖ਼ਬਰੇ / ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਆ ਖ਼ਬਰੇ।

(ਗੁਰਦਾਸ ਆਲਮ)

ਹਵਾਲੇ

1. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, **ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ**, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2009, ਪੰਨਾ 126.
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 11.
3. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 29-30.
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 32.
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 41.
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 51.
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 128.
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 164.
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 231.
10. ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, **ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ**, ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਮੋਹਾਲੀ, 2016, ਪੰਨਾ 7.
11. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, **ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ**, ਪੰਨਾ 171.
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 217.
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 109.
14. ਉਹੀ।
15. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, **ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼**, ਜਿਲਦ ਪੰਜਵੀਂ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2004, ਪੰਨਾ 696.
16. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, **ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ**, ਪੰਨਾ 105.
17. ਉਹੀ।
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 69.
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 10.
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 66.
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 23.
22. ਉਹੀ।
23. M.L. Darling, *The Punjab Peasant in Prosperity and Debt*, OUP, Bombay 1928, pp.10, 16.
24. S.D. Gajrani, “Agrarian Structure and Economic Conditions of Peasantry in Punjab (1920-47)”,

Proceedings of Punjab History Conference, March 15-17, 1991, p.378.

25. M.L. Darling, **ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ**, ਪੰਨੇ 18-20. ਸ਼ਾਹੂਕਾਰੇ ਦੇ ਵਿਆਜ ਦਾ ਡੰਗ ਬਹੁਤ ਤਿੱਖਾ ਸੀ। ਵਿਆਜ ਦੀ ਦਰ 17 ਤੋਂ 40 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ: S. S. Sohal, *Credit, Rural Debt and the Punjab Peasantry (1849-1947)*, Guru Nanak Dev University, Amritsar, 2012, p.12.
26. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, **ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ**, ਪੰਨਾ 21.
27. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 88.
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 121.
29. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 124.
30. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 125.
31. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 125.
32. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 160.
33. H. Calvert, *The Wealth and Welfare of the Punjab*, Lahore, 1922, p.206.
34. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, **ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ**, ਪੰਨਾ 185.
35. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 187.
36. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 188.
37. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 207.
38. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 213.
39. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 233.
40. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 208.
41. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 238.
42. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 239-40.
43. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 273.
44. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 274.
45. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 271.
46. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 275.
47. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 278.
48. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 209.
49. ਸਵਰਾਜਬੀਰ, **ਪੁਲਸਿਰਾਤ**, 2008, ਪੰਨੇ 31-32.
50. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, **ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ**, ਪੰਨਾ 279.
51. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24.
52. ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ (ਸੰਪਾ.), **ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995, ਪੰਨਾ 28.
53. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, **ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ**, ਪੰਨਾ 81.

ਡਾ. ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਮੋਬਾ. 95010 33563

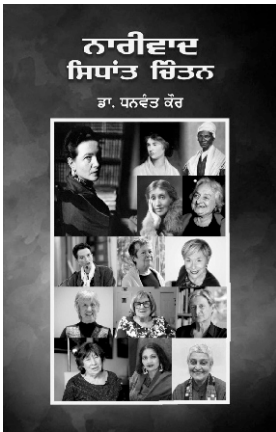

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ
ਮੋਬਾ. 98786 14630

ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ : ਚਿੰਤਨ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਰੀਵਾਦ ਪ੍ਰਸੰਗ

ਪ੍ਰੋ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਕੁਲ ਆਧੂ ਇਕ ਸਦੀ ਪਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕਰੀਬ ਤਿੰਨ ਸਾਢੇ-ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਜਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (15 ਅਗਸਤ, 1956) ਦਾ ਨਾਮ ਉਭਰਵੇਂ ਤੇ ਨਿਖਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਕੂਲੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੀ.ਏ.ਆਨਰਜ਼ (ਪੰਜਾਬੀ), ਐਮ. ਏ.ਆਨਰਜ਼ (ਪੰਜਾਬੀ), ਐਮ. ਫਿਲ. ਅਤੇ ਪੀਐਚ. ਡੀ. ਦੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਐੱਮ. ਏ. ਕਰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਹੀ ਉਹ 1983 ਈ. ਵਿਚ ਲੈਕਚਰਰ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੀਡਰ ਅਤੇ ਮੁੜ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਡੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤਕ ਅੱਪੜੀ। ਰੋਜ਼ਮੱਰਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸੈਂਟਰ ਫ਼ਾਰ ਸੂਫੀ ਸਟਡੀਜ਼, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਇੰਚਾਰਜ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਆਦਿ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਬਾਖੂਬੀ ਨਿਭਾਅ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਤੇ ਸਮਰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ-ਵਸਤੂ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਉਸਨੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ/ਪਹੁੰਚ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ

ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਖੋਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਨ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਤਕ ਫੈਲਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਮੌਲਿਕ (ਖੋਜ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ), ਸੰਪਾਦਤ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੋ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਕਿ 1989 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

I

ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਗਲਪ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ (1989) ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਉਸਦਾ ਚਿੰਤਨ-ਕਾਰਜ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ : ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ (1994), ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼ (ਦੋ ਭਾਗ 1999, 2011) ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰ (2003) ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ (2016) ਅਤੇ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ (2018) ਤਕ ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਧਾ, ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਡਾਇਸਪੋਰਾ, ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤਕ ਖੇਤਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਮਝਣਯੋਗ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਰੇਖਾ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਜਾਂ ਪੂਰ-ਡੂੰਘ ਵਿਚ ਉਤਰਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ, ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ, ਸੱਚ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਭਰਵੇਂ ਹੁੰਗਾਰੇ ਕਰਕੇ ਇਕ ਜੀਵੰਤ ਧਾਰਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮਕਾਨਕੀ ਚੌਖਟਿਆਂ (ਜਿਹੜੇ ਘਟਨਾ, ਪਾਤਰ, ਸਮਾਂ, ਸਥਾਨ ਆਦਿ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਸਾਬਤ ਕਰਕੇ ਅਗਾਂਹ ਸਰਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਗਾਲਪਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਯੋਗੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਰਾਹੀਂ ਅੱਗੇ ਉਹ, ਵਿਰਾਟ ਅਤੇ ਵਾਮਨ ਧਰਾਤਲਾਂ ਉੱਪਰ, ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਮਕੈਨਿਕਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ-ਬੁੱਝਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਧਾ ਵਿਚੋਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ, ਸਰੂਪ ਤੇ ਲੱਛਣ, ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਉਸਦੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮੁਤਾਬਕ :

ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਦੀ ਗਾਲਪਿਕਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਘਾੜਤ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਪਈ ਆਰਕੀਟਾਈਪ ਵਿਰਾਸਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਵੀ ਤੈਅ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਅਸਲੀ ਡੀਲ-ਡੌਲ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕਤਾ ਨੇ ਡੌਲਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਾ-ਮਾਡਲ ਨੂੰ, ਵਜੂਦ ਨੂੰ, ਮੁੱਲ ਨੂੰ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਸਥਾਪਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਹ ਮੂਲ ਨਕਸ਼ਾ ਜਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਸਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਵਿਚਰਦੀ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਜੂਦ, ਮੁੱਲ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤਕ ਅੱਪੜਦੀ ਹੈ। ਨੌਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਕਾਰਜ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ (2018) ਤਕ ਅੱਪੜਦਿਆਂ ਵਧੇਰੇ ਸੂਖਮਤਾ, ਬਾਰੀਕੀ, ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉੱਪਰ ਖਲੋਣ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਵੱਧ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗਤਾ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਰੰਭਕ ਖੋਜ ਕਾਰਜ **ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ** ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਤੇ ਸਰਲ ਜਿਹੇ ਧਰਾਤਲ ਜਿਵੇਂ, “ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਰੂਪ-ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪ ਬਹਿਸ਼ਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬੜੀ ਤੀਬਰਤਾ ਸਹਿਤ ਗਤੀਮਾਨ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਪ੍ਰੇਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਯਾਨਰਿਕ ਰੂਪ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸ਼ਿਲਪ ਹੀ ਉਦਾਰ ਤੋਂ ਉਦਾਰਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ”, ਉੱਪਰ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਸਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ, ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ, ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਖਟੇ ਉੱਪਰ ਪਕੜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਸਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਕੜ ਨਿਖਰਦੀ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵੱਧ ਤਾਰਕਿਕ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਨਿੱਠ ਕੇ ਸਮਝਣਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। **ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ: ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ** (1994) ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਅਧਿਆਇ “ਆਧੁਨਿਕ ਕਹਾਣੀ: ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ” ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੂਝ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰਾਸ-ਪੂੰਜੀ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਉੱਪਰ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਕੁਝ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲੇਖਕ ਦੇ “ਕਲਾਤਮਕ ਨਿਯੰਤਰਣ” ਦੀ ਪਛਾਣ ਉੱਪਰ ਜਾ ਟਿਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਥੀਮ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪ ਨੂੰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਤੇ ਘਿਸੀ ਪਿਟੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ “ਕਲਾਤਮਕ ਇਕਾਈ” ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸੋਝੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ “ਕਲਾਤਮਕਤਾ” ਵਕਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਲੁਕੋਈ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾਸਿਕ ਕਦੋਂ ਬਣਦੀ

ਹੈ? ਇਸਦਾ ਉਤਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੂਝ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਉਪਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਕੜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਇਹ ਸਥਾਪਨਾ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ ਕਿ “ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾਸਿਕ ਉਦੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਥੀਮ ਪੱਖੋਂ ਵੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਤੇ ਸੰਦਰਭ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਉੱਚਾਤ ਉੱਤਮਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਤੱਜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।” ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੋਝੀ ਨਾਲ ਉਹ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ, ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਤੇ ਛੁਪੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਤਕ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਛਾਣਨਯੋਗ ਵੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਣ ਲਈ ਉਹ 1990 ਤੱਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ (ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਮੂਲਕ ਕਹਾਣੀ, ਹੁਨਰੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਕ੍ਰਿਤ ਸੰਵਾਦਕਤਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ) ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਰੇਖਾ ਉੱਪਰ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਕੜ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਰੇਖਾ ਵਿਚ 1965 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਉਚੀ ਵਿਅਕਤੀਕ੍ਰਿਤ ਸੰਵਾਦਕਤਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਨਵੀਨ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੀ, ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ, ਮੁੱਲਵਾਨ ਅਤੇ ਗੌਲਣਯੋਗ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ ਕਿ :

ਵਿਅਕਤੀਕ੍ਰਿਤ ਸੰਵਾਦਕਤਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਇਕ ਅਮੁਕ ਕਾਂਡ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰ, ਕਲਾ ਦੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚਾਤ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਉਹ ਕੋਰੀ ਸਿਧਾਂਤਕਤਾ ਅਤੇ ਫ਼ੋਕੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੂਤਰਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਬਲਕਿ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ, ਅਜੀਤ ਕੌਰ, ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮਾਇਕੋ ਅਤੇ ਮਹੀਨ ਅਧਿਐਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਵੀ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੋਝੀ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸੰਜੋਗੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਅਗਲਾ ਕਦਮ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਸਾਰੀ ਵੱਲ ਪੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕੁਝ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਜਾਂ ਮਕਾਨਕੀਅਤਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀਅਤਾ ਦੇ ਉਘੜਵੇਂ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜਦੀ ਹੈ। ਵਿਰਾਟ ਧਰਾਤਲ ਉੱਪਰ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਉਤਰਆਧੁਨਿਕਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ (ਖਾਸ ਕਰ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ) ਉੱਪਰ ਪੈ ਰਹੇ ਅਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪਛਾਣਦੀ ਹੈ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਭੁੱਲਰ, ਗੁਰਪਾਲ ਲਿਟ, ਜਸਬੀਰ ਭੁੱਲਰ, ਸੁਖਵੰਤ ਕੌਰ ਮਾਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਧੀਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਗੋਰਖੀ ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਪਛਾਣਨਯੋਗ ਸਰੋਕਾਰਾਂ, ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਅਟਕਲਾਂ ਤਕ ਕਿਵੇਂ ਅੱਪੜਣਾ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਤੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਨਵੀਨ ਸਰੋਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦਾ ਸਮਲਿੰਗੀ, ਲੈਸਬੀਅਨ ਅਤੇ ਵਿਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਜੇਕਰ ਉਸਦੀ ਪਰਖਜੋਖ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਘੋਖਦੀ-ਪਰਖਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਖਟੇ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਰੇਖਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੱਥਾਂ ਉਪਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਕੜ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸਿਧਾਂਤ/ਸੂਤਰਾਂ ਤਕ ਅੱਪੜਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਮਾਇਆ, ਮੰਡੀ ਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉੱਪਰ ਖੜ੍ਹੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗਰੂਕਤਾ, ਔਰਤ ਮਰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਜ਼ਾਵੀਆ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਕੁਝ ਉਹ ਸੂਤਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੇ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਗੌਲਣਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਦੋ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼ **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼** (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ 1999 ਅਤੇ ਭਾਗ ਦੂਜਾ 2010) ਉਸਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਰਵੀਂ ਵਾਕਫ਼ੀ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ-ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ

ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਚਿੰਤਕ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਸੰਦਰਭ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਸੂਤਰਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼ 186 ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ 426 ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਕੋਸ਼ 185 ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ 557 ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਸਮੇਟਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤਜ਼ਕਰਾ ਨਿਗਾਰੀ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ, ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਰ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਥਿਤ ਵੇਰਵੇ ਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਹੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਕੋਸ਼ ਤੱਥਿਤ ਵਾਕਫ਼ੀ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਸਰਕਦੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਥਾ-ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ ਸਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਇਆ ਵਿਚ ਸਮੇਟਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਤੱਥ/ਸੂਚਨਾ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰੀਆ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹਾਸਲ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਕਰੀਬੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਸਿਰਫ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਛਾਣ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਉਸਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਵੇਚਨ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਤਾਰਿਆ ਇਹ ਸੂਤਰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ:

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਲਾਵਤਨੀ ਭੋਗਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਘਰ ਤੇ ਘਰ ਵਰਗਾ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡਣ/ਛੁਟਣ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਦਰਦਾਂ ਸੰਤਾਪਾਂ ਵਿਗੋਚਿਆਂ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਤੇ ਘਰ ਤੇ ਘਰ ਵਰਗਾ ਸਭ ਕੁਝ ਭਾਲਦੇ/ਸਿਰਜਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਸਪੋਰੇ ਦੇ ਤਰਕਾਂ, ਤਿਲਿਸਮਾਂ, ਤਲਾਫੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਰਤਾਂਤਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਨਾਖਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਹੇ ਝਰੋਖਿਆਂ, ਸਮਝਦਾਰੀਆਂ, ਸੰਵਾਦਾਂ, ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਵੀ ਨੱਪ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਵਡੇਰੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਸਪੋਰੇ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਪੇਸ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਮਾਇਨੇਖੇਜ਼ ਬਿੰਬਕਾਰੀ ਵੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

II

ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਮੌਲਿਕ, ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰੀਬ ਅੱਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਸਾਵੇਂ, ਸੰਤੁਲਤ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਛੇੜਦੀ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਸਤਰੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ (ਅਜੀਤ ਕੌਰ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ) ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਹਾਣੀ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਵਸਤੂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸਤਰੀ ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀਆਂ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਵੇਚਨ ਉੱਪਰ ਜਾ ਟਿਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਲਹਿੰਦੇ, ਚੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਪਰਦੇਸੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਰੀ ਕਥਾ-ਜਗਤ ਉੱਪਰ ਪਕੜ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਤਹ ਤੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਧੁਰ-ਭੁੰਘ ਜਾਂ ਗਹਿਨ ਧਰਾਤਲ ਉੱਪਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਗਠਨ (Structure of Knowledge) ਵੀ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ, ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੋਝੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੋਝੀ ਬਗੈਰ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਖਲਾਰਾ ਤਾਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਕ ਹੋਰ ਯਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਨਾਰੀ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਕਥਾ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਸੰਪਾਦਿਤ

ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 27 ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਹੋਂਦ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਗਲਪੀ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਤਾ ਦੇ ਕਥਨ ਮੁਤਾਬਿਕ “ਨਾਰੀ ਦੇ ਸਬਲ ਹੁੰਗਾਰੇ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਨੱਪਣ” ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਵੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਰਜ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਨਾਰੀ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਦਾਸਤਾਂ, ਉਸਦੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਮਸਲੇ ਤੇ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਗਲੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖ ਤੇ ਪਾਸਾਰ। ਜਿਸ ਕੋਣ ਤੇ ਮਨਸ਼ਾ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਅਸਲੋਂ ਨਵਾਂ, ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਹੈ।

III

ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ ਦੁਆਰਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਸਥਿਤੀ, ਹੋਂਦ-ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਉਸਦੀ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਮਝ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੋਝੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਚੇਤਨਾ ਉਸਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਅਧਿਐਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦਾ ਠੀਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਉਸਦੀ ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ **ਨਾਰੀਵਾਦ: ਸਿਧਾਂਤ ਚਿੰਤਨ** ਵਿਚੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਉਨਵਾਨ ਹੀ ਇਹ ਟੋਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਕਲਪਾਂ, ਚਿੰਤਕਾਂ, ਚਿੰਤਨ-ਚੌਖਟਿਆਂ, ਨਾਰੀ ਦੇ ਅਤੀਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੂਲ ਸਵਾਲਾਂ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਮੂਲ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਂਤ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰਾਂ ਦੁਆਰਾ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ) ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਠੋਸ ਸਿਧਾਂਤਕ ਬੁਨਿਆਦ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੂਲ, ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕ ਸਿਮੋਨ ਦ ਬੋਅਵਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **The Second Sex** ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਿ “ਨਾਰੀ ਨੇ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਰੀ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਅਤੀਤ ਹੈ, ਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਮਜ਼੍ਹਬ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਖਿਲਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ,” ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਫਿਲਾਸਫ਼ਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਖਿੱਚਿਆ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਹੱਕਾਂ, ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਰੀਵਾਦ: ਸਿਧਾਂਤ ਚਿੰਤਨ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ ਨੇ ਨਾਰੀਵਾਦ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੋਝੀ ਨੂੰ ਕੁਲ ਤਿੰਨ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਝੀ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤਕ ਫੈਲਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਲੇ ਉਹ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਸਿਮੋਨ ਦ ਬੋਅਵਾਰ ਦੀ ਮੁਢਲੀ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਦੇਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕੁਠਾਲੀ, ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਅਤੇ ਮਨਨ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਘਾੜਦੀ ਬਲਕਿ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਮੋਨ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਣਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸਮਝਣਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਰੀਵਾਦ: ਸਿਧਾਂਤ ਚਿੰਤਨ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਉਤਰਣ ਲਈ ਕੁਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਵਾਲ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਲੇਖਿਕਾ ਆਪਣਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਕਿੱਥੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਦੀ ਹੈ? ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਛਾਣਦੀ ਹੈ? ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ? ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਿਕਾ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿਸ ਭਾਂਤ ਦੀ ਹੈ? ਆਦਿ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਚਿੰਤਕਾ ਦਾ ਮੂਲ

ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਹੈ ਕਿ :

ਨਾਰੀਵਾਦ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤਾਂ ਦੀ ਤਸ਼ਖੀਸ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜਕ ਚਿੰਤਨ ਹੈ। ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵੱਸਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਵਰਗ ਵਿਚ ਅੱਧੀ ਆਬਾਦੀ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਦੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਹੋਂਦ-ਮੀਮਾਂਸਾ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਕਾਰੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ/ਮਾਨਵੀ ਪਛਾਣ (Identity) ਦੀ ਘਾੜਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦੇਹ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਦੀ ਲੋਕੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖਾਂ, ਪੁਜੀਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀਆਂ ਤੱਕ ਵਿਸਤਾਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੂਲ ਏਜੰਡਾ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਾਨਵੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਰੱਦਣ/ਸਵੀਕਾਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕਾ-ਏ-ਕਾਰ (Methodology) ਤੋਂ ਫਾਸਲਾ ਥਾਪਦੀ ਹੋਈ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਕਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਛਾਣਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੇਖਣ-ਪਰਖਣ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰਣ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤਰਜੀਹ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚੋਂ ਉਸਦੀ ਇਹ ਸਥਾਪਨਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ:

ਨਾਰੀਵਾਦ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਅੱਧੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਲਿੰਗਕ ਦਰਜੇਬੰਦੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੇਠਲੇ ਪੌੜੇ 'ਤੇ ਧੱਕਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਮਝ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤਰਕਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਠੁੰਮਣੇ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਮੁਲਵਾਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪਹਿਲੂ ਉਹ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਲੇਖਿਕਾ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਪੱਖਪਾਤੀ ਦੱਸਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਣਾ ਸਾਹਵੇਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ “ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਮਨਫੀ ਕਰਕੇ ਸਿਰਜੀ ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਪੱਖਪਾਤੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ?” ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਮੂਲਕ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਮੂਲ ਸੂਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ “ਨਾਰੀਵਾਦ ਪਰੰਪਰਕ ਸੂਝ-ਸਮਝ ਅਤੇ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਕੇ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ।” ਦੂਸਰਾ ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਿੱਠ ਕੇ ਸਿਮੋਨ ਦੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਉਂਤ, ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਸੂਤਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ ਅਧਿਆਇ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਹੁਣ ਤਕ ਵਿਕਸੇ ਵਿਗਸੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਕਲਪਾਂ, ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ।

ਬੇਸ਼ੱਕ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ-ਚਿੰਤਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਤਾਰਕਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਮੂਲਕ ਵਿਧੀ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ ਨੇ ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਉਠਾਇਆ, ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਟੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਰਚਨਾ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਚਿੰਤਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਪੁਸਤਕ ਹੋ ਨਿੱਬੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਅਜੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੇਰੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਸ਼ੁੱਭ ਇਛਾਵਾਂ। ਆਮੀਨ। ❀

ਪ੍ਰੋ. ਰਜਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ
ਮੋਬਾ.9855719118

ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰ

ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸੀ? ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਉਸ ਦੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਲੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੌਰਾਣਿਕ ਮਿੱਥਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਧਨ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੈ, ਸਰਸਵਤੀ ਜੋ ਕਿ ਗਿਆਨ ਦੀ ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਦੁਰਗਾ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਪਾਰਵਤੀ ਦੀ ਮਿੱਥ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਰਧਨਾਰੀਸ਼ਵਰ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਆਦਮ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਾਤਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਸੁਖਾਲੀ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਮਾਂ ਭਾਰਤੀ ਨਾਰੀ ਲਈ ਸੁਨਿਹਰੀ ਕਾਲ ਸੀ। ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕੁਮਦ ਮੁਕਰਜੀ ਅਨੁਸਾਰ :

ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜਿੰਨੀ ਉੱਚੀ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸੀ, ਉਨੀ ਸ਼ਾਇਦ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸਤਰੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।¹

ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ 'ਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਤਪਾਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਆਇਆ। ਜਿਸ ਉਪਰੰਤ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਹੋਰ ਵੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸੂਦਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਮਨੂੰ ਸਿਮਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਰੀ ਸਭ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨੂੰ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਚਪਨ ਪਿਤਾ ਅਧੀਨ, ਜਵਾਨੀ ਪਤੀ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪਾ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਧੀਨ ਬੀਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੜਾਅ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।² ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਹੋਏ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਇਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਪਰੰਤੂ ਖਾਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਕਾਵਿ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹਾਸਿਲ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਕਾਵਿ/ਲੋਕ ਗੀਤ ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਹਿਮ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁਹਾਗ, ਘੋੜੀਆਂ, ਸਿੱਠਣੀਆਂ, ਢੋਲੇ, ਟੱਪੇ ਆਦਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤ ਰੂਪ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਲੋਕਗੀਤ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦੇਵਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੇਕੇ ਘਰ ਉਸ ਨੂੰ

‘ਪਰਾਇਆ ਧਨ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ‘ਬੇਗਾਨੀ’ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪਰਾਈਆਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਗੀਤ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਡਾ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਖੂਨੀ ਨੈਣ ਜਲ ਭਰੇ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕਗੀਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਔਰਤ ਕੋਲ ਲੋਕ ਗੀਤ ਹੀ ਐਸਾ ਕਲਾਤਮਿਕ ਹਥਿਆਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਂਦ ਜਤਲਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਔਰਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਵੁਕ ਸਤਰ ਉੱਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਸਿਰਜਕ ਆਪੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੜਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।³

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਮੁਹਤਾਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਧੀ, ਕਦੇ ਭੈਣ, ਕਦੇ ਪਤਨੀ ਤੇ ਕਦੇ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਮਰਦ ਦਾ ਆਸਰਾ ਭਾਲਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈਆਂ ਬਾਝ ਨਾ ਸੋਹਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ

ਕੰਤਾਂ ਬਾਝ ਨਾ ਸੋਹਦੀਆਂ ਨਾਰਾਂ / ਪੁੱਤਰਾਂ ਬਾਝ ਨਾ ਸੋਹਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ।⁴

ਇੰਝ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਝਲਕਦੀ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਰੋਧ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਉਨਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅੜਚਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਨੂੰ ਜੰਜਾਲ ਆਖਿਆ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ‘ਬਾਘਨਿ’ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜਿੰਦ ਬਿੰਦ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਬਾਘਨਿ ਜਿੰਦ ਲੈਇ ਬਾਘਨਿ ਬਿੰਦ ਲੈ ਬਾਘਨਿ ਹਮਰੀ ਕਾਇਆ ॥

ਇਹ ਬਾਘਨਿ ਤ੍ਰੈ ਲੋਈ ਪਾਈ ਬਧਤਿ ਗੋਰਖ ਰਾਇਆ ॥⁵

ਨਾਥ ਜੋਗੀਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਿੰਦਾ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਵਾਲੀ ਹੀ ਰਹੀ ਜੋ ਕਿ ਉਹਨਾ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਈਏ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸਤਰੀ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਅਤੇ ਮਰਦ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ) ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪਤਨੀ/ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਸਾਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ : ਅਜ ਨਾ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜਿ ਮੁੜਿ ਜਾਇ ॥ ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉ ਰੈਣ ਵਿਹਾਇ ॥⁶

ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਵੀ ਦੁਨੀਆ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਨ, ਪਰ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਈਆ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕਰਤਾ ਤੇ ਨਿੰਦਾ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰਮਤਿ-ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਆਇਆ। ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੁਰਾਤਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੁਖਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ ॥ ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੇ ਦੋਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲਹਿ ਰਾਹੁ ॥

ਭੰਡ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ ॥ ਸੋ ਕਿਉਂ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤ ਜੰਮਿਹ ਰਾਜਾਨੁ ॥⁷

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ

ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਰੀ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਿਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਨੂੰ ਵੀ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ। ਉਹਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ, ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਦੁਰਗਾ ਜਾਂ ਚੰਡੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਜੁਲਮ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ।

ਤੈਹੀ ਦੁਰਗਾ ਸਾਜਿਕੈ, ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਾਇਆ।⁸

ਗੁਰਮਤਿ-ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਸੂਫੀ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਬਿਰਹਣ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਪਤੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਵੇਗੀ।

ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਥਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਨਾਰੀ ਮਰਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਦੋਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਂਘ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਜਾਤ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਨਿਡਰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਟੱਕਰ/ਬਗ਼ਾਵਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨਾ ਮੁੜਾਂਗੀ ਰਾਂਝਣੇ ਤੋਂ, / ਭਾਵੇਂ ਬਾਪ ਦੇ ਬਾਪ ਦਾ ਬਾਪ ਆਵੇ।⁸

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਨਿਡਰ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ 'ਚ ਵੀ ਨਾਰੀਤਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀਵਾਦ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਾਰੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਲਗਣਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਨਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਮਰਦ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਖੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਰਦ ਨਾਲੋਂ ਭਾਵੇਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ, ਪਰ ਬੌਧਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਹ ਮਰਦ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾ ਤੇ ਉਹ ਮਰਦ ਵਾਂਗ ਸਮਰਥ ਹੈ।

ਮਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਕਾਵਿ ਨੇ ਰੱਦ ਕਰਦਿਆਂ ਔਰਤ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਛੁਪੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨ ਅਰਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜੁਬਾਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਕੇਵਲ ਔਰਤਾਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਸਗੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕਈ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਔਰਤ ਦੀ ਥਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਕੇ ਅਹਿਸਾਸ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਿਰਜੀ ਹੈ।¹⁰

ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਔਰਤ ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹਾਸਿਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਵਿੱਤਰੀਆਂ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਸਥਿਤੀ, ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਰਿਸ਼ਤੇ, ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਪਿਆਰ/ਮੁਹੱਬਤ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ, ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਪਾਲ ਕੌਰ,

ਮਨਜੀਤ ਇੰਦਰਾ, ਨਿਰੁਪਮਾ ਦੱਤ, ਸ਼ਸੀ ਸਮੁੰਦਰਾ, ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ, ਕੈਲਾਸ਼ਪੁਰੀ, ਸੂਰਜੀਤ ਕਲਸੀ, ਸਿਮਰਤ ਗਗਨ, ਰਾਣੀ ਨਗੇਂਦਰ, ਵਨੀਤਾ, ਅਮਰਜੀਤ ਘੁੰਮਣ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅਮ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲਤਾ ਕਾਰਨ ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਜਾਂ ਬੇਪਤੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਸਗੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਨਾਲ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਖੱਟੀ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤ ਦੇ ਦੁਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਵਾਂਗ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਅੰਨਦਾਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਔਰਤ ਦੀ ਮਰਦ ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਮਰਦ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।¹¹

ਮੈਂ ਬੁਰਕੀ ਤੋਂ ਵਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇਂ ਨਿਗਲ ਲੈ !

ਤੇ ਤੂੰ ਲਾਵੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾਂ ਚਾਹੇ ਪਿਘਲ ਲੈ !

ਲਾਵੇ ਚ ਲਪੇਟ ਲੈ ! ਕਦਮਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹਾਂ ਬਾਹਵਾਂ ਚ ਸਮੇਟ ਲੈ !

ਚੁੰਮ ਲੈ ਚੱਟ ਲੈ ਤੇ ਫੇਰ ਰਹਿੰਦ ਖੂੰਹਦ ਉਹਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਵੱਟ ਲੈ !

ਅੰਨਦਾਤਾ ! ਮੇਰੀ ਜੀਭ ਤੇ ਇਨਕਾਰ? / ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੈ?¹²

ਮਹਾਂ ਦਾਨਾਂ ਦਾ ਦਾਨ ! / ਕੰਨਿਆ ਦਾਨ !

ਕੰਨਿਆ ਦਾਨ ! / ਹੋਏ ਕਲਿਆਣ

ਹੀਰਾ ਕਦੇ ਨਾ ਕੂਏ / ਗਊ ਕਦੇ ਨਾ ਬੋਲੇ / ਕੰਨਿਆ ਬੇ ਜ਼ਬਾਨ !¹³

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਨਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸਤਰੀ ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਇਹ ਸਿਰਮੌਰ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਲੇਖਿਕ ਵਜੋਂ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਦੂਜੇਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ, ਪਰਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਵੀ ਕੀਤਾ। ‘ਕੰਨਿਆਦਾਨ’, ‘ਗਊਸ਼ਾਲਾ’, ‘ਰਾਖੇ’, ‘ਬੁਰਕੀ’, ‘ਸੁੰਦਰਾਂ’, ‘ਦ੍ਰੋਪਤੀ’ ਆਦਿ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਬੇਪੱਤੀ/ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾਗ੍ਰਸਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਰਦ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਤਿੱਖਾ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ—

ਜਿਸਮਾਂ ਦਾ ਵਿਉਪਾਰ / ਤੱਕੜੀ ਦੈ ਦੋ ਛਾਬਿਆਂ ਵਾਕੁਰ

ਇਕ ਮਰਦ ਇਕ ਨਾਰ / ਰੋਜ਼ ਤੋਲਦੇ ਮਾਸਾ ਰੋਜ਼ ਵੇਚਦੇ ਲਹੂ

ਤੇ ਆਖਰ ਕਾਰੇ ਵੱਟ ਲੈਂਦੇ ਨੇ / ਲਹੂ-ਮਿੱਟੀ ਨੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਦੋ ਤ੍ਰੇ-ਚਾਰ

ਮਹਿੰਗੇ ਮਹਿੰਗੇ ਨਕਸ਼ਾ ਪਿੱਛੇ / ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕੋਈ ਕਦਰਦਾਨ ਆ

ਲੰਮੀ ਚੌੜੀ ‘ਦਾਜ’ ‘ਵਰੀ’ ਦਾ ਬੋਲੀ ਦੇਂਦੇ ਤਾਰ !¹⁴

ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ ਇਸ ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਅਗਲੀ ਅਹਿਮ ਕਵਿਤਰੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਮਰਦ ਦੀ ਫੋਕੀ ਹਊਮੈ, ਲਿੰਗਕ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹੋਣੀ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਸਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਨੀਂਦਾ ਵਰਤਮਾਨ, ਇਲਹਾਮ, ਇਲਜਾਮ, ਅੱਗ ਤੇ ਮੋਤੀ ਹਨ। ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ‘ਤੇ ਫੋਕਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਆਪਣੇ ਤਨ ਉੱਪਰ ਸਾਮੰਤ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਫ਼ਰਕ’ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ ਏਨਾ ਹੈ / ਕਿ ਤੂੰ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਰਿਹਾ

ਤੇ ਮੈਂ ਅੱਗ ਨਾਲ / ਤੂੰ ਰੱਬ ਬਣ ਗਿਆ / ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਦਾਸਤਾਨ।¹⁵

ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਹਰ ਕਦਮ ਮਰਦ ਦੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜ ਕੇ ਤੁਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ

ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਨਾ ਮਰਦ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ। ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤਨਾਓ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਭਰਪੂਰ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਤਰਸ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵੇਦਨਾ ਭਰਪੂਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਨਾ ਮੰਗਾਂ ਠਾਹਰ ਤੇਰੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਕਦੀ ! / ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਪਾਵਾਂ ਵਾਸਤੇ

ਤੇਰੀ ਪਨਾਹ ਲਈ ! / ਹੋਇਆ ਕੀ ਜੇ ਡੋਬ ਦੇਂਦੇ ਨੇ ਝਨਾਂ,

ਪਿਆਰ ਵੀ ਡੁਬੇ ਕਦੀ / ਨੇ ਹੋ ਗਏ ਬੇ ਨਾਂ ? / ਭੰਵਰ ਵਿਚ ਜੇ ਫਸ ਗਈ / ਜਿੰਦੜੀ, ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਡੋਲਾਂ !

ਲਹਿਰਾਂ ਕਦੀ ਨੇ ਲਿਲਕੀਆਂ, / ਬੇੜੀ ਮਲਾਹ ਲਈ? / ਮੈਂ ਨਾ ਮੰਗਾ ਠਾਹਰ ਤੇਰੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਕਦੀ।¹⁶

ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਨਾਰੀ ਜਾਤ ਲਈ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਸਾਂਝ ਤੇ ਪਿਆਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹ ਨਾਰੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਬੜੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਰੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਵਿਤਰੀ ਮਨਜੀਤ ਇੰਦਰਾ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸੋਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੰਝੂ ਹੋਕੇ ਹੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਵਸਤੂ ਸਮਝ ਕੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੀਣ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਦਰ ਨਾ ਪਾਈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਔਰਤ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਤਾਈ ਹੋਈ ਦਬਾਈ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਦਹਿਲੀਜ਼ਾਂ ਅੰਦਰ ਬੇਵੱਸ ਹੈ। ਉਹ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੀ ਹੋਈ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਅਲਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਵਿਤਾ ਪਰਾਈ ਰਿਆਸਤੋਂ ਅਤੋਂ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਦੇ ਇਸ ਪਾਰੇ ਇਸੇ ਗਲ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

(i) ਅਥਰੂ... / ਹੋਕੇ... / ਰੁਚਨ... / ਔਰਤ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ... / ਕਿਉਂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ
ਇਹ ਸ਼ੌਹਦੇ ਹੰਝੂ / ਬਾਰ ਬਾਰ / ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ।¹⁷

(ii) ਜੰਮੀ ਤਾਂ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ ਸਾਂ / ਪਰ ਜੀਵੀ ਤਾਂ ਦਹਿਲੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ !
ਕਾਸਾ ਫੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹੱਥੀਂ / ਬਦਲੇ ਤਾਂ ਬਸ ਦਰ।¹⁸

ਅੱਜ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਯੁੱਗ ਅੰਦਰ ਨਾਰੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨੇ ਬਹੁ-ਭਾਂਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਰੰਭ ਲਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਹਰ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਰ ਮਰਦ ਨੂੰ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਖੜਾ ਕਰਕੇ ਸੰਵਾਦ ਰਚਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਨਿਰੂਪਮਾ ਦੱਤ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। “ਨਿਰੂਪਮਾ ਦੱਤ ਦੀ ਟੈਕਸਟ 'ਚ ਔਰਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਚਿਹਨ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿਹਨ ਔਰਤ ਦੇ ਮਰਦ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਮਹਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਭੰਡਦੀ ਹੋਈ ਔਰਤ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਹਨ।”¹⁹ ਉਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਇਕ ਸਾਂਵਲੀ ਜਿਹੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਵਿਤਾ ‘ਮਾਂ ਤੇ ਮੈਂ’ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰੂਪਮਾ ਦੱਤ ਦੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸੋਸ਼ਣ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰਾਹ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਥੇ ਮਰਦ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਨਾਰੀ ਇਕ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਜਹੀ ਕਵਿਤਾ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ‘ਮੋਹ ਜਾਲ’ ਰਾਹੀਂ ਕਵਿਤਰੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਕਦੇ ਤਾਂ ਤੋੜ ਸਕਾਂਗੀ / ਇਹ ਹੀਣਾ ਮੋਹ ਜਾਲ / ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਖਲਾ ਤੋਂ / ਦੂਜੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਖਲਾ ਤੱਕ

ਭਟਕ ਕੇ / ਕਦੇ ਤਾਂ ਆਵੇਗੀ ਵਾਪਸ / ਨੁਸਖੇ ਬਹੁਤ ਨੇ / ਨਸੀਹਤਾਂ ਵੀ

ਮਾਰਕਸ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ / ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਤੱਕ / ਪਰ ਨਹੀਂ ਇਹ ਦੌਰ / ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ

ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ / ਕਲੁ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਰਸੋਂ / ਮੈਂ ਆਪ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰਸਤਾ ਲੱਭ ਸਕਾਂ।²⁰

ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਰੀ ਸ਼ਸੀ ਸਮੁੰਦਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ

ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਤਰਾਸ਼ਿਆ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਪਰੰਪਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਦੁਬਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਰੰਪਰਕ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਅਤੇ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕੇ।

ਸ਼ਸ਼ੀ ਸਮੁੰਦਰਾ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਤੇ ਫੈਲਿਸ ਦੀ ਅਸੀਮ ਕਾਮਨਾ ਨੂੰ ਫੈਲਿਸ ਬਣ ਜਾਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਇਕ ਐਸੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਅਸੁਲੀਲ ਇਖ਼ਲਾਕ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਅਤੇ ਹਰ ਰੰਗ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਵਿਚਲੇ ਆਮੁਕ ਤਣਾਉ ਰਾਹੀਂ ਵਿਗਸਦੀ ਹੈ।²¹

ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਸਵੈ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਂਹਮੁਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਮਰਦ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਰਦ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਦ ਨੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨਾਂ, ਜੰਜੀਰਾਂ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ 'ਘਰ' ਨੂੰ ਇਕ ਮੈਟਾਫ਼ਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਮੱਕੜੀ ਦਾ ਜਾਲ' ਚਿਹਨ ਘਰ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਜਾਲਾ ਮੱਕੜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ / ਜਾਲਾ ਮੱਕੜੀ ਦਾ ਘਰ ਹੈ
 ਜਾਲੇ ਵਿਚ ਮੱਕੜੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੇ / ਜਾਲਾ ਮੱਕੜੀ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਹੈ
 ਜਾਲਾ ਮੱਕੜੀ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਹੈ / ਜਾਲਾ ਮੱਕੜੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ / ਜਾਲਾ ਮੱਕੜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੈ।²²

ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸਿਰਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੀ ਨਾਰੀ ਲੇਖਿਕਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਮਰਦ ਦੀ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਦੀ ਨਾਰੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੋਹ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਲ ਕੌਰ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵਿਤਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਜਕੜਨ ਤੋਂ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਾਉਣ ਪ੍ਰਤੀ ਗਲ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਵਿਤਰੀ ਪਾਲ ਕੌਰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'ਡੋਲਦੀ ਜ਼ਮੀਨ' ਵਿਚ ਆਖਦੀ ਹੈ:

ਤੁਰਨਾ ਸਿਖ ਲਿਆ ਤਾਂ / ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੰਨ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਕੰਨ ! / ਦਹਿਲੀਜ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ / ਲਾਠੀ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲੀ ਸਾਂ
 ਕਿ ਤੁਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੱਸ / ਨੱਕ ਦੀ ਸੀਧ!
 ਪਰ ਨਜ਼ਰ ਘੁੰਮ ਜਾਂਦੀ ਸੀ / ਕਦੇ ਅਸਮਾਨੀ ਉਡਦੀ ਪਤੰਗ ਵਲ / ਕਦੇ ਰਾਹਾਂ ਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਰਾਹਾਂ ਵਲ !
 ...
 ਕੰਨ-ਨੱਕ ਵਿੰਨ ਕੇ / ਕੀ ਡੋਲਣੋਂ ਰੋਕ ਲੈਣਗੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ,
 ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਹਰ ਪਲ / ਡੋਲਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ / ਕਦੀ ਤੁਰਨਾ / ਤੇ ਨੱਚਣਾ ਪੈਂਦਾ ਏ ਕਦੀ।²³

ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੁਜੈਲਾ ਦਰਜਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਿਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣਾ ਸੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਤੁਰਦੇ ਪੈਰ, ਦਰੋਪਤੀ ਤੋਂ ਦੁਰਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਸੀਤਾ ਨਾ ਕਹੋ, ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਦਿ। ਉਸਦੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਦਰਦ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪਰੰਪਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਘੁਟਣ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਤੇ ਵਿਅੰਗ

ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਾਸਿਆਈ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ।

ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ / ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੀ ਖਾਤਰ
 ਮਰਿਯਾਦਾ ਮਰ ਗਈ ਪਰ / ਸੀਤਾ ਜਿੰਦਾ ਰਹੀ
 ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਜੰਗਲੀ ਤੌਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ / ਸਰਾਪ ਭੁਗਤਣ ਲਈ
 ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ / ਧਰਤੀ ਦੇ ਗਰਭ 'ਚ ਪਠੈਸੱਤਾਂ ਘੜਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁੜ
 ਸੀਤਾ ਉੱਗ ਪਈ ਤੇ / ਸਰਾਪ ਜਿੰਦਾ ਛੱਡ ਗਈ।²⁴

ਕਵਿਤਰੀ ਆਦਿ ਕਾਲ ਦੀ ਨਾਰੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਰੀ ਤੱਕ ਅਪੜਦੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਮਾਰੂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿਤਰਕੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੋਹਰੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਹਿਮ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਸਵੈ ਹੋਂਦ/ ਅਸਤਿਤਵ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਤਰਕੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਰੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਬਾਪ, ਪਤੀ, ਭਰਾ ਆਦਿ ਤਾਂ ਸਹਾਰਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਜ਼ਾਲਮ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਮਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਰੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ' ਵਿਚ ਆਖਦੀ ਹੈ :

- (i) ਬੇਸ਼ਕ ਮੌਜੂਦ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ / ਛਾਵਾਂ ਵਰਗੇ ਪਿਤਾ
 ਬਾਹਵਾਂ ਵਰਗੇ ਭਾਈ / ਡੰਗੋਰੀਆਂ ਵਰਗੇ ਪੁੱਤਰ
 ਢਾਲਾਂ ਵਰਗੇ ਪਤੀ / ਫਿਰ ਵੀ ਡਰਨ ਲੱਗੀ ਹੈ ਔਰਤ
 ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ / ਕਿੰਨੀ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਔਰਤ।²⁵
- (ii) ਆਪਣੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ / ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਕੋਲ ਗਹਿਣੇ ਨਾ ਧਰੀਂ
 ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ / ਏਨਾ ਬੁਲੰਦ / ਏਨਾਂ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰੀਂ।²⁶

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੁਰਜੀਤ ਕਲਸੀ ਵੀ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਾਰੀ ਹੋਂਦ/ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿਕ ਸੁਰ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਤੇ ਹੌਂਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'ਲਿਖ ਤੁਮ ਅਗੇ ਸਖੀ' ਰਾਹੀਂ ਲਿਖਦੀ ਹੈ-

ਗ਼ਮ ਨਾ ਕਰ ਸਖੀ ! / ਹਰ ਔਰਤ ਦਾ ਆਪਣਾ / ਇਕ ਅੰਬਰ ਹੈ ਹੁੰਦਾ / ਗ਼ਮ ਨਾ ਕਰ ਸਖੀ !
 ਤੇਰੇ ਚੰਨ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ / ਜਿਸ ਨੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਉਤਾਰ/ਕੁਚਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ / ਉਸ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨੇ
 ਰੱਬ ਬਣਨਾ ਚਾਹਿਆ। /... ਗ਼ਮ ਨਾ ਕਰ ਸਖੀ !
 ਹਰ ਔਰਤ ਦਾ ਆਪਣਾ / ਇਕ ਅੰਬਰ ਹੈ ਹੁੰਦਾ
 ਆਪਣੇ ਚੰਦ ਸਿਤਾਰੇ / ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਜ਼ਮੀਨ ਆਪਣੀ
 ਤੇ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਦੇ ਆਪ ਸਹਾਰੇ / ਰੱਖੀ ਮਸਤਕ ਵਿੱਚ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਉੱਚਾ
 ਤੇ ਦਿਲ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਘ ਦੇ ਹੁਲਾਰੇ।²⁷

ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਲੇਖਣ ਪੁਰਸ਼ਵਾਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਜਾਂ ਤੱਜ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਲੇਖਣ ਪਿਤਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਤੋੜ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰਦਾ ਹੇ। ਇਹ ਦਾਇਰਾ ਨਵੀਆ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤਾਂ ਸਿਰਜ ਕੇ

ਹੀ ਤੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਯੋਗਰਾਜ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਜਿਥੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਿੱਜੀ ਸਰੋਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਸ ਗਲੋਬਲੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕਮੋਡਿਟੀ ਵਿਚ ਰੀਡਿਊਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।²⁸

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਨਾਰੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਨਾਰੀਂ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸੰਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਤਰਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਮਰਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਖੜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹੋਣੀ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕਵੇਂ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੂਜੇ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਡਾ. ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ, ਪੰਨਾ 51.
2. ਡਾ. ਵਨੀਤਾ, ਨਾਰੀਵਾਦ ਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 12.
3. ਡਾ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਖੂਨੀ ਨੈਣ ਜਲ ਭਰੇ, ਪੰਨਾ 3.
4. ਡਾ. ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ, ਪੰਨਾ 78.
5. ਗੋਰਖ ਬਾਣੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 149.
6. ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1379.
7. ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 473.
8. ਜੀ. ਐੱਨ. ਸ਼ਰਮਾ, ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ, ਪੰਨਾ 92.
9. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ (ਸੰਪਾ.) ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ, ਪੰਨਾ 57.
10. ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਰਾੜ, ਨਾਰੀਵਾਦ : ਸਿਧਾਂਤ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ, ਪੰਨਾ 58.
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 58.
12. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਛੇ ਰੁੱਤਾਂ, ਪੰਨਾ 13-14.
13. ਉਹੀ, ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ, ਪੰਨਾ 85-86.
14. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੰਨਾ-32.
15. ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ, ਅੱਗ ਦੇ ਮੋਤੀ, ਪੰਨਾ 44.
16. ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ, ਪੰਖੇਰੂ, ਪੰਨਾ 70.
17. ਮਨਜੀਤ ਇੰਦਰਾ, ਅਲਖ, ਪੰਨਾ 25.
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31.
19. ਡਾ. ਯੋਗਰਾਜ, ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ : ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਦਰਭ, ਪੰਨਾ 20-21.
20. ਨਿਰੁਪਮਾ ਦੱਤ, ਇਕ ਨਦੀ ਸਾਂਵਲੀ ਜਿਹੀ, ਪੰਨਾ 20.
21. ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ, ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਪੰਨਾ 36.
22. ਸ਼ਸੀ ਸਮੁੰਦਰਾ, ਬੋਗਨਵਿਲਾ ਦੇ ਵਸਤਰ, ਪੰਨਾ 38.
23. ਪਾਲ ਕੌਰ, ਪੌਣ ਤੜਾਗੀ, ਪੰਨਾ 45-46.
24. ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ, ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ, ਪੰਨਾ 93.
25. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਧੁੰਪ ਦੀ ਚੁੰਨੀ, ਪੰਨਾ 28.
26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12.
27. ਸੁਰਜੀਤ ਕਲਸੀ, ਚੰਗ ਮੰਡਲ, ਪੰਨਾ 80-81.
28. ਡਾ. ਯੋਗਰਾਜ, ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ : ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਦਰਭ, ਪੰਨਾ 24.

ਡਾ. ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ
ਮੋਬਾ. 98145 80318

ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿਖਰ : ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਕੂਚ

ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ humorous poetry ਦੇ ਬੈਸਟ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਇਰ ਆਗਡਨ ਨੈਸ਼ (Ogden Nash) ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'Confesions of a Born Spectator' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਨੂੰ ਗਰਾਉਂਡ ਵਿਚ ਖੇਡਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ...ਮੈਂ ਜਮਾਂਦਰੂ ਦਰਸ਼ਕ ਹਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਹੀ ਬਣੇ ਰਹਿਣੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।' ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕੌਡੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਤੇ ਖੜੇ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਮੂਕ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ ਕਈ ਵਾਰ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਦੌਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਪੂਰਾ ਸਮਾਜ ਮੂਕ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉੱਤਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਵੀ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਨਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਲੰਮਾ ਦੌਰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੌਮੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਨੂੰ ਹੱਲੇ-ਗੁੱਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸ ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਜਾਨਾਂ ਗੁਆ ਕੇ ਕੱਢਣਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਹੇਠ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਫਿਰੰਗੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਕਈ ਵਾਰ ਜੂਝਿਆ ਵੀ ਅਤੇ ਪੂਰੀ-ਸੂਰੀ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਖੜ੍ਹੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅੱਤਵਾਦ ਦੀ ਫਿਰਕੂ ਹਨੇਰੀ, ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਚਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਅੰਜਾਮ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਦੇਖੇ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਭੋਗੇ ਹਨ। ਕਤਲ, ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਨਸ਼ੇਝੁੰੀਆਂ ਦੀ ਮੁਰਦੇਹਾਣ ਵਰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇਖ ਕੇ ਤਾਂ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਹੁਣ ਆਗਡਨ ਨੈਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਖੇਡਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੂਕ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣਕੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਭੋਗਣ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਝੱਖੜਾਂ ਵਿਚ ਦੀਵੇ ਬਾਲੇ ਹਨ, ਹਨੇਰਿਆਂ 'ਚੋਂ ਸਿਰਨਾਵਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ...ਅਣਹੋਣੀਆਂ 'ਚੋਂ ਹੋਣ ਦੇ ਰਾਹ ਤਲਾਸ਼ੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਕਨੁਸ ਜਿਉਂ ਆਪਣੀ ਰਾਖ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਵੱਲ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਦੀ ਪੁਸਤਕ **ਕਿਸਾਨ ਕੂਚ** ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਸ ਪੜਾਅ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਦੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਦੀ ਕੁੰਜ ਉਤਾਰਦਾ ਹੋਇਆ 'ਸੂਰਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ, ਜੋ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ, ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟ ਮਰੈ, ਕਬਹੂੰ ਨਾ ਛਾਡੈ ਖੇਤ' ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਜ਼ਫਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਸੂਹ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜ਼ਫਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਸੂਹ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਜ਼ਫਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਸੂਹ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਕ ਧਾਰਾ ਉਹ ਜੋ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਲਲਕਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ, ਸਾਈਂ ਮੁਝਹਿ ਨਾ ਦੇਹਿ' ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ 'ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਾਲਾਣੈ, ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦ ਨਾ ਆਇਆ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਬ ਨੂੰ ਵੀ ਉਲਾਂਭਾ ਦੇਣ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਹ ਧਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਅਗਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗਦਰ ਗੂੰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਬੋਲਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ :

ਤੰਗ ਆਏ ਹੋਏ ਫੁੱਲ ਤੇ ਸਤਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਗਰਾਂ

ਮਾਲੀ ਦੀ ਇਹ ਲਾਹ ਦੇਣਗੇ ਦਸਤਾਰ ਇਕ ਦਿਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਖਟਕੜ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰ ਪਾਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਸਾਹਿਤ ਕਹਿ ਕੇ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਹੀ ਦੂਜੀ ਧਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਲਾ ਨੂੰ ਜਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਕਲਾ ਦੀ ਚਿਮਟੀ ਨਾਲ ਹੀ ਚੁੱਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਸਾਹਿਤ ਕਹਿ ਕੇ ਰੱਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੱਤਾਪ੍ਰਸਤ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਉਂਟਰ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਹਰ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸਪਾਂਸਰਡ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਾਫ਼ਲਾ ਕਾਉਂਟਰ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਨੇਮਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸਿਨੇਮਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦਾ ਸਿਨੇਮਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਾਉਂਟਰ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਦੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਲੜਾਈ ਇਪਟਾ ਨੇ ਲੜੀ ਸੀ। ਇਪਟਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਉਸ ਸਾਂਝੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਦਬੀ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਅਹਿਮ ਕੜੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅਵਾਮ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਭਾਈਚਾਰਾ ਧਰਮਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਫਿਰਕਿਆਂ, ਖਿੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਲਗਣਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸਾਂਝ ਦਾ ਇਹ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ:

ਯੇਹ ਵਕਤ ਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਮਿਲ ਕੇ ਚਲੋ / ਯੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਾ ਰਾਜ ਹੈ, ਮਿਲ ਕੇ ਚਲੋ

ਮਿਲ ਕੇ ਚਲੋ, ਮਿਲ ਕੇ ਚਲੋ, ਮਿਲ ਕੇ ਚਲੋ, ਚਲੋ ਭਈ ਮਿਲ ਕੇ ਚਲੋ

ਯੇਹ ਭੂਖ ਕਿਉਂ ਯੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਾ ਹੈ ਜੇਰ ਕਿਉਂ / ਯੇ ਜੰਗ ਜੰਗ ਜੰਗ ਕਾ ਹੈ ਸ਼ੋਰ ਕਿਉਂ

ਹਰ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਬੁਝੀ ਬੁਝੀ / ਹਰ ਇਕ ਦਿਲ ਉਦਾਸ

ਬਹੁਤ ਫਰੇਬ ਖਾਏ, ਅਬ ਫਰੇਬ ਔਰ ਕਿਉਂ

ਮਿਲ ਕੇ ਚਲੋ, ਮਿਲ ਕੇ ਚਲੋ, ਮਿਲ ਕੇ ਚਲੋ, ਚਲੋ ਭਈ ਮਿਲ ਕੇ ਚਲੋ

ਯੇਹ ਵਕਤ ਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਮਿਲ ਕੇ ਚਲੋ / ਯੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਾ ਰਾਜ ਹੈ, ਮਿਲ ਕੇ ਚਲੋ

ਇਹੀ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦਾ ਸੁਰ ਫੈਜ਼ ਅਹਮਦ ਫੈਜ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

ਹਮ ਦੇਖੇਂਗੇ / ਲਾਜ਼ਿਮ ਹੈ ਕੇ ਹਮ ਭੀ ਦੇਖੇਂਗੇ

ਜਬ ਜ਼ੁਲਮ-ਓ-ਸਿਤਮ ਕੇ ਕੋਹ-ਏ-ਗਰਾਂ / ਰੂਈ ਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੜ ਜਾਏਂਗੇ

ਹਮ ਮੈਹਕੂਮੋਂ ਕੇ ਪਾਓਂ ਤਲੇ / ਯੇ ਧਰਤੀ ਧੜ-ਧੜ ਧੜਕੇਗੀ

ਔਰ ਐਹਲ-ਏ-ਹਕਮ ਕੇ ਸਰ ਉਪਰ / ਜਬ ਬਿਜਲੀ ਕੜ-ਕੜ ਕੜਕੇਗੀ

ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਰਤ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵੀ ਪਰਿਪੇਖ ਹੈ। ਜਦ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਬਰਤੋਲਤ ਬ੍ਰੈਖਤ ਇਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ :

ਕਿਆ ਜ਼ੁਲਮਤੋਂ ਕੇ ਦੌਰ ਮੇਂ ਭੀ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਏਂਗੇ / ਹਾਂ ਜ਼ੁਲਮਤੋਂ ਕੇ ਦੌਰ ਕੇ ਹੀ ਗੀਤ ਗਾਏਂ ਜਾਏਂਗੇ

ਤਾਂ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਅਤੇ ਕਾਉਂਟਰ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਥਿਉਰੀ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਕਿਸਾਨ ਕੂਚ' ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਧਾਰਾ ਦੀ ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ:

- ਦਮਨ : ਪਹਿਲੀ ਪਰਤ ਦਮਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਧਿਰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਅਵਾਮ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਾਇਰੀ ਲਈ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਪੀੜ : ਦਮਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦਮਨ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਪੀੜ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸੋਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਪੀੜ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ : ਕਈ ਵਾਰ ਪੀੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਾਇਰ ਉਸ ਪੀੜ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੇਖੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਪੀੜ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਿੰਨੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ

ਧਾਰਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਉੱਨੀ ਹੀ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

- ਪੀੜ ਦੀ ਅਭਿਵਾਅਕਤੀ : ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਦਮਨ ਰਾਹੀਂ ਉਪਜੀ ਪੀੜ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਲਾ ਵੰਨਗੀ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਵਿੱਲਖਣ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।
- ਪੀੜ ਦਾ ਸੰਦਰਭ : ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਜਦ ਤਕ ਤੁਸੀਂ ਪੀੜ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਤਦ ਤਕ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਨੂੰ ਠੀਕ ਦਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਪਾਓਗੇ। ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਪਰ ਢੁੱਕਵੇਂ ਸੰਦਰਭ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਸ ਪੀੜ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨੀ ਸੂਝ ਸੀ। ਤੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀਏ ਨੀ ਵਿਆਹੁਣ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਆਉਗਾ...ਅਤਵਾਦੀ ਅੱਤਵਾਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਦਿੱਲੀਏ, ਜਦੋਂ ਅੱਤਵਾਦੀ ਹੋਗੇ ਤੈਥੋਂ ਸਾਂਭੋ ਨਾ ਜਾਣੇ...ਵਰਗੇ ਗੀਤ ਪੀੜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਦ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂ ਧਿਰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਲੱਗੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮੰਚਨ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਪੀੜ ਦਾ ਤਾਰਕਿਕ ਸੰਦਰਭ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਧਿਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਖ਼ਤਰਨਾਕ, ਅਤਾਰਕਿਕ ਜਾਂ ਅਮਾਨਵੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸਹੇੜ ਲੈਂਦੇ ਹੋ।
- ਪੀੜ ਦੀ ਅਵੇਚਤਨੀ ਸੂਝ : ਕੋਈ ਵੀ ਦਮਨ ਜਾਂ ਪੀੜ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਉੱਸਰਿਆ ਸੰਘਰਸ਼ ਹਵਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਉਸ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਵੇਚਤਨ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਘਰਸ਼, ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਸਰੋਕਾਰ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਇਹਨਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਮਿੱਥਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਮੈਟਾਫਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਨ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਕਵਿਤਾ ਤਤਕਾਲ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਚਿਰਕਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਣਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਖਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਕਿਸਾਨ ਕੂਚ’ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਮਨ ਦੀ ਕਣਸੋਅ ਅਤੇ ਪੀੜ ਦੀ ਟੀਸ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਵੱਡਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਂ ਅੰਦੋਲਨ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਦਹਾਕਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਉਸਾਰ ਉੱਸਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਪੱਖਪਾਤ, ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਦਮਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੀੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕੱਲਾ ਇਕੱਲਾ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਪੀੜ ਨਾਲ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਦੋ ਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਪੱਖਪਾਤ, ਦਮਨ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਸਮੂਹਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੀੜ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਵੀ ਸਮੂਹਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਖੜੇ ਹੋਏ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਚਿਹਰਾ-ਮੋਹਰਾ ਵੀ ਸਮੂਹਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਪੱਖਪਾਤ, ਦਮਨ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਅਦੀਬ ਲੋਕ ਪਹਿਚਾਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਪਰ ਚਿੰਤਨੀ ਸੰਵਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 2021-22 ਵਿਚ ਸ਼ਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਬੀਜ ਸੱਠਵਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹਰੀ ਕਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਨੌਬੇਵਿਆਂ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਹੋਏ ਕਾਰਪੋਰੇਟੀਕਰਨ ਵਿਚ ਪਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਲਗਭਗ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਤੀਹ-ਬੱਤੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਗੈਟ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਦੇ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਅੱਜ ਤੋਂ 25 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਕਟ 25-30 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਜੁਆਨ ਹੋ ਕੇ ਦਿਉ ਵਾਂਗ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਏ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਤੂੰ ਕਿੰਝ ਆਲੁਣਾ ਸਾਂਭੇਗਾ’ ਹੀ ਕਿਸਾਨੀ ਪੀੜ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਬੀਜਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਚਿਤਾਵਨੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਤੂੰ ਕਿੰਝ ਆਲੁਣਾ ਸਾਂਭੇਗਾ, ਜਦ ਬਿਰਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਟਵਾ ਦੇਣਾ

ਤੂੰ ਮਰਦੈਂ ਚੰਦ ਸਿਆੜਾਂ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਕਾ ਦੇਣਾ

ਘਰ-ਘਾਟ, ਖੇਤ-ਖਲਵਾੜ ਤੇਰੇ, ਸਭ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੇ
ਤੂੰ ਸਾਂਭੀ ਜਾਹ ਦਸਤਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਓਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰ ਬੋਲੀ 'ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ
ਕੱਲ੍ਹ ਪਿੰਡ ਤੇਰੇ ਦੀਆਂ ਜੂਹਾਂ ਨੂੰ, ਕਰਕੇ ਬੇਪਰਦ ਬਹਾ ਦੇਣਾ
ਤੂੰ ਮਰਦੈਂ ਚੰਦ ਸਿਆੜਾਂ ਲਈ, ਓਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਕਾ ਦੇਣਾ

ਚਿੰਤਨੀ ਸੁਰ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਇਹੀ ਦੂਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਕਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਸ਼ਣ ਦੇ ਬੀਜਾਂ, ਸੋਸ਼ਣ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ, ਸੋਸ਼ਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਣ ਦੇ ਨਿਦਾਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਫੜ੍ਹਦਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਲੋਕਪੱਖੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿਫਤ ਹੀ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਕਟਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਤਾਕਤ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਦਿੰਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਸੰਕਟਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ 'ਕਿਸਾਨ ਕੂਚ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੇ ਬੋਲਾਂ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਮਘਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਗਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬਰ ਮੇਚ ਕੇ ਚਲਦੀ ਹੋਈ 'ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਤ ਨਾ ਮੁੱਕੇ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਸਵੇਂ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਸ ਅਹਿਦ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਖਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਰ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਾ ਸੋਸ਼ਣ ਰੁਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਸੰਘਰਸ਼। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਤ ਨਾ ਮੁੱਕੇ / ਅਸਾਡੀ ਬਾਤ ਨਾ ਮੁੱਕੇ
ਅਜੇ ਵੀ ਚੰਨ ਇਕਹਿਰਾ ਹੈ / ਕਿਤੇ ਰਾਹੂ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਹੈ
ਸਵੇਰਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਨਈਂ ਖਿੜਿਆ / ਕਿਤੇ ਦਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਭਿੜਿਆ
ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਦਾਗੀ / ਹਨੇਰਾ ਹੋਰ ਵੀ ਪੈਣਾ
ਕਿਸਾਨਾ ਜਾਗਦੇ ਰਹਿਣਾ / ਕਿਰਤੀਆ ਜਾਗਦੇ ਰਹਿਣਾ

ਅਜੇ ਇਕ ਮੋਰਚਾ ਜਿੱਤਿਆ / ਬਥੇਰੇ ਹੋਰ ਬਾਕੀ ਨੇ
ਤੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਲਈ ਕਿੱਲ, ਕੰਡੇ / ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਥੋਹਰ ਬਾਕੀ ਨੇ
ਜੇ ਮਿੱਟੀ ਮਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਕੋਹਦੇ / ਉਹ ਆਦਮਖੋਰ ਬਾਕੀ ਨੇ
ਰਿਜ਼ਕ ਨੂੰ ਸੰਨ੍ਹ ਲਾਵਣ 'ਤੇ / ਉਤਾਰੂ ਚੋਰ ਬਾਕੀ ਨੇ
ਕਿਲ੍ਹਾ ਹਾਕਮ ਦੀ ਹਉਮੈ ਦਾ / ਨਹੀਂ ਹੈ ਸੌਖਿਆਂ ਢਹਿਣਾ / ਕਿਸਾਨਾ ਜਾਗਦੇ ਰਹਿਣਾ

ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਇਹੀ ਵਿੱਲਖਣਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਚਿਤਾਵਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਲੋੜ ਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਖਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਬਰੀਕ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਿਰਤੀ ਦਾ ਬੱਝਵਾਂ ਏਕਾ ਅਤੇ ਇਤਫਾਕ ਭੁਰਨ ਦੇ ਆਸਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਨਾ ਕੋਈ ਟਹਿਕੀ ਰੋਸ਼ਨੀ, ਨਾ ਮੁੱਕਿਆ ਅੰਧਕਾਰ/ਤੂੰ ਕਿੰਝ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾ ਲਿਆ, ਜਿੱਤ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਮਾਰ
ਚੜ੍ਹਦੀ ਫੌਜ ਫ਼ਰੋਬ ਦੀ ਕਰਦੀ ਮਾਰੋ-ਮਾਰ / ਭੁੱਲ ਗਿਓਂ ਲੁੱਟੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿੰਜ ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਬਾਰ

'ਪਿੰਡੀ' ਹਰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਹਰ ਜੂਹ ਸਾਂਦਲ-ਬਾਰ / ਜੇ ਵੀ ਕੱਲ੍ਹਾ ਜੂਝਿਆ, ਉਹਦੇ ਲੇਖੀਂ ਹਾਰ
ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅੱਖ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਅਨੇਕ ਜਾਨਾਂ ਗੁਆ ਕੇ
ਕੀਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੈ। ਦਾਨਾ ਸਮਾਜ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ 'ਵੈਰੀ ਦੇ
ਹੱਥ' ਨਾਲੋਂ 'ਵੈਰੀ ਦੀ ਅੱਖ' ਪਹਿਲਾਂ ਪਛਾਣਦਾ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਉਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧੌਣਾਂ
'ਤੇ ਸਿਰ ਨਹੀਂ, ਸੁਚੇਤ ਸੀਸ ਹੋਣ, ਮੱਥਿਆਂ ਵਿਚ ਤੀਸਰੀ ਅੱਖ ਜਗਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦਗ

ਦਗ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਚਿਰਾਗਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦਾ / ਸ਼ਮ੍ਹਾਂ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ
ਦੀਵੇ ਦਮ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੇ / ਜੁਗਨੂੰ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬਹਿੰਦੇ
ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਤ ਨਾ ਮੁੱਕੇ / ਤਾਰੇ ਟਿਮਟਿਮਾਉਂਦੇ ਹਨ / ਚੰਨ ਘਟਦਾ-ਵਧਦਾ / ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੈ
ਖਿੱਤੀਆਂ ਘੁੰਮਣੋਂ ਨਹੀਂ ਉੱਕਦੀਆਂ / ਧਰੂ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਚਾਨਣ ਤੁੱਕਦਾ,
ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦਾ / ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਤ ਨਾ ਮੁੱਕੇ
ਮਸ਼ਾਲਾਂ ਜਗਦੀਆਂ ਹਨ / ਜਗਦੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ / ਤਾਂ ਕਿ ਸੂਰਜ ਨੂੰ / ਰਾਹ ਨਾ ਭੁੱਲੇ
ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਿਰਨਾਵੇਂ 'ਤੇ / ਚਾਨਣ ਦੇ ਖਤ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿਣ
ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਹਨੇਰਾ / ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਖਰਮਸਤੀ ਨਾ ਕਰੇ...

ਇਉਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਸਿਰਫ਼ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਦੋ ਸਿਰੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰਾ ਸੰਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਿਰਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਮੁੱਕਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਮੁਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਪੜਾਅਵਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂਵਾਂ ਇਸ ਦਾ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਡਿਸਕਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦੇ ਮੱਧ ਵੱਲ ਚਲਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦਾ ਮੱਧ ਜਾਣੀ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਪੜਾਅ 'ਝੰਡੇ ਨਿਕਲੇ ਕੂਚ ਦੀ ਘੜੀ ਆਈ' ਸਮੁੱਚੇ ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ ਟਾਈਮ ਲਾਈਨ ਹੈ। 62 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਇਹ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਸੌ ਇਕ ਸਤਰੀ ਬੋਲੀਆਂ ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਵਧਦੇ 550 ਕਦਮ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲਾ ਮਹਾਂਨਾਇਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 'ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੈ, ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦ ਨਾ ਆਇਆ' ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਉਲਾਂਭੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ :

ਰੱਬ ਬੋਹੜਿਆਂ ਨਾ ਬੋਹੜਿਆ ਮਸੀਹਾ / ਦੁੱਖਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹ ਡੀਕ ਲਏ
ਨੀਲੀ ਛਤਰੀ ਸਲਾਮਤ ਤੇਰੀ / ਮਿੱਟੀ-ਮਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਟੁੱਟਿਆ
ਸਾਨੂੰ ਔੜਾਂ ਦੀ ਅੜੀ ਨੇ ਭੰਨ ਸੁੱਟਿਆ / ਬਹੁਤੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ ਵਾਲਿਆ
ਤੇਰਾ ਅਰਸ਼ੀ ਤਖ਼ਤ ਨਾ ਤੁੱਠਿਆ / ਹੰਭ ਗਏ ਹਮਾਇਤ ਮੰਗਦੇ
ਅਸੀਂ ਹੰਭ ਗਏ ਡੰਡੋਂ ਤਾਂ ਕਰਦੇ / ਤੂੰ ਸ਼ਾਹਾਂ ਵਿਹੜੇ ਵੜਿਆ ਰਿਹੋ
ਸਾਨੂੰ ਕਰਕੇ ਨਿਓਟੇ, ਓਟੀਂ ਵੱਸਦੇ / ਨੋਟਾਂ ਵਾਲੇ ਤੇਰੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ

ਅਤੇ ਇਸ ਭਾਗ ਦਾ ਅੰਤ ਉਸ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਅਹਿਦ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦਿਆਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕਤਲਗਾਹ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਵਾਰ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜੂਝਣ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਕਿਰਤੀ ਯੋਧੇ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਲਿਆਂਦਾ ਸਿਰ ਜਦ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰਾਂ ਨੇ ਬੀਜਿਆਂ ਸੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿਰ ਉੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਸੇ ਅਹਿਦ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਹਰ ਬੂੰਦ 'ਚੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿਰ ਉੱਗਣੇ / ਜੇ ਹਾਲੀਆਂ ਦਾ ਲਹੂ ਡੁੱਲਿਆ
ਹੱਕ ਮੰਗਦੇ ਕਤਲਗਾਹੋਂ ਲੰਘਦੇ / ਸਿਰ 'ਸੁਰਜੀਤ' ਰਹਿਣਗੇ
ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਨਈਂ, ਸ਼ਹਾਦਤੀ-ਸੁਪਨਾ / ਪਿੰਡ 'ਸੁਰਜੀਤ' ਕਰੂਗਾ
ਅਸੀਂ ਕੀਤੀ 'ਸੁਰਜੀਤ', ਹੋਰ ਕਰਾਂਗੇ / ਤਵਾਰੀਖ਼ ਨਾਬਰੀ ਦੀ
ਰਹਿਣੀ ਚੱਲਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ੀ ਗਾਥਾ / ਯੁੱਧ 'ਸੁਰਜੀਤ' ਹੈ ਅਜੇ

ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਸੌ ਇਕ ਸਤਰੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਇਹ ਮਹਾਂਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਟਾਈਮਲਾਈਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੌਰਾਨ

ਵਾਪਰੇ ਹਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ 'ਐਕਸ਼ਨ-ਰੀਐਕਸ਼ਨ' ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਤੇ ਕਾਉਂਟਰ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਤ੍ਰਾਸਦਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉੱਸਰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਕਿਉਂ ਨਾ ਟਾਹਣ ਉਹ ਤੜਕ ਦੇ ਕੇ ਟੁੱਟਦਾ, ਜਿਹਦੇ ਤੇ ਸਾਡੀ ਦੇਹ ਲਟਕੇ', ਕਦੇ ਸਿਖਰਲੀ ਸੱਤਾ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਇੱਕੋ ਤੀਰ ਨਾਲ ਕਈ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਸਾਨੂੰ ਜੁਮਲੇਬਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਪਾ ਕੇ, ਆਪ ਮੋਹਣਾ ਮੌਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਿਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਕਿਰਤੀ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਅੰਡਰਲਾਈਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਨਾਲ ਹਲਾਂ ਦੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮਿਲੀਆਂ, ਰੂਹਾਂ 'ਚੋਂ ਰਬਾਬ ਬੋਲ ਪਈ, ਕਿਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜੰਗਜੂਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸਤਰ ਵਿਚ ਇੰਝ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ, ਜਲ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਭੁਆ ਦਿੱਤੇ ਬੂਥੇ, ਬੰਦੇ ਦਿਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ, ਕਿਤੇ ਕਰਨਾਲ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, ਪਾਣੀਪਤ, ਹਸਤਨਾਪੁਰ, ਅਤੇ ਗੜੀ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਘੂ, ਟਿਕਰੀ ਤੇ ਗਾਜ਼ੀਪੁਰ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜਿੱਦਾਂ ਟੁੱਟਿਆ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਦਾ, ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਵੀ ਹੱਠ ਟੁੱਟਣਾ...ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛਾਂਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਅਸੀਂ ਉੱਗਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਖਾਂ ਲਵਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਸੀਬ ਲਿਖੇ ਨੇ...ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਦੇਸ਼ਵਿਆਪੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਸਰੂਪ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

ਜਿਹੜੀ ਥਾਂ ਸੀ ਪੰਜਾਬ ਪਹਿਲਾਂ ਲਗਦੀ / ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਹੋ ਗਈ

ਗੁੱਜ ਉੱਠਿਆ ਦੇਸ਼ ਅਮਰੀਕਾ / ਘੋਲ ਚ ਕਨੇਡਾ ਕੁੱਦਿਆ

ਜੇ ਉਹ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਥਾਪੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਗਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭੰਡੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਨਕਾਬਕੁਸ਼ਾਈ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

ਇਕ ਬੰਬਿਓ ਟਟੀਹਰੀ ਟਰਕੇ / ਟੀਰੀ ਹੋ ਟਵਿੱਟਰ ਤੇ

ਉਹਨਾਂ ਗੰਢਿਆਂ ਸੀ ਗੋਂਗਲੂ ਗਵਈਆ / ਜਿੱਧਰ ਨੂੰ ਚਾਹਿਆ ਰੋੜ੍ਹਤਾ

ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਲੋੜ ਤੇ ਆ ਕੇ ਤੋੜਾ ਝਾੜਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਤੇਰੇ ਤਿੰਨ ਹੀ ਕਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਕਾਲੇ / ਬਥੇਰਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਾਲਾ ਏ

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖੂਬਸੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਖੂਬਸੂਰਤੀਆਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕਮਾਲ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਮਾਣਦਿਆਂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿੰਨੀ ਰੋਚਕਤਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਰੱਥ ਲੇਖਕ ਦੀ ਇਹੋ ਖੂਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਾਠਕ ਲਈ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਅਤੇ ਮਾਣਨਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਰ ਆਦਮ-ਔਰਤ ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਪਲ ਪਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਲਿਖੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਏਨੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਪਲ-ਪਲ ਵਾਬਸਤਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇਗਾ ਕਿਉਂ ? ਜੇ ਪੜ੍ਹਨ ਬਹੇਗਾ ਤਾਂ ਅਖੀਰ ਤਕ ਨਿਭੇਗਾ ਕਿਵੇਂ?

ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਦੇ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਤਿੰਨ ਪਾਸਾਰ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

- ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਗਹਿਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਪਰਤਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ
- ਦੂਜੀ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਣਾ
- ਤੀਜਾ ਉਸ ਦੇ ਵਿਧਾਗਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਯੋਗ

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਤਿੰਨੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਖਰੀ ਉੱਤਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗਹਿਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਉਪਰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਗੱਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸਾਰ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਜੇਕਰ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਵਚੇਤਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤਕ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਮੈਟਾਫਰ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਬਿੰਬ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਮੂਹਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਪਕੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖ਼ਮੀਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਖ਼ਮੀਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ, ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ, ਗਦਰੀਆਂ, ਬੱਬਰਾਂ, ਕਿਰਤੀਆਂ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ,

ਸੁਖਦੇਵ, ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਰਾਭਿਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪਰੰਪਰਾ ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਮੈਟਾਫਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਪੱਖੋਂ ਅਮੀਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਇਹ ਯੁੱਧ ਬੰਦੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ / ਇਹ ਯੁੱਧ ਲੱਧੀ ਦੇ ਦੁੱਲਿਆਂ ਦਾ
 ਨਾਨਕ, ਰਵਿਦਾਸ, ਕਬੀਰ ਸਣੇ / ਇਹ ਯੁੱਧ ਵਾਰਸਾਂ-ਬੁੱਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ
 ਇਹ ਯੁੱਧ ਹੈ ਕੱਚੀਆਂ ਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ / ਇਹ ਯੁੱਧ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ
 ਹੈ ਸੱਚ ਸਦੀਵੀ ਸਮਿਆਂ ਦਾ / ਤੇ ਉਜਰ ਅਗੇਤ-ਪਛੇਤ ਦਾ ਏ
 ਇਹ ਯੁੱਧ ਹਲਾਂ-ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ / ਇਹ ਯੁੱਧ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਖੇਤ ਦਾ ਏ

ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲੇਖਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਜੂਝਣ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਭਾਵੇਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦਾਇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਦਮਨ ਵਾਲੀਆਂ ਧਿਰਾਂ, ਲੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਅਤੇ ਲੜਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਦਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਪਏ ਬਿੰਬਾ ਨੂੰ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮੋਡੀਫਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ’ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਾਵਿਕ ਮੈਟਾਫਰ ਹੈ, ਜਦ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਜੰਗ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਲੜਨ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬ ਸੀ, ਪਰ ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੱਕੀ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲੜਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਯੁੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਲੇਖਕ ‘ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ’ ਮੈਟਾਫਰ ਨੂੰ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੋਡੀਫਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਇਹ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੰਗ ਨਹੀਂ / ਇਹ ਯੁੱਧ ਮਹਿਲਾਂ ਤੇ ਕੁੱਲੀਆਂ ਦਾ
 ਜੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਸੀ ਚੁੱਪ ਪਈਆਂ / ਇਹ ਯੁੱਧ ਹੁਣ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਬੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਦਾ
 ਇਹ ਯੁੱਧ ਹੈ ਉੱਠੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਦਾ / ਇਹ ਯੁੱਧ ਹੈ ਤਣਿਆਂ ਮੁੱਕਿਆਂ ਦਾ
 ਯੁੱਧ ਜ਼ਹਿਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਪੌਣਾਂ ਦਾ / ਇਹ ਯੁੱਧ ਦਰਿਆਵਾਂ ਸੁੱਕਿਆਂ ਦਾ
 ਹਰ ਪਿੰਡ, ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ‘ਚ ਉੱਗ ਆਏ / ਯੁੱਧ ਜੱਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦਾ ਏ
 ਇਹ ਯੁੱਧ ਉਹ ਯੁੱਧ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਪਲ / ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਜਾਗਦਾ ਏ

ਇਸ ਦੀ ਤੀਜੀ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਵਿਧਾਗਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਨ, ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤ ਤਕ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੋੜੀਂ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਵਿਧਾਗਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਵਿ ਸਿਨਫਾਂ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਧਾਗਤ ਕੌਸ਼ਲ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਉੱਪਰ ਵਿਧਾਗਤ ਪਕੜ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਨਜ਼ਮ, ਗੀਤ, ਗ਼ਜ਼ਲ, ਸੰਬੋਧਨੀ ਲੈਅਬੱਧ ਕਵਿਤਾ, ਬੋਲੀਆਂ, ਟੱਪੇ, ਕਾਵਿ ਨਾਟ, ਦੋਹੇ, ਚੌਮਿਸ਼ਰੇ, ਮਹਾਂਕਾਵਿਕ ਪਾਸਾਰ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਵਿਧਾਗਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਨ। ਇੱਕਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਚ ਕਈ ਬਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਬਹਿਰਾਂ ਅੰਦਰ ਕਾਫ਼ੀਏ ਤੇ ਰਦੀਫ਼ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਸਹਿਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਧਾ ਸਲੋਗਨ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਪੁੱਠ ਦੇ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵੰਨਗੀ ਤੱਕ ਉਚਿਆ ਦੇਣਾ ਵੀ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਕਮਾਲ ਦੇ ਅਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਅਰਾ ਲੋਕ ਮਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਅਰੇ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਿੱਕੀ ਕੰਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਰਿਦਮੀਕਲ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪਰੋਈਆਂ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਆਪਣੇ ਬੀਰਰਸੀ ਕਿਰਦਾਰ, ਤਿੱਖੇ ਡੰਗ ਅਤੇ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਾਰਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਲੋਗਨ ਵਿਧਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

ਨਿਕਲੇ ਸਿਰਜਣ ਨਵਾਂ ਪੰਜਾਬ / ਹਲ-ਹਥੋੜਾ, ਕਲਮ ਪੰਜਾਬ
 ਜੰਜ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਫੇਰ ਚੜ੍ਹੀ ਹੈ / ਸਾਡੀ ਧਿਰ ਚਮਕੌਰ ਗੜ੍ਹੀ ਹੈ

ਨਾਬਰਪੁਣਾ ਵਿਰਾਸਤ ਸਾਡੀ / ਹੱਕੀ ਯੁੱਧ ਸਿਆਸਤ ਸਾਡੀ

ਮਨ ਮਸਤਕ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਾਂਗੇ / ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਨਈਂ, ਯੁੱਧ ਕਰਾਂਗੇ

ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਵਿਧਾ ਡੇਢ ਸਤਰੀ ਟੱਪੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਅੱਧੀ ਸਤਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਲੈਅ ਜੋੜਨ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸੰਗਮਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਨੇ ਉਸ ਅੱਧੀ ਸਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮੈਟਾਫਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਅਸੀਂ ਦਰਦ ਚਨਾਬ ਦੇ ਆਂ / ਅੱਧੋਂ ਗਿਆ ਜੋ ਚੀਰਿਆ, ਫੁੱਲ ਓਸ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਆਂ

ਸਾਡੀ ਅੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਵਰ ਹੈ / ਇਕ 'ਚ ਲਾਹੌਰ ਵਸਦਾ, ਵੱਸੇ ਦੂਜੀ 'ਚ ਅੰਬਰਸਰ ਹੈ

ਚੌਮਿਸਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਸਤੂ, ਭਾਵ, ਵਹਾਅ, ਲੈਅ, ਚਿੰਤਨ, ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕਮਾਲ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਹਜ ਵਿਚ ਵਹਾਅ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚੌਮਿਸਰਿਆਂ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਹੁਪਰਤੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਕ ਚੌਮਿਸਰੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

ਕਿਸੇ ਲਈ ਨਾੜ ਹੈ ਅੱਗ ਦੀ, ਕਿਸੇ ਲਈ ਨੂਰ ਹੈ ਦਿੱਲੀ
ਕਿ ਲੁੱਟਣ ਲਈ ਤੇ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ ਲਈ, ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਦਿੱਲੀ
ਅਸੀਂ ਇਹਦੇ ਦਰਾਂ-ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਆਣ ਬੈਠੇ ਹਾਂ
ਰਹੇ ਪਰ ਯਾਦ ਕਿ ਹਾਲੇ ਵੀ ਡਾਢੀ ਦੂਰ ਹੈ ਦਿੱਲੀ

ਕੁਝ ਦਿੱਲੀ ਹਲਕੇ ਹਾਕਮ ਦੀ, ਕੁਝ ਮਸਤੇ ਮਾਇਆਧਾਰੀਆਂ ਦੀ
ਕੁਝ ਦਿੱਲੀ ਤਾਜ ਦੇ ਤੋਤਿਆਂ ਦੀ, ਕੁਝ ਦਿੱਲੀ ਤਖ਼ਤ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ
ਕੁਝ ਦਿੱਲੀ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਹੀ, ਕਿਰਤੀ, ਕਿਰਸਾਨ, ਕਚਿੰਦਿਆਂ ਦੀ
ਜੋ ਝੁਰਦੀ ਏ, ਨਿੱਤ ਖੁਰਦੀ ਏ, ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਦੀ

ਲੁਟੇਰਾ ਹੀ ਸਦਾ ਬਣਿਆ ਏਂ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ
ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਗਲਦਾ ਆਇਆ, ਸਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ
ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਹੱਕ ਮੰਗਣ 'ਤੇ ਇਹ ਤੋਪਾਂ ਤਾਣ ਲੈਂਦੀ ਏ
ਗੁੱਝਾ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਕਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ

ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਕੰਧ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ / ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਯੁੱਧ ਕੁਝ ਤਾਂ ਲੜ ਲੈਂਦੇ
ਪਾਣੀ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਏਦਾਂ ਨਾ ਲੰਘਦਾ / ਮਗਰਮੱਛਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਈਂ ਧੌਣੋਂ ਫੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ 'ਜਾਗੇ ਖੇਤ ਉਨੀਂਦਰੇ : ਰੌਸ਼ਨ ਚਾਰ ਚਿਰਾਗ਼' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇਕ-ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਦੋ-ਚਾਰ ਦੇ ਰਿਦਮੀਕਲ ਫਰੇਮ ਰਾਹੀਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪਰ ਕਠਿਨ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਧਰਤ ਸੁਹਾਵੇ ਰਾਂਗਲੀ, ਮਾਂ-ਕੁਦਰਤ ਰਾਜ਼ੀ...1 / ਕਿਰਤ-ਕਮਾਈ ਤਾਣਦੀ ਸਿਦਕਾਂ ਸੰਗ ਛਾਤੀ...2
ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਸਬਰ ਦੇ, ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ...3 / ਹਾਲੀ ਸਾਡੀ ਜ਼ਾਤ ਹੈ, ਨਾ ਬਣੇ ਖੈਰਾਤੀ...4

'ਬਾਰ ਪਰਾਏ ਬੈਸਣਾ' ਨਾ ਸਾਨੂੰ ਭਾਵੇ...1 / ਜਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਹਾਕਮਾਂ, ਸਾਡਾ ਅਣਖੀ ਹੋਣਾ...2
ਝੁਕੇ ਸਿਰਾਂ ਦੀ ਫੌਰ ਹੈ, ਤਨ ਸਾਡਾ ਤਾਵੇ...3 / ਤਣੇ ਸਿਰਾਂ ਦਾ ਤਾਜ ਨਿੱਤ ਲਹੂ ਚਾਹਵੇ ਚੋਣਾ...4

ਇਸ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਇੰਝ ਜੁੜਦਾ ਹੈ :

ਧਰਤ ਸੁਹਾਵੇ ਰਾਂਗਲੀ, ਮਾਂ-ਕੁਦਰਤ ਰਾਜ਼ੀ...1 / ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਸਬਰ ਦੇ, ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ...3
ਕਿਰਤ-ਕਮਾਈ ਤਾਣਦੀ ਸਿਦਕਾਂ ਸੰਗ ਛਾਤੀ...2 / ਹਾਲੀ ਸਾਡੀ ਜ਼ਾਤ ਹੈ, ਨਾ ਬਣੇ ਖੈਰਾਤੀ...4

'ਬਾਰ ਪਰਾਏ ਬੈਸਣਾ' ਨਾ ਸਾਨੂੰ ਭਾਵੇ...1 / ਝੁਕੇ ਸਿਰਾਂ ਦੀ ਫੌਰ ਹੈ, ਤਨ ਸਾਡਾ ਤਾਵੇ...3

ਜਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਹਾਕਮਾਂ, ਸਾਡਾ ਅਣਖੀ ਹੋਣਾ...2 / ਤਣੇ ਸਿਰਾਂ ਦਾ ਤਾਜ ਨਿੱਤ ਲਹੂ ਚਾਹਵੇ ਚੋਣਾ...4

ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕਮਾਲ ਦਾ ਭਾਗ ਇਕ ਸਤਰੀ ਬੋਲੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੰਨੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਖੇਡੀਆਂ ਹਨ, ਉਨੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਾਟਕੀਅਤਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਹੁਅਰਥਕਤਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕਤਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਤਾਕਤ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸਤਮਕਤਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਆਂਚਲਿਕਤਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਾਕਸ਼ਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਤਮਕਤਾ ਜਿੰਨੀ ਇਹਨਾਂ ਇਕ ਸਤਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਰੰਗ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

ਸਾਨੂੰ ਮਾਣ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਰਖਵਾਲੇ / ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਮਾਣ ਟਿੱਡੀ-ਦਲ 'ਤੇ

ਬਿਨਾਂ ਲੌਂਗ ਤੋਂ ਜੁਰਤ ਹੈ ਕਿਹਦੀ / ਹਾਲੀਆਂ ਦੇ ਹਲ ਡੱਕ ਲਏ

ਓਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹਾਂ 'ਚੋਂ ਹੂੰਝ ਦੇਣਾ ਕੂੜਾ / ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਲੌਂਗ ਗੁੰਮਦੇ

ਨਈਂ ਅੱਡੀਆਂ ਕੂਚਦਿਆਂ ਮਰਨਾ / ਬਾਂਕਾਂ ਲਈ, ਕਹਿਣ ਹੁਣ ਨੱਡੀਆਂ

ਉੱਠ ਤੁਰੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਛੀਆਂ / ਦਾਤੀਆਂ 'ਤੇ ਫਤਹਿ ਲਿਖ ਕੇ

ਵਾਂਗ ਘੁੰਡੀਆਂ ਪਿੜਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਟਣੇ / ਜੇ ਬੋਹਲਾਂ ਉੱਤੇ ਅੱਖ ਰੱਖਦੇ

ਸ਼ਾਹੀ ਸੁਸਰੀ ਲੱਗਣ ਨਈਂ ਦੇਣੀ / ਕੋਠੀ ਪਏ ਦਾਣਿਆਂ ਨੂੰ

ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਮੁਖੌਟੇ ਲਾਹੁਣੇ / ਗੰਢਿਆਂ ਦੀ ਛਿੱਲ ਵਾਂਗਰਾਂ

ਕਾਲੇ ਕੋਕੜੂ ਕਾਰਪੋਰੇਟੀ / ਦਾਲਾਂ 'ਚੋਂ ਚੁਗ ਚੁਗ ਸੁੱਟਣੇ

ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਉਣਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਕਹਿਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਥੋੜਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢਿਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਸਮਰਥਾ, ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੋਈ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਸੀ ਬਲਕਿ ਪਾਠਕ ਨੇ ਸੀਮਤ ਦੁਹਰਾਅ ਤੋਂ ਬਚਕੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਤਾਜਗੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਣਨਾ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ...ਇਕ ਪਾਤਰੀ ਕਾਵਿ ਨਾਟ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤਕ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਜਿੰਨੀ ਵਿੱਭਿਨਤਾ ਅਤੇ ਵੈਰਾਇਟੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ 153 ਤੇ ਦਰਜ ਚੌਮਿਸਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਠ ਮਿਸਰਾ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਪੰਜਵੀਂ ਅਤੇ ਛੇਵੀਂ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀਆ-ਰਚੀਫ਼ ਦੀ ਕੁਝ ਗੜਬੜ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ।

ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਵੇਚਤਨ ਵਿਚ ਵੱਸੇ ਬਿੰਬਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਤਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦਮਨ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਅਤੇ ਪੀੜ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਬਾਰੇ ਪਾਠਕ ਅੰਦਰ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਕਪਟ ਅਤੇ ਦੰਭ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਲੱਭ ਕੇ ਇਸ ਨਾਲ ਨਿਪਟਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਨੂੰਨ ਅਤੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਏਕੇ ਰਾਹੀਂ ਕਿਰਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦਾ ਗਲੋਬਲ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਰ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਮਾਨਵੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਜਾਗਣ ਅਤੇ ਸਮੂਹਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਦਰੋਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਪਾਰ ਇਸ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਚਿਰਕਾਲੀ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ।

ਸੰਪਰਕ: 9876820600

ਸੁਖਪਾਲ

* ਰੱਛਿਆ-ਰਿਆਇਤ

ਖਾਲਸਾ ਜੀ ! ਅੱਜ ਦੇਸ ਤੁਸਾਡੇ
ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੈ ਲੋੜ ਤੁਹਾਡੀ ਰੱਛਿਆ ਦੀ !
ਅੱਜ ਸੱਭੇ ਹੋਹੁ ਸਹਾਇ ਜੀ !
ਅੱਜ ਹਰ ਥਾਂ ਹੋਹੁ ਸਹਾਇ ਜੀ !

ਏਹ ਜੋ ਪਾਣੀ ਭਰ ਭਰ ਡੁਲਿਆ
ਸਤਲੁਜ ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਬਿਆਸਾ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਨੂੰ
ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭੰਨ ਭੰਨ ਰੁੜ੍ਹ ਰੁੜ੍ਹ
ਸਾਡੇ ਖੇਤਾਂ ਘਰਾਂ ਚ' ਰੁਲਿਆ
ਖਾਲਸਾ ਜੀ !

ਏਹ ਹੰਝ ਤੁਹਾਡੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦਾ
ਏਹ ਰੋਣ ਤੁਹਾਡੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ
ਤੇ ਬੇਲਿਆਂ ਦਾ ...

ਏਹ ਰੁੱਖ – ਸਾਡੇ ਵੱਡ ਵਡੇਰੇ
ਏਹ ਰੁੱਖ – ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਠੇਰੇ
ਇਕਨਾਂ ਗਲ ਵੇਲਾਂ ਦੇ ਜੰਜੂ
ਕੁਝ ਹਰੀਆਂ ਦਸਤਾਰਾਂ ਵਾਲੇ
ਇਕ ਟਾਹਣਾਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਅੰਦਰ
ਕਲੀਆਂ ਫੁੱਲਾਂ ਹਾਰਾਂ ਵਾਲੇ

ਟੰਗੇ ਗਏ ਅੱਜ ਕਾਠ ਸਲੀਬੇ
ਦੇਸ ਕਰਬਲਾ ਬਣੇ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਲਭਦੇ ਫਿਰਦੇ ਰਾਹ 'ਨੰਦਪੁਰ ਦਾ
ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਵਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ
ਰੱਖੇ ਹੱਥ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ
ਕਹੇ –

“ਤੁਹਾਡੇ ਧੜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਮੇਰਾ ਸੀਸ ਕੁਹਾੜਾ ਠਲ੍ਹੇ
ਜੰਗਲ ਅੰਦਰ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਆਰਾ ਚੱਲੇ
ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਮਤੀ ਦਾਸ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਝੱਲੇ ...”

ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੀ ਮਾਰ

ਫੋਟੋ : ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ
(ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ 'ਚ' ਪੰਨਾਵਾਂ ਸਹਿਤ)

